

SEPTEMBER :- 2015,
VOLUME -4, ISSUE-15

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Reffered & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

DR. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

CO- EDITOR

P.R.SHARMA

EXECUTIVE EDITOR

DR. B K.BAVALIYA

RAMBHAI V. BAKU

ASSISTANT PROFESSOR, G.E.S CLASS -II
R.R.LALAN COLLEGE, BHUJ, KACHCHH

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Dr. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2015, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Co-Editor

Prof. P.R.Sharma

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	'अमलतास' उपन्यास में नारी संवेदना - सरोजबहन सी. पटेल	1-7
2.	प्रेमचन्दोत्तर ग्रामीण उपन्यासों में पर्यावरण चेतना - मन्जू कोगियाल	8-14
3.	हिंदी भाषा संरचना और समानाधिकरण समुच्चयबोधकों की भूमिका - सुश्री अनामिका कुमारी	15-21
4.	અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનનો તેમની વિદ્યાશાખાના સંદર્ભમાં અભ્યાસ - Dr. Viral B. Jadav	22-27
5.	GANDHIAN PHILOSOPHY IN THE NOVELS OF R. K. NARAYAN - Hiral N. Vala	28-31
6.	दलितों का मसीहा: ओमप्रकाश वाल्मीकि - RAJA ASGAR ADAMBHAI	32-34

7. "A STUDY ON THE COMPARATIVE ANALYSIS OF PROFITABILITY OF SELECTED CORPORATE HOSPITALS IN GUJARAT"
- Prof. Sanjay B. Dattani 35-39
8. મૃદુકટિકમમાં આલેખિત અપશુકન પ્રસંગો :
- મંજુલાબેન અરસીભાઈ ગાગલીયા 40-45
9. રઘુવંશમાં કાલિદાસની યજ્ઞીય ભાવના :
- HEMAL KANSAGRA 46-51
10. સુરતમાં રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તન
- પ્રા. આકાશ એન. પરમાર 52-54
11. Government Budget Balance
- Dr. Ashishkumar Chudasama 55-58
12. Inflation rate in India
- Prof. Rakeshkumar S. Gamit 59-62
13. "अनुवाद का स्वरूप एवं महत्त्व"
- प्रा.डॉ.प्रविणसिंह आर. चौहान 63-67
14. આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે 'યુવાગૃહ'
- સંજયકુમાર વી. પટેલ 68-71
15. E-Governance in India: Problems, Challenges and Opportunities - ZALA SHEFALI 72-79

16. Portrait of in-between spaces in Kiran Desai's

Inheritance of loss - Ravikant Solanki 80-84

**17. RESEARCH PAPER ON WOMEN WRITERS IN INDO-
ANGLIAN LITERATURE**

- Mrs. Ratna Rao 85-90

**18. TEACHING-LEARNING THROUGH DIGITAL
CLASSROOM**

- Dr. Narvan Baraiya 91-96

19. Seven Steps In The Sky: A social Document

- Ansuyaben Piyushbhai Mehta 97-101

20. મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રે ધંધાકીય નિયમન સંદર્ભમાં અધિકૃત રસપ્રદ

સર્વેક્ષણ અહેવાલ - જાડેજા દેવેન્દ્રસિંહ બી. 102-105

21. વસ્તીગીચતા અને ગુન્હખોરી - એક આંકડાકીય પરિક્ષણ

- પ્રા. ડૉ. એન. આર. દેસાઈ 106-109

**22. Literature as a force for change : a study based on the
novels by Aravind Adiga**

- Prof. Dharamraj Eknath Tembhare 110-112

23. कृष्णा सोबती : जिंदगीनामा एक सफ़र

- डॉ. भरत बावलिया 113-115

24. “સામાજિક પરિવર્તનના અભિકર્તા (એજન્ટ) તરીકે બિનસરકારી
સંગઠનોની ભૂમિકા” - ડો.દિશા ગોસ્વામી 116-119
25. ભારતીય સંસ્કૃતિની કેટલીક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ.
- પ્રા. ડૉ. ઊર્મિલાબેન એન. પટેલ 120-125
26. -: આદિવાસી કન્યાના પરોણા આવે તે સમયે ગવાતા ગીતો :-
- શ્રી ગુમાનસિંહ એફ ગરાસીયા 126-132
27. VENISAMHARA SANSKRIT DRAMA OF BHATTA
NARAYANA : AN EVALUATION
- Dr. Hemangini Raysigbhai Chaudhari 133-134
28. GANDHIJIS THOUGHT AND RURAL INDUSTRIES
AND SOCIAL CHANGE - HEMALTA BILAWAL 135-136
29. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નારીનું સ્થાન - પ્રા.કલ્પનાબેન પટેલ 137-139
30. " ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવેલાયેલા નારીપાત્રો "
- ઝાલા કવિતાબા પી. 140-142
31. Banking in India - Dr. Kokila parmar 143-148
32. PROBLEMS & POSSIBLE REMEDIES FOR LIGNITE
SECTOR IN INDIA - P.Y.Trivedi 149-151
33. “ હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના
વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓ ”
- પ્રો.સરસ્વતીબેન આર ગાંવિત. 152-156

34. "Tyranny and seduction in the art of story telling "

- TERESHA HATHI

157-160

35. Scope and Potential of Indian Aluminium Industry

- YOGENDRASINH B. GOHIL

161-166

36. ધોરણ-9 અને 10નાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો અભ્યાસ

- પંડ્યા પ્રકાશકુમાર વી.

167-173

**37. छत्तीसगढ़ के सरगुजा जिले के लखनपुर विकासखंड में
संचालित जननी सुरक्षा योजना का मूल्यांकन**

- इरशाद खान* रामशंकर**

174-180

**38. AN ANALYSIS OF CASH FLOW STATEMENT THROUGH
RATIO ANALYSIS: A COMPARATIVE STUDY
BETWEEN TATA CHEMICALS LTD. AND
PIDILITE CHEMICALS LTD.**

- Dr. Kalpesh Gelda

181-185

39. स्वातन्त्र्योत्तर आधुनिक संस्कृत साहित्य में नाटककर्त्री

श्रीमती रमा चौधरी का योगदान - डॉ. भावप्रकाश एम. गांधी

186-188

40. A Micro Overview of Performance of Indian Cement

Industries - Prof. Paresh J. Parmar, Dr. R. G. Bhuva

189-185

41. O Captain! My Captain! – A Decent Elegy by Walt Whitman

- Vinita Sandu

195-197

42. विशिष्टविधि में मत्वर्थलक्षणा का प्रयोजन

- अपूर्व गराइ

198-201

43. पृथक विदर्भ से संदर्भित समाचारों के प्रकाशन में दैनिक समाचार पत्रों की भूमिका का विश्लेषणात्मक अध्ययन - सुनील दीपक घोडके* 201-208

44. विज्ञान संचार को बढ़ावा देने में समाचार पत्रों की भूमिका (विज्ञान एवं पर्यावरण से संबंधित खबरों के संदर्भ में)
- अंकिता मिश्रा., डॉ. अनिल कुमार राय 209-215

45. आत्मकथाना लक्ष्मि - आशा आर. पटेल 216-221

46. विज्ञापन की दुनिया में अपनी जमीन की तलाश में स्त्री:- 'एक जमीन अपनी' ।
- झाला पंकजबा भरतसिंह 222-224

47. तुलसी साहित्य में समन्वयवादी द्रष्टि - दिनेश शियाल 225-226

48. गुजरात जलियावाला : हत्याकांड मानगट हत्याकांड
- डॉ. विवेक ओम.शहरेवाला 227-228

49. भारतीयेन राणेना प्रवास निबंधोमां प्रगट थती संस्कृति
- आरती एस. सोनी 229-231

50. Trends in Corporate Disclosures of Pharmaceutical Companies of Vapi. Dr. RONAK RANA 232-239

51. नागार्जुन एवं धूमिल की कविता में राजनीतिक व्यंग्य
- दिनेश एस. चौधरी 240-244

52. आईबीएन7 की समाचार नीति और पेड न्यूज

- रणजीत कुमार* प्रो. अनिल कुमार राय ** 245-251

53. मोक्षनाम न केवलं दुःखाभावः अपि तु संसारनिवृत्तिः

- अर्णव-घोषालः 252-256

54. એહડ્સ અંગે યુવાનોના વલણો એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

- ચૌહાણ વિરેન્દ્રસિંહ કે. 257-261

55. Tax Slabs in India and USA

- Ass. Prof. Vaishaliben K. Makwana 262-263

56. The Victorian novel

- Dr. Megha A. Raval 264-268

57. Government policy and expenditure on Women

Education in INDIA - Neha D. Raval 269-273

'अमलतास' उपन्यास में नारी संवेदना

सरोजबहन सी. पटेल

पी-एच.डी. शोध छात्र

वीर नर्मद दक्षिण गुजरात विश्वविद्यालय,

सुरत

शशीप्रभा शास्त्री ने 'अमलतास' उपन्यास में स्वतंत्रता पूर्व रजवाड़ों की नारियों की व्यथा कथा का चित्रण किया है। उपन्यास के माध्यम से स्वतंत्रतापूर्व के रजवाड़ों के भौतिक सुख-वैभव के कठघरे में बँधी, एक त्रस्त ध्वस्त नारी की दर्दभरी कहानी हमारे सम्मुख रखी है, भरी गर्मी में अमलतास फूलता है। जब सम्पूर्ण वनस्पति संसार कुम्हलाया हुआ होता है तो इसका आँचल रेशमी बसंती फूलों से भरा रहता है। मरे हुए मनो को जिलाने के लिये अमलतास जीता है। परंतु शशीप्रभा शास्त्री ने इस उपन्यास की नायिका कामदा के लिये उसे अभिशाप बताया है कामदा तहसीलदार त्रिभुवन सिंह की पुत्री है। त्रिभुवन सिंह अपनी पुत्री का विवाह दीवानसाहब के पुत्र हरदेवलाल से कर देते हैं जो बहुत ही धनाढ्य परिवार का था। कामदा शादी के बाद ससुराल में काफी दिन तक रहती है, लेकिन अपने पति हरदेवलाल से भेंट नहीं हो पाती है, तो वह मन-ही-मन काफी चिंतित होती है कि आखिर मेरे पति कहाँ रहते हैं। एक दिन उससे नहीं रहा जाता तो वह नौकरानी द्वारा अपनी सास से पुछवाती है, तो सास ने नौकरानी द्वारा कहलवा दिया था कि हरदेवलाल पढ़ाई के कारण बाहर रहते हैं। वे पढ़ाई खत्म करके ही घर लौटेंगे। कच्ची उम्र में कामदा अमलतास वाली कोठी के दीवान की पुत्र वधू बनकर आयी थी। कामदा अप्रतिम सुंदरी थी। परंतु ऐसी सुकुमार देह का उपभोगता पढ़ाई के नाम पर कहीं और मूह मार रहा था। जूही नामक दासी के माध्यम से विवाह के चार वर्ष बाद प्रथम मधुयामिनी के हेतु चोरो की तरह वह आता है। कामदा अपने प्रियतम के स्वागत करने के कोठेवाले तरीके से अपरिचित थी। अतः उसके प्रियतम ने उसे प्रथम दर्शन में बे अकल और नासमझ होने का फतवा दिया। हरदेवलाल ने कहा कि - "कामदा, मैं समझता था तुम बहुत सलीके वाली और समझदार होगी पर सलीके और समझ के नाम पर तुम्हारा दिमाग एकदम ठस्स है। तुम्हें पाई-भर अकल नहीं ! खैर, मुझे कुछ खाना-पीना नहीं है, अगर कहने-सुनने के लिए दो बातें हो तो कहो।" दीवन बनने पर एक लम्बी प्रतीक्षा के बाद जब हरदेवलाल आया तब उसने उसे खींचकर अपने पास बिठा लिया। प्रथम पुरुष के स्पर्श से कामदा एक सुखा सिहरन से भर गई, दूसरे ही क्षण उसका सिर भन्ना उठा। हरदेवलाल के मुँह से मतली लाने वाली गंध आ रही थी। हरदेवलाल ने उसी समय उसे अपनी बाहों में बुरी तरह दबोच लिया। बहशीपन का वह दबोचना जिसमें कहीं सौंदर्य अथवा सुरुचि-बोध का नाम नहीं। क्या उसी लाड़ प्यार के लिये कामदा इतने लम्बे काल से प्यासी थी? जैसे - "उस की हरकत में एक विचित्र प्रकार का उजड़पन अभद्रता एवं

निर्दयता दृष्टिगोचर होने लगी।"² उसके बाद हरदेवलाल ने कामदा के रूप सौंदर्यकी तुलना जन्नत बेगम से की। उसे यह समझ में नहीं आया कि उसकी देह की मापतोल में फिट बैठने वाली यह जन्नत बेगम कौन? उसकी काया को निर्दयता से मसलने पर उसने वाणी में शैथिल्य और नैराश्य भरकर बोले -"तुम्हारा रूप जन्नत बेगम की तरह भले हो, पर तुम्हारे रूप में वह कशिश नहीं है, वह नजाकत और नफासत नहीं है, जो कातिल का काम करती है।"³ पूरी रात कामदा अपना सर्वस्व लुटाकर बैठी रही। किसी गली के कोठे की औरत से उसके सौंदर्य को तोला गया और उस पर भी वह पूरी नहीं उतरी। तब उसके मन में पति नामक पुरुष के प्रति नफरत के भाव जागे। प्रातःकालीन सरोवर में अभ्युक्त आकाश के नीचे खड़े गुलाब के समान आभावान उसका सौंदर्य और कहाँ घुँघराले बाल, फूली हुई नाक और चेचकरू चेहरा। प्रथम यामिनी की सारी सज्जा उसने उजाड़ डाली। बालों में गुँथे हुए फूल, कानों में झूमते झुमके, गले का फूलहार, कण्ठा, कंगन, करधनी, सब एक एक करके उसने नौच डाले और रात-भर की थकी-टूटी कामदा अपने पलंग पर गिरकर बिखर गई।

हरदेवलाल ने कामदा को उस रात उसे इतना जलील किया कि टेण्ट से बाहर जाकर खड़ी हो गई, तथा बाहर स्वयं महाराज खड़े थे, उन्होंने पति-पत्नी की बातचीत सुनी थी। कामदा जैसे हीरे की कीमत हरदेवलाल जैसा मूर्ख नहीं समझ सकता था। उन सबका अभाव पिकनिक में उन्होंने महसूस किया था। अपने दिल में कामदा के प्रति छिपे प्यार का इजहार जब उन्होंने एक पागल प्रेमी के बतौर किया, तो कामदा खेतों में जाने को निकली। तब महाराज ने कहा कि उसने इतनी अधिक पी है कि, वह दो घण्टे तक होश में नहीं आएगा। भोली चिड़िया को फँसाने के व्याध के समान उन्होंने कामदा के दुःख के प्रति अपनी हमदर्दी प्रगट की। प्रेम में टूटी हुई नारी को सहानुभूति का एक नन्हा कण सहज ही तो लचा देता है, कामदा का घाव भी पटती हटते ही रिसने लगा, आज उसकी जिन्दगी में एक ऐसा व्यक्ति आया था, जिसने उसके दुःख को पहचाना था। चाँदनी रात बेहद चुप थी। मौका पाकर महाराज ने कामदा को अपनी गोद में झुका ही लेना चाहा था कि, वह झपटकर अपने खेमे में घूँस गई। वह मन ही मन अपने उस पति को धिक्कारने लगी जो उसकी पत्नी पर जबरदस्ती करनेवाले से रक्षा करने में भी समर्थ न था। कुछ घण्टे पहले पतिने जन्नत बेगम के साथ उसकी तुलना करते समय जो सवाल पूछे थे, उस पर विचार करने लगी। जाम पी सकती हूँ और पिला भी सकती हूँ। यहाँ तक तो ठीक था परंतु नाचना, गाना और दोस्तों को रिसाना कोई कुलवधु नहीं कर सकती। जैसे - "आखिर आप चाहते क्या हैं? क्या आप मुझसे वैश्यागीरी कराना चाहते हैं, अपनी कुलवधू से, अपनी धर्मपत्नी से? क्यों चाहते हैं यह सब कुछ आप मुझसे? मैं यह सब कुछ नहीं कर सकती। मैं कुलवधू की तरह रहना चाहती हूँ, आपको अपने प्राणों से भी अधिक प्यार करके आपकी सेवा में अपना सब लुटा कर जीना चाहती हूँ पर ये सब

चीजें-।"^४ अपनी धर्मपत्नी से जो आदमी वेश्यागीरी कराना चाहे, उसके साथ उसका निर्वाह हो ही नहीं सकता।

महाराज और दीवान साहबने अपने पुत्रों को रियासत से दूर अजमेर के मेयो कॉलेज में पढ़ने भेजा था। दीवान साहब ने तो उन्हें एक बार निर्जन जंगल में किसी खण्डहर में एक सुंदरी पर शराब पीकर बलात्कार करते हुए रंगे हाथों पकड़ा था। दीवान साहब खंडहरों को लाँधते हुए घटनास्थल पर पहुँचे तो सब कुछ देखकर स्तब्ध रह गये। जैसे - "हरदेवलाल उनका खुद का बेटा और राजकुमार अजितसिंह दोनों एक खूबसूरत लड़की को घेरे खड़े थे। एक सुंदर लड़की एक फूटी दीवार के पीछे दुबकी बैठी थी और कोने में शराब की बोतलें लुढ़की पड़ी थीं। दीवान साहब को देखकर दुबकी हुई लड़की झपटकर बाहर आ गई और उनके पैरों पर गिरकर फूट-फूटकर रोने लगी।"^५ जिसे बहू-बेटी की इज्जत का कोई ख्याल न हो, वे राजकाज को सिर्फ आराम और ऐय्याशी का जरिया ही समझेंगे। इसलिए जब कामदा ने नौकरानी से सुना कि वह छोटी सरकार बन गयी है तो उसे प्रसन्नता नहीं हुई। मधुयामिनी के रोज सपने देखनेवाली कामदा को हरदेवलाल के आगमन की सूचना से प्रसन्नता नहीं हुई। सास के आदेश के प्रति उसके मन में एक विचित्र प्रकार की प्रतिक्रिया जाग्रत हुई। बाल बिखराये मैलेकुचैले वस्त्र पहने, बिना साल सिंगार किये वह चौखट पर बैठी रही। जैसे उसे हरदेव की कोई आवश्यकता ही नहीं। आवश्यकता हो भी क्यों? रूप रंग और गंध की साक्षात् देवी होने पर भी जिसकी तुलना में बाजारु औरतों को उँचा ठहराया गया, वह क्यों उसकी प्रतीक्षा करें। नारी अपने रूप की प्रशंसा सुनने के लिये भुखी रहती है। अपने प्रियतम की आँखों से अपने रूप की माप जोख करवाने के लिये उसके प्राण आतुर हो उठते हैं। जैसे - "कामदा को अपने रूप का गुमान रत्ती-भर नहीं था, पर वह यह अवश्य मानती थी कि सात्विकता की जो थाली उसके पास है, उसकी तुलना हाट में बैठने वाली एक वेश्या से कभी नहीं की जा सकती। मर्दुओं की भली चलाई, आदमी की तो जात ही ऐसी होती है कि जब तक वह दस जगह मुँह न जुठार लें, उन्हें चैन ही नहीं आती।"^६ टोटियों से टपकती बूँदे से नहीं आखिर में अपने आँगन के कूप से ही बुझती है। राजा, महाराजा और रईसों के तो ये चोचले हैं। विवाह किसी से किया, घराता किसी से किया। कारण मुँह का स्वाद बदलने के लिये आदमी को कुछ नया चाहिए ही। महारानी की जात के हैं। क्या वो भी दस जगह मुह जुठाते फिरते होंगे, क्या इसीलिए उन्होंने मेरी तुलना जन्नत बेगम से की थी। उसकी सास का तो कहना था कि बड़े घर की बहुओं के नसीब में पति जितना मिल जाए उतना ही बहुत है समझ लो। तुम अपने मान गरूर में भरी बैठी रही, सोचा कि लड़का आकर तुम्हारे तलुवे सहलायेगा, सो तो मेरे हरदेव से होगा नहीं।

कामदा सोचती है कि बड़े घर की बहुओं से तो धोबिन घसियारिन के घरों की बहुएँ भाग्यशालीनी हैं जो अपने प्रियतम का कम-से-कम एकान्तिक प्रेम तो प्राप्त करती हैं। मिलन के बहाने हरदेवने उसकी कोख में लाल क्या डाला दीया जैसे कोई

बड़ी भारी भीख डाल दी हो। मानसिक रूप से जब वह सोचती है तब उसे लगता है कि, हरदेवलाल ने अपने दिमाग में जन्नत बेगम को बिठाकर ही शारीरिक सम्पर्क किया होगा। जन्नत बेगम की स्मृति के इस प्रसाद को ढोना उसके लिए और भी कठिन हो गया जब वह जूही जैसी अप्रतिम सुन्दर दासी को बड़ी सरकार ने घर से क्यों निकाला, समझ में नहीं आता। उसका बार-बार अमलतास के पेड़ के पास चक्कर काटना भी रहस्यमय था। जूही का अहसान वह इसीलिए नहीं भूली थी कि बड़ी सरकार से छुपकर उसने हरदेव को आधी रात को मिलने के लिए लायी थी। उसके गाँव जाकर जब वह उससे पूछती है कि तूने कभी प्यार किया था तब वह कहती है कि नारी की कोख में हमेशा किसी की प्रेम की निशानी ही नहीं लम्पटता की निशानी भी पलती है। उसकी जिन्दगी बरबाद करने वाला और कोई नहीं अपना पति ही था, यह जानकर कामदा में विद्रोह की चिंगारी फूटती है। वह अपने पेट में पलने वाले बालक को जन्नत बेगम की दौलत समझती है और उसे और पलने से इन्कार करती है। कामदा का गर्भ उसके मानसिक विद्रोह के कारण गिर जाता है और उस प्लास्टिक के मृत गुड़ाड़े को उस अमलतास के पेड़ के नीचे गाड़ दिया जाता है। पर उसने अपने कृत्य की कोई सफाई सास को नहीं दी न विदेश से लौटने पर अपने पति को किसी भी प्रकार का स्पष्टि करण देने के लिए वह तैयार थी। कारण ब्याह के समय हरदेव ने उसे अपनी घर की रानी मानकर जीवन भर साथ रहने का जो वृत्त लिया था। उसे झुठलाया था। उसमें केवल लम्पटता, छलावा और विलासिता ही उसके पल्ले आयी थी। सास के चले जाने के बाद भुतहा घर में प्रेतात्मा के समान जींदगी जीनेवाली कामदा को अपने पति का वह पत्र मिलता है। जिसमें उसे अपने मैके जाने का आदेश लिखा हुआ था। पति की चाल जानकर उसके प्रति असंतोष और आक्रोश होने पर भी वह उसका शान्त मन से स्वागत करती है। परंतु जन्नत बेगम के साथ वह इस हवेली में नहीं रह सकती का फतवा उसका पति देता है। उसका रहन-सहन, खाना-पिना सब में इतना फर्क था कि हरदेवलाल जानता था जो औरत उसके माँ के साथ बनाकर नहीं रख सके, वह एक मुसलमान औरत के साथ क्या रह पायेगी? उसने कामदा को अपने घर से निष्कासित करने का बड़ा अच्छा तरीका निकाला था। श्रीमती विपिन बहादुर के साथ उसे पहाड़ों पर भेजने का प्रबन्ध कर लिया था। कामदा को लगा जैसे - "वह आज परित्यक्ता सीता है, जीसे उसके राम ने गर्भवती अवस्था में ही एक दिन लक्ष्मण के साथ वन में निष्कासित कर दिया था, उसका भाग्य भी सीता के भाग्य की तरह खोटा है। उसके स्वामी भी तो आज उसे लगभग उसी स्थिति में घर से निष्कासित कर रहे हैं। तनीक भी तो उसके मन में कोई बात पुछने की उन्होंने आवश्यकता नहीं समझी।"⁶ कामदा ने भी उस विवेक हिन व्यक्ति से कोई बात करना व्यर्थ समझा। रेल्वे स्टेशन पर ही उसे सूचना मिली थी कि महाराज ने प्रसन्न होकर प्रति मास उसे ५०० रु. देने की बात कही है। पति के द्वारा ये सूचना वह आहत हुई। अपनी

पत्नी पर कोई खुश होकर कोई कुछ देने का वादा कर रहा है और पति उसे प्रसन्नता से ग्रहण कर रहा है, इससे बढ़कर शर्म की बात और क्या हो सकती है?

श्री विपिन बहादुर का चरित्र बड़ा शंकास्पद, चित्रित किया है। उसकी बातचीत में कहीं छलछिद्र का नाम नहीं था। मुस्कान एकदम शिशु के समान निश्चित और मोहक थी। उसने बताया था कि उसके पति की हवाई जहाज की दुर्घटना में मृत्यु हो गई। कामदा को आश्चर्य इस बात का हुआ कि किसी प्रकार का वैधव्य चिन्ह उसे बेला की देह पर दृष्टिगोचर नहीं हो रहा था। एक विधवा स्त्री इतने ठस्से फैशन से कैसे रह सकती है? सफेद साड़ी में भी इतनी मोहक लग रही थी कि लगता था यह कोई ढोंग तो नहीं। पर श्रीमती विपिन बहादुर का कहना था कि दुनिया में जिन्दादिली से रहना चाहिए। ठीक तरह की वेशभूषा जिन्दादिली का एक लक्षण है। वेशभूषा से कुछ चरित्र के घटने-बढ़ने का सम्बन्ध है, ऐसा वह नहीं मानती थी। उसकी उन्मुक्त हँसी भी ऐसी थी कि उसका सौंदर्य द्वािगुणित हो उठा था। उसका अपना इस दुनिया में कोई नहीं है। कुछ 'पेइंग गेस्ट' के सहारे अपने जिन्दगी के दिन वह काटती है। बहुत कुछ बातें उसने नहीं बतायीं। उसका कारण देते हुए वह कहती है कि - "पर हमेशा जिंदगी की किताब को खुला रखना भी ठीक नहीं है। हर समय पढ़वाते रहने से किताब मैली हो जाने का डर रहता है न। सो, इस समय मैं आपकी किताब को मैला नहीं करना चाहती और कहीं आपकी जिंदगी की किताब का पन्ना पढ़कर भी मुझे हँसने के लिए कुछ नहीं मिला तो मैं घाटे में रह जाऊँगी।" प्रस्तुत संवाद के माध्यम से हो सकता है उसकी मैली किताब पर सुंदर आवरण चढ़ाकर सुरक्षित रखने का प्रयास लेखिका ने किया हो।

५०० रु. में पहाड़ों में जिन्दगी जीना बड़ा मुश्किल था। अतः बेला ने कामदा को शरणार्थी कैम्प की श्रीमती भगवन्त से मिला दिया। उसकी उसने प्रशंसा की कि श्रीमती भगवन्त ने कामदा को स्वयं प्रार्थना की कि वे लड़कियों को शिल्प की शिक्षा देने पधारें। वेतन के बजाए उन्होंने उसे ऑनरियम देना मंजूर कर लिया। बेलाने उसे तृप्ति नामक नया नाम दिया। कामदा कौन सा शिल्प जानती थी वह पूछना अनुचित है। किंतु वह अतिरिक्त समय भी अनगिनत कलाओं में महिलाओं को पारंगत करने की दिशा में अपना समस्त श्रम एवं नैपुण्य चुकाती रही। आगे चलकर श्रीमती भगवन्त जब संस्थान में मुक्त होकर चली गयी तब अपने स्थान पर कामदा को ही नियुक्त कर गयी। सारा नगर तृप्ति बहन के कार्यों से परिचित था। सब कुछ अच्छा चल रहा था। ऐसे समय कथा में एक नया मोड़ लाने का प्रयास शशिप्रभा ने किया है।

मसुरी में महाराज ने लड़कियों के लिये एक बाल शिक्षा संस्था खोली थी। उसी का उद्घाटन जनता के किसी आदमी से करने की उनकी इच्छा थी। उनके साथियों ने तृप्ति बहन का नाम प्रपोज किया था। कामदा ही तृप्ति है यह जानकर महाराज बड़े प्रसन्न हो गये थे। कामदा ने एक नजर महाराज पर दौड़ाई। चेहरे पर कुछ चर्बी जरूर चढ़ गयी थी। आँखों ने भी इतने दिनों बाद अपना पुराना सौंदर्य खोल दिया

था। महाराज ने अपनी अनुभवी आँखों से देखा, इतने दिनों बाद भी कामदा का सौंदर्य घटा नहीं अपितु बढ़ा ही है। कामदा राजा महाराजाओं की ट्रिक्स जानती थी। वह नहीं चाहती थी कि अपने हाथ से उनके जैसे नारकीय अत्याचार करने वाले नाली के किड़े की किसी संस्था का उद्घाटन करे। परन्तु क्या करे प्रतिमास उनसे मिलने वाले ५०० रु. की वह कर्जदार थी। खून का घूँट पीकर उसे रहना पड़ा। बड़े ही चुलबुले ढंग से उन्होंने कामदा को उद्घाटन हेतु मनाया। चलते-चलते एक बात बताई कि हरदेवलाल मीदिपुर के सरकारी अस्पताल में बीमार पड़ा है। कामदा का हरदेवलाल के साथ कुछ लेना-देना नहीं था। परन्तु भारतीय नारी की मर्यादाओं को बनाए रखने हेतु उसे हरदेवलाल को देखने, उसकी सेवा-टहल करने मीदिपुर भेजा है। मीदिपुर पहुँचने पर कामदा को पताचला कि उनकी कोठी अमलतास में ही राजकीय मीदिपुर चिकित्सालय बनाया गया है। अपना परिचय उन्होंने हरदेव की पत्नी कहकर देने पर डॉक्टरों को आश्चर्य हुआ। क्योंकि मरीज ने कहा था कि दुनिया में उसका कोई नहीं है। दुनिया ही बदल गयी थी। कोठी का मालिक अपने ही कमरों में लावारिश की तरह पड़ा था।

कामदा पूरे पन्द्रह दिन अपने पति की सेवा करती है। डॉक्टर के कहने के अनुसार पति-पत्नी कोठी के पास वाले बगूचे में घूमने जाते हैं। मौलश्री अनार और गुलमोहर के बाद वही जूहीवाला अमलतास था। उसी के नीचे रखी बेंच पर बैठते ही अमलतास मानों हिल गया, सिहर गया। गहरे बसन्ती फूल हिले और कुछ फूल झड़कर कामदा की गोद में आ गिरे। उस पेड़ को हरदेव पहचानता न था। कामदा यादों के खण्डहरों में से लौटकर उसे कहती है - "यह जूही का अमलतास है, इसके नीचे मेरे और जूही दोनों के, नहीं-नहीं तुम्हारे दोनों लाल दबे पड़े हैं, जानते हो?"^९ जिन बालकों की उस काल में कोई कीमत नहीं थी, आज उनकी याद में आँसू बहाकर क्या होगा? पर आँसू तो आँसू हैं, वे रुकते नहीं। हरदेव के आँसुओं ने अपने गुनाहों को कबूल किया। उसने कामदा के साथ एक नई जिन्दगी की सुरुवात करने का निश्चय किया। लेकिन लेखिका ने कामदा को नारी होने के नाते उसने परित्यक्ता को फिर से पतिव्रता बनने नहीं दिया। पति की बीमारी धीरे-धीरे कामदा पर हावी हो रही थी। वह अधिक होने के पूर्व ही वह मसूरी लौटने का इरादा हरदेव को सुना देती है और कहानी का अंत पाठकों की कल्पना के विपरित होता है। परन्तु अंत नारी की दृष्टि से अच्छा लगता है। शशिप्रभा शास्त्रीजी ने इस उपन्यास में राजा महाराजाओं एवं सामंतों के द्वारा नारियों पर होने वाले अत्याचारों को और नारी के विविध रूपों को लेकर चित्रण किया है।

संदर्भ सूची

- (१) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ३२
- (२) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ६५
- (३) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ६५
- (४) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ७७

- (५) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ४२
- (६) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ७२
- (७) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ १३१
- (८) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ १३७
- (९) अमलतास - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ १७०

प्रेमचन्दोत्तर ग्रामीण उपन्यासों में पर्यावरण चेतना

मन्जू कोगियाल
आसिस्टेंट प्रोफेसर,
हिंदी विभागाध्यक्ष,
राजकीय महाविद्यालय, नरेन्द्र नगर,
टिहरी गढ़वाल, उत्तराखण्ड

मनुष्य सामाजिक प्राणी है और वह समाज का एक अभिन्न अंग है। बुद्धि के रूप में मानव को एक ऐसा साधन प्राप्त है जो अन्य जीवधारियों को नहीं मिला है। प्रकृति की रहस्यमयी शक्तियों को पहचानकर मानव से सभ्यता व संस्कृति की उन्नति में जो विकास किया है, उसका कारण मनुष्य में विद्यमान उसकी विलक्षण बुद्धि ही है।

अपने जीवन को उन्नत बनाने हेतु जिस प्रकार मनुष्य प्रकृति द्वारा और प्रदत्त वस्तुओं का उपयोग करता है उसके माध्यम से ही उसकी सभ्यता का सृजन होता है। अपने विचार व चिंतन के द्वारा ही मनुष्य स्वयं के जीवन को सुंदर, मधुर तथा कल्याणकारी बनाता है। जिसका प्रकटन उसकी संस्कृति के रूप में होता है। मानव समाज में रहकर ही अपना विकास कर सकता है। दूसरे शब्दों में यह भी कहा जा सकता है कि व्यक्ति व समाज एक दूसरे के पुरक हैं। इसी संदर्भ में प्रकाश डालते हुए सत्यकेतु विद्यालंकार लिखते हैं कि -"मनुष्य के धर्म का जो विकास किया, साहित्य संगीत का जो सृजन किया, सामूहिक जीवन का जो विकास किया और अपने सामूहिक जीवन को हितकारी और सुखी बनाने के लिए जिन पारस्परिक सम्बन्धों, प्रथाओं, रीतियों, रूढ़ियों और संस्थाओं आदि का निर्माण किया, उन सबका समावेश हम 'संस्कृति' में करते हैं।"

व्यक्ति जब जन्म लेता है, तब से ही उसमें अनेक क्षमताएं विद्यमान रहती हैं। जिन क्षमताओं व गुणों के कारण वह बड़े होने पर अपनी बुद्धि के आलोक में अनेकानेक आविष्कार करता है। वह चिंतन तथा बीज रूप में ही मनुष्य में जन्म से ही अंतर्निहित होता है। किन्तु इन शक्तियों का विकास वह तभी कर सकता है जब उसे अनुकूल 'पर्यावरण' मिले, और वह 'पर्यावरण' व्यक्ति को सर्व प्रथम अपने परिवार से ही प्राप्त होता है। उसके पश्चात वह गाँव, शहर व अन्य लोगों से जैसे - विभिन्न शिक्षण संस्थाओं से प्राप्त करता है। इस के बाद वह सबसे बृहद रूप में ही वह समाज से पर्यावरण प्राप्त करता है और उसमें 'पर्यावरण' के प्रति चेतना विकसित

होती है। समाज में उसे उसका धार्मिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक पर्यावरण मिलता है। इसके लिए व्यक्ति में पर्यावरण का ज्ञान और चेतना होना परम आवश्यक है। इसके लिए सर्व प्रथम पर्यावरण क्या है? और चेतना का विकास कैसे होता है, यह जानना अपरिहार्य है।

पर्यावरण का अर्थ :-

पर्यावरण शब्द दो शब्दों से मिलकर बना है - परि + आवरण। जिसका अर्थ क्रमशः चारों ओर, ढका हुआ या दिया हुआ। इस प्रकार पर्यावरण का शाब्दिक अर्थ है - हमारे चारों ओर से ढके हुए वातावरण को पर्यावरण कहते हैं। 'राजपाल हिंदी शब्द कोश' में पर्यावरण का अर्थ दिया है - "१. वातावरण २. परिस्थिति।"^२ सत्यकेतु विद्यालंकार के शब्दों में - "जिन बाह्य तत्वों द्वारा जीवन पर प्रभाव पड़ता है उसी को पर्यावरण कहा जाता है।"^३

रॉस के अनुसार - "जो कोई बाह्य शक्ति हमें प्रभावित करती है उसी का नाम पर्यावरण है।"^४

गिस्वर्ट के अनुसार - "पर्यावरण उस सब को कहते हैं जो किसी वस्तु को चारों ओर से घेरे रहता है और उस पर अपना प्रत्यक्ष प्रभाव डालता है।"^५

इस प्रकार वे सारी स्थितियां, परिस्थितियों का जो प्रभाव किसी, प्राणी या प्राणियों के विकास पर चारों ओर से पड़ता है, पर्यावरण है या दूसरे शब्दों में जो भी तत्व प्राणियों के जीवन पर अपने प्रभाव की छाप छोड़ते हैं, उन सब को हम पर्यावरण कहते हैं।

इसी प्रकार 'चेतना' शब्द को समझना भी समीचीन होगा, उसके पश्चात् ही पर्यावरण 'चेतना' को समझ सकेंगे -

चेतना का अर्थ :-

मानव सृष्टि का निर्माण जड़ व चेतन दो तत्वों से मिलकर हुआ है। इसमें चेतना के विषय में यदि विचार किया जाए तो 'चेतना' मनुष्य के भीतर निहित एक ऐसी शक्ति है जो उसे निर्जीव (प्राणहीन) पदार्थों से पृथक् करती है। 'चेतना' शब्द अपने आप में बहुत ही व्यापक शब्द है। 'चेतना' शब्द अंग्रेजी भाषा के 'कांशसनेश' शब्द के रूप में प्रयुक्त होता है जिसका अर्थ होता है जागृत होना, होश में आना, चेतना इत्यादि।

'बृहद हिंदी शब्द कोश' में 'चेतना' शब्द के अर्थ दिये हैं - "चैतन्य ज्ञात, होश, जीवन शक्ति आदि।"^६ चेतना के संदर्भ में अर्चना जैन लिखती है कि "चेतना सभी प्रकार के मानसिक अनुभवों का संग्रहालय है।"^७ चेतना ही वह मूल

शक्ति है जिस से मानव अपने आस-पास के घटित होने वाली घटनाओं को समझती है साथ ही उन्हें सावधान भी करती है।

इस प्रकार 'चेतना' मानव में निहित संवेदना, जागरूकता, अनुभूति है, यह ऐसी शक्ति है जो मानव के अस्तित्व को सदैव विकासशील बनाती है 'चेतना' मानव के अनुभवों तथा संवेदना को व्यक्त करने की बेजोड़ शक्ति है।

उपन्यासों में पर्यावरण चेतना :-

'उपन्यास' साहित्य की अत्यन्त महत्वपूर्ण विधा है। जिस में मानव-जीवन का संपूर्ण चित्र दिखाने का प्रयास किया जाता है। साहित्य की सीमा-विस्तार असीम है। जिसमें मनुष्य का सामाजिक जीवन, आर्थिक जीवन, राजनीतिक जीवन तथा धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन एवं उसका संपूर्ण पर्यावरण (वातावरण एवं परिवेश) निहित रहता है, क्योंकि उपन्यास ही मनुष्य की कथा है। मनुष्य ही उपन्यास संसार के प्राणी होते हैं। साथ ही उनके जीवन की उन परिस्थितियों घटनाओं, उन बंधनों तथा विभिन्न जटिलताओं को प्रस्तुत करता है,

भारतीय संस्कृति एक ग्रामीण संस्कृति है, इसकी संपूर्ण विशेषता ग्रामो में ही परिलक्षित होती है तथा ग्राम्य जीवन का प्रकृति तथा पर्यावरण से घनिष्ठ संबंध होता है। ग्राम्य मनुष्य का पर्यावरण प्रकृति पर निर्भर करता है साहित्यकार अपने समाज से प्रेरणा प्राप्त करके अपने साहित्य का सृजन करता है। प्रेमचंदोत्तर साहित्य उपन्यासकारों ने ग्राम्य जीवन को तथा प्राकृतिक दृश्यों व उसके वातावरण को बहुत निकटता से देखा तथा परखा था, इसमें उपन्यासकार की 'स्वानुभूति' तथा 'सहानुभूति' दोनों ही रहती हैं। जो वह तत्कालीन परिवेश में देखता है और अपनी कथा पात्रों के माध्यम से उसमें चेतना का संचार करता है।

प्रेमचन्दोत्तर उपन्यासों में ग्राम्य जीवन तथा उसके पर्यावरण चेतना को अभिव्यक्ति मिलती हैं। भारत कृषि प्रधान देश है और उसके किसानों की आय के स्रोत - कृषि, बाग बगीचे फुलवाड़ी और पशुपालन है। प्रकृति के साथ छेड़-छाड़ से उनके जीवन में अकाल, भूकंप, बाढ़ आदि प्राकृतिक प्रकोपों से नष्ट हो जाता है और उन्हें विभिन्न प्रकार के ऋतुओं व महामारियों का शिकार होना पड़ता है। अतः कृषक जीवन का आर्थिक पर्यावरण चरमरा जाता है। इन प्रकोपों का प्रभाव मनुष्य के सामाजिक जीवन स्वास्थ्य तथा मानसिक अवस्था पर भी पड़ता है। वायुमंडल परिवर्तन के संबंध में एक उदाहरण दर्शनीय है - "सन १९३४ के भूकम्प के कारण आबोहवा बदल गई है, नदियाँ तालब और पोखर उथले हो गये हैं। उपज कम होने

लगी है। मलेरिया का प्रकोप बढ़ गया है, अकाल मृत्यु बढ़ गई है इधर पैदा होनेवाले बच्चे साँवले नजर आते हैं। आम की फसल अब साल-साल नहीं आती।"^८

इस प्रकार पर्यावरण दुषित होने से वातावरण की आबोहवा जहरीली हो जाती है। एक पात्र के माध्यम से नागार्जुन ने ग्राम्य परिवेश में होनेवाली पर्यावरण चेतना पर प्रकाश डाला है। किस प्रकार हमें प्राकृतिक संसाधनों का उचित उपयोग करना चाहिए। और किस प्रकार भीषण बाढ़ के ग्रामिणों का पर्यावरण नष्ट हो जाता है। 'वरुण के बेटे' उपन्यास में बाढ़ के प्रकोप पर नागार्जुन ने लिखा है कि -"कोसी का जहरीला असर इन देहातों को विरान कर चुका था, बाढ़ के प्रकोप अकाल और मलेरिया के मारे लोग तबाह थे, कोसी जब पूरब की तरह बीस तीस परे थी, उन दिनों धनहा चोर की चन्दन की चिकनी माटी सोना उगलती थी, आब तो गाँव उजड़ पड़े थे जिस के सामर्थ्य से वे पश्चिम से हटकर दूर अंचलों में जा बसे हैं।"^९ भूमि जल और जन की संस्कृति होने से ही शब्दों के स्वरूप का निर्माण होता है। किसी भी देश की प्राकृतिक सुषमा इन तीनों को बीना प्रभावित किये नहीं रह सकती है। अतः पर्यावरण तथा प्राकृतिक सौंदर्य से जनमानस का तादात्म्य होना स्वाभाविक है। नागार्जुन ने भी अपने साहित्य में ग्रामांचल मिथिला के प्राकृतिक पर्यावरण को उसके विभिन्न रूपों में चिंतित किया है। इन भौगोलिक पर्यावरणीय सौंदर्य की विविधताओं व विशालता के आँगन में ही हमारी संस्कृति के तंतु बिखरे पड़े हैं। उपन्यासकार कभी पहाड़ के हृदय को झाँकता था है तो कहीं नदी के किनारों से टुटती बनती जींदगी, कहीं वन के मन में विचरण करता है, तो कहीं सागर में तुफानों को सहता है। उसने प्रकृति के कोमल तथा उग्र दोनों ही रूपों को अभिव्यक्त किया है।

नागार्जुन ने किसानों के ग्रामिण पर्यावरण को इस प्रकार चित्रित किया है - "कुएं के आगे मचान पर सफेद और बैंगनी सेम की बेलें लटकी हुई हैं। पत्तों फूलों और कलियों से लता-विटान ढका पड़ा था। जरा हटकर क्यारियों में फल गोभी के बीच भय मुकुटनुमा पौधे इठला रहे थे। बैंगन के बोने झाड़ों पर बुढ़ापा उतर आया था, पके वाड़े दानेदार गुच्छों के वजन से भी सौफ की डंठलें झुकी नहीं थी।"^{१०}

उपन्यासों में पर्यावरण चेतना लोकाचार तथा लोकगीतों के माध्यम से भी दर्शाया गया है। 'ब्रह्मपुत्र' उपन्यास में दबूर पूजा के त्यौहारों का वर्णन मिलता है। जिसमें उपन्यासकार प्रकृति पुजा को महत्व देता है। देवेन्द्र सत्यार्थी द्वारा रचित 'ब्रह्मपुत्र' एक आँचलिक उपन्यास है। इस उपन्यास के विषय में काका कालेलकर कहते हैं कि -"सत्यार्थीजी ने इस उपन्यास द्वारा नदी-पुत्रों के लोक जीवन का पुराण प्रस्तुत किया है।"^{११}

इस उपन्यास में प्रति वर्ष बाढ़ और मिट्टी के कटाव के रूप में दिसांग मुख वासीयों पर जो विपत्तियों के पहाड़ तूटते हैं और उनके भीतर उन समस्याओं से जो चेतना विकसित होती है उसे चित्रित किया।

ग्राम्य जीवन में धीरे-धीरे आए परिवर्तन ने भी उनमें ग्रामीण चेतना व पर्यावरण चेतना को विकसित किया। गांव व नगरों में कारखानों व उद्योगों के विकसित हो जाने से वहाँ का जो शुद्ध वातावरण था वह भी प्रदूषित होने लगा था। अनेक प्रकार की विसंगतियाँ गांव में फैलने लगी थी, जिस से गांव का पर्यावरण पूरी तरह से प्रभावित होने लगा था। उनके स्थिर जीवन में विचलन आने लगा था। इसी प्रकार का विचलन हम 'इब' उपन्यास में देखते हैं। 'इब' उपन्यास के माध्यम से विरेन्द्र जैन ने विस्थापितों की पीड़ा और अपने पर्यावरण को बचाने के लिए लड़ते-मरते 'लडैई' गांव के ग्रामीणों का चित्रण किया है।

'इब' उपन्यास में बेतवा के विशाल बाँध परियोजना के विरुद्ध विस्थापित ग्रामीणों के विद्रोह एक विशिष्ट घटना है। जब सरकार औद्योगिक विकास हेतु तथा बांध के निर्माण के लिए वहाँ के जंगलों, नदियों, पहाड़ों तथा बस्तियों को भी क्षति पहुँचाने का प्रयास करते हैं तो उसकी पर्यावरण चेतना जागृत होती है और वे अपना विरोध प्रकट करते हैं। सरकार उनको फरमान भेजती हैं कि - "हमारा आग्रह है कि बाँध बनते ही आप अपने घरों से निकल जाएँ, घरों से निकल जाना ही आप के लिए बेहतर होगा, नहीं तो हम पानी छोड़ देंगे और आपको इबों देंगे।"^{१२}

सरकार की इस नीति से गाँववालों में आक्रोश आ जाता है, वे अपनी प्रकृति, अपने सामाज और अपने जीवन को बचाना चाहते हैं। इसके लिए चाहे उन्हें मृत्यु का वरण क्यों न करना पड़े। एक संवाद देखिए - "सरकार जहर दे देते सबको तो अच्छा रहता। अपना मकान को रहन वालों कहां का अच्छा लगे इ रद्दी खाते मा। वो ही तो रहे अति अकेले ओ के बाँध के साथ।"^{१३}

इस प्रकार सरकार को लगता है कि मानव का विकास है किंतु उस विकास का क्या औचित्य जो मानव सभ्यता व उसके पर्यावरण को ही समाप्त करा दे, उन्हें क्या अधिकार है कि वे ग्राम जीवन के सांत वातावरण में उपद्रव पैदा करे। 'नर्मदा बचाव आंदोलन' की मुखिया मेघापाटकर पर आलोचना करते हुए एक आलोचक लिखते हैं कि - "गांव के आधे लोग प्रशासन व पुलिस के दबाव में वहाँ से चले गये। उन्होंने पुनर्वास भी स्वीकार कर लिया, किंतु आधे लोग 'नर्मदा बचाओ' आंदोलन के साथ ही डटे रहे। आंदोलन ने बाकायदा समर्पण दल घटित किया।"

और उसके स्वरूप 'डूबेंगे पर हटेगे नहीं' के जोर के साथ डूबने के लिए तैयार हो गये।"^{१४} इस प्रकार उपन्यास कार ने विभिन्न प्रकार से पर्यावरण चेतना को उजागर करने का प्रयास किया है।

इसके अतिरिक्त आदिवासीयों में पर्यावरण चेतना अधिक देखने को मिलती है चूंकि ये सभी जन-जातियाँ प्रकृति की गोद में निवास करते हैं और प्रकृति द्वारा प्रदत्त संसाधनों का ही उपयोग कर जीवन निर्वाह करते हैं। आदिवासी जीवन से सम्बंधित उपन्यासों में उनका पिछड़ा हुआ परिवेश, अभिशक्त जीवन और जन-चेतना अधिक मुखरित हुई है। राजेन्द्र अवस्थी के 'जंगल का फूल' भी आदिवासी जीवन पर लिखा गया उपन्यास है। इसमें अवस्थी जी ने आदिवासियों के जीवन का चित्रण किया है। इस उपन्यास का उद्देश्य स्पष्ट करते हुए राजेन्द्र अवस्थी जी लिखते हैं कि -" इसके द्वारा मेरा मूल उद्देश्य बस्तर के घोटुल जीवन, वहाँ की संस्कृति, वहाँ के निवासियों के रीतिरिवाजों और उनके समग्र जीवन को रेखांकित करना है।"^{१५}

इस प्रकार आदिवासियों में अपने पर्यावरण के प्रति विशेष आकर्षण दिखाई पड़ता है। 'जंगल के फूल' का सुलकसाए गोड़ आदिवासी जीवन को सुरक्षित रखने हेतु सरकारी कर्मचारी एवं राजनेताओं का विरोध करता है। शहर के साथ जुड़ना उसको सही नहीं लगता है वह सोचता है कि शहर से जुड़कर उनका प्राकृतिक वातावरण नष्ट हो जाएगा।

इस प्रकार आदिवासियों में सारे पात्र अपनी प्रकृति को बचाने के प्रयत्न में लगे रहते हैं। तथा अपने जंगलों को बचाने के लिए अनेक अत्याचार सहते हैं। इससे स्पष्ट होता है कि ये सभी पात्र अपने पर्यावरण को बचाने के लिए प्रयत्नशील हैं। इस प्रकार स्पष्ट है कि प्रेमचंदोत्तर ग्रामीण उपन्यासों में आदिवासी तथा ग्रामीणों में पर्यावरण के प्रति प्रेम, तथा जागृति दिखाई पड़ती है।

संदर्भ सूची -

- (१) समजशास्त्र, सत्यकेतु विद्यालंकार, पृ.सं. - १४७
- (२) राजपाल हिंदी शब्द कोश, हरदेवबाहरी पृ.सं. - ४४८
- (३) समजशास्त्र, सत्यकेतु विद्यालंकार, पृ.सं. - १४०
- (४) समजशास्त्र, सत्यकेतु विद्यालंकार, उद्धृत अंश पृ.सं. - १५१
- (५) समजशास्त्र, सत्यकेतु विद्यालंकार, उद्धृत अंश पृ.सं. - १५१
- (६) बृहद हिंदी शब्द कोश, मुकुंदीलाल श्रीवास्तव पृ.सं. - ४४८

- (७) प्रेमचंद निबंध साहित्य में सामाजिक चेतना, अर्चना जैन पृ.सं. - १६
(८) रतिनाथ की चाची, नागर्जुन, पृ.सं. - १२३
(९) वरुण के बेटे, नागर्जुन, पृ.सं. - १८
(१०) दुखमोचन, नागर्जुन, पृ.सं. - १०३
(११) ब्रह्मपुत्र, देवेन्द्र सत्यर्थी, पृ.सं. - १
(१२) इब, वीरेन्द्र जैन, पृ.सं. - २१३
(१३) इब, वीरेन्द्र जैन, पृ.सं. - २१४
(१४) मेघा पाटकर, अरुण कुमार त्रिपाठी पृ.सं. - ८७
(१५) जंगल के फूल, राजेन्द्र अवस्थी भूमिका

हिंदी भाषा संरचना और समानाधिकरण समुच्चयबोधकों की भूमिका

सुश्री अनामिका कुमारी

पीएच.डी. शोधार्थी, भाषा प्रौद्योगिकी विभाग,

भाषा विद्यापीठ, म.गां.अं.हिं.विवि., वर्धा (महा)

संक्षेप :- भाषा की संरचनात्मक व्यवस्था में भाषिक इकाइयों – ध्वनि(स्वन), शब्द, पद, उपवाक्य, वाक्य एवं प्रोक्ति जैसी स्तरगत इकाइयों का समन्वय है समुच्चयबोधक की भूमिका हिंदी भाषा संरचना में प्रयुक्त होने वाली अन्य व्याकरणिक कोटियों (संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया) में विकारी शब्दों के भांति परिवर्तनशील नहीं है, इसलिए इसे अविकारी शब्द(अव्यय) कहा गया है। चूँकि समुच्चयबोधकों का प्रयोग दो शब्दों, पदों, उपवाक्यों और वाक्यों को जोड़ने के लिए किया जाता है। समुच्चयबोधक के दो वर्गों (समानाधिकरण तथा व्यधिकरण समुच्चयबोधक) में से समानाधिकरण समुच्चयबोधक (और, या, लेकिन, इसलिए) का प्रयोग प्रायः दो मुख्य और स्वतंत्र पदों एवं वाक्यों को जोड़ने के लिए किया जाता है जबकि व्यधिकरण समुच्चयबोधक (कि, क्योंकि, ताकि, अगर...तो,) का प्रयोग वाक्य में एक या उससे अधिक आश्रित वाक्यों को जोड़ने के लिए किया जाता है।

कुंजी शब्द: समुच्चयबोधक, व्यधिकरण समुच्चयबोधक, समानाधिकरण समुच्चयबोधक, रूपप्रक्रियात्मक, वाक्यविन्यासात्मक.

प्रस्तावना: सभी भाषाओं की अपनी एक भिन्न संरचना और व्यवस्था होती है। सर्वप्रथम भाषा के संरचनात्मक पक्ष के अध्ययन की नींव भाषाविद् सस्यूर के द्वारा रखी गई। इनके अनुसार भाषा की गहनतम व्यवस्था के होते हुए भी भाषा की प्रकृति व्यक्तिप्रधान न होकर समाजप्रधान है और सभी विकल्प से प्राप्त भेदों-उपभेदों के होते हुए भी भाषा अपनी संरचना में विषमरूपी न होकर समरूपी है। उन्होंने भाषा के इन पक्षों को ‘लांग’ और ‘परोल’ कहा है, जहाँ ‘भाषा-व्यवस्था’ अपनी प्रकृति में समरूपी है वहीं इस ‘भाषिक-व्यवस्था’ का व्यक्त रूप ‘भाषा-व्यवहार’ है। ‘भाषा-व्यवहार’ का महत्व होते हुए भी ‘भाषिक-व्यवस्था’ को भाषा के अध्ययन का आधार माना गया है क्योंकि भाषा वैज्ञानिक अध्ययन के अंतर्गत इसके प्रतीकों की संरचनात्मक व्यवस्था को समाहित किया गया है।

भाषा की संरचनात्मक व्यवस्था में भाषिक इकाइयों – ध्वनि(स्वन), शब्द, पद, उपवाक्य, वाक्य एवं प्रोक्ति जैसी स्तरगत इकाइयों का समन्वय है। भाषाविद् रवींद्रनाथ श्रीवास्तव के अनुसार “ध्वनि से लेकर वाक्य तथा उससे भी आगे प्रोक्ति तक भाषा की संरचनात्मक व्यवस्था है, जिसके द्वारा अर्थ संप्रेषित होता है। दूसरे शब्दों में ध्वनि प्रतीकों की संरचनात्मक व्यवस्था अनेक उपव्यवस्थाओं का समुच्चय है।” इन्हीं उपव्यवस्थाओं से मिलकर भाषा के विभिन्न स्तरों का निर्माण हुआ है, जिन्हें प्रायः दो वर्गों में वर्गीकृत किया गया है – (क) केंद्रीय (ख) परिधीय

केंद्रीय पक्ष का संबंध भाषा की रूपप्रक्रियात्मक प्रक्रिया से है, और भाषा का परिधीय पक्ष स्वनविज्ञान तथा अर्थविज्ञान से संबद्ध है।

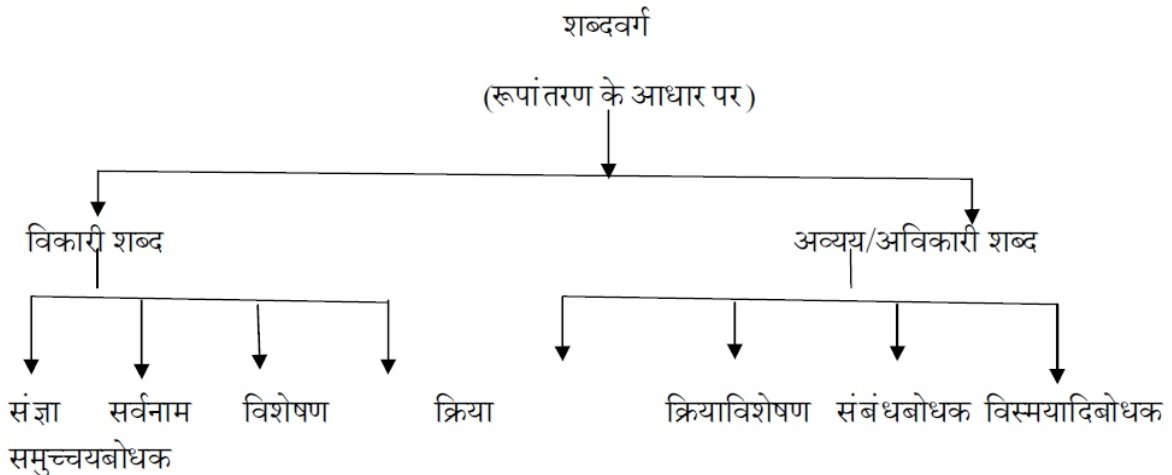
हिंदी रूपप्रक्रियात्मक संरचना : समुच्चयबोधक:-

भाषा व्यवस्था की एक अन्य विशेषता यह है कि भाषा के शब्दों को वर्गों में वर्गबद्ध किया जा सकता है। संसार की अपरिमित इकाइयों की अपेक्षा ये अधिक निश्चित, परिमित तथा आसानी से परस्पर पहचाने जा सकते हैं।

‘शब्द’ व्याकरणिक स्तर पर लघुतम सार्थक इकाई है, यह रूपों से निर्मित सार्थक एवं स्वतंत्र खंड है। रूपांतरण एवं प्रकार्य के आधार पर शब्दों की कोटियों का निर्माण हुआ जिसे शब्दवर्ग भी कहा गया है। इसका वर्गीकरण निम्न दो वर्गों में किया गया है-

1. **विकारी शब्द** – इस वर्ग में उन शब्दों को समाहित किया गया है, जो लिंग, वचन एवं काल इत्यादि के आधार पर परिवर्तित हो सकते हैं। उदा- जाना, लड़की, पुराना आदि। संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण और क्रिया ये चारों विकारी शब्द के अंतर्गत आते हैं।
2. **अविकारी शब्द**- इस वर्ग के शब्द हमेशा अपरिवर्तित रहते हैं, इन्हें अव्यय भी कहा जाता है, क्योंकि इन शब्दों में लिंग, वचन, काल, पक्ष इत्यादि के आधार पर कोई परिवर्तन नहीं होता है। जैसे- हिंदी भाषा के अब, आज, कल, में, से, पर, और, लेकिन आदि शब्द तथा अंग्रेजी भाषा के a, an, the इत्यादि। क्रियाविशेषण, संबंधबोधक, विस्मयादिबोधक और समुच्चयबोधक अविकारी शब्द के अंतर्गत आते हैं।

शब्दवर्ग के इस वर्गीकरण को निम्न आरेख के आधार पर देखा जा सकता है –

समुच्चयबोधक (Conjunction) – ऐसा अविकारी शब्द, जो वाक्य में स्थित संज्ञा या क्रिया की विशेषता ना बताकर, उसमें निहित समान दो पदों, पदबंधों, उपवाक्यों एवं वाक्यों का संबंध दूसरे अन्य पदों, पदबंधों, उपवाक्यों एवं वाक्यों से जोड़ता है। जैसे - और, लेकिन, तथा, अगर, इसलिए, सो, अतः, क्योंकि, जोकि, यद्यपि- तथापि, हालांकि, बल्कि आदि।

रूपप्रक्रियात्मक स्तर पर ओमकार कौल ने ‘समुच्चयबोधक’ को ‘संयोजक’(Connetives) कहा है, इनके द्वारा दिए उपर्युक्त मतानुसार इसके तीन वर्गों -(i) Mono-morphemic (एकरूपिमिक) में एकपदीय रूपों के प्रयोग को दर्शाते हैं। जैसे- ‘और’, ‘या’। (ii) Poly-morphemic (बहुरूपिमिक), संयोजक के वर्ग में प्रयोग में आने वाले रूप दो या दो से अधिक पदों से मिलकर निर्मित होते हैं। जैसे- ‘क्योंकि’ इसमें दो भिन्न-भिन्न रूपों ‘क्यों’ और ‘कि’ तथा ‘इसलिए’ में ‘इस’ और ‘लिए’ के संयुक्त रूपों से निर्मित रूप को

देखा जा सकता है। (iii) Phrasal(पदबंधीय)- यह संयोजक दो ऐसे घटकों से निर्मित है, जो प्रायः वाक्य में एक अथवा एक अधिक आश्रित वाक्यों को जोड़ने का कार्य करते हैं। जैसे- अगर..... तो , जो.....तो। समुच्चयबोधकों को दो वर्गों में विभजित किया गया है –

(1) समानाधिकरण समुच्चयबोधक (Coordinating Conjunction) और

(2) व्यधिकरण समुच्चयबोधक (Subordinating Conjunction)

समुच्चयबोधक के दो वर्गों में से समानाधिकरण समुच्चयबोधक (और, या, लेकिन, इसलिए) का प्रयोग प्रायः दो मुख्य और स्वतंत्र पदों एवं वाक्यों को जोड़ने के लिए किया जाता है, जबकि व्यधिकरण समुच्चयबोधक (कि, क्योंकि, ताकि, अगर...तो,) का प्रयोग वाक्य में एक या उससे अधिक आश्रित वाक्यों को जोड़ने के लिए किया जाता है।

समुच्चयबोधक की भूमिका हिंदी में प्रयुक्त होने वाली अन्य व्याकरणिक कोटियों (संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया) में विकारी शब्दों के भाँति परिवर्तनशील नहीं है, इसलिए इसे अविकारी शब्द(अव्यय) कहा गया है। चूँकि समुच्चयबोधकों का प्रयोग दो शब्दों, पदों, उपवाक्यों और वाक्यों को जोड़ने के लिए किया जाता है। जैसे- (1) मीरा और नीतू आईं।

(2) किताब कैसी थी नई या पुरानी ?

उपर्युक्त उदाहरणों में उदा. (1) में 'मीरा और नीतू' दो शब्द वाक्य के बाह्य स्तर 'और' के माध्यम से जुड़े हुए लक्षित होते हैं परंतु वाक्य के आंतरिक स्तर पर यह दो वाक्यों 'मीरा आईं' और 'नीतू आईं' दो स्वतंत्र वाक्यों को जोड़ रहा है। इसीप्रकार उदा.(2) में भी 'नई या पुरानी' में भी 'या' के मध्यम से दो स्वतंत्र वाक्यों को संक्षिप्तता प्रदान की गई है ताकि शब्दों के अधिकाधिक प्रयोग से बचा जा सके। परंतु नीचे दिए गए उदाहरणों से यह समझा जा सकता है कि समुच्चयबोधक के प्रयोग से वाक्य में शब्दों को जोड़ा जा सकता है।

जैसे- (3) तीन और चार सात होता है।

(4) रोहन और सरिता दोनों भाई बहन है।

अतः यह कहा सकता है कि रूपप्रक्रियात्मक स्तर पर समुच्चयबोधक की भूमिका नगण्य है, क्योंकि यह लिंग, वचन, कारक से बिल्कुल प्रभावित नहीं होता।

हिंदी वाक्यविन्यासात्मक संरचना: समुच्चयबोधक :-

संरचना की दृष्टि से वाक्य सबसे बड़ी इकाई है। वाक्य, वह अनुशासित शब्दों की कड़ी है, जिसमें इससे छोटी भाषिक इकाइयों जैसे- शब्द, पद, पदबंध, उपवाक्य का संयोग है। वाक्य अपने सबसे नजदीकी घटक उपवाक्यों से निर्मित होता है, एक वाक्य में एक उद्देश्य एवं विधेय होता है, जो उपवाक्य में अंतर्निहित होते हैं।

वाक्य के वर्गीकरण और उसके भेदों को निम्नवत देखा जा सकता है -

1. सरल वाक्य:- संरचना की दृष्टि से सरल वाक्य में सिर्फ एक उद्देश्य(Subject) और एक विधेय(Predicate) वाले वाक्य, जिसमें केवल एक उपवाक्य भी हो सकता है। जैसे-

(5) वह शहर गई।

(6) मोहन घर गया।

2. संयुक्त वाक्य:- वाक्य के इस प्रकार में दो या दो से अधिक स्वतंत्र उपवाक्य होते हैं दूसरे शब्दों में यह भी कहा जा सकता है कि संयुक्त वाक्य में दो या दो से अधिक प्रधान उपवाक्य होते हैं, जिनके

मध्य समानाधिकरण संबंध निहित होता है जैसे- (7) जोर-जोर हवा चली और तेज बारिश होने लगी।

(8) रोहित रौशन से मिलने उसके घर गया लेकिन वह घर पर नहीं था।

(9) सोना, शीला और मीरा ने किताब खरीदी लेकिन नेहा ने घड़ी खरीदी।

उपर्युक्त दिए गए उदाहरणों से यह स्पष्ट होता है कि संयुक्त वाक्य में प्रयुक्त होने वाले प्रधान उपवाक्य समानाधिकरण उपवाक्य होते हैं, जो प्रायः अल्पविराम(, ;) या संयोजक तत्वों(समानाधिकरण समुच्चयबोधकों) से जुड़कर संयुक्त वाक्य का निर्माण करते हैं।

3. मिश्र वाक्य:- वाक्य के इस प्रकार में एक से अधिक उपवाक्य अंतर्निहित होते हैं, जिस वाक्य में सिर्फ एक मुख्य उपवाक्य (प्रधान उपवाक्य) हो और कम से कम एक या उससे अधिक आश्रित उपवाक्य हो। जैसे – (10) अपूर्वा सोचती है कि आज वह सहेली के घर न जाए।

(11) शशि ने कहा कि शिक्षक ने उस बच्चे को सजा दी जो कक्षा में सबसे पीछे बैठा था।

उपर्युक्त उदा.(10) में 'अपूर्वा सोचती है' एक प्रधान वाक्य है और 'आज वह सहेली के घर न जाए' एक आश्रित उपवाक्य है जो 'कि' समुच्चयबोधक से जुड़ा है। उदा. (11) में 'शशि ने कहा' एक प्रधान वाक्य है, 'शिक्षक ने उस बच्चे को सजा दी' एक आश्रित उपवाक्य है 'कि' समुच्चयबोधक से जुड़ा है तथा 'जो कक्षा में सबसे पीछे बैठा था' दूसरा आश्रित उपवाक्य है, जो कि विशेषण उपवाक्य है। यहाँ इन वाक्यों के मध्य समानाधिकरण संबंध न होकर व्यधिकरण समुच्चयबोधकों का प्रयोग लक्षित होता है।

इसप्रकार उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि वाक्यविन्यासात्मक स्तर पर समानाधिकरण समुच्चयबोधक दो समान पदों को, दो प्रधान वाक्यों(संयुक्त वाक्य) तथा एक प्रधान वाक्य एवं एकाधिक आश्रित उपवाक्यों(मिश्र वाक्य) को संरचनात्मक स्तर पर जोड़ने और इनके मध्य संबंध स्थापित करने का कार्य करता है।

वाक्य रचना-प्रक्रिया : समुच्चयबोधक –

रचना के आधार पर वाक्यों के वर्गीकरण में सरल वाक्य में एक उद्देश्य (Subject) और एक विधेय (Predicate) वाले वाक्य, जिसमें केवल एक उपवाक्य भी होता है। यह वाक्य आतंरिक एवं बाह्यदोनों स्तर पर एक ही अर्थ की उत्पत्ति करता है, जबकि संयुक्त वाक्यों में दो प्रधान वाक्यों के मध्य समानाधिकरण संबंध निहित होता है, मिश्र वाक्यों में एक प्रधान और एक या एक से अधिक आश्रित उपवाक्यों के मध्य भी व्यधिकरण संबंध निहित होता है इसका स्पष्टीकरण आतंरिक एवं बाह्य स्तरों से प्राप्त होता है।

संयुक्त वाक्य: समुच्चयबोधक –

वैयाकरण सूरजभान सिंह के अनुसार परंपरागत और रूपांतरण दोनों व्याकरणों में यह माना गया है कि संयुक्त वाक्यों के मध्य दो उपवाक्य (जिसे रूपांतरण व्याकरण में आभ्यंतर वाक्य या संरचक वाक्य (Constituent sentence) कहा गया है) में समानाधिकरण संबंध होते हैं पर ये दो उपवाक्य/संरचक वाक्य आतंरिक से बाह्य संरचना तक आतेआते संकुचित या संयोजित होकर एक वाक्य बन जाते हैं रूपांतरण-व्याकरण के अनुसार हिंदी भाषा के संयुक्त वाक्यों के रचना-प्रक्रिया में तीन प्रकार की रूपांतरण-प्रक्रियाएं होती हैं, जिसमें आतंरिक संरचना पर दो संरचक वाक्यों के मध्य समानाधिकरण संबंध प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रूप से अंतर्निहित होते हैं।¹ इन्हें निम्नवत देखा जा सकता है-

¹ सिंह, सूरजभान.(2000). हिंदी का वाक्यात्मक व्याकरण. साहित्य सहकार, दिल्ली. पृ. क्र.- 27

(क) **संयोजन रचना-प्रक्रिया** – इसके अंतर्गत दो या अधिक संरचक वाक्यों के मध्य समानाधिकरण समुच्चयबोधक के प्रयोग से उनका संयोजन किया जाता है, जैसे- ‘धूप बहुत तेज़ थी’, ‘दूर-दूर तक पानी का नामोनिशान न था’ इन दो संरचक वाक्यों के मध्य ‘और’ का प्रयोग करके इसे एक वाक्य में रूपांतरित कर दिया गया, जैसे – (12) धूप बहुत तेज़ थी और दूर-दूर तक पानी का नामोनिशान न था।

(ख) **लोप रचना-प्रक्रिया** – इस रचना-प्रक्रिया में दो या अधिक संरचक वाक्यों में ऐसे समान अंश(पद या पदबंध) हों तथा जो समान कोटि के हों एवं उनके प्रकार्य में भी समानता हो, इस स्थिति में दूसरे संरचक वाक्य के समरूप का लोप हो जाता है (यह लोप प्रायः क्रियाविशेषण पद में निहित होता है)। जैसे –

(13) रोहन जा रहा था और भानू भी।

इस वाक्य में दूसरे संरचक वाक्य से (जा रहा था) अंश का लोप है।

(ग) **स्थानांतरण रचना-प्रक्रिया** – इस रचना प्रक्रिया में दूसरे संरचक वाक्य के असमान पद पूर्व वाक्य में स्थानांतरित हो जाते हैं, जहाँ वे अंश पूर्व वाक्य के समरूप अंश समकक्ष अंश के साथ संयोजन प्रक्रिया द्वारा निर्मित होते हैं। जैसे – ‘सोनी लड़की है’ और ‘चंपा लड़की है’ संरचक वाक्य जब संकुचित होकर एक वाक्य का निर्माण करते हैं तब दूसरे से समान पद (चंपा) का स्थानांतरण पूर्व के वाक्य में हो जाता है। जैसे- (14) सोनी और चंपा लड़की है।

संयुक्त वाक्य रचना-प्रक्रिया : संरचनात्मक वर्गीकरण :

कुछ संयुक्त वाक्यों में केवल एक प्रक्रिया कार्य करती है कुछ संयुक्त वाक्यों में दो अथवा तीनों रचना प्रक्रियाएं काम करती हैं, जिसके आधार पर संयुक्त वाक्यों का वर्गीकरण तीन वर्गों में किया गया है-

(अ) **पूर्ण संयुक्त वाक्य:-** इस वर्ग के वाक्य में एक मात्र संयोजन प्रक्रिया काम करती है, अन्य(लोप, स्थानांतरण) प्रक्रियाएं नहीं। अतः दोनों संरचक वाक्य पूर्ण रूप में बिना किसी विकार या परिवर्तन के उपस्थित रहते हैं, दोनों संरचक वाक्यों के मध्य समुच्चयबोधक अव्यय का प्रयोग किया जाता है-

(15) सुबह हुई और चिड़िया चहचहाने लगी।

(16) वह जाने लगी लेकिन माँ ने उसे रोक लिया।

(17) खाना खा लो नहीं तो ठंडा हो जाएगा।

(आ) **अल्पांग संयुक्त वाक्य:-** इस वर्ग के वाक्यों में दोनों (संयोजन एवं लोप) प्रक्रियाएं कार्य करती हैं यदि संयोजन प्रक्रिया में ‘और’ वर्ग के अव्यय का प्रयोग होता है, वहीं दूसरे(अल्पांग) वाक्य के अंत में ‘भी’ का प्रयोग होता है। इसी प्रकार ‘लेकिन’ वर्ग के अव्यय का इच्छा-आधारित लोप भी प्राप्त होता है। जैसे –

(18) राधा गा रही थी और सीता भी (गा रही थी)।

(19) मैं गीता को जानती हूँ (लेकिन) उसकी माँ को नहीं (जानती)।

(20) आप आज कार्य करेंगे या कल (करेंगे)?

(इ) **संकुचित संयुक्त वाक्य :-** इस वाक्य की रचना-प्रक्रिया में संयोजन, लोप तथा स्थानांतरण सभी रचना प्रक्रियाओं का प्रयोग किया जाता है। अतः दो या अधिक संरचक वाक्यों में समान गुण वाले समान पद अथवा पदबंध होने पर दूसरे वाक्य के समान पद या पदबंध का लोप हो जाता है और असमान पदों को अपने पूर्व स्थान से स्थानांतरित करके पूर्व वाक्य के समान पद के साथ समानाधिकरण समुच्चयबोधक अव्यय के द्वारा संयोजित कर दिया जाता है, जिससे संकुचित संयुक्त वाक्य का निर्माण होता है

संकुचित संयुक्त वाक्य एवं अल्पांग संयुक्त वाक्य में मूलभूत अंतर यह है कि अल्पांग संयुक्त वाक्य के भांति दूसरे संरचक वाक्य का कोई भाग अपने स्थान से हटकर पूर्व वाक्य में समाहित नहीं होता, वहीं संकुचित संयुक्त वाक्य में दूसरे संरचक वाक्य के सभी असमान भाग पूर्व वाक्य के पदों और पदबंधों में

संयोजित हो जाते हैं, जिससे संयोजित होकर पदबंध को बाह्य संरचना में संयुक्त पदबंध भी कहा जाता है² संयुक्त वाक्य की रचना प्रक्रिया में संयुक्त पदबंधों का निर्माण उसमें(वाक्य) निहित किसी भी प्रकार्य स्थान(कर्ता, विधेय, कर्म, क्रिया, विशेषक, अव्यय, पूरक) पर भी होता है। जैसे-

(i) (संयुक्त कर्ता पदबंध)

(21) मोहन और राम सुबह-शाम पढ़ाई करते हैं।

(22) नदी, झील और तालाब सभी पानी से लबालब भर गए थे।

(ii)(संयुक्त विधेय पदबंध)

(23) किसान रूखी-सूखी खाते हैं और खेतों में पसीना बहाते हैं।

(24) मीरा ने सितार वादन किया और गीत प्रस्तुत किया।

(iii) (संयुक्त कर्म पदबंध)

(25) लुटेरों ने सारे आभूषण और धन लूट लिए।

(iv) (संयुक्त पूरक पदबंध)

(26) आपकी लड़की सुंदर और सुशील है।

(v) (संयुक्त अव्यय पदबंध)

(27) लड़के ने बहुत मेहनत और बड़ी ईमानदारी से काम किया।

(vi) (संयुक्त विशेषक पदबंध)

(28) सोना और रूपा के पिताजी आ गए।

(vii) समानांतर संयुक्त वाक्य संकुचित संयुक्त वाक्य के अंतर्गत ही 'क्रमशः' अव्यय का प्रयोग करके 'समानांतर संयुक्त वाक्य' का निर्माण किया जाता है। जैसे –

(29) रांची, पटना और मुंबई क्रमशः झारखंड, बिहार और महाराष्ट्र की राजधानियां हैं।

उपर्युक्त उदाहरणों में सभी वाक्य संयुक्त वाक्य हैं, जिनका निर्माण दो या अधिक आंतरिक वाक्यों से हुआ है लेकिन बाह्य स्तर पर समानाधिकरण समुच्चयबोधकों के प्रयोग से संकुचित होकर एक वाक्य में रूपांतरित हो जाते हैं।

सीमाएं : संयुक्त वाक्य और समुच्चयबोधक

समुच्चयबोधक अव्ययों से जुड़े हुए किन्हीं भी दो वाक्यों को संयुक्त वाक्य नहीं कहा जा सकता है। समानाधिकरण समुच्चयबोधक अव्यय 'और' के प्रयोग से निर्मित प्रत्येक संयुक्त पदबंध संयुक्त वाक्य या उसका संकुचित रूप नहीं हो सकता। दूसरे शब्दों में यह कहा जा सकता है कि प्रत्येक संयुक्त पदबंध वाले वाक्य की आंतरिक संरचना में दो आभ्यंतर वाक्यों की स्थिति नहीं प्राप्त होती है। हिंदी संयुक्त वाक्यों की रचना-प्रक्रिया में कुछ संरचनात्मक सीमाएं हैं जैसे-

सहकर्ता संबंधी सीमा - ऐसे वाक्य जिनमें कर्ता और सहकर्ता 'और' से जुड़कर संयुक्त पदबंध का निर्माण करते हैं, उनके आंतरिक स्तर पर दो आभ्यंतर वाक्य नहीं प्राप्त होते हैं। इन पदबंधों का निर्माण दो पृथक् वाक्यों से नहीं होता है। इसलिए ये पदबंध मुख्यतः पदबंध स्तर के होते हैं न कि वाक्य स्तर के। जैसे-

(30) सीता और गीता बहनें हैं।

(30*) 'सीता बहन है।' , 'गीता बहन है।' (आंतरिक संरचना में ऐसे वाक्य नहीं प्राप्त होते।)

(31) नौ और दो ग्यारह होते हैं।

(31*) 'नौ ग्यारह होते हैं।' , 'दो ग्यारह होते हैं।' (आंतरिक संरचना में ऐसे वाक्य नहीं प्राप्त होते।)

² हिंदी भाषा की संरचना, भोलानाथ तिवारी, (संपा.), डॉ. मूजभान , 'हिंदी में संयुक्त वाक्य-व्यवस्था' के आधार पर संदर्भित, पृ. क्र.- 29.

प्रकार्य तथा संरचना संबंधी सीमाएं – संयुक्त वाक्यों में समानाधिकरण समुच्चयबोधक अव्यय 'और' जुड़ने वाले दो संरचकों के मध्य प्रकार्यात्मक और संरचनात्मक कोटिगत समानता होना आवश्यक है। जैसे-

(32) मुझे कलम और पेंसिल चाहिए।

(32क) *मुझे कलम और फूल चाहिए।

(32ख) मुझे दीपक और फूल चाहिए। (यहां (32क) में* कलम और फूल कोटिगत भिन्नता व्याप्त है, जबकि वाक्य सं. (32, 32 ख) में कोटिगत समानता है।)

उपर्युक्त विवरण और उदाहरणों से यह स्पष्ट होता है कि संयुक्त वाक्यों के निर्माण में समानाधिकरण समुच्चयबोधकों का प्रयोग होता है, पर किन्हीं भी समानाधिकरण समुच्चयबोधक से जुड़े हुए वाक्यों को संयुक्त वाक्य नहीं कहा जा सकता क्योंकि समानाधिकरण समुच्चयबोधक का प्रयोग सरल वाक्य में प्रयुक्त होने वाले दो समान कोटि के पदों को भी जोड़कर संयुक्त पदबंधों का निर्माण किया जाता है।

निष्कर्ष:- निष्कर्ष स्वरूप कहा जा सकता है कि हिंदी भाषा संरचना में रूपप्रक्रियात्मक स्तर पर समुच्चयबोधकों को सहायक शब्दों के रूप में देखा जा सकता है, क्योंकि इसमें शब्दभेद के विकारी शब्दों भांति किसी भी प्रकार का रूपांतरण नहीं होता, ये वाक्य में निहित शब्दों, पदों और वाक्यों के मध्य संबंध को दर्शाते हैं। अतः इस स्तर पर भाषाई संरचना में इसकी कोई विशिष्ट भूमिका नहीं है। वाक्यविन्यासात्मक स्तर पर समानाधिकरण समुच्चयबोधकों का प्रयोग दो या दो से अधिक समान पदों को, दो प्रधान तथा स्वतंत्र वाक्यों (संयुक्त वाक्य) को, जिनके मध्य कोटिगत समानता हो उन्हें जोड़ने का कार्य करता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. उल्लिसफेरोव, ओलेग गे. 1992. हिंदी का व्यावहारिक व्याकरण. अखिल भारतीय हिंदी संस्था संघ, नई दिल्ली.
2. गुरु, कामताप्रसाद. 24वां संस्करण हिंदी व्याकरण. नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी.
3. तिवारी, भोलानाथ. 2000. हिंदी भाषा की संरचना. साहित्य सहकार, दिल्ली.
4. श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ .2004. भाषाविज्ञान : सैद्धांतिक चिंतन राधाकृष्ण प्रकाशन. नई दिल्ली.
5. सिंह, सूरजभान. 2000. हिंदी का वाक्यात्मक व्याकरण. साहित्य सहकार, दिल्ली.
6. Kachru, Yamuna. Vol.-12. 2006. Hindi. John Benjamins Publishing Company, Philadelphia.
7. Kachru, Yamuna. 1980. Aspects Of Hindi Grammar. Manohar Publications, New Delhi.
8. Koul, Omkar N. 2008. Modern Hindi Grammar. Central Institute of Indian Languages publication.

અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનનો તેમની વિદ્યાશાખાના સંદર્ભમાં અભ્યાસ

– Dr. Viral B. Jadav

Prakash College of Education

પ્રસ્તાવના:

શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થા ભાવી શિક્ષકોનું ઘડતર કરે છે. હાલમાં ગુજરાત રાજ્યમાં બે પ્રકારની સંસ્થાઓ આ કાર્ય કરી રહી છે. એક સરકાર તરફથી અનુદાન મેળવતી સંસ્થાઓ તથા બીજી સ્વનિર્ભર બિન અનુદાનિત સંસ્થાઓ. અનુદાનિત સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ શુલ્ક –ફી ની રકમ ખુબજ ઓછી હોય છે. જ્યારે બિન અનુદાનિત સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓએ ખુબ ઉંચી ફી ભરીને અભ્યાસ કરવો પડતો હોય છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં આવી ઉંચી ફી ભરીને પણ બિન અનુદાનિત સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરવાનું વલણ જોવા મળે છે. આથી પ્રાથમિક તબક્કે આ વિશે તપાસ કરતા એવું જાણવા મળ્યુંકે આવી સંસ્થાઓ દ્વારા આંતરિક મૂલ્યાંકનમાં ઊંચા ગુણ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી આ પ્રકારનું વલણ જોવા મળે છે. આ બાબત સત્ય છે કે માત્ર ધારણા છે તે જાણવા માટે અભ્યાસક દ્વારા નીચેની સમસ્યા પસંદ કરવામાં આવી છે.

“અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનનો તેમની વિદ્યા શાખાના સંદર્ભમાં અભ્યાસ”

પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા:

અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થા: ગુજરાત યુનીવર્સિટી સંલગ્ન પ્રશિક્ષક સંસ્થા કે જે ગુજરાત રાજ્ય સરકાર તથા UGC તરફથી અનુદાન પ્રાપ્ત કરે છે.

બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થા: ગુજરાત યુનીવર્સિટી સંલગ્ન પ્રશિક્ષક સંસ્થા કે જે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી શિક્ષણ શુલ્ક વસુલ કરીને નિભાવ ખર્ચ પ્રાપ્ત કરે છે તથા ગુજરાત સરકાર કે UGC તરફથી નિભાવ અંગે કોઈ પણ પ્રકારનું અનુદાન મેળવતી નથી તેવી સ્વનિર્ભર સંસ્થા.

આંતરિક મૂલ્યાંકન: પ્રશિક્ષણાર્થી જે શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થામાં અભ્યાસ કરતો હોય તે સંસ્થા દ્વારા થતું તેનું મૂલ્યાંકન.

બાહ્ય મૂલ્યાંકન: પ્રશિક્ષણાર્થીનું યુનીવર્સિટી દ્વારા લેવામાં આવતી લેખિત પરીક્ષા દ્વારા થતું મૂલ્યાંકન

સંશોધનના ચલો:

ચલ: પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નીચે મુજબના ચલોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

સ્વતંત્ર ચલ :

૧: શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થા

૧.૧ બિન અનુદાનિત ૧.૨ અનુદાનિત

૨: વિદ્યા શાખા :

૨.૧ વિજ્ઞાન પ્રવાહ ૨.૨ વાણિજ્ય પ્રવાહ ૨.૩ વિનયન પ્રવાહ

પરતંત્ર ચલ:

૧: આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચેનો સહસંબંધ

સંશોધનની યથાર્થતા

હેતુઓ:

૧: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકન વચ્ચેના સહસંબંધાંકનો અભ્યાસ કરવો.

૨. અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વિજ્ઞાન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકન વચ્ચેના સહસંબંધાંકનો અભ્યાસ કરવો.

૩. અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વાણિજ્ય પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકન વચ્ચેના સહસંબંધાંકનો અભ્યાસ કરવો.

૪. અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વિનયન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકન વચ્ચેના સહસંબંધાંકનો અભ્યાસ કરવો.

ઉત્કલ્પના:

H₀₁: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

H₀₂: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વિજ્ઞાન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

H₀₃: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વાણિજ્ય પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

H₀₄: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વિનયન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

સંશોધનની પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સર્વેક્ષણની સહસંબંધાત્મક અભ્યાસ પદ્ધતિથી હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

વ્યાપવિશ્વતથા નિદર્શ ની પસંદગી:

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વ્યાપવિશ્વ તરીકે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંલગ્ન શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના તાલીમાર્થીઓને લેવામાં આવેલા છે.

શૈક્ષણિકવર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ માં ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે કુલ ૯૬ જેટલી શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓ જોડાયેલી છે. તે પૈકી ત્રણ બિન અનુદાનિત અને ત્રણ અનુદાનિત સંસ્થાઓને યાદૃષ્ટિક રીતે પસંદ કરવામાં આવી હતી. આ છ સંસ્થાના તમામ તાલીમાર્થીઓને ઝૂમખાં પદ્ધતિથી પસંદ કરવામાં આવ્યા. આમ ત્રણ બિન અનુદાનિત સંસ્થા માંથી કુલ ૨૭૪ તથા ત્રણ અનુદાનિત સંસ્થામાંથી કુલ ૨૭૬ તાલીમાર્થીઓ મળીને કુલ ૫૫૦ તાલીમાર્થીઓ નમૂનામાં પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

કોષ્ટક ૧: અભ્યાસનો નમૂનો

અભ્યાસનો પ્રવાહ	બિન અનુદાનિત	અનુદાનિત	કુલ
વિજ્ઞાન	૦૭૫	૦૭૧	૧૪૬
વાણિજ્ય	૦૬૪	૦૫૧	૧૧૫
વિનયન	૧૩૫	૧૫૪	૨૮૯
કુલ	૨૭૪	૨૭૬	૫૫૦

માહિતીનું એકત્રીકરણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચેનો સહસંબંધ શોધવાનો હોવાથી શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ ના પ્રથમ સેમેસ્ટરના તેમના પરિણામ પત્રક માંથી માહિતી મેળવવામાં આવી હતી. આ પરિણામ પત્રકો ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વેબસાઈટ પરથી મેળવવામાં આવ્યા હતા.

માહિતીનું વિશ્લેષણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બે સહસંબંધાંકોના તફાવતની સાર્થકતા ચકાસવાની હોવાથી સૌ પ્રથમ તાલીમાર્થીઓના બે જૂથોના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સહસંબંધાંક r_1 તથા r_2 શોધવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ r_1 તથા r_2 નું ફિશરના Z_1 તથા Z_2 માં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું

અને સહસંબંધના તફાવતની પ્રમાણ ભૂલ શોધવામાં આવી. અને તે પરથી ક્રાંતિક ગુણોત્તર CR શોધવામાં આવ્યો હતો. આ માટે નીચેના સુત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

$$\sigma Dz = \sqrt{\frac{1}{N_1-3} + \frac{1}{N_2-3}}$$

$$CR = \frac{Z_1 - Z_2}{\sigma Dz}$$

ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી

કોષ્ટક ૨: સહસંબંધાંકોના તફાવતની સાર્થકતા

	N	r	Z	σDz	CR	Significance
બિન અનુદાનિત	૨૭૪	૦.૩૮	૦.૪૦	૦.૦૮૫૭૫	૪.૫૪	**
અનુદાનિત	૨૭૬	૦.૬૬	૦.૭૯			
વિજ્ઞાન પ્રવાહ - બિન અનુદાનિત	૭૫	૦.૪૭	૦.૫૧	૦.૧૬૯૧	૧.૬૫	NS
વિજ્ઞાન પ્રવાહ - અનુદાનિત	૭૧	૦.૬૬	૦.૭૯			
વાણિજ્ય પ્રવાહ - બિન અનુદાનિત	૬૪	૦.૧૪	૦.૧૪	૦.૧૯૨૯૪૨	૩.૫૭	**
વાણિજ્ય પ્રવાહ - અનુદાનિત	૫૧	૦.૬૮	૦.૮૩			
વિનયન પ્રવાહ - બિન અનુદાનિત	૧૩૫	૦.૪૭	૦.૫૧	૦.૧૧૯૧૫૭	૧.૫૧	NS
વિનયન પ્રવાહ - અનુદાનિત	૧૫૪	૦.૬૦	૦.૬૯			

** ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મુલ્યાંકન તથા બાહ્ય મુલ્યાંકનના પ્રપ્તિાંકો વચ્ચેનો સહસંબંધાંક ૦.૩૮ છે જ્યારે અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મુલ્યાંકન તથા બાહ્ય મુલ્યાંકન ના પ્રપ્તિાંકો વચ્ચેનો સહસંબંધાંક ૦.૬૬ છે. વિશેષમાં તેમના સહસંબંધાંકનો ક્રાંતિક ગુણોત્તર CR ૪.૫૪ મળે છે. જેની કિંમત સારણી મૂલ્ય ૨.૫૮ કરતા વધુ છે. આથી કહી શકાય કે બિન અનુદાનિત તથા અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મુલ્યાંકન તથા બાહ્ય મુલ્યાંકનના પ્રપ્તિાંકો વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત છે. આ પરથી કહી શકાય કે અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મુલ્યાંકન તથા બાહ્ય મુલ્યાંકનના પ્રપ્તિાંકો બિન

અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો કરતા વધુ ગાઢ સહસંબંધ ધરાવે છે.

તેથી H₀₁: “અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.”-નો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના વિજ્ઞાન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેનો સહસંબંધાંક 0.89 છે જ્યારે અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના વિજ્ઞાન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓ ના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકન ના પ્રાપ્તકો વચ્ચેનો સહસંબંધાંક 0.55 છે. વિશેષમાં તેમના સહસંબંધાંકનો ક્રાંતિક ગુણોત્તર CR9.54 મળે છે. જેની કિંમત સારણી મૂલ્ય 9.65 કરતા ઓછી છે. આથી કહી શકાય કે બિન અનુદાનિત તથા અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના વિજ્ઞાન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નથી.

આથી, H₀₂: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વિજ્ઞાન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય- નો અસ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી.

આ જ રીતે વાણિજ્ય પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓ માટે આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંકનો ક્રાંતિક ગુણોત્તર CR3.49 મળે છે. જેની કિંમત સારણી મૂલ્ય 2.46 કરતા વધુ છે. આથી કહી શકાય કે બિન અનુદાનિત તથા અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના વાણિજ્ય પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત છે.

આથી, H₀₃: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વાણિજ્ય પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.-નો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

જ્યારે વિનયન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓ માટે આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંકનો ક્રાંતિક ગુણોત્તર CR9.49 મળે છે. જેની કિંમત સારણી મૂલ્ય 9.65 કરતા ઓછી છે. આથી કહી શકાય કે બિન અનુદાનિત તથા અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના વિનયન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તકો વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નથી.

આથી, H₀₄: અનુદાનિત અને બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓના વિનયન પ્રવાહના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચેના સહસંબંધાંક વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય- નો અસ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી.

સંશોધનના તારણો

પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો નીચે મુજબના છે.

- બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંક તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે ઓછી માત્રામાં ધન સહસંબંધ છે, જ્યારે અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંક તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સામાન્ય ધન સહસંબંધ છે, તથા આ તફાવત સાર્થક છે. આથી એવું કહી શકાય કે બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંક તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે ઓછી માત્રામાં સુસંગતતા જોવા મળે છે, જે અયોગ્ય છે.
- બિન અનુદાનિત તથા અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાના વિજ્ઞાન પ્રવાહના તેમજ વિનયન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સુસંગતતા જોવા મળે છે. જ્યારે વાણિજ્ય પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનના પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સુસંગતતા જોવા મળતી નથી.

ઉપસંહાર:

પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો પરથી એવું સૂચિત થાય છે કે બિન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓ દ્વારા થતું તાલીમાર્થીઓનું આંતરિક મૂલ્યાંકન અનુદાનિત શિક્ષક પ્રશિક્ષક સંસ્થાઓ દ્વારા થતા તાલીમાર્થીઓના આંતરિક મૂલ્યાંકન કરતા ઘણું ઉદાર હોય છે. અને આ પ્રકારનું વલણ વાણિજ્ય પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના મૂલ્યાંકનમાં વિશેષ જોવા મળે છે. જ્યારે વિજ્ઞાન તથા વિનયન પ્રવાહના તાલીમાર્થીઓના આંતરિક તથા બાહ્ય મૂલ્યાંકનમાં વિશેષ તફાવત જોવા મળતો નથી.

સંદર્ભ સાહિત્ય

દેસાઈ, એચ.જી. અને દેસાઈ,કે.જી. (૨૦૧૦):” સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવીણિઓ”, યુનીવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય,અમદાવાદ.

શુક્લા એસ એસ (૨૦૧૪) “ સંશોધન” ક્ષિતી પબ્લીકેશન અમદાવાદ

શક્તા એસ એસ (૨૦૧૨) “ એક્સેલ અને પ્રદત્ત વિશ્લેષણ “ ક્ષિતી પબ્લીકેશન અમદાવાદ

Best, J.W. (1963): “**Research in Education**” Vol-1, Prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi.

Patel R.S. (2011). “**Fundamental Concepts of Research (Research Handbook)**”. Jay Publication, Ahmedabad.

Patel, R.S. (2011). “**Statistical Methods for Educational Research**”, Jay Publication, Ahmedabad.

GANDHIAN PHILOSOPHY IN THE NOVELS OF R. K. NARAYAN

- Hiral N. Vala

M.A(English)

Literature is the expression and exchange of feeling. The novelists of the period tried to reflect in their novels the socio political situation. R. K. Narayan's novels reflect Indian social life. As M. K. Naik observes, R.K.Narayan is a "single minded practitioner of the novel of local colour" R. K. Narayan's novels are like a box of Indian sweets: a highly-coloured container conceals a range of delectable treats, all different in a subtle way, but each one clearly from the same place. There are fourteen novels in the oeuvre – enough to create a world. Enthusiasts of his work will read them all and return to them time and again. The busy, or the less committed, may open the box and take out one at random – it does not really matter which order one reads them in. But be warned: the consumption of one leads to a strong craving for more.

Narayan has incorporated Gandhian ideology and philosophy in his novels, namely, Waiting for the Mahatma, The Vendor of Sweets, The English Teacher, Swami and Friends, The Bachelor of Arts, The Man Eater of Malgudi and A Tiger for Malgudi.

R. K. Narayan is one of the leading figures in Indo-Anglian fiction. He is a pure artist. He is the only major writer in Indo-Anglian fiction who is free from didacticism. He is neither a spiritualist nor a social reformer nor a pure writer of comedies. He is an observer of life as it appears to him. His works are neither purely tragic nor purely comic. It is the mixture of the two. He believes in domestic harmony and peaceful relations.

R. K. Narayan wrote in English but attained popularity not only in India but in Europe for his sensitive observation of human nature. Most of his stories deal with Indian life and are written in a style which is both simple

and lucid. R. K. Narayan won numerous coveted awards for his tremendous contribution to Indian English Literature.

R. K. Narayan's *Waiting for the Mahatma* was written in 1955, about seven years after the assassination of Gandhi. The contemporary writings of the period, irrespective of the medium of Hindi, English or any other regional language bear the imprint of Gandhian ideology.

Alfred Kazin estimates Narayan and his art in one of his reviews as, "Mr. Narayan is an almost placid, good natured story teller whose work derives its charm from the immense calm out of which he writes. Mr. Narayan's strength is that his material seems inexhaustible. But there are levels of irony, subtle inflexions and modulations in his easy, transparent style."

The hallmark of Narayan's writing is that he has successfully fused his personal philosophy in his literary works. Though apparently simple in content, Narayan's fiction is distinctive for its fusion of the comic with the serious. Unlike the novels of his contemporaries, Mulk Raj Anand and Raja Rao Narayan does not directly promote the Gandhian philosophy, his treatment of Gandhian philosophy in his fiction is distinctly different. His works manifest the multifarious facets of Gandhism.

R. K. Narayan wrote in English but attained popularity not only in India but in Europe for his sensitive observation of human nature. Most of his stories deal with Indian life and are written in a style which is both simple and lucid. Though he has written complete novels Like. *The Bachelor of Arts*, *Mr. Sampath*, *Swami and Friends*, *Waiting for Mahatma*, *Financial Expert* but his magnum opus work is *The Guide*, for which he gained universal approbation. R. K. Narayan is not only a great novelist, but also a contented and simple man. The remarkable simplicity in his personal life, as experienced by K. Natwar Singh, is noteworthy to be mentioned here:

“I walked up the steps and met by a small man in a shirt and lungi-no shoes. Excuse me, but can you tell me if Mr. R K Narayan lives here? yes, he does, replies the barefooted man I asked if could see him. You are doing so right now—I am R. K. Narayan”. Waiting for the Mahatma is the only novel of Narayan which places Gandhi at the center of the text. The novel is not a favorite with a majority of critics. A. N. Kaul regards Waiting for the Mahatma as one of the “weakest” novels of Narayan.

Gandhian religion has no geographical or national limits, and is not bound by the constraints of colour or caste. Gandhian religion is not a prison house but has room for the entire humanity. It is not a formal or customary religion, but a religion which brings us face to face with our Maker.

The journey of Sriram from the mundane life to the Gandhian ways of life begins when he first meets Bharati. When Sriram is planning to celebrate the New Year with his granny, he visits the market to purchase some “jasmine for the puja” and other “sweet stuff” for the occasion. His first meeting with Bharati brings new joy and purpose in his life:

“She (Bharati) looked so different from the beauty of Kanni’s shop; his critical faculties were at once alert, and he realized how shallow was the other beauty, the European queen, and wondered that he had ever given her a thought. He wouldn’t look at the picture even if Kanni should give it to him free.”

Narayan in his characteristic comical and subtle manner writes novels primarily focusing on day-to-day life of an average Malgudian in the imaginary town of Malgudi. In this domestic surroundings of Malgudi, Narayan has artistically interwoven Gandhian ideology in his above mentioned novels.

Gandhi, the goal of education was to produce good individuals who would understand their social responsibilities. Swaminathan in Swami and Friends, Krishnan in The English Teacher and Chandran in The Bachelor of

Arts interrogate the imperialistic educational system to ultimately denounce it in conformity with Gandhian ideals of education. Sriram in *Waiting for the Mahatma*, Tim in *The World of Nagaraj* and Mali in *The Vendor of Sweets* are some of the ill-products of the British educational system in India.

References

- The Guide by R K Narayan, Dr. S Sen Gupta, Unique publishers New Delhi, 2009
- The Novels of R. K. Narayan, A Critical Evaluation by P. K. Singh, Atlantic Publishers New Delhi, 2001
- Iyenger K. R. S., Indian Writing in English, (Delhi: Sterling Publishers, 1983), pp. 380
- Narayan R. K., The Man Eater of Malgudi,
- Narayan R. K., A Tiger for Malgudi, (New Delhi: Allied Publishers Pvt. Ltd., 1983)
- Croft Susan E., 'Interview with R. K. Narayan', R. K. Narayan: A Critical Spectrum, ed. Bhagwat S. Goyal, (Meerut: Sulabh Book House, 1983), p. 31
- Sundaram P. S., R. K. Narayan, (New Delhi: Arnold Heinemann, 1973) p.88
- Wikipedia

दलितों का मसीहा: ओमप्रकाश वाल्मीकि

- RAJA ASGAR ADAMBHAI

बचपन से ही हिन्दी मेरा प्रिय विषय रहा है। हिन्दी साहित्य में अनेक महान लेखक हुए हैं। सबकी अपनी-अपनी विशेषताएँ हैं। उन्होंने उत्तम कोटि के साहित्य का निर्माण कर सारे संसार में नाम कमाया है। किन्तु इन सबमें मेरे सबसे अधिक प्रिय है हिन्दी साहित्य के महत्वपूर्ण साहित्यकार - **ओमप्रकाश वाल्मीकि**। क्योंकि वाल्मीकिजी ने दलितों की हजारों साल की पीड़ा, जो अँधेरे कोनों में दुबकी पड़ी थी उसे प्रकाश में लाने का महत्वपूर्ण कार्य किया है।

वाल्मीकिजी यथार्थवादी साहित्यकार थे। उन्होंने सृजनात्मक साहित्य के साथ-साथ आलोचनात्मक लेखन भी किया है। उन्होंने न केवल कहानी बल्कि कविताएँ, आत्मकथा और आलोचना आदि साहित्यिक विद्याओं पर भी अपनी कलम चलाई है। उनकी भाषा सहज, तथ्यपरक तथा आवेगमयी है। वाल्मीकिजी के अलावा मोहनदास नैमिषराय, जयप्रकाश कर्दम, सूरजपाल चौहान, अजय नाजरीया, कुसुम मेघवाल, डॉ.शरणकुमार लिंबाले, शाहुराज सिंह बैचेन, लक्ष्मण गायकवाड, ओर शांताबाई कांबले आदि लेखकों का भी दलित आंदोलन को मजबूत करने में महत्वपूर्ण योगदान रहा है। ओमप्रकाश वाल्मीकिजी की कहानियों में अधिकांशतः दलित समाज की विविध समस्याओं का चित्रण किया गया है। वाल्मीकिजी समाज को एक नई दृष्टि से देखने के हिमायती थे। सामाजिक कुरिवाजों, अंधविश्वास, ओर रुढ़िवादी परंपरा के प्रति उनका स्वर तीव्र रहा है। उनकी कलम जाति-पाँति या ऊँच-नीच के भेदभाव तथा प्रांतीयता आदि सामाजिक बुराइयों को दूर करने की कोशिश करती रही। वे मानते हैं कि दलित ही दलित की पीड़ा को बेहतर ढंग से समझ सकता है और वही उस अनुभव की प्रमाणिक अभिव्यक्ति कर सकता है।

वाल्मीकिजी के अनुसार दलितों द्वारा लिखा जाने वाला साहित्य ही दलित साहित्य है। हिन्दी में दलित साहित्य के विकास में ओमप्रकाश वाल्मीकि की महत्वपूर्ण भूमिका है। ओमप्रकाश वाल्मीकि का साहित्य शताब्दियों से पददलित, अपमानित, ओर निरुपेक्षित दलितों की आवाज है। पर्दों में कैद, पद पर लांछित असहाय दलित जाति की महिमा के वे जबरदस्त वकील थे। उनकी दृष्टि से साहित्य जीवन की गंभीर समस्याओं के संबंध में जनमत तैयार करने का शक्तिशाली साधन है। आज हिन्दी साहित्य में वाल्मीकिजी का नाम बड़े आदर के साथ लिया जाता है। आपके साहित्य में मानव चरित्र और मानव-जीवन की समस्याओं का यथार्थ चित्रण मिलता है। दलित समाज का दुःख-दर्द ही आपके साहित्य का प्राण है।

ओमप्रकाश वाल्मीकि का साहित्य दलित जीवन की संवेदनशीलता और अनुभवों का साहित्य है, जो एक ऐसा साक्षात्कार करता है, जहाँ दलित समाज की हजारों साल की पीड़ा अँधेरे कोनों में दुबकी पड़ी थी। वाल्मीकिजी का साहित्य दलित जीवन-संघर्ष और उनकी बेचैनी का जीवन्त दस्तावेज है। दलित जीवन की व्यथा, छटपटाहट, ओर सरोकार इनके साहित्य में साफ-साफ दिखाई देती है। ओमप्रकाश वाल्मीकि ने जहाँ साहित्य के वर्चस्व को चुनौती दी है, वहीं दबे-कुचले, शोषित-पीड़ित दलित समूह को मुखरता देकर उनके इर्द-गिर्द फैली विसंगतियों पर भी चोट की है जो दलित विमर्श को सार्थक ओर गुणात्मक बनाता है। इनके साहित्य में वस्तुजगत का आनन्द नहीं, दारुण दुःख भोगते मनुष्यों की बेचैनी है। उनका मानना है कि अस्पृश्यता या छुआछूत कोई सामान्य बुराई नहीं है। वाल्मीकिजी का लेखन दलित साहित्य आंदोलन की एक बड़ी कमी को पूरी करता हुआ दलित रचनात्मकता की कुछ मूलभूत आस्थाओं और प्रस्थान

बिन्दुओं की खोज भी करता है, और साहित्य के स्थापित तथा सर्वस्वशाली गढ़ों को उन आस्थाओं के बल पर चुनौती देता है ।
दरअसल, वाल्मीकिजी का साहित्य दलित चेतना का दहकता हुआ दस्तावेज है।

वर्ण-व्यवस्था के अमानवीय बन्धनों ने शताब्दियों से दलितों के भीतर हीनता भाव को पुख्ता किया है । भारत में प्राचीनकाल से ही जातिगत भेदभाव विद्यमान है । दलितों को समाज व्यवस्था में सबसे निचले पायदान पर रखने के कारण न्याय, शिक्षा, समानता तथा स्वतंत्रता आदि मौलिक अधिकारों से भी वंचित रखा गया । निम्न जाति के लोगों के साथ पशुवत व्यवहार किया जाता था । यह एक ऐसे राक्षस की तरह है जिसके अनेक सिर और अनेक रूप हैं । इसलिए अस्पृश्यता से समाज को मुक्त करना कोई सरल काम नहीं है । हम अस्पृश्यता के किसी एक रूप को समाप्त करने का प्रयत्न करते हैं तो वह रूप बदलकर फिर सामने आ जाती है । इस अनेक सिर वाले बहुरूपिया राक्षस के चंगुल में भारतीय समाज ऐसा जकड़ा हुआ है कि उसकी विकास गति जड़ हो गई है । इसे समाप्त करने के लिए समग्र भारतीय समाज को आगे आना होगा । विश्व बंधुत्व वर्ग-वर्ण विहीन विशुद्ध मानवता, महापुरुषों के आप्त वचनों एवं आचरण के अनुकूल समाज व्यवस्था को एक नया रूप देना होगा, तभी इस राक्षस के फौलादी पंजों से मुक्ति संभव है ।

**“A STUDY ON THE COMPARATIVE ANALYSIS OF PROFITABILITY OF
SELECTED CORPORATE HOSPITALS IN GUJARAT”**

- Prof. Sanjay B. Dattani

Abstract

The basic necessity of human being has previously includes only food, shelter and cloths. In modern time period it includes education as well as health sector also. Recent development shows that the growth of education and health sector improves day by day. In past, health services were provided only by government hospitals and institutions. A nowadays health sector remains not only service sector but also it becomes profitable business, as corporate also enters in the field of health care. Recent development shows various corporate hospitals are existing in Gujarat. As a result of this corporate hospitals have become part of industrial sector. Corporate hospitals provide various facilities as well as faster and advance medical treatment. Corporate hospitals utilises advance technology with the help of which the life of a human being becomes more easy and safe. With the involvement of corporate, the health treatment became more costly also for a common man. As per the need and demand of a people the culture of corporate hospitals is became part of new generation.

Key Word : Profitability; Corporate hospitals

Introduction

Caring for the sick and infirm and nursing them back to health is not something that one likes to associate with making money. That someone could be profiting from another person's ill health does indeed, sound rather insensitive. But, then, do emotions really have a place in the world of business? Not quite. The fact is that healthcare is, today, the world's largest industry. And this industry, comprising pharmaceuticals, hospitals, nursing homes, laboratories, day care centres and others, is slated to become one of the most promising businesses for India riding on the wave of a growing middle class and changing disease patterns.

The document of World Health Organization (WHO) makes a clear-cut exposition of the conceptual aspect. It is stated in the document that the hospital is an integral part of a social and medical organization, the function of which is to provide for the population complete health care both curative and preventive and whose out-patient services reach out to the family in its home environment; the hospital is also a centre for the training of the health workers and for bio-social research.

Objective

Following three objects is considered in the present study

- (i) To Study the Gross Profit Margin of Selected Corporate Hospitals in Gujarat.
- (ii) To Study the Operating Profit Margin of Selected Corporate Hospitals in Gujarat.
- (iii) To Study the Net Profit Margin of Selected Corporate Hospitals in Gujarat.

Research Methodology

To compare the performance of selected Hospitals, ratio analysis as an accounting tool while F-Test ONE WAY ANOVA as statistical tools is used.

The following ratios are analyzed to examine the performance of the study.

1. Gross Profit Margin
2. Operating Profit Margin
3. Net Profit Margin

1. Gross Profit Margin

Gross profit margin is a key financial indicator used to assess the profitability of a company's core activity, excluding fixed cost.

Gross profit margin formula is: $G.p./Sales * 100$

Table 1. Ratio of Gross Profit Margin of Selected Corporate Hospitals in Gujarat (Period from 2004-05 to 2011-12) (In Percentage)					
Year	Apollo	Wockhadrt	Fortis	Sterling	SAL
2004-05	18.12	27.62	(2.78)	37.57	(34.37)
2005-06	16.43	29.60	(17.28)	39.48	(60.76)
2006-07	15.31	28.16	(26.73)	41.15	00.00
2007-08	12.44	19.62	0.49	35.39	(248.93)
2008-09	12.19	20.53	(0.52)	33.44	(42.23)
2009-10	12.69	19.76	2.25	26.59	(0.31)
2010-11	13.32	20.44	1.98	30.89	3.75
2011-12	13.62	32.07	(2.61)	23.17	12.53
2012-13	13.41	20.65	(6.97)	(13.32)	17.46
2013-14	12.55	(3.93)	(26.40)	(22.23)	(8.06)

Analysis for calculated ratio for selected Corporate Hospitals in Gujarat

The entire Research unit shows overall fluctuation in G.P. Ratio during research period. As hospitals deals healthcare services which is always based on health of the human being hence there is no standard G.P. Ratio for hospital industries it depends upon the services, facilities and available experts provided by the organization which is always fluctuating.

Statistical Analysis

Table 2 “F”-Test One Way ANOVA for Gross Profit Ratio of Selected Corporate Hospitals in Gujarat					
Source of Variation	S.S.	d.f.	M.S.S	F _c	F _t
B.S.S.	10967.9	9	1218.655	0.633372	2.124029
W.S.S.	76962.95	40	1924.074		
T.S.S.	87930.85	49			

From the “F” test one way ANOVA Table as calculated above it shows that Calculated value of $F_c = 0.633372$ while tabular value of $F_t = 2.124029$ which show that calculated value F_c is lower than tabular value of F . $F_c < F_t$ Hence Null Hypothesis is accepted and Alternative Hypothesis is rejected that G.P.Ratios of Selected Corporate Hospitals shows equal trend during research period.:

(2) Operating Profit Ratio:-

This ratio indicates the relationship between operating Profit and net sales in the form of Percentage. Operating Profit arrived at by adjusting all non-operating expenses and incomes in net profit, in the other words, we can say profits before depreciation and taxes. A consistently high ration tells us the effective and efficient operation of the business. It is calculated as below:

Operating profit Ratio = operating Profit/Net sales* 100

Table 3 Ratio of Operating Profit Margin of Selected Corporate Hospitals in Gujarat (Period from 2004-05 to 2011-12) (In Percentage)					
Year	Apollo	Wockhadrt	Fortis	Sterling	SAL
2004-05	20.07	27.13	(3.56)	47.87	(5.99)
2005-06	16.48	28.18	7.65	46.63	(20.53)
2006-07	16.13	25.92	3.36	47.45	00.00
2007-08	15.71	22.41	7.15	44.86	(131.78)
2008-09	15.20	23.59	6.00	42.54	(14.43)
2009-10	15.67	23.56	7.50	35.14	(9.82)
2010-11	16.33	23.95	6.03	43.12	10.42
2011-12	16.87	34.67	1.69	38.35	17.45
2012-13	16.68	23.92	(0.32)	17.68	21.28
2013-14	15.89	1.40	(21.80)	13.18	5.15

➤ Analysis for calculated ratio for selected Corporate Hospitals in Gujarat

The entire Research unit shows overall fluctuation in Operating. Ratio during research period. As hospitals deals healthcare services which is always based on health of the human being hence there is no standard Operating Ratio for hospital industries it depends upon the services, facilities and available experts provided by the organization which is always fluctuating.

Statistical Analysis

Table 4.4 “F”-Test One Way ANOVA for Operating Profit Ratio of Selected Corporate Hospitals in Gujarat					
Source of Variation	S.S	d.f.	M.S.S.	F_c	F_t
B.S.S.	3764.855	9	418.3172	0.527406	2.124029
W.S.S.	31726.4	40	793.1601		
T.S.S.	35491.26	49			

From the “F” test one way ANOVA Table as calculated above it shows that Calculated value of $F_c = 0.527406$ while tabular value of $F_t = 2.124029$ which show that

calculated value F_c is lower than tabular value of F . $F_t > F_c$ Hence Null Hypothesis is accepted and Alternative Hypothesis is rejected that Operating Profit Ratios of Selected Corporate Hospitals shows equal trend during research period.

) Net Profit Ratio:-

This ratio is an effective measure to check the profit ability of a business. Depending upon the concept of net profit margin, the ratio can compute as under:

$$\text{NetProfitRatio} = \text{Net Profit/sales} * 100$$

Table 4.5 Ratio of Net Profit Margin of Selected Corporate Hospitals in Gujarat (Period from 2004-05 to 2011-12) (In Percentage)					
Year	Apollo	Wockhadrt	Fortis	Sterling	SAL
2004-05	8.25	23.75	(12.75)	19.98	1178.31
2005-06	8.37	23.70	(27.41)	23.03	(64.77)
2006-07	11.12	17.98	(35.15)	21.85	(59.73)
2007-08	8.91	16.80	1.41	20.14	(356.37)
2008-09	7.98	(22.55)	(3.57)	18.52	32.15
2009-10	8.20	(41.81)	12.27	16.26	(5.24)
2010-11	7.73	(7.45)	33.19	8.98	(34.83)
2011-12	8.16	7.13	49.34	1.19	4.02
2012-13	9.23	24.74	3.17	(41.55)	3.20
2013-14	8.51	9.34	4.00	(55.46)	(0.84)

➤ Analysis for calculated ratio for selected Corporate Hospitals in Gujarat

The entire Research unit shows overall fluctuation in Operating Ratio during research period. As hospitals deals healthcare services which is always based on health of the human being hence there is no standard Operating Ratio for hospital industries it depends upon the services, facilities and available experts provided by the organization which is always fluctuating.

Statistical Analysis

Table 4.6 “F”-Test One Way ANOVA for Net Profit Ratio of Selected Corporate Hospitals in Gujarat					
Source of Variation	S.S.	d.f.	M.S.S.	Fc	Ft
B.S.S.	301816.3	9	33535.14	1.093686	2.124029
W.S.S.	1226499	40	30662.49		
T.S.S.	1528316	49			

From the “F” test one way ANOVA Table as calculated above it shows that Calculated value of $F_c = 1.093686$ while tabular value of $F_t = 2.124029$ which show that calculated value F_c is lower than tabular value of F . $F_t > F_c$ Hence Null Hypothesis is accepted and Alternative Hypothesis is rejected that Net Profit Ratios of Selected Corporate Hospitals shows equal trend during research period.

CONCLUSIONS

The private health sector in India is fairly large. Its contribution to achieving national health objectives to a large extent is dependent on the quality of care it offers. The private sector has improved access to medical and health care. The quality of care offered by the private health care delivery system needs immediate attention. Improving the quality of medical and Para-medical education, capacity building, improving access to standards and guidelines, and encouraging accreditation are some of the measures that can improve Quality of Control. There is also an urgent need for developing an effective mechanism to monitor the quality of care. A centralized system might prove useful in ensuring uniformity in standards adherence as per the prescribed norms as state-level implementation has been found to be lacking

References:

1. Barnett, J.R., and Brown, L. J.(2006),“Getting in to hospitals in a big way: the corporate transformation of hospital care in Australia”, *EnvironmentandPlanningD:SocietyandSpace*,24,2, pp.283-310.
2. Baru R. V.(1998), *Private Healthcare in India : Social Characteristics and Trends*, Sage, New Delhi.
3. CII-McKinsey(2002), *Health care in India: The Road Ahead*, CII- McKinsey, New Delhi.
4. Dummer T., and Cook I.(2008),“Health in China and India: Across- country comparison in a context of rapid globalisation”, *Social Science and Medicine*, 67,pp.590-605.
5. Government of India (1984), *National Health Policy*, Government of India, New Delhi.
6. International Diabetes Federation(2009), *IDF diabetes atlas*, International Diabetes Federation,Online document at <http://www.diabetesatlas.org/map>.
7. McKinsey Global Institute (2007), *The 'bird of gold': The rise of India's consumer market*, Mc Kinsey Global Institute, online document at http://www.mckinsey.com/mgi/reports/pdfs/india_consumer_market/MGI_india_consumer_full_report.pdf.

મૃચ્છકટિકમમાં આલેખિત અપશુકન પ્રસંગો :

મંજુલાબેન અરસીભાઈ ગાગલીયા
સંસ્કૃત ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

પ્રસ્તાવના :

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां ।

ज्ञात्वा शर्वप्रसादाह्वयगततिमિरे चक्षुषी चोपलभ्य ।।

राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा ।

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ।। (મૃચ્છકટિકમ્-૧/૪)

આ શ્લોકમાં કવિ શૂદ્રકની વિદ્વત્તા વર્ણવાઈ છે. કવિ શૂદ્રક ઋગ્વેદ, સામવેદ અને હાથીની વિદ્યાનો જાણકાર હતો. શૂદ્રક કવિ હોવાની સાથે સાથે રાજા પણ હતો એવો ઉલ્લેખ ઉપરના શ્લોકમાં કરાયો છે. આવા કવિશ્રી શૂદ્રકે આપણને વાસ્તવિક સમાજનું દર્શન કરાવતું મૃચ્છકટિક નામનું પ્રકરણ રૂપક આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

શૂદ્રકે મૃચ્છકટિકમાં પાત્રો, પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિનું એવી રીતે આલેખન કર્યું છે કે જાણે આ દરેક ઘટનાઓ વાસ્તવિક ઘટી રહી હોય તેવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી. શૂદ્રકે મૃચ્છકટિકમાં પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા એ સમયની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ ઉપરાંત રિતરિવાજો, માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ વગેરેનું આલેખન કર્યું છે.

● પ્રવર્તમાન શુકન-અપશુકનો :

શુકન-અપશુકનની માન્યતા આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયથી જોવા મળે છે. જેમ કે વિવાહ પ્રસંગે, વાવણીના સમયે, પુત્રજન્મ સમયે આ ઉપરાંત નાના-મોટા પ્રસંગે શુકન-અપશુકન ખાસ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. પાણીનું બેહું લઈને જતી સ્ત્રી, કુંવારી કન્યા, ગાય આ બધાને શુકન રૂપ ગણવામાં આવે છે. તો વડી બિલાડીનું આહું ઊતરવું, કૂતરાનું રડવું, કાગડાનું બોલવું, ધૂવડ પક્ષીનું દર્શન, દૂધ ઊભરાવું કે ઢોળાવું, ડાબા કે જમણા અંગનું ફરકવું વગેરે અપશુકન રૂપે ગણાય છે. સારા પ્રસંગે જતી વખતે સૂચન સૂચક જેમ કે પાણીનું બેહું ભરીને જતી સ્ત્રીના પાણીના બેડામાં સોપારી નાખવામાં આવે છે, કુંવારી કન્યા સામે મળે તો પૈસા આપવામાં આવે છે અને જો ગાય મળે તો ચાંદલો કરી નમન કરવામાં આવે છે.

મૃચ્છકટિકમાં શુકન-અપશુકનો :

શૂદ્રકે પણ મૃચ્છકટિકમાં અપશુકનના પ્રસંગો આલેખ્યાં છે. મૃચ્છકટિકના મુખ્ય પાત્રો એટલે વસંતસેના અને ચારુદત્ત. આ બે પાત્રો દ્વારા શૂદ્રક આપણી સમક્ષ અપશુકનના પ્રસંગો મૂકે છે. મૃચ્છકટિકમાં

આર્યકાપહરણ તે પૂર્વે પ્રવહણવિપર્યય, વસંતસેના મોટન અને વ્યવહાર આ ચાર અંકમાં અપશુકનના પ્રસંગો આલેખાયા છે.

પ્રવહણ વિપર્યયમાં અપશુકનો :

મૃચ્છકટિકનો છઠ્ઠો અંક એટલે પ્રવહણવિપર્યય, અર્થાત્ ગાડાની અદલાબદલી. અપશુકનનો પ્રથમ પ્રસંગ શૂદ્રક મૃચ્છકટિકના છઠ્ઠા અંકમાં આલેખે છે. મૃચ્છકટિકના છઠ્ઠા અંકમાં મુખ્યત્વે બે પ્રસંગો આવે છે. એક માટીની ગાડીનો પ્રસંગ અને બીજો ગાડાની અદલાબદલીનો પ્રસંગ.

ગાડાની અદલાબદલીના પ્રસંગમાં સ્થૂળ દષ્ટિએ જોતા આપણને ગાડાની અદલાબદલી થયેલી જણાય છે, પણ અહીં ખરેખર સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોતા વસંતસેના અને આર્યકના ભાગ્યમાં પલટો આવે છે. સ્થાવરક અને વર્ધમાનક આ બંનેના ભાગ્યમાં કારણરૂપ બને છે. ગાડું વસંતસેના અને આર્યકના ભાગ્યપલટાનું મુખ્ય કારણ છે. આર્યક માટે ગાડું ભાગ્યોદય કરનારું નીવડે છે અને વસંતસેના માટે ગાડું ભાગ્યનો અસ્ત કરનારું નીવડે છે. ચારુદત્તે પોતાના ચેટ વર્ધમાનક દ્વારા વસંતસેના માટે મોકલેલા ગાડામાં આર્યક બેસી જાય છે, ચારુદત્તનું ગાડું શુભ પરિણામ લાવનારું છે. આર્યક કેદી મટીને રાજા બને છે. તેનું પરિણામ દસમાં અંકમાં ૪૬માં શ્લોકમાં દર્શાવાઈ છે.^૧

વસંતસેના ચેટ સ્થાવરક દ્વારા પુષ્પકરંડક બાગમાં લઈ જવાતાં રાજાના સાળા સંસ્થાનકના ગાડામાં બેસી જાય છે. સંસ્થાનકનું ગાડું અશુભ પરિણામ લાવનારું છે. સંસ્થાનકનું ગાડું વસંતસેનાને મૃત્યુના મુખ તરફ લઈ જનારું છે તેનું પરિણામ આઠમા અંકના આડત્રીસમા શ્લોકમાં આવે છે.^૨

વસંતસેના રાજાના સાળા સંસ્થાનક (શક્રર)નાં ગાડાંને ચારુદત્તનું ગાડું સમજી ગાડાંમાં ચડતાંની સાથે જ તેને અપશુકન થાય છે. “કિં ન્વિદં સ્ફુરતિ દક્ષિણં લોચનમ્ । અથવા ચારુદત્તસ્યૈવ દર્શનમનિમિત્તં પ્રમાર્જયિષ્યતિ ।” (મૃચ્છકટિક અંક ૬ શ્લોક—૧ પહેલાની ત્રીજી ઉક્તિ)

સ્ત્રી માટે માટે જમણા અંગનું ફરકવું એ અપશુકન રૂપ ગણાય છે. લક્ષ્મણ જ્યારે સીતાને આશ્રમમાં છોડવા જાય છે ત્યારે સીતાની જમણી આંખ ફરકે છે. આ વાતનું સમર્થન રઘુવંશમાં મળે છે.^૩

૧. શૂદ્રક—વસંતસેનાને થયેલ આ અપશુકન દ્વારા વસંતસેના અને ચારુદત્તના જીવનમાં અનેક અણધારી અને અઘટિત ઘટનાઓ ઘટનારી છે એ વાતનું સૂચન કરતાં જણાય છે.

૨. શૂદ્રક અપશુકનનો આ પ્રસંગ પ્રયોજીને વસંતસેનાને ભવિષ્યમાં આવનાર સંકટોનો સામનો કરવા માટે માનસિક રીતે તૈયાર કરતાં જણાય છે. કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે વસંતસેના જે ગાડામાં બેસે છે તે ગાડું શકારનું છે. આથી વસંતસેના શકારના હાથમાં જશે અને અવશ્ય અનિષ્ટ પરિણામ આવશે, પરંતુ મિલનોત્સુક વસંતસેના આ વાતથી અજાણ છે. એ તો ચારુદત્તને મળશે એવા પૂર્ણ વિશ્વાસથી ગાડામાં બેઠી છે. પણ

વસંતસેનાના ચારુદત્તને મળવાના કોડ અધૂરા રહી જાય છે અને આપણે જોઈએ છીએ કે તેણી શકારના હાથમાં સપડાઈ જાય છે અને શકાર તેણીને મોતને ઘાટ ઉતારે છે.

૩. વસંતસેના જમણી આંખ ફરકતી વખતે કહે છે, ‘‘ચારુદત્તનું દર્શન અપશુકન ટાળશે.’’ તેની આ ઉક્તિ દ્વારા સૂચવાય છે કે અનેક આપત્તિઓને અંતે પણ અવશ્ય વસંતસેના અને ચારુદત્તનું મિલન થશે, વ્યવહાર અંકમાં ચારુદત્તના વધ થવાના અણીના સમયે બંનેનું મિલન થતું આપણે જોઈએ છીએ.

આર્યકાપહરણમાં અપશુકન પ્રસંગો :

મૃચ્છકટિકનો સાતમો અંક એટલે આર્યકાપહરણ ચારુદત્તે વસંતસેનાને લાવવા માટે મોકલેલા ગાડામાં વસંતસેનાને બદલે રાજા પાલક દ્વારા કેદ કરાયેલો આર્યક (ગોપાલપુત્ર) કેદમાંથી છૂટી જઈને ગાડામાં બેસી પુષ્પકરંડબાગમાં આવે છે. શરણે આવેલા આર્યકનું શરણાગતવત્સલ ચારુદત્ત રક્ષણ કરે છે, એટલું જ નહીં, પોતાના જ ગાડામાં બેસાડીને આર્યકને ત્યાંથી પલાયન થઈ જવાની અનુકૂળતા કરી આપે છે.

ત્યાર પછી વિદૂષક અને ચારુદત્ત પરસ્પર વાર્તાલાપ કરતાં જાય છે એ સમયે ચારુદત્તને ડાબી આંખ ફરકવાનું અપશુકન થાય છે. સાથે સાથે ચારુદત્ત બેચેની પણ અનુભવે છે.

અપશ્યતોઽદ્ય તાં કાન્તાં વામં સ્ફુરતિ લોચનમ્ ।

અકારણપરિત્રસ્તં હૃદયં વ્યથતે મમ્ ॥ (મૃચ્છકટિક ૭/૯)

૧. પોતાના ગાડામાં વસંતસેનાને બદલે આર્યક આવ્યો એ વાતની ચારુદત્તને જાણ થાય છે, પણ ન આવેલી વસંતસેનાનું શું થયું તેનાથી ચારુદત્ત અજાણ છે.

૨. આપણે જાણીએ છીએ કે ભૂલથી શકારના ગાડાને ચારુદત્તનું ગાડું સમજીને ચડી ગયેલી વસંતસેના શકારના હાથમાં સપડાશે અને વસંતસેના સાથે કોઈ અઘટિત ઘટના ઘટશે. પણ ચારુદત્ત આ વાતથી અજાણ છે, તેથી તો તે વસંતસેનાને મળવા બેચેન બન્યો છે. અકારણપરિત્રસ્તં હૃદયં વ્યથતે મમ ॥ (મૃચ્છ. ૭/૯-બ)

૩. ચારુદત્તને થયેલા આ અપશુકન દ્વારા વસંતસેના સાથેના પોતાના મિલનમાં કોઈ મોટું અણધાર્યું વિઘ્ન આવશે એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે. ચારુદત્ત માટે શ્રમણકનું દર્શન પણ અપશુકનરૂપ દર્શાવાયું છે.^૪

વસંતસેનામોટનમાં અપશુકન પ્રસંગો :

આ અંકના પ્રથમ દશ્યમાં શકાર, વિટ અને શ્રવણક નજરે પડે છે. આ અંકમાં શકારના શ્રમણક સાથેનો દુર્વ્યવહારનું વર્ણન કરાયું છે. શકાર અને વિટ ગાડાની રાહ જોતાં બેઠા છે.

બીજા દશ્યમાં ગાડું લઈને આવતો સ્થાવરક નજરે પડે છે. મોડું થઈ જવાને કારણે સ્થાવરક શકારનો ભય અનુભવે છે.^૫

વસંતસેનાને પણ જાણ થઈ જાય છે કે આ ગાડું ચારુદત્તનું નથી. આમ છતાં વસંતસેના ચારુદત્તે કદાચ વર્ધમાનકને બદલે બીજા કોઈ ગાડાવાળાને મોકલ્યો હશે એવું માનીને ધૈર્ય ધારણ કરે છે. પણ ત્યાં જ વસંતસેનાની જમણી આંખ ફરકે છે. “સ્ફુરતિ દક્ષિણં લોચનમ્ । વેપતે મે હૃદયમ્ । શૂન્યા દિશઃ । સર્વમેવ વિસંષ્ઠલ પશ્યામિ ।” (મૃચ્છકટિક અંક-૮, શ્લોક-૧૪, પછી ત્રીજી ઉક્તિ)

૧ ચેટનો અવાજ સાંભળ્યા પછી પણ વસંતસેના ચારુદત્ત પરના ગાઢ સ્નેહને કારણે આ ગાડું ચારુદત્તનું નથી એ વાતનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કરી શકતી નથી.

૨ વસંતસેના તો એવી શ્રદ્ધા ધરાવે છે કે ચારુદત્તે પોતાના માટે કોઈ અન્ય ગાડાવાળાને મોકલ્યો છે.

૩ વસંતસેના નજીકના સમયમાં જ તેના પર આવનારી આપત્તિથી અજાણ છે.

૪ શૂદ્રકે વસંતસેનાની જમણી આંખ ફરકવાના અપશુકન દ્વારા વસંતસેના પર શકાર દ્વારા નજીકના સમયમાં આવનાર સંકટોનું સૂચન કર્યું છે.

શકારના વિટને વૃક્ષ પડેલું જોઈને અપશુકન થાય છે શકાર વસંતસેના પોતાને વશ ન થતાં તેને મારી નાખવાનું વિચારે છે તે પોતાના વિટ અને ચેટને વસંતસેનાને મારી નાખવાનું કહે છે. વિટ અને ચેટ તૈયાર ન થતાં શકાર પોતે જ આ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. તે વિટ અને ચેટને યુક્તિપૂર્વક દૂર કરી દે છે અને વસંતસેનાને મોતને ઘાટ ઊતારે છે થોડા સમય પછી વિટ પાછો ફરે છે. શકાર પાસે આવતાં વિટને રસ્તામાં પડેલું વૃક્ષ જોઈને અપશુકન થાય છે. તે મૃચ્છકટિકના આઠમા અંકમાં દર્શાવાયું છે.^૬

વ્યવહાર અંકમાં અપશુકનો :

રાજાનો સાળો સંસ્થાનક વસંતસેનાને મારી નાખીને વસંતસેનાના ખૂનનો આરોપ દરિદ્ર ચારુદત્ત પર ચડાવવાના નિશ્ચયથી ન્યાયાલયમાં જાય છે. ગુણવાન ચારુદત્ત આવું કલંકરૂપ કાર્ય કરે જ નહીં. એવો ન્યાયાધીશને પણ પૂરો વિશ્વાસ છે આમ છતાં શકાર રાજાનો સાળો હોવાને કારણે તેના ભયથી ન્યાયાધીશ ચારુદત્તને ન્યાયાલયમાં બોલાવે છે. શોધનક ચારુદત્તને બોલાવવા જાય છે. ન્યાયાલયમાં જતી વખતે માર્ગમાં ચારુદત્તને અનેક અપશુકનના દર્શન થાય છે. પ્રથમ અપશુકનરૂપે ચારુદત્તની ડાબી આંખ ફરકે છે.

રુક્ષસ્વરં વાશતિ વાયસોડયમમાત્યભૂત્યા મુહુરાહ્યન્તિ ।

સવ્યં ચ નેત્રં સ્ફુરતિ પ્રસહ્ય મમાનિમિત્તાનિ હિ ખેદયન્તિ ॥ (મૃચ્છ. ૯/૧૦)

ચારુદત્ત શોધનક સાથે ધીમે ધીમે ન્યાયાલય તરફ આગળ વધે છે. ફરી ચારુદત્તને અપશુકનરૂપે શુકાં વૃક્ષ પર બેઠેલો અને સૂર્ય તરફ મુખ રાખીને બોલતો કાગડા તેના તરફ ડાબી આંખે જુવે છે.^૭

ચારુદત્તને અપશુકનરૂપે સાપનું દર્શન થાય છે, જે ક્રોધિત થઈને કૂદતો અને ચારુદત્તનો માર્ગ રોકીને સૂતો છે. જમીન ભીની ન હોવા છતાં ચારુદત્તનો પગ લપસે છે. આંખ ફરકે છે. ડાબો હાથ કંપે છે. રડતાં પક્ષીનું દર્શન થાય છે. જે ચારુદત્તના ઘોર મૃત્યુનું સૂચન કરે છે.

૧. આ અપશુકનો ચારુદત્તના જીવનમાં આવનારાં અનિષ્ટ પરિણામોનાં સૂચક છે.
૨. સાપ દ્વારા માર્ગ ચોકાવો, કાગડાનાં દર્શન, પક્ષીનું રડવું, આ તમામ અપશુકનનો મૃત્યુના સૂચક છે. આથી આ અપશુકનો દ્વારા ચારુદત્ત પણ ધીમે ધીમે મૃત્યુ તરફ જઈ રહ્યો છે એ વાતનું સૂચન મળે છે.

આમ, મૃચ્છકટિકમાં સૂચવાયેલાં અપશુકનોની વાત કરીએ તો સ્ત્રીનું જમણું અંગ ફરકવાથી, પુરુષનું ડાબું અંગ ફરકવાથી, વૃક્ષ પડવાથી, કાગડાના બોલવાથી, પક્ષીના રડવાથી, પગ લપસવાથી, સાપના દર્શનથી વગેરે અપશુકનો સૂચવાયા છે.

મૃચ્છકટિકના નાયક અને નાયિકા કોઈ રાજવંશમાંથી નહીં, પરંતુ સાધારણ જનસમાજમાંથી પસંદ કરાયાં છે. મૃચ્છકટિકનો નાયક ચારુદત્ત દરિદ્ર બ્રાહ્મણ છે. નાયિકા વસંતસેના ગણિકા છે. મૃચ્છકટિકમાં આવતાં પાત્રો પણ સામાન્ય વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, તેમાં આવતાં પ્રસંગો જેવા કે, જુગાનરીની મારામારી, વીરક ચંદનકનો કલહ, ચોરી આ બધા પ્રસંગો તે સમયની વાસ્તવિક સામાજિક પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે. આવો સામાન્ય જનસમાજ શુકન-અપશુકનમાં શ્રદ્ધા ધરાવે તે સ્વાભાવિક છે. આટલી ચર્ચાને અંતે ટૂંકમાં કહીએ તો, “ મૃચ્છકટિક એક આમ જનતાનું પ્રકરણરૂપક” એવું જે વિધાન કરાયું છે તે યથાર્થ લાગે છે.

પાદટીપ :

૧. જયતિ વૃષભકેતુર્દક્ષયજ્ઞસ્ય હન્તા તદનુ જયતિ ભેત્તા ષ્ણમુખઃ ક્રૌઞ્વશત્રુઃ ।
તદનુ જયતિ કૃત્સ્નાં શુભ્રકૈલાસકેતું વિનિહતવરવૈરી ચાર્યકો ગાં વિશાલામ્ ॥
- (મૃચ્છ.૧૦/૪૬)
૨. દાક્ષિણ્યોદકવાહિની વિગલિતા યાતા સ્વદેશં રતિ
ર્હાહાલંકૃતભૂષણે સુવદને ક્રીડારસોદ્રાસિનિ ।
હા સૌજન્યનદિ પ્રહાસપુલિને હા માદૃશામાશ્રયે
હા હા નશ્યતિ મન્થસ્ય વિપણિઃ સૌભાગ્યપણ્યાકરઃ ॥ (મૃચ્છ.૮/૩૮)
૩. જૂમૂહ તસ્યાઃ પથિ લક્ષ્મણો યત્સવ્યેતરેણ સ્ફૂરતા તદક્ષ્ણા ।
આખાતમસ્યૈ ગુરુ ભાવિ દુઃખમત્યન્તલુપ્તપ્રિયદર્શનેન । (રઘુવંશ-૧૪/૪૯)
૪. કથમભિમુખમનાભ્યુદયિકં શ્રમણકદર્શનમ્ । (મૃચ્છ. અંક-૭, શ્લોક-૯ પછીની ઉક્તિ)
૫. ભીતઃ खल्वहम् । माध्याह्निकः सूर्यः । भेदानी कुपितो राजश्यालसंस्थानको भविष्यति । तत्त्वरितं वहामि
। यातं गावौ यातम् । (મૃચ્છ. અંક-૮, શ્લોક ૧૪ પછી ત્રીજી ઉક્તિ)
૬. अनुनीतो मया स्थावरकश्चटेः । तद्यावत्काणेलीमातरं पश्यामि ।
(परिक्रम्यावलोक्य च) अये मार्ग एव पादपो निपतितः । अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता ।
- મૃચ્છ. અંક -૮, શ્લોક-૩૭, પછીની બીજી ઉક્તિ

૭. શુષ્કવૃક્ષસ્થિતો ધ્વાક્ષ આદિત્યાભિમુખસ્તથા ।

મયિ ચોદયતે વામં ચક્ષુર્ઘોર્મસંશયમ્ ।। (મૃચ્છ. ૧/૧૧)

સન્દર્ભ ગ્રન્થ સૂચિ :

૧. મહાકવિશૂદ્રક વિરચિત, મૃચ્છકટિક, (ભૂમિકા, મૂળકૃતિ, ગુજરાતી ભાષાંતર અને અભ્યાસનોંધ સાથે), સંપા. સ્વધરા શં. નાન્દી, સંશોધક, પ્રોફે, ડૉ. તપસ્વી શં. નાન્દી, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ – ૧, અદ્યતન આવૃત્તિ, ૨૦૦૮-૦૯, દ્વિતીય આવૃત્તિ.

૨. મહાકવિકાલિદાસવિરચિતં રઘુવશંમ્- પ્રકાશક : ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન ।

ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન- વારાણસી, મલ્લિનાથકૃત, સગ્ગીવિની- વ્યાખ્યા- સમલઙ્કૃતમ્ તથૈવ

ચ, ‘ચન્દ્રકલા’, હિન્દીવ્યાખ્યોપેતમ્, વ્યાખ્યાકાર : ડૉ કૃષ્ણમિણ ત્રિપાઠી

૩. ભાસ કે નાટક : પ્રકાશક : ગ્રન્થમ, રામબાગ, કાનપુર, અનુવાદક : ડૉ. મનોહરલાલ ગૌડ

રઘુવંશમાં કાલિદાસની યજ્ઞીય ભાવના

- HEMAL KANSAGRA

M.A(GoldMedal),Mphil(continue...)

સારાંશ :

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિચારપરંપરામાં યજ્ઞનું વિશેષ સ્થાન જોવા મળે છે. આજના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો યજ્ઞ અર્થાત્ માત્ર ને માત્ર યજ્ઞમાન દ્વારા સ્વાહા, જપ, હોમ, હવન, બ્રાહ્મણ-ભોજન ઇત્યાદિ ભૌતિક પ્રક્રિયાઓ જ નજર સમક્ષ આવીને ઊભી રહે છે, પરંતુ વૈદિક ઋષિઓની કલ્પનાના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો તે અંતર્ગત હોમ હવનની સાથે સાથે આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયા પણ જોડાયેલી છે, જેમાં સવારે ઋષિ (અધ્વર્યુ) પ્રવચન કરે, જીવનને દેવી અને ઉન્નત બનાવનારા વિચારો આપે અને મધ્યાહ્ન પછી તે વિચારોને લઈને અન્ય ઋષિઓ આસપાસનાં વિસ્તારોમાં રહેતાં લોકોમાં જાય અને તે વિચારો થકી તેઓનું જીવન ઉન્નત બને તે માટે પ્રયત્નો કરતાં હતાં. આ પ્રકારનાં યજ્ઞો ખાસ કરીને જંગલી (આદીવાસી) વિસ્તારોમાં થતાં હતાં. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાંચ પ્રકારના યજ્ઞો કહ્યાં છે. ૧) બ્રહ્મયજ્ઞ અર્થાત્ વેદરક્ષણ, ૨) દેવયજ્ઞ અર્થાત્ લોકોમાં દેવત્વ જાગૃત કરવું, ૩) પિતૃયજ્ઞ અર્થાત્ પરંપરારક્ષણ, ૪) ભૂતયજ્ઞ અર્થાત્ મૂંગા જાનવર પર પણ આત્મીય દ્રષ્ટિથી પ્રેમ કરવો, ૫) મનુષ્યયજ્ઞ અર્થાત્ માણસમાં રહેલા માનવ્યને પૂજ્ય બનાવવું અને તેની વૃદ્ધિ કરવી, તેમાં કૃતજ્ઞતા, ભાવમયતા અને કર્મપ્રવણતા લાવવા વિત્ત, બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવો. આ જ ખરી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિચારધારામાં રહેલી યજ્ઞીય ભાવના છે. જે વિચારોને પરમ પૂજનીય પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી આઠવલેના પ્રવચનો અને તેના આધારે ગ્રંથિત પુસ્તકોમાંથી લઈ કાલિદાસરચિત રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં જોવા મળતા સંદર્ભોને સાથે જોડી વિવેચનાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા સમાજમાં ખરા અર્થમાં ભારતીય વિચારધારા મુજબની યજ્ઞીય ભાવના સ્થિર થાય એ ભાવના સાથે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ પરંપરામાં યજ્ઞીય નિષ્ઠા એક અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. તે યજ્ઞીય ભાવના ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ અનેક સ્થાનોએ જોવા મળે છે. ભારતીય યજ્ઞીય ભાવના કે કલ્પના પણ એક અભ્યાસનો વિષય છે. યજ્ઞ શબ્દ યજ્ઞ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. યજ્ઞ - દેવપૂજા સંગતીકરણ દાનેષુ એવો અર્થ જોવા મળે છે.

દેવપૂજા - વડીલોનો સત્કાર,

સંગતીકરણ - એકાત્મતા,

દાનમ્ - દાનં નામ સંવિભાગઃ । સત્કારપૂર્વક આપવું, કોઈ પણ વસ્તુ પર પોતાની સત્તા ઊઠાવી, બીજાની સત્તાનું સ્વેચ્છાએ પ્રસ્થાપન કરવું.

મહાકવિ કાલિદાસ દ્વારા વિરચિત રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં તેમની યજ્ઞીય ભાવના ડગલે ને પગલે પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. જેના વિશે થોડો ઊડાણપૂર્વક વિચારવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

રઘુવંશમાં કાલિદાસની યજ્ઞીય ભાવના :

દેવપૂજા : માતૃદેવો ભવ અને પિતૃદેવો ભવની ભાવના એ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા સંસ્કાર છે. આ નૃયજ્ઞ (મનુષ્યયજ્ઞ)ની સંકલ્પના પિતૃતર્પણના વર્ણનમાં પ્રથમ સર્ગમાં દિલીપની ઉક્તિમાં જોવા મળે છે. જ્યારે દિલીપ રાજાને ત્યાં પુત્ર જન્મ નથી થતો, ત્યારે દિલીપ શોક સાથે વશિષ્ઠને જણાવે છે કે (મારા મૃત્યુ પછી અમારા પૂર્વજો શ્રાદ્ધમાં ઈચ્છા મુજબ પાણી પણ પીશે નહીં) તૂં મત્તઃ પરં વંશ્યાઃ પિણ્ડવિચ્છેદદર્શિનઃ । ન પ્રકામભુજઃ શ્રાદ્ધે સ્વધાસંગ્રહતત્પરાઃ ।। (રઘુવંશ ૧/૬૬). તે જ સંદર્ભે

ઋષિ વશિષ્ઠ રાજા દિલીપને તેનું કારણ જણાવતાં કહે છે કે પૂર્વે કરેલ સુરભિની અવજ્ઞા જ તારા વંશની વૃદ્ધિને રોકનારી છે. (પૂજ્યોનો અનાદર સિદ્ધિઓને રોકનારો હોય છે) પ્રતિવજ્ઞાતિ હિ શ્રેયઃ પૂજ્યપૂજ્યાતિવિક્રમઃ । (રઘુવંશ ૧/૭૮).

અતિથિદેવો ભવની ભાવનાનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ જણાવે છે. જ્યારે વરતંતુનો શિષ્ય કૌત્સ ગુરુની આજ્ઞાથી ચોંદ કરોડ સોનામહોર લેવા માટે રઘુ રાજા પાસે જાય છે, ત્યારે અર્કિયન રઘુ રાજા આગંતુક કૌત્સને પોતાની અગ્નિશાળામાં ચોથા અગ્નિની માફક ત્રણ દિવસ નિવાસ કરવાનું કહે છે, સ ત્વં પ્રશસ્તે મહિતે મદીયે વસંશ્ચતુર્થોઽગ્નિરિવાગ્ન્યગારે । (રઘુવંશ ૫/૨૫).

અન્ય કોઈની સામે મસ્તક ન નમાવનાર દશરથ રાજાએ અવભુથ સ્નાન બાદ માત્ર ને માત્ર ઈન્દ્ર સામે મસ્તક નમાવ્યું, નમયતિ સ્મ સ કેવલમુત્રતં વનમુચે નમુચેરરયે શિરઃ । (રઘુવંશ ૮/૨૨).

સંગતીકરણમ્ : સંગતીકરણ અર્થાત્ ઘણા લોકોને માત્ર એકત્રિત કરવા નહીં, (ઘણા લોકોને એકત્રિત કરવાનું કામ તો આજે નટ-નટી અને રાજકારણીઓ પણ કરી શકે છે). શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને લોકસંગ્રહાર્થ કર્મને જ ઉત્તમ કર્મ તરીકે પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાત માનવસમૂહને એક વિચારનો બનાવવો, તે લોકોનું જીવન ઉન્નત થાય અને તેમનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એવાં કૃત્યો કરીને તેમની પાસેથી પણ એવાં કૃત્યો કરાવવાં એનું નામ લોકસંગ્રહ. આથી જ રઘુવંશી રાજાઓ આવા લોકસંગ્રહાર્થ અશ્વમેધ તથા વિશ્વજિત યજ્ઞો કરતા હતા. (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ લોકસંગ્રહાર્થ જ પાંડવો પાસે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યો હતો). રઘુવંશી રાજાઓ વિશ્વવિજય કે ધનની લાલસાથી બીજા રાજાઓ પર આક્રમણ કરવા અશ્વમેધ તથા વિશ્વજિત જેવા યજ્ઞો કરતા ન હતા. આથી જ રઘુવંશી રાજાઓના યજ્ઞોની વિશેષતા એ હતી કે તેઓના યજ્ઞોમાં જરૂરિયાત કરતાં વધારે સામગ્રી એકત્રિત થતી હતી, વિધેરધિકસંભારસ્તતઃ પ્રવવૃતે મયઃ । (રઘુવંશ ૧૫/૬૨).

યજ્ઞોમાં રઘુવંશી રાજાઓ અનેક લોકોને આમંત્રણ પણ આપતા હતા. તેનું વર્ણન યજ્ઞાન્તે મિત્રો અને ઋષિઓને રામે વિદાય આપી તેમાં જોવા મળે છે, ઋષીન્વિસૃજ્ય યજ્ઞાન્તે સુહદશ્ચ પુરસ્કૃતાન્ । (રઘુવંશ ૧૫/૮૬).

દાનમ્ : રઘુ રાજાએ સર્વદક્ષિણાદાનરૂપ વિશ્વજિત યજ્ઞ કર્યો હતો, સ વિશ્વજિતમાજઞ્ઞે યજ્ઞં સર્વસ્વદક્ષિણમ્ । (રઘુવંશ ૪/૮૬) અને તમધ્વરે વિશ્વજિતિ ક્ષિતીશં નિઃશેષવિશ્રાણિતકોશજાતમ્ । (રઘુવંશ ૫/૧). આવા યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન રઘુનું અર્કિયનત્વ પણ વિશેષ રીતે શોભતું હતું, સ્થાને ભવાનેકનરાધિપઃ સન્નકિંચન્ત્વં મયજં વ્યનક્તિ । (રઘુવંશ ૫/૧૬).

દશરથ રાજાએ તમસા અને સરયૂ નદીના કિનારે સુવર્ણના યજ્ઞસ્તંભો સુશોભિત કરાવ્યા હતા, કન્કયૂપસમુચ્છ્રયશોભિનો વિતમસા તમસાસરયૂતટાઃ । (રઘુવંશ ૮/૨૦).

રામે કરેલા યજ્ઞમાં સુગ્રીવ અને વિભીષણો પુષ્કળ ધન વરસાવ્યું, તમધ્વરાય મુક્તાશ્વં રક્ષઃકપિનરેશ્વરાઃ । (રઘુવંશ ૧૫/૫૮).

રઘુવંશી રાજા અતિથિએ રાજ્યાભિષેક પછી એટલું પુષ્કળ દાન કર્યું હતું કે જે દાનથી બ્રાહ્મણો પણ યજ્ઞ કરાવી શકે તેટલા ધનવાન બની ગયા હતા, સ તાવદભિષેકાન્તે સ્નાતકેભ્યો દદૌ વસુ । યાવતેષાં સમાપ્યેરન્યજ્ઞાઃ પર્યાપ્તદક્ષિણાઃ । (રઘુવંશ ૧૭/૧૭), અને તે જ રાજાના યજ્ઞાન્તે બ્રાહ્મણોના સત્કારથી (રાજા અતિથિ) બીજો કુબેર ગણાયો, યથા સાધારણાભૂતં નામાસ્ય ધનદસ્ય ચ । (રઘુવંશ ૧૭/૮૦).

ઉપમા કાલિદાસસ્ય :

કાલિદાસની ઉપમાનાં તત્ત્વો પણ યજ્ઞીય સંદર્ભે કંઈક વિશેષ રૂપે ચડિયાતાં જોવાં મળે છે.

— દિલીપ રાજા યજ્ઞ માટે પૃથ્વીનું દોહન કરતો હતો :

દુદોહ ગાં સ યજ્ઞાય (૧/૨૬)

— ઈન્દ્ર ધાન્ય માટે આકાશનું દોહન કરતો હતો :

સસ્યાય મઘવા દિવમ્ ।

- દિલીપની પત્ની સુદક્ષિણા પોતાની નિપુણતાને કારણે – જેવી રીતે યજ્ઞની દક્ષિણા શોભે : અધ્વરસ્યેવ
શોભતી હતી : તસ્ય દાક્ષિણ્યરૂઢેન નામ્ના મગધર્વશવજા । દક્ષિણા । (૧/૩૧)
- રઘુનો વિશ્વજિત યજ્ઞ સર્વસ્વ દક્ષિણામાં દાનરૂપે આપી – જેવી રીતે વાદળ બીજાને આપવા માટે ગ્રહણ કરે છે :
સ વિશ્વજિતમાજહે યજ્ઞં સર્વસ્વદક્ષિણમ્ । (૪/૮૬) આદાનં હિ વિસર્ગાય સતાં વારિમુચામિવ ।
- યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન રઘુનું અર્કિયનત્વ વિશેષ રીતે શોભતું હતું : – જેવી રીતે પૂર્ણ ચન્દ્ર કરતાં દેવતાઓ દ્વારા ભક્ષણ કરાયેલો
અર્કિચનત્વં મર્ચજં વ્યનક્તિ । (૫/૧૬) ચન્દ્ર વધારે શોભે છે : કલાક્ષયઃ શ્લાઘ્યતરો હિ વૃદ્ધેઃ ।
- અજ અને ઇન્દુમતી બંનેની હવનની અગિનની પ્રદક્ષિણા : – જાણે દિવસ અને રાત એક સાથે મળીને સુમેરુ પર્વતની પ્રદક્ષિણા
પ્રદક્ષિણપ્રક્રમણાત્કૃશાનોરુદર્ચિષસ્તન્મિથુનં ચકાસે । (૭/૨૪) કરતા હોય : મેરોરુપાન્તેષ્વિવ વર્તમાનમન્યોન્યસંસક્તમહસ્ત્રિયામમ્ ।
- અગ્નિમાંથી નિકળતો પવિત્ર ધૂમાડો : હવિઃ – જાણે ઇન્દુમતીએ નીલા રંગનું કમળનું ફૂલ પહેર્યું હતું :
શમીપલ્લવલાજગન્ધી (૭/૨૬) તસ્યા મુહૂર્તકર્ણોત્પલતાં પ્રપેદે ।
- રામ અને લક્ષ્મણે યજ્ઞની રક્ષા કરી : – જેમ ઊગતા સૂર્ય અને ચંદ્ર વારંવાર પૃથ્વીનો અંધકરા દૂર કરે :
રક્ષતુર્વિઘ્નતો દશરથાત્મજૌ શરૈઃ । (૧૧/૨૪) લોકમન્ધતમસાત્કમોદિતૌ રશ્મિભિઃ શશિદિવાકરાવિવ ।
- રામે બે રાક્ષસોના અધિપતિઓને હણ્યા, અન્યોને નહીં : – જેમ ગરુડ નાના સાપ પર પ્રહાર ન કરે : કિં મહોરગવિસર્પિવિક્રમો
તત્ર યાવધિપતી મર્ચદ્વિષાં તૌ શરવ્યમકરોત્સ નેતરાન્ । રાજિલેષુ ગરુડાઃ પ્રવર્તતે । (૧૧/૨૭)
- યજ્ઞની ત્રણ પ્રકારની અગ્નિ (ગાર્હપત્ય, દાક્ષિણાત્ય અને – રઘુવંશના અન્ય ત્રણ રાજકુમારો સમાન (ભરત, લક્ષ્મણ
આહ્વાનીય) : ત્રેતાગ્નિતેજસઃ (૧૫/૩૫) અને શત્રુઘ્ન) : ઇતરેપિ રઘોર્વૈશ્યાસ્રત્રયઃ ।
- સુગ્રીવ અને વિભીષણે યજ્ઞમાં ધન વરસાવ્યું : – જે રીતે વાદળ વરસી પડે : મેઘાઃ
તમધ્વરાય મુક્તાશ્વં રક્ષઃકપિનરેશ્વરાઃ । સસ્યામિવામ્ભોભિરભ્યવર્ષન્તુપાયનૈઃ । (૧૫/૫૮)

યજ્ઞ અંતર્ગત પાવિત્ર્ય અને માંગલ્ય :

યજ્ઞથી અંતઃકરણની પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉલ્લેખ પ્રથમ અંકમાં દિલીપના સંદર્ભે જોવા મળે છે,
સોહમિજ્યાવિશુદ્ધાત્મા । (રઘુવંશ ૧/૬૮).

રઘુના જન્મ સમયે મંગલકારક ચિહ્નો પ્રાપ્ત થયાં હતાં, દિશઃ પ્રસેદુર્મુરુતો વવુઃ સુખાઃ પ્રક્ષિણાર્ચિર્હવિરગ્નિરાદદે । બભૂવ સર્વ
શુભશંસિ તત્ક્ષણં ભવો હિ લોકાભ્યુદયાય તાદૃશમ્ । (રઘુવંશ ૩/૧૪).

તે જ રીતે જ્યારે રામ લંકા પર વિજય મેળવ્યા બાદ વનવાસ પૂર્ણ થતાં પુષ્પક વિમાનમાં જ્યારે અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમ પરથી
પસાર થાય છે, ત્યારે તે ઋષિના આશ્રમમાં ચાલતા યજ્ઞની હવ્ય સામગ્રીની ગંધથી રામનો આત્મા પવિત્ર થઈ ગયો હતો,
ત્રેતાગ્નિધૂમાગ્રમન્નિદ્યકીર્તેસ્તસ્યેદમાક્રાન્તવિમાનમાર્ગમ્ । ઘ્રાત્વા હવિર્ગન્ધિ રજોવિમુક્તઃ સમશ્નુતે મે લઘિમાનમાત્મા । (રઘુવંશ

૧૩/૩૭). અગ્નિહોત્રી શરભંગ ઋષિએ અંતે યજ્ઞમાં શરીરનું હવન કર્યું હતું તેવો ઉલ્લેખ પણ રઘુવંશ મહાકાવ્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, અદઃ શરણ્યં શરભંગનામસ્તપોવનં પાવનમાહિતાગ્નેઃ । યો મન્ત્રપૂતાં તનુમપ્યહૈષીત્ ॥ (રઘુવંશ ૧૩/૪૫). તે જ રીતે યજ્ઞથી માત્ર આત્મિક પવિત્રતા જ નહીં, ભૌતિક પવિત્રતા પણ પ્રાપ્ત થતી હતી. જેનો સંદર્ભ પણ તેરમા સર્ગમાં જ જોવા મળે છે કે અશ્વમેધ યજ્ઞથી નદીનું જળ પવિત્ર થયું હતું, જલોત્તર યા તીરનિખાતયૂપા વહત્યયોઽધ્યામનુ રાજધાનીમ્ । તુરંગમેધા.... પુણ્યતરીકૃતાનિ ॥ (રઘુવંશ ૧૩/૬૧).

યજ્ઞથી થતાં પરિણામો :

યજ્ઞથી વૃષ્ટિ થાય છે, હવિરાવર્જિતં હોતસ્ત્વયા વિધિવદનિષુ । વૃષ્ટિર્ભવતિ સસ્યાનામવગ્રહવિશોષિણામ્ ॥ (રઘુવંશ ૧/૬૨). શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ આવો જ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્યન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્રવઃ ॥ (ગીતા ૪/૧૪).

રઘુ દ્વારા વિધિવત્ હવન કરાયેલાં અગ્નિએ રઘુને વિજય અપાવ્યો અર્થાત્ યુદ્ધમાં યજ્ઞપ્રાપ્તિ થઈ, પ્રદક્ષિણાર્ચિવ્યાજેન હસ્તેન્ન જયં દદૌ । (રઘુવંશ ૪/૨૫).

દશરથને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ વગર પુત્રપ્રાપ્તિ નહીં થાય, તેના અનેક સંદર્ભો દસમા સર્ગમાં જોવા મળે છે, ૧) પ્રત્યયાપેક્ષાસંતતિઃ સ ચિરં તૃપઃ । (રઘુવંશ ૧૦/૩), પુત્રીયામિષ્ટિમૃત્વિજઃ । (રઘુવંશ ૧૦/૪), યજ્ઞ પૂર્ણ થતાં અગ્નિમાંથી દિવ્ય પુરુષ પ્રગટ થયો, અથ તસ્ય વિશાંપત્યુરન્તે કામસ્ય કર્મણઃ । પુરુષઃ પ્રબભૂવાગ્નેર્વિસ્મયેન સહત્વિષામ્ ॥ (રઘુવંશ ૧૦/૫૦).

યજ્ઞનો હવિર્ભાગ દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે, અચિરાદ્યજ્વભિર્ભાગં કલ્પિતં વિધિવત્પુનઃ । (રઘુવંશ ૧૦/૪૫).

યજ્ઞમાં વિધન અને તેનું રક્ષણ :

ઋષિ વિશ્વામિત્ર પણ દશરથ રાજા પાસેથી રામ અને લક્ષ્મણને યજ્ઞરક્ષણાર્થ જ લઈ ગયા હતા, કૌશિકેન સ કિલ ક્ષિતીશ્વરો રામમધ્વરવિચાતશાન્તયે । (રઘુવંશ ૧૧/૧), અને યુદ્ધનિપુણ રામ અને લક્ષ્મણે યજ્ઞની રક્ષા કરી હતી, ઇત્યપાસ્તમ્ખવિઘ્નયોસ્તયોઃ સાંયુગીનમભિન્નદ્ય વિક્રમમ્ । (રઘુવંશ ૧૧/૩૦), અને રામ તથા લક્ષ્મણના પરાક્રમથી ખુશ થયેલા મૌન વિશ્વામિત્રે તેની પ્રશંસા કરી હતી, તૌ પ્રણામચલકાકપક્ષકૌ ભ્રાતરાવવભૃથાપ્લુતો મુનિઃ । (રઘુવંશ ૧૧/૩૧).

લવણાસુરના ઉપદ્રવથી યજ્ઞની ક્રિયાઓ નષ્ટ થઈ, લવણેન વિલુપ્તેજ્યાસ્તામિન્નેણ તમભ્યયુઃ । (રઘુવંશ ૧૫/૨). તે જ રીતે રાક્ષસો દ્વારા યજ્ઞવેદી પર લોહી રેડવામાં આવ્યું હતું, આથી વેદી પર રક્તનાં બિંદુઓ જોવા મળતાં હતાં, વીક્ષ્ય વેદિમથ રક્તબિન્દુભિર્બન્ધુજીવપૃથુભિઃ પ્રહૃષિતામ્ । (રઘુવંશ ૧૧/૨૫).

રાજા અતિથિએ પણ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં શત્રુઓને ધર્મથી જ હરાવ્યા હતા, કૂટનીતિથી નહીં, જિગીષોરશ્વમેધાય ધર્મ્યમેવ બભૂવ તત્ । (રઘુવંશ ૧૭/૭૬).

રઘુવંશી રાજાઓની જીવનપરંપરા :

મહાકવિ કાલિદાસે રઘુકુળનું સંબોધન પણ યજ્ઞીય સંકલ્પના સાથે કરેલું જોવા મળે છે, યથાવિધિહુતાગ્નિનાં ... । (રઘુવંશ ૧/૬). તે જ રીતે કુશે સરયૂ કિનારે રઘુવંશી રાજાઓએ ખોડેલા યજ્ઞસ્તંભો જોયા, વેદિપ્રતિષ્ઠાન્વિતતાધ્વરાણાં યૂપાનપશ્યચ્છતશો રઘૂણામ્ । (રઘુવંશ ૧૬/૩૫).

રઘુવંશી રાજાઓનાં વ્યક્તિગત સંબોધનો પણ તે રાજાઓની યજ્ઞીય નિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ કરનારાં જોવા મળે છે. જેમ કે,

દિલીપનાં સંબોધનો : શતક્રતૂપમઃ (૩/૩૮)

અજનું સંબોધન : અગ્નિચિત્ (૮/૨૫)

મખાય યજ્વના (૩/૩૯)

દશરથનું સંબોધન : અધ્વરવીક્ષિતામ્ (૮/૨૧)

અતિષ્ઠદેકોન્નશતક્રતૂત્વે (૬/૭૪)

રઘુનું સંબોધન : યથાવદ્વિહિતાધ્વરાય (૫/૧૯)

રામનું સંબોધન : પ્રતિકૃતિસખો યત્કતૂનાજહાર (૧૪/૮૭).

વૈશિષ્ટ્ય :

યજ્ઞ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે, અને સો અશ્વમેધ યજ્ઞો કરવાથી ઈન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીના ભયથી ઈન્દ્ર તે યજ્ઞમાં વિવિધ પ્રકારનાં વિધનો ઉત્પન્ન કરતો હતો. જેમ કે, ઘોડાઓનું અપહરણ કરવું વગેરે. તેનું વર્ણન રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં ત્રીજા સર્ગમાં શ્લોક ૩૯ થી ૪૯ સુધીમાં અનેક સ્થાનોએ જોવા મળે છે.

મહાકવિ કાલિદાસે રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં ધનુષ્યયાગનું વર્ણન કરેલું જોવા મળે છે. તે અંતર્ગત શિવજી દ્વારા તૈયાર કરાયેલા ધનુષ્યને જોવાની જિજ્ઞાસા રામને થાય છે, જેનું વર્ણન રઘુવંશના ૧૧મા સર્ગમાં જોવા મળે છે, રાઘવાવિપિ નિનાય વિપ્રતૌ તદ્ધનુઃ શ્રવણં કુતૂહલમ્ । (રઘુવંશ ૧૧/૩૨), યૂપવત્યવસિતે ક્રિયાવિધૌ કાલવિત્કુશિકવંશવર્ધનઃ । રામમિષ્વસનદર્શનોત્સુકં ।। (રઘુવંશ ૧૧/૩૭), તત્રસુમ્ભુજગેન્દ્રભીષણં વીક્ષ્ય દાશરથિરાદદે ધનુઃ । (રઘુવંશ ૧૧/૪૪).

રામે પરશુરામને યજ્ઞફળ રોકાવાનું કારણ પૂછ્યું હતું, શંસ કિં ગતિમને પત્તિના હન્મિ લોકમુત તે મર્ખાર્જિતમ્ । (રઘુવંશ ૧૧/૮૪).

તે જ રીતે રામે સીતાત્યાગ બાદ પણ સીતાની સુવર્ણપ્રતિમા બનાવીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો, તસ્યાઃ (સીતાયાઃ) એવ પ્રતિકૃતિસખો યત્કતૂનાજહાર । (રઘુવંશ ૧૪/૮૭). અને તે યજ્ઞની વિશિષ્ટતા એ જ હતી કે તે યજ્ઞમાં રાક્ષસો જ રક્ષણ કરનારા બની ગયા હતા, આસન્યત્ર ક્રિયાવિગ્ના રાક્ષસા એવ રક્ષિણઃ । (૧૫/૬૨).

અન્ય સંદર્ભો :

રઘુવંશી રાજાઓની રાજ્યપરંપરામાં પ્રત્યેક ગામોમાં યજ્ઞો થતા હતા, યૂપચિહ્નેષુ યજ્વનામ્ । (રઘુવંશ ૧/૪૪).

યજ્ઞમાં ગૌ-સેવાનું માહાત્મ્ય કાલિદાસે વર્ણવેલું જોવા મળે છે, હવિષે દીર્ઘસત્રસ્ય । (રઘુવંશ ૧/૮૦). યજ્ઞમાં ગાયની આવશ્યકતા પણ વર્ણવેલી જોવા મળે છે, મુનિહોમધેનુઃ (રઘુવંશ ૨/૨૬), ગુરોરપીદં ધનમાહિતાગ્નેઃ (રઘુવંશ ૨/૪૪), ભવેદલુપ્તશ્ચ મુનેઃ ક્રિયાર્થઃ (રઘુવંશ ૨/૫૫), વત્સસ્ય હોમાર્થવિધેશ્ચ શેષં (રઘુવંશ ૨/૬૬).

યજ્ઞમાં યજમાન દ્વારા શરીર ખંજવાળવા માટે આંગળીઓનો ઉપયોગ વર્જ્ય મનાયો છે, આથી દશરથે યજ્ઞ દરમિયાન મૃગશૃંગ ગ્રહણ કર્યું હતું. યતગિરં મૃગશૃંગપરિગ્રહામ્ । (રઘુવંશ ૮/૨૧).

રામનો સીતાત્યાગ પણ પ્રશસ્ય બન્યો. શ્લાઘ્યસ્ત્યાગોઽપિ વૈદેહ્યાઃ પત્યુઃ પ્રાગ્વંશવાસિનઃ । અનન્યજાનેઃ સૈવાસીદ્યસ્માજ્જાયા હિરણ્મયી ।। (રઘુવંશ ૧૫/૬૧).

સર્ગાનુસાર યજ્ઞવાચક શ્લોક સંદર્ભો :

૧ - ૬, ૨૬, ૩૧, ૪૪, ૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૯, ૮૦.

૨ - ૨૬, ૪૪, ૫૫, ૬૬.

૩ - ૧૪, ૩૮, ૩૯.

૪ - ૨૫, ૮૬.

૫ - ૧, ૧૬, ૧૯, ૨૫.

૬ - ૭૪.

૭ - ૨૪, ૨૬.

૮ - ૨૫.

૯ - ૨૦, ૨૧, ૨૨.

૧૦ - ૩, ૪, ૪૫, ૫૦.

૧૧ - ૧, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૭, ૪૪, ૮૪.

૧૩ - ૩૭, ૪૫, ૬૧.

૧૪-૮૭.

૧૫-૨, ૩૫, ૫૮, ૬૨, ૮૬.

૧૬-૩૫.

૧૭-૧૭, ૭૬, ૮૦.

નોંધ : - સર્ગ ૧૨, ૧૮ અને ૧૯માં યજ્ઞીય સંદર્ભો ખાસ જોવા મળતા નથી.

યજ્ઞવાયક શબ્દો :

અધ્વર - યત્ર ધ્વરા ન ભવતિ,

હુતાગ્નિઃ - હુતા અગ્નયઃ,

યજ્ઞમ્ - યાગમ્,

હોતા - હવિરાજ્યાદિકં હોતુ,

દીર્ઘસત્રઃ - ચિરકાલસાધ્યો યાગવિશેષઃ,

ઈજ્યમ્ - યાગવિશેષમ્,

હોમઃ - વિધિરનુષ્ઠાનમ્,

શતક્રતુઃ - ઈન્દ્રઃ,

ત્રેતાગ્નિઃ - 'અગ્નિત્રયમિદં ત્રેતા' इत्यमरः,

મઘમ્ - યજ્ઞમ્,

અગ્નિચિત્ - અગ્નિં ચિતવનાહિતવાન્,

ક્રતુઃ - યજ્ઞમ્,

ઋત્વિજઃ - યાજ્ઞકાઃ,

યજ્વઃ - વિધિનેષ્ટવતઃ,

સંભૂતક્રતુઃ - સંકલ્પિતસંભારઃ,

હવિર્ગન્ધિઃ - હવિર્દ્રવ્યગન્ધિઃ,

આહિતાગ્નિઃ - વિશેષેણાનુપેક્ષાકારણં હવિઃ સાધનત્વમ્,

યજ્ઞ સંબંધી શબ્દો અને પ્રકારો :

શબ્દોઃ વેદિમ્ - યજ્ઞપાત્રાણિ,

અવભૃથસ્નાનમ્ - દિક્ષાન્તસ્નાનમ્,

સમિધ્ - હવિકાષ્ઠમ્,

હવિઃ - આજ્યાદિકમ્,

પ્રકારોઃ શ્રાદ્ધઃ - પિતૃકાર્યમ્,

વિશ્વજિત્ યજ્ઞમ્ - વિશ્વજિન્નામ્ન્યધ્વારમ્,

અશ્વમેધઃ - તુરજ્ઞમેધઃ, હોમતુરજ્ઞરક્ષણે,

પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞમ્ - પુત્રનિમિત્તં યાગમ્ (ઈષ્ટિં),

નિષ્કર્ષઃ :

આમ, અહીં મહાકવિ કાલિદાસે યજ્ઞનાં બધાં અંગોને આવરી લીધેલાં જોવાં મળે છે. જે અંતર્ગત કાલિદાસે યજ્ઞનો રઘુવંશી રાજાઓની કુળપરંપરા તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો જોવા મળે છે. તદુપરાંત, યજ્ઞના પ્રકારો તથા તત્સંબંધી શબ્દોનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તેની સાથે સાથે ઉપમા સંદર્ભો પણ યજ્ઞીય સંદર્ભોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આમ સમગ્રપણે કાલિદાસની વિચારધારા યજ્ઞની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતી જોવા મળે છે. આ પરથી એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે કાલિદાસે વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞો નિહાળ્યા હશે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ :

૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : મૂલ, મઝલા, સજિલ્હ,

ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, પ્રથમ સંસ્કરણ, સંવત ૨૦૫૦, વ્રત ૧૫૦૦૦

૨) રઘુવંશમહાકાવ્ય : (મહિનાથકૃત સંજીવની ટીકા સહિત), ચૌખમ્બા સુરભારતી ગ્રન્થમાલા,

ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી.

૩) ગીતામૃતમ્ : (પરમ પૂજનીય પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી આઠવલેના પ્રવચનોના આધારે)

સદ્વિચારદર્શન ટ્રસ્ટ, 'વિમલ જ્યોતિ', મુમ્બઈ.

સુરતમાં રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તન

- પ્રા. આકાશ એન. પરમાર
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક,
અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, કઠલાલ

ઈ.સ. ૧૬૮૭માં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ પોતાનું થાણું સુરતથી મુંબઈ ખસેડ્યું છતાં વેપાર ટકી રહ્યો. ઈ.સ. ૧૭૦૭ થી ૧૭૩૩ સુધીનો સમય અવ્યવસ્થાનો અને મુઘલ શક્તિ ક્ષીણ થયાનો સમય છે. ૧૭૩૩ થી ૧૭૫૮ દરમિયાન સુરતના મુત્સદ્દીઓ લગભગ દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થઈ ગયા. સુરતનો મુત્સદ્દી તેગબખાન (૧૭૩૩-૧૭૪૬) સ્વતંત્ર નવાબ બન્યો. આ સ્વતંત્ર નવાબી ૧૭૫૮ સુધી ચાલી.^૧ આજ વર્ષમાં સુરતનો કિલ્લો અંગ્રેજોએ જીતી લીધા બાદ સુરતની સરકારના સ્વરૂપમાં પણ ધરખમ ફેરફાર થઈ ગયા. ૧૭૩૩માં તેગબખાનના સમયથી જ સુરતના નવાબો દિલ્હી દરબારથી રાજકીય રીતે સ્વતંત્રપણે વર્તતા થઈ ગયા હતા. સુરતમાં કિલ્લાના પતન બાદ અંગ્રેજ સત્તાનું આધિપત્ય સ્થાપવાને કારણે ત્યાં દ્વિમુખી પ્રકારની શાસન પ્રણાલી ઊભી થઈ, તદ્દનુસાર તમામ વ્યવહારુ કારણોસર ખરી સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં ચાલી ગઈ, જ્યારે નવાબ તો માત્ર નામનો જ સત્તાધારી રહ્યો.^૨

૬-૬-૧૮૦૨ના કોલકરા પ્રમાણે કંપની સરકારને ચોર્યાસી, પરગણું અને સુરતની ચોથનો લાભ ગાયકવાડ પાસેથી પ્રાપ્ત થયો.^૩ અંગ્રેજોએ વસઈ સંધિ અનુસાર ગુજરાતનાં પરગણા કબજે લેવાની કામગીરી ૧૭ એપ્રિલ ૧૮૦૩ના રોજ શરૂ કરી. ૨૩ જુલાઈ ૧૮૦૩ના દિવસે તેમણે નિયામકોને ખબર આપી કે સુરતના કલેક્ટર અઠાવીસીના પેશ્વાના પરગણા કબજે લેવામાં સફળ થયા છે.^૪ પેશ્વા તરફથી સુરત જિલ્લાનો વાર્ષિક રૂા. ૧૨,૨૮,૦૦૦ ની આવકવાળો સુરત અઠાવીસીનો મુલક મળતા કંપનીની સમગ્ર સુરત જિલ્લા ઉપર આણ પ્રવર્તી.^૫

ભારત સુરત બંદરના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારને કારણે યુરોપ મધ્યપૂર્વના દેશો, આફ્રિકા અને ચીન સાથે અને ખાસ તો પાશ્ચાત્ય જગત સાથે ઘણું વહેલું સંપર્કમાં આવ્યું હોવા છતાં અંગ્રેજોના કાયમી ધોરણે થયેલાં પ્રભુત્વ પહેલાં ધર્મ સુધારણા જેવા સમાજ પરિવર્તનથી અસ્પૃશ્ય રહ્યું તે એક કોયડો લેખી શકાય.^૬

૧૮મી સદીના આરંભમાં જ્યારે અંગ્રેજો પશ્ચિમ ભારતમાં રાજસત્તાનું વિસ્તરણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે અંગ્રેજ અમલદારો મિશનરીઓ અને વેપારીઓના લોકો સાથેનાં સંપર્કો વધતા જતા હતા. પરિણામ સ્વરૂપ સુરતમાં એક નવાબુદ્ધિવાદીઓનો વર્ગ ઊભો થયો હતો.^૭

‘સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન’ ના લેખક જણાવે છે તેમ “સુધારાના ઇતિહાસ સાથે સુરતનો સંબંધ તોડી નહીં શકાય તેવો છે. ગુજરાતમાં સુધારાના અગ્રેસર કવિ નર્મદાશંકર સુરતી હતા. ત્રણ નન્ના માહેના બીજા બે નન્ના નંદશંકર અને નવલરામ પણ સુરતી જ હતા. ત્રણ નન્નાના કાળ પહેલાં સુરતમાં પાંચ

મુદ્દાનો કાળ હતો. તે દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી, દાદોબા પાંડુરંગ, દુર્ગારામ મહેતાજી, દલપતરામ માસ્તર અને દામોદરદાસ. તેમાં દુર્ગારામ મહેતાજી મુખ્ય હતા.”^૮

૧૯મી સદીમાં રાજકીય, આર્થિક અને શૈક્ષણિક ફેરફારો થયા તેને પરિણામે સામાજિક વ્યવસ્થામાં પાયાના ફેરફારો થઈ રહ્યાં હતાં. અમલદારો, વેપારીઓ અને કારખાનેદારો, ધંધાદારીઓ, પશ્ચિમના પ્રભાવ તળે નવી રીતે વિચાર કરનારાઓનો એક નવો વર્ગ ઊભો થયો હતો. આ વર્ગે વિવિધ સંગઠનો અને મંડળો રચવા શરૂ કર્યા. જેનો આશય પરંપરાગત સામાજિક સંસ્થાઓમાં તેમના મતાનુસાર પ્રવર્તતા અનિષ્ટો દૂર કરવાનો હતો.^૯ આ નવા વર્ગે સાહિત્ય, વર્તમાનપત્ર અને મંડળી કે સંસ્થા જેવા માધ્યમો દ્વારા પોતાના વિચારોસમાજ સુધી પહોંચાડવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા.

દુર્ગારામ મહેતાજીએ સન ૧૮૪૪ના જૂનની ૨૨મીએ ‘માનવધર્મસભા’ ની સ્થાપના કરી.^{૧૦} આ સભાનો ઉદ્દેશ તેના નામ પ્રમાણે મનુષ્યોનો ખરો ધર્મ શો છે? તે જાણવાનો તથા સમજાવવાનો હતો. જાતિભેદો તોડવા, વિધવાઓના પુનર્લગ્ન કરાવવાં, મુર્તિપૂજાનો ચાલ બંધ કરવો વગેરે વિષયો પર આ સભામાં વિચારો થતા અને ભાષણો અપાતાં.^{૧૧}

૧૮૪૦-૬૦ ના ગાળાને કવિ નર્મદાશંકરે સુધારાનો બોધકાળ કહ્યો છે,^{૧૨} પણ સુધારા માટે બોધ પુષ્કળ અપાયો. હવે તે આચારમાં મૂકવો જોઈએ, એમ સુધારક મંડળના અગ્રેસરોને લાગ્યું. સુધારાના સિદ્ધાંતોને આચરણમાં ઉતારનાર વીરોમાં ત્રણ મુખ્ય છે. કવિનર્મદાશંકર, કરસનદાસ મૂળજી અને મહીપતરામ રૂપરામ. સુધારાનો કર્મકાળ ૧૮૬૦માં મુંબઈ ખાતે શરૂ થાય છે. તેવામાં ત્રણે વીરો એક એક મહાન કાર્યમાં ઊતરે છે. નર્મદાશંકર ૧૮૬૦માં જદુનાથ મહારાજ સાથે પુનર્લગ્નના ઝઘડામાં ઉતર્યા, તે જ વર્ષમાં મહિપતરામ વિલાયત ગયા અને કરસનદાસ મૂળજીએ તે જ વર્ષના ઓકટોબરની ૨૧મી તારીખના ‘સત્યપ્રકાશ’માં એક લેખ લખ્યો જે માટે તે પછીના વર્ષમાં જદુનાથ મહારાજે તેના પર ‘લાયબલ કેસ’ માંડ્યો.^{૧૩} જો કે તેમાં કરસનદાસની જીત થઈ હતી. સુધારા સંબંધી નર્મદાશંકરના મૂળ વિચારો ‘નર્મકવિતા’ અને ‘નર્મગદ્ય’ માંથી મળી આવે છે. પાછળથી કવિના વિચારો બદલાયા તે ‘ધર્મવિચાર’માં દર્શાવ્યા છે.^{૧૪}

સુરત સુધારાના મહત્વના કેન્દ્ર તરીકે રહ્યું છે. અનેક સુધારકો થયા, જે સુરતી હતા. જેમાંના ઘણાં બધાએ વર્તમાનપત્રોના માધ્યમથી સુધારા કરવાના પ્રયાસો કર્યા હતા. સુરતમાં ‘સુરત સમાચાર’ (૧૮૫૦), ‘ગુજરાત મિત્ર’ (૧૮૬૪), ‘દેશીમિત્ર’ (૧૮૭૩) અને ‘સ્વતંત્રતા’ (૧૮૭૮) પ્રગટ થતાં હતાં.^{૧૫} તેમાં ૧૮૬૩માં કવિ નર્મદે સુરતથી શરૂ કરેલ ‘ડાંડિયો’ નામનું પાક્ષિક ઉલ્લેખનીય છે.

ગુજરાતમાં સમાજ સુધારણાનો જે જુવાળ ફેલાયો તેમાં સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ જેવા માધ્યમોએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ દ્વારા લોકજાગૃતિના જે પ્રયાસો થયા તેમાં મોટે ભાગે સુરતીઓ અગ્ર સ્થાને રહ્યા હતા.

પાદટીપ

- (૧) ‘ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ’ (ગેઝેટિયર) સુરત જિલ્લો, ૧૯૮૪, પૃ.૭૨૩
- (૨) દેસાઈ ગુણવંત જે, ‘પશ્ચિમ ભારતમાં અંગ્રેજો-રાજકીય અને સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં’,

અમદાવાદ, ૧૯૮૮, પૃ.૬૦

(૩) રાજગોર શિવપ્રસાદ, ‘અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’,

અમદાવાદ, ૧૯૮૮, પૃ. ૮

(૪) દેસાઈ ગુણવંત જે, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૦૫

(૫) રાજગોર શિવપ્રસાદ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૮

(૬) દેસાઈ ગુણવંત જે, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૮૩

(૭) એજન, પૃ. ૧૮૪

(૮) ત્રિવેદી નવલરામ જે, ‘સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન’, અમદાવાદ, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૩

(૯) દેસાઈ નીરા, ‘ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન’, અમદાવાદ, ૧૯૮૮, પૃ. ૨૪૩-૪૪

(૧૦) રાજગોર શિવપ્રસાદ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૨૮

(૧૧) ત્રિવેદી નવલરામ જે, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૬

(૧૨) રાજગોર શિવપ્રસાદ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૮૬

(૧૩) ત્રિવેદી નવલરામ જે, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૪૧

(૧૪) એજન, પૃ. ૪૨-૪૩

(૧૫) દેસાઈ નીરા, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૨૪૮

Government Budget Balance

Dr. Ashishkumar Chudasama

(Govt. Arts & Commerce College – FORT SONGADH)

Abstract

A government budget is a government document presenting the government's proposed revenues and spending for a financial year. The government budget balance, also alternatively referred to as general government balance,^[1] public budget balance, or public fiscal balance, is the overall difference between government revenues and spending. A positive balance is called government budget surplus, and a negative balance is a government budget deficit. A budget is prepared for each level of government (from national to local) and takes into account public social security obligations. The government budget balance is further differentiated by closely related terms such as primary balance and structural balance(also known as cyclically-adjusted balance) of the general government. The primary budget balance equals the government budget balance before interest payments. The structural budget balances attempts to adjust for the impacts of the real GDP changes in the national economy

Primary deficit, total deficit, and debt

Meaning of "deficit" differs from that of "debt", which is an accumulation of yearly deficits. Deficits occur when a government's expenditures exceed the revenue that it generates. The deficit can be measured with or without including the interest payments on the debt as expenditures. The primary deficit is defined as the difference between current [government spending](#) on goods and services and total current revenue from all types of [taxes](#) net of [transfer payments](#). The total deficit (which is often called the fiscal deficit or just the 'deficit') is the primary deficit plus interest payments on the debt. Therefore, if t refers to an arbitrary year, G_t is government spending and T_t is tax revenue for the respective year, then

$$\text{Primary deficit} = G_t - T_t.$$

If D_{t-1} is last year's debt (the debt accumulated up to and including last year), and r is the interest rate attached to the debt, then the total deficit for year t is

$$\text{Total deficit}_t = r \cdot D_{t-1} + G_t - T_t$$

Where the first term on the right side is interest payments on the outstanding debt.

Finally, this year's debt can be calculated from last year's debt and this year's total deficit, using the government budget constraint:

$$D_t = (1 + r)D_{t-1} + G_t - T_t.$$

That is, the debt after this year's government operations equals what it was a year earlier plus this year's total deficit, because the current deficit has to be financed by borrowing via the issuance of new bonds.

Economic trends can influence the growth or shrinkage of fiscal deficits in several ways.

Increased levels of economic activity generally lead to higher tax revenues, while

government expenditures often increase during economic downturns because of higher outlays for social insurance programs such as [unemployment benefits](#). Changes in tax rates, tax enforcement policies, levels of social benefits, and other government policy decisions can also have major effects on public debt. For some countries, such as [Norway](#), [Russia](#), and members of the [Organization of Petroleum Exporting Countries](#) (OPEC), oil and gas receipts play a major role in public finances.

Inflation reduces the real value of accumulated debt. If investors anticipate future inflation, however, they will demand higher interest rates on government debt, making public borrowing more expensive.

Sectoral balances description

The sectoral balances are a [sectoral analysis](#) framework for macroeconomic analysis of national economies developed by British economist [Wynne Godley](#). Sectoral financial balances in U.S. economy 1990-2012. By definition, the three balances must net to zero. Since 2009, the U.S. capital surplus and private sector surplus have driven a government budget deficit.

GDP [Gross Domestic Product](#) is the value of all goods and services produced within a country during one year. GDP measures [flows](#) rather than [stocks](#) (example: the [public deficit](#) is a flow, measured per unit of time, while the [government debt](#) is a stock, an accumulation). GDP can be expressed equivalently in terms of production or the types of newly produced goods purchased, as per the National Accounting relationship between aggregate spending and income:

$$Y = C + I + G + (X - M)$$

where Y is GDP (production; equivalently, income), C is [consumption](#) spending, I is private [investment spending](#), G is [government spending](#) on goods and services, X is exports and M is imports (so $X - M$ is net exports).

Another perspective on the national income accounting is to note that households can use total income (Y) for the following uses:

$$Y = C + S + T$$

where S is total saving and T is total taxation net of [transfer payments](#).

Combining the two perspectives gives

$$C + S + T = Y = C + I + G + (X - M).$$

Hence

$$S + T = I + G + (X - M).$$

This implies the accounting identity for the three sectoral balances – private domestic, government budget and external:

$$(S - I) = (G - T) + (X - M).$$

The sectoral balances equation says that total private savings (S) minus private investment (I) has to equal the public deficit (spending, G, minus net taxes, T) plus net exports (exports (X) minus imports (M)), where net exports represent the net spending of non-residents on this country's production. Another way of saying this is that total private savings is equal to private investment plus the public deficit plus net exports.

In [macroeconomics](#), the [Modern Money Theory](#) uses sectoral balances to define any transactions between the government sector and the non-government sector as a vertical transaction. The government sector is considered to include the treasury and the [central bank](#), whereas the non-government sector includes private individuals and firms (including the private banking system and the external sector that is, foreign buyers and sellers). In any given time period, the government's budget can be either in deficit or in surplus. A deficit occurs when the government spends more than it taxes; and a surplus occurs when a government taxes more than it spends. Sectoral balances analysis states that as a matter of accounting, it follows that [government budget deficits](#) add net financial assets to the private sector. This is because a budget deficit means that a government has deposited more money and bonds into private holdings than it has removed in taxes. A budget surplus means the opposite: in total, the government has removed more money and bonds from private holdings via taxes than it has put back in via spending.

Therefore, budget deficits, by definition, are equivalent to adding net financial assets to the private sector, whereas budget surpluses remove financial assets from the private sector.

This is represented by the identity:

$$(G - T) = (S - I) - NX$$

where NX is net exports. The conclusion drawn from this is that private net saving is only possible if the government runs budget deficits; alternately, the private sector is forced to dissave when the government runs a budget surplus. According to the sectoral balances framework, budget surpluses remove net savings; in a time of high effective demand, this may lead to a private sector reliance on credit to finance consumption patterns. Hence, continual budget deficits are necessary for a growing economy that wants to avoid deflation. Therefore budget surpluses are required only when the economy has excessive [aggregate demand](#), and is in danger of inflation. Because the government can issue its own currency at will, MMT maintains that the level of taxation relative to government spending (the government's deficit spending or budget surplus) is in reality a policy tool that regulates inflation and unemployment, and not a means of funding the government's activities per se.

Reference

1. *IMF database". Imf.org. 2006-09-14. Retrieved 2013-02-01.*
2. *Michael Burda and Charles Wyplosz (1995), European Macroeconomics, 2nd ed., Ch. 3.5.1, p. 56. Oxford University Press, ISBN 0-19-877468-0.*
3. *Goldman's Top Economist Explains The World's Most Important Chart, And His Big Call For The US Economy*
4. *"Deficit Spending 101 - Part 1 : Vertical Transactions" Bill Mitchell, 21 February 2009*
5. *Financial Times-Martin Wolf-The Balance Sheet Recession in the U.S.- July 2012*
6. *NYT-Paul Krugman-The Problem-December 2011*

1. *Dillow, Chris (15 February 2010). "The myth of the structural deficit". Investors Chronicle. The Financial Times Limited. Retrieved 19 May 2013.*
2. *AARP article on the fiscal gap*
3. *Data on the United States' federal debt can be found at U.S. Treasury website. Data on U.S. state government finances can be found at the National Association of State Budget Officers website. Data for most advanced countries can be obtained from the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) website. Data for most other countries can be found at the International Monetary Fund (IMF) website.*

Inflation rate in India

Prof. Rakeshkumar S. Gamit

Prof. in Accountancy

(Govt. Arts & Commerce College – FORT SONGADH)

Introduction

The annualized inflation rate in India is 6.46% as of September 2014, as per the Indian Ministry of Statistics and Programmed Implementation. This represents a modest reduction from the previous annual figure of 9.6% for June 2011. Inflation rates in India are usually quoted as changes in the Wholesale Price Index, for all commodities.

Many developing countries use changes in the [Consumer Price Index](#) (CPI) as their central measure of inflation. India used WPI as the measure for inflation but new CPI(combined) is declared as the new standard for measuring inflation (April 2014) CPI numbers are typically measured monthly, and with a significant lag, making them unsuitable for policy use. Instead, India uses changes in the [Wholesale Price Index](#) (WPI) to measure its rate of inflation.

Provisional annual inflation rate based on all India general CPI (Combined) for November 2013 on point to point basis (November 2013 over November 2012) is 11.24% as compared to 10.17% (final) for the previous month of October 2013. The corresponding provisional inflation rates for rural and urban areas for November 2013 are 11.74% and 10.53% respectively. Inflation rates (final) for rural and urban areas for October 2013 are 10.19% and 10.20% respectively.^[2] The WPI measures the price of a representative basket of wholesale goods. In India, this basket is composed of three groups: Primary Articles (20.1% of total weight), Fuel and Power (14.9%) and Manufactured Products (65%). Food Articles from the Primary Articles Group account for 14.3% of the total weight. The most important components of the Manufactured Products Group are Chemicals and Chemical products (12%); Basic Metals, Alloys and Metal Products (10.8%); Machinery and Machine Tools (8.9%); Textiles (7.3%) and Transport, Equipment and Parts (5.2%). WPI numbers are typically measured weekly by the Ministry of Commerce and Industry. This makes it timelier than the lagging and infrequent CPI statistic.

The Optimal Inflation Rate

It arises as the basis theme in deciding an adequate monetary policy. There are two debatable proportions for an effective inflation, whether it should be in the range of 1-3 per-cent as the inflation rate that persists in the industrialized economy or should it be in the range of 6-7 per-cents. While deciding on the elaborate inflation rate certain problems occur regarding its measurement. The measurement bias has often calculated an inflation

affects the price index. The consumer preference for a cheaper goods affects the consumption basket at costs, for the increased expenditure on the cheaper goods takes time for the increased weight and measuring inflation. The Boskin Commission has measured 1.1 per cent of the increased inflation in USA every-annum. The commission points out for the developed countries comprehensive study on inflation to be fairly low.

Money Supply and Inflation

The Quantitative Easing by the central banks with the effect of an increased money supply in an economy often helps to increase or moderate inflationary targets. There is a puzzle formation between low-rate of inflation and a high growth of money supply. When the current rate of inflation is low, a high worth of money supply warrants the tightening of liquidity and an increased interest rate for a moderate aggregate demand and the avoidance of any potential problems. Further, in case of a low output a tightened monetary policy would affect the production in a much more severe manner. The supply shocks have known to play a dominant role in the regard of monetary policy. The bumper harvest in 1998-99 with a buffer yield in wheat, sugarcane, and pulses had led to an early supply condition further driving their prices from what were they in the last year. The increased import competition since 1991 with the trade liberalization in place have widely contributed to the reduced manufacturing competition with a cheaper agricultural raw materials and the fabric industry. These cost-saving driven technologies have often helped to drive a low-inflation rate. The normal growth cycles accompanied with the international price pressures has several times being characterized by domestic uncertainties.

Global Trade

Inflation in India generally occurs as a consequence of global traded commodities and the several efforts made by The Reserve Bank of India to weaken rupee against dollar. This was done after the Pokhran Blasts in 1998.^[4] This has been regarded as the root cause of inflation crisis rather than the domestic inflation. According to some experts the policy of RBI to absorb all dollars coming into the Indian Economy contributes to the appreciation of the rupee.^[5] When the US dollar has shrieked by a margin of 30%, RBI had made a massive injection of dollar in the economy make it highly liquid and this further triggered off inflation in non-traded goods. The RBI picture clearly portrays for subsidizing exports with a weak dollar-exchange rate. All these account for a dangerous inflationary policies being followed by the central bank of the country.^[6] Further, on account of cheap products being imported in the country which are made on a high technological and capital intensive techniques happen to either increase the price of domestic raw materials in the global market or they are forced to sell at a cheaper price, hence fetching heavy losses.

Factors

There are several factors which help to determine the inflationary impact in the country and further help in making a comparative analysis of the policies for the same. The major determinant of the inflation in regard to the employment generation and growth is depicted by the Phillips curve.

Demand Factors

It basically occurs in a situation when the aggregate demand in the economy has exceeded the aggregate supply. It could further be described as a situation where too much money

chases just few goods. A country has a capacity of producing just 550 units of a commodity but the actual demand in the country is 700 units. Hence, as a result of which due to scarcity in supply the prices of the commodity rises. This has generally been seen in India in context with the agrarian society where due to droughts and floods or inadequate methods for the storage of grains leads to lesser or deteriorated output hence increasing the prices for the commodities as the demand remains the same.

Supply Factors

The supply side inflation is a key ingredient for the rising inflation in India. The agricultural scarcity or the damage in transit creates a scarcity causing high inflationary pressures. Similarly, the high cost of labor eventually increases the production cost and leads to a high price for the commodity. The energies issues regarding the cost of production often increases the value of the final output produced. These supply driven factors have basically have a fiscal tool for regulation and moderation. Further, the global level impacts of price rise often impacts inflation from the supply side of the economy. Consensus on the prime reason for the sticky and stubbornly high Consumer Price Index, that is retail inflation of India, is due to supply side constraints; and still where interest rate remains the only tool with The Reserve Bank of India.^[7] Higher inflation rate also constraints India's manufacturing environment.

Domestic Factors

Developing economies like India have generally a lesser developed financial market which creates a weak bonding between the interest rates and the aggregate demand. This accounts for the real money gap that could be determined as the potential determinant for the price rise and inflation in India. There is a gap in India for both the output and the real money gap. The supply of money grows rapidly while the supply of goods takes due time which causes increased inflation. Similarly Hoarding has been a problem of major concern in India where onions prices have shot high in the sky. There are several other stances for the gold and silver commodities and their price hike.

External Factors

The exchange rate determination is an important component for the inflationary pressures that arises in the India. The liberal economic perspective in India affects the domestic markets. As the prices in United States Of America rises it impacts India where the commodities are now imported at a higher price impacting the price rise. Hence, the nominal exchange rate and the import inflation are a measures that depict the competitiveness and challenges for the economy.

Value

The inflation rate in India was recorded at 6.1% (WPI) in August 2013. Historically, from 1969 until 2013, the inflation rate in India averaged 7.7% reaching an all time high of 34.7% in September 1974 and a record low of -11.3% in May 1976.

The inflation rate for Primary Articles is currently at 9.8% (as of 2012). This breaks down into a rate 7.3% for Food, 9.6% for Non-Food Agriculturals, and 26.6% for Mining Products. The inflation rate for Fuel and Power is at 14.0%. Finally, the inflation rate for Manufactured Articles is currently at 7.3%

References:

1. GOVERNMENT OF INDIA; MINISTRY OF STATISTICS AND PROGRAMME Central Banking In New Millennium- Andrew Crockett"
2. G. Shailaja (2008). International Finance. Universities Press. p. 58. ISBN 978-81-7371-604-1. Retrieved 9 September 2013.
3. Venkitaramanan S (15 August 2003). Indian Economy: Reviews And Commentaries -. ICF AI Books. p. 168. ISBN 978-81-7881-161-1. Retrieved 9 September 2013.
4. From fiscal dominance to currency dominance: diagnosing and addressing India's inflation crisis of 2008
5. Interest rates a blunt tool, but sole option in inflation fight: RBI Governor". livemint. 1 October 2014.
6. Inflation fears blurring Modi's 'Made in India' vision". East Asia Forum. 25 September 2014.
7. Hoarding In India". The New York Times. 7 July 1889.
8. Inflation Determination in Open Economy Phillips Curve

“अनुवाद का स्वरूप एवं महत्त्व”

- प्रा.डॉ. प्रविणसिंह आर. चौहाण

हिन्दी व्याख्याता,

बोसमिया आर्ट्स एण्ड कोमर्स कॉलेज-
जेतपुर ।

आज अनुवाद व्यक्ति की सामाजिक आवश्यकता बन गया है । आज के सिमटते हुए संसार में सम्प्रेषण माध्यम के रूप में अनुवाद ने अपना अनुठा स्थान प्राप्त किया है । एक भाषा के समुदाय के संपर्क एवं विचार-विमर्श के लिए तो एक भाषा माध्यम बनती है, लेकिन जब दो भाषाभाषी समुदायों एवं व्यक्तियों के विचारों के आदान-प्रदान के लिए अनुवाद ही एक मात्र साधन बनता है । सांप्रत युग में ज्ञान-विज्ञान के आविष्कार ने जहाँ व्यक्ति ने दुनिया को अपने मुट्ठी में कैद कर लिया है । ऐसे हालात में छोटे-बड़े और छोटी-बड़ी जातियाँ भी परस्पर सम्बन्ध स्थापित करना चाहती है । सामान्य व्यक्ति भी संसार के विभिन्न भागों में फैले विभिन्न भाषाभाषी समुदायों के साथ संपर्क करने का प्रयास करता है । दो भिन्न भाषाभाषी समुदायों की सम्प्रेषण-व्यवस्था के बीच अनुवाद मध्यस्थता का काम करता है । कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी कि अनुवाद दो व्यक्तियों और समुदायों के बीच सेतु कायम करनेवाली एक मजबूत कड़ी है ।

✍ अनुवाद : संकल्पना एवं स्वरूप :-

भाषिक व्यापार के रूप में अनुवाद की बड़ी ही दीर्घ परंपरा रही है । वैसे तो संस्कृत साहित्य में इसकी जड़े दिखाई देती हैं । अतः अनुवाद का स्वरूप एवं संकल्पना के संदर्भ को उसी साहित्य में खोजा जा सकता है ।

‘अनुवाद’ संस्कृत का तत्सम शब्द है, जिसका संबंध ‘वद्’ धातु से है, जिसका अर्थ होता है बोलना या कहना । ‘वद्’ धातु में जब ‘घन’ प्रत्यय जुड़ा तो ‘वाद’ शब्द बना । इस वाद शब्द में ‘अनु’ उपसर्ग के योग से ‘अनुवाद’ शब्द का निर्माण माना जाता है । इन दोनों शब्दों का शाब्दिक अर्थ किसी कही गई बात के बाद कहना अथवा पुनः कथन ।

कोशिका-वृत्त, न्यायसूत्र, न्यायदर्शन आदि में भी अनुवाद को ‘पुनर्कथन’ अथवा ‘पुनरुक्ति’ के अर्थ में ही प्रयुक्त किया गया है । पाणिनी, पतंजलि और भर्तृहरि के सूत्रों में निहित अनुवाद का अर्थ ज्ञात बात का कहना अथवा दोहराना बताया गया है ।

हिन्दी भाषा में प्रचलित अनुवाद के लिए अंग्रेजी भाषा में 'TRANSLATION' के पर्याय रूप में भी प्रचलित है । “यह शब्द लेटिन भाषा का शब्द है, जो TRANS तथा

LATION के संयोग से बना है, जिसका व्युत्पत्ति अर्थ होता है, पारवाहन ।”^१ TRANSLATION का अर्थ होता है एक पार से दूसरे पार ले जाना ।

इस प्रकार किसी एक भाषा की उक्ति के अर्थ को अक्षुण्ण रखने के लिए दूसरी भाषा में उसे यथातथ्य-मूल भाषा के स्थान पर रखना ही अनुवाद है । अनुवाद को ‘दुभाषिया’ भी कहा जाता है, क्योंकि अनुवाद में मूल कथन या लेखन के अर्थ को ज्यों-का-त्यों प्रस्तुत किया जाता है । यह अनुवाद भारतीय दर्शन, मीमांसा, उपनिषद तथा वैदिक साहित्य की छाया, टीका, भाषानुवाद, तरजुमा, उल्था आदि शब्दों की दीर्घ यात्रा करते हुए १९ शताब्दी में ‘अनुवाद’ के रूप में स्थायी स्थान प्राप्त कर पाया है ।

➤ अनुवाद की परिभाषाएँ :-

एक समीक्षक ने अनुवाद को परिभाषित करते हुए लिखा है कि —

“किसी एक भाषा (स्रोत भाषा) की पाठ्य-सामग्री को किसी दूसरी भाषा (लक्ष्य भाषा) में उसी रूप में रूपांतरित करना अनुवाद है ।”

हिन्दी भाषा के भाषाविद् डॉ. भोलानाथ तिवारी ने अनुवाद के संदर्भ में लिखा है —

“भाषा ध्वन्यात्मक प्रतीकों की व्यवस्था है और अनुवाद है इन्हीं प्रतीकों का प्रतिस्थापन, अर्थात् एक भाषा के प्रतीकों के स्थान पर दूसरी भाषा के निकटतम समतुल्य और सहज प्रतीकों का प्रयोग ।”^२

डॉ. सुरेश सिंहल ने अनुवाद के संदर्भ में गहराई से मनोमंथन किया है । उनके मतानुसार —

“एक भाषा की रचना के संदेश को यथासंभव समतुल्य और सहज अभिव्यक्ति द्वारा कथ्य और शैली के स्तर पर दूसरी भाषा में पुनः सृजित एवं सम्प्रेषित करना अनुवाद है ।”

महावीर प्रसाद द्विवेदी ने ‘कुमारसंभव’ नामक अनुदित कृति में लिखा है कि —

“भाव ही प्रधान है शब्द स्थापना गौण । शब्दों का प्रयोग तो केवल भाव प्रकट करने के लिए होता है । अतएव भाव प्रदर्शक अनुवाद ही उत्तम है ।”^३

पाश्चात्य विद्वानों ने अनुवाद की गहराई से समीक्षा की है । रूसी अनुवाद चिंतक डेनिका स्लोस्कोविच ने अनुवाद का स्वरूप स्पष्ट करते हुए लिखा है —

“प्रतीकों के बदलने के काम को अनुवाद कहते हैं । अर्थात् एक भाषा के चिह्नों के सार्थक समूह को दूसरी भाषा के चिह्नों के सार्थक समूह से बदलना ही अनुवाद कहलाता है ।”

पसिद्ध विद्वान नीडा ने अनुवाद की परिभाषा देते हुए लिखा है कि—

“मूल भाषा के सन्देश के समतुल्य सन्देश को लक्ष्य भाषा में प्रस्तुत करने की क्रिया को अनुवाद कहते हैं। सन्देशों की यह समतुल्यता पहले अर्थ और फिर शैली की दृष्टि से निकटतम एवं स्वाभाविक होती है।”

कैटफडे के मतानुसार —

“एक भाषा की पाठ्य-सामग्री को दूसरी भाषा की समानार्थक पाठ्य-सामग्री में प्रतिस्थापित करना अनुवाद कहलाता है।”

उपयुक्त विभिन्न विद्वानों, अनुवादकों, समीक्षकों के विचारों से अनुवाद की अवधारणा एवं उनके स्वरूप के संदर्भ में संकेत प्राप्त होते हैं। यहाँ अनुवाद के सैद्धांतिक एवं व्यावहारिक पक्ष से झूड़े हुए कुछ तथ्य सामने आते हैं।

- (१) अनुवाद प्रक्रिया में स्रोत भाषा एवं लक्ष्य भाषा का होना आवश्यक है।
- (२) अनुवाद स्रोत भाषा में व्यक्त विचारों को लक्ष्य भाषा में व्यक्त करता है।
- (३) अनुवाद में पूर्णतः समान अभिव्यक्ति की खोज की जाती है।
- (४) अनुवाद में ऐसी अभिव्यक्ति की आवश्यकता होती है, जो स्रोत भाषा की छाया से कलुषित न हो।
- (५) अनुवाद की न्यूनतम शर्त द्विभाषिता है और इसका मूलतत्त्व सार्थक पुनरुक्ति है।

अनुवाद में एक भाषा से दूसरी भाषा में व्यक्त करने की प्रक्रिया कठिन एवं जटिल है, क्योंकि प्रत्येक भाषा की शाब्दिक, रूपात्मक, बाह्यात्मक, मुहावरें संबंधी विशेषताएँ होती हैं। साथ ही साथ दोनों भाषाओं की अपनी इकाईयों जैसे — शब्द, शब्दबन्ध, पद, पदबन्ध, वाक्यांश, उपवाक्य आदि में भी भिन्नता होती है। इसलिए स्रोत भाषा की सामग्री एवं लक्ष्य भाषा की सामग्री के बीच समझौता करना पड़ता है। जैसे :

- (१) राहुल गिरा - Rahul fell down
- (२) राहुल गिर पड़ा - Rahul down
- (३) राहुल गिर गया - Rahul fell down

इन तीनों वाक्यों के अर्थ में सूक्ष्म भेद है। यदि इन तीनों का अंग्रेजी लक्ष्य भाषा में अनुवाद करना हो तो Rahul fell down ही होगा। यहाँ अंग्रेजी का वाक्य केवल पहले ही वाक्य के समतुल्य कहा जा सकता है। अन्य वाक्यों में पूछना और जाना सहायक क्रियाओं से जो बात व्यक्त की जा रही है, वह अंग्रेजी में नहीं की जा सकती, क्योंकि उसमें इस प्रकार की सहायक क्रिया है ही नहीं। इस प्रकार अनुवाद का स्वरूप निर्धारित करने में समतुल्यता का सिद्धांत महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। इसी संदर्भ में एक विद्वान ने लिखा है —

“अनुवाद का स्वरूप विभिन्न विधाओं के अनुसार बदलता रहता है। मूल उद्देश्य तो एक ही होता है अर्थात् मूल रचना के कथ्य संवेदना प्रभाव आदि को उसी रूप में लक्ष्य भाषा में पुर्नभिव्यक्त कर देना, पर विधाओं की प्रकृति के अनुसार अपेक्षित समंजन अपरिहार्य हो जाता है।”^४

अनुवाद का महत्त्व :-

अनुवाद की उपादेयता आज सार्वभौमिक है। कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी कि आज का युग अनुवाद का है। यही कारण है कि इसकी आज लगातार मांग बढ़ रही है। आज के युग में अधिकांश देशों में बहुभाषियता दिखाई देती है किन्तु किसी भी व्यक्ति के लिए सभी भाषाओं का ज्ञान प्राप्त होना संभव नहीं और इसके बिना काम भी नहीं हो सकता, क्योंकि मानव चाहे वह भारत का हो या आफ्रिका का, एक दूसरे पर निर्भर है। ऐसी स्थिति में लोगों के भावों-विचारों के आदान-प्रदान के लिए अनुवाद की सहायता लेनी पड़ती है। डॉ. सुरेश कुमार का मानना है —

“अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर विभिन्न राष्ट्रों के बीच राजनीतिक, आर्थिक, वैज्ञानिक, प्राद्योगिकी, साहित्यिक और सांस्कृतिक स्तर पर बढ़ते हुए आदान-प्रदान के कारण अनुवाद कार्य की अनिवार्यता और महत्ता की नई चेतना प्रबल रूप से विकसित हुई है। इन कारणों से यह कहना उचित ही प्रतीत होता है कि अनुवाद एक व्यापक तथा सीमा तक अनिवार्य और तर्कसंगत स्थिति है।”^५

अनुवाद की महत्ता को प्रतिपादित करनेवाले आलोक बिन्दु इस प्रकार है।

- (१) अनुवाद के द्वारा सामाजिक एवं व्यवहारिक कार्य सम्पन्न हो सकते हैं। वर्तमान युग में समाज का एक बड़ा भाग है जो सामाजिक सन्दर्भ की अनौपचारिक स्थिति में दो भाषाओं का वैकल्पिक प्रयोग करता है।
- (२) शैक्षिक एवं ज्ञानात्मक क्षेत्र में अनुवाद औपचारिक भूमिका निभाता है।
- (३) सांस्कृतिक, दार्शनिक एवं साहित्यिक आदान-प्रदान के कारण अनुवाद से किसी भी देश के सांस्कृतिक मूल्यों, आचार-विचार, खान-पान, लोकोत्सव, लोकगीत आदि को पहचाना जा सकता है।
- (४) विश्व साहित्य के निर्माण एवं विकास के लिए अनुवाद का बेहद महत्त्व है। रामायण, महाभारत, रामचरितमानस, अभिज्ञान शाकुंतलम आदि कृतियों के अनुवाद से उनका लाभ अन्य भाषा के लोगों को मिल पाया है।

समग्र चर्चा का अध्ययन हमें इंगित करता है कि १९ वीं शताब्दी में प्रारंभ होनेवाली अनुवाद की यात्रा आज कई उपलब्धियाँ को प्राप्त कर पायी है। अपने व्यापकतम रूप में अनुवाद भाषा की शक्ति में संवर्धन करता है, पाठों की व्याख्या एवं

निवर्चन में सहायक होता है, ज्ञान का प्रसार करता है, संस्कृति का संवाहक है । विभिन्न देशों के आपसी संबंध एवं सद्भाव की वृद्धि में अनुवाद का बहुमूल्यवान योगदान रहा है ।

संदर्भ सूचि :-

- (१) अनुवाद साधना - डॉ. पुरनचंद टण्डन — पृ. १९
- (२) अनुवाद विज्ञान - डॉ. भोलानाथ तिवारी - पृ. १७
- (३) कुमारसंभव-अनु-महावीर प्रसाद द्विवेदी - पृ. ०३
- (४) अनुवाद क्या है - राजकमल बोश — पृ. ३५
- (५) अनुवाद सिद्धांत की रूपरेखा - डॉ. सुरेश कुमार — पृ. २१

આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે 'યુવાગૃહ'

સંજયકુમાર વી. પટેલ

મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, ખેરગામ જિ: નવસારી

ભારતીય સમાજ એ વિકસતો સમાજ છે. સમગ્ર દેશમાં શિક્ષણનો વિકાસ કરવાનાં પ્રયાસો સતત કાર્યશીલ જોવા મળે છે. જેનાં પરિણામ રૂપે ૨૦૦૧ માં ભારતનો સાક્ષરતાદર ૬૫.૩૮% થી પણ વધુ જોવા મળે છે. પરંતુ સમગ્ર દેશની સરખામણીમાં આદિવાસી સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ હજુ પણ ઓછું જોવા મળે છે. આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનો પુરતો વિકાસ થયો નથી એમા ઘણા કારણોએ ભાગ ભજવ્યો છે. ખાસ કરીને વ્યાપક ગરીબી, દુર્ગમ વિસ્તારોમાં વસવાટ, ઓછી સામાજિક ગતિશીલતા, પરંપરાગત વ્યવસાય, દેવુ, અને શોષણ, શિક્ષણનાં ઓછા સાધનો અને શિક્ષકોની તંગી વગેરે કારણો જવાબદાર ગણી શકાય છે.

આઝાદી બાદ ભારતીય આદિવાસી સમાજમાં પ્રવર્તતી નિરક્ષરતા તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે. તેથી આદિવાસી વિસ્તારોમાં શાળાઓ, આશ્રમશાળાઓ, પ્રૌઢ શિક્ષણ કેન્દ્રો, મફત શિક્ષણની સગવડો, શિક્ષણમાં અનામતની જોગવાઈ, ફરજીયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ વગેરે પ્રયાસોનાં લીધે શિક્ષણનો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત આદિવાસી સમુદાયમાં જોવા મળતી શિક્ષણની વ્યવસ્થા વિશીષ્ટ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. જેમાં અનૌપચારિક પ્રકારનું શિક્ષણ વધું આપવામાં આવે છે. આ શિક્ષણનાં આધારે પોતાના આર્થિક વ્યવસાયમાં ઉપયોગી બને છે. આ પ્રકારનાં શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થાને યુવાગૃહ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે ભારતનાં આદિવાસીઓમાં અનિવાર્ય શિક્ષણસંસ્થા તરીકે જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનું કાર્ય કરતી સંસ્થા તરીકે યુવાગૃહનો પરિચય મેળવીશું.

● શિક્ષણનો અર્થ:—

શિક્ષણ વ્યક્તિને અજ્ઞરજ્ઞાન એટલે કે લેખન, વાંચન, ગણિત વગેરે કૌશલ્યો શીખવતી તેમ સમાજની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક, વ્યવસાયિક અને ઐતિહાસિક મુલ્યોની વ્યવસ્થાનું નવી પેઢીને હસ્તાંતરિ કરતી સંસ્થા છે.

મર્યાદિત અર્થમાં જોતા વ્યક્તિને શાળા, કોલેજ કે શિક્ષણ સંસ્થામાં ઔપચારિક રીતે જે ક તાલીમ આપવામાં આવે છે કે કૌશલ્યો શીખવવામાં આવે છે. તેને શિક્ષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ રીતે આદિવાસી સમુદાયમાં તાલીમ કે કેળવણીનું કાર્ય કરતી વ્યવસ્થાને યુવાગૃહ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

● યુવાગૃહનો અર્થ:—

ભારતની તમામ આદિવાસી સમુદાયમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે યુવાગૃહ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. યુવાગૃહ આદિવાસી સમાજની વિશીષ્ટ ખાસિયત છે. આ યુવાગૃહનો અર્થ તપાસીએ તો..

“યુવાગૃહ એ યુવક અને યુવતીઓને સાંજનાં સમયે એકત્ર થવાનું સ્થળ છે. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું તે એક કેન્દ્ર છે. અપરિણીત યુવક કે યુવતી કે બન્ને સાંજનાં સમયે એકત્ર થવાનું સાથે મળીને અમુક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ કરવાનું કેન્દ્ર કરવાનું કેન્દ્ર છે.”

આ યુવાગૃહ સમગ્ર ભારતમાં જુદા જુદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે કોનચક નાગામાં યુવક યુવાગૃહને ‘બાન’ અને યુવતીનાં યુવાગૃહને ‘યો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મેમી આદિવાસીઓમાં યુવક યુવાગૃહને ‘ઈબુઈચી’ અને યુવતીનાં યુવાગૃહને ‘ઈલોઈચી’ કહેવામાં આવે છે. અંગામી નાગામાં ‘કીચુકા ભોટિયામાં ‘રંગબંગ’, મુંડા અને હો માં ‘ગીતીઓરા’ ઓરોઅનમાં ‘ધુમકુરીઆ, બુઈઆના, ધંગરબસા’ અ ગોડનાં યુવાગૃહને ‘ગોતુલ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

• યુવાગૃહની ખાસિયત:—

ભારતમાં જોવા મળતા યુવાગૃહો સ્થાનિક સંસ્કૃતિ પ્રમાણે પોતાની આગવી વિશેષતાઓ ધરાવે છે પરંતુ અહીં કેટલીક સામાન્ય ખાસિયતો દર્શાવામાં આવી છે.

૧) ફરજિયાત જુથ

૨) વિશીષ્ટ દેખાવ

૩) વિશીષ્ટ સંગઠન

અ) સિનીયર્સની ભૂમિકા

બ) જુનિયર્સની ભૂમિકા

૪) ગુપ્તતા

૫) વિવિધ ઉદ્દેશ્ય

• યુવાગૃહનાં પ્રકારો:—

ભારતમાં જોવા મળતા યુવાગૃહો મોટાભાગે લિંગનાં આધારે વર્ગીકૃત થયેલા જોવા મળે છે જેમાં....

૧) એકજાતીય યુવાગૃહો:—

કેટલાક આદિવાસીઓમાં અમુક યુવાગૃહ માત્ર યુવકો માટે હોય છે. અને અમુક યુવતીઓ માટે હોય છે. જેમાં..

અ) યુવતીઓ માટેનાં યુવાગૃહો:—

આ પ્રકારનાં યુવાગૃહમાં માત્ર યુવતીઓને જ પ્રવેશ મળે છે, તેમાં યુવકોને પ્રવેશ આપવા આવતો નથી. જેમ કે, કોનચક નાગામાં યુવતીઓ માટેનાં યુવાગૃહ યો અને મેમીનાગામાં ઈલોઈચી તરીકે ઓળખાય છે.

બ) યુવકો માટેનાં યુવાગૃહો:—

આ પ્રકારનાં યુવાગૃહમાં માત્ર યુવકોને જ પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. યુવતીને પ્રવેશ મળ નથી. કોનચક નાગામાં યુવકનાં યુવાગૃહને બાન અને મેમીનાગામાં ઈલોચી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આમ, એકજાતીય યુવાગૃહો યુવતી અને યુવકો માટેનાં અલગ અલગ જોવા મળે છે. પરંતુ યુવક યુવાગૃહની મુલાકાત યુવતી અને યુવતીનાં યુવાગૃહની મુલાકાત યુવક ઈલ શકે છે. એટલું જ નહીં પણ આ મુલાકાતમાં જાતીય સંબંધ પણ સ્થપાય છે. પરંતુ તેની સંપૂર્ણ ગુપ્તતા જાળવવામાં આવે છે.

૨) દ્વિજાતીય યુવાગૃહ:—

યુવક અને યુવતી માટેનાં સંયુક્ત યુવાગૃહોને દ્વિજાતીય યુવાગૃહ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ યુવાગૃહમાં યુવક અને યુવતી બન્નેને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. ભોટિયા આદિવાસીઓનું રંગબંગ, મુંડા આદિવાસીઓનું ગિતીઓરા, ઓરોન આદિવાસીઓનું ધુમકુરિયા વગેરે તેના ઉદાહરણો તરીકે જોવા મળે છે.

આ રીતે આદિવાસીઓમાં યુવાગૃહ કોઈને કોઈ પ્રકારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને યુવાનોમાં અનોપચારિક શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરે છે.

● આદિવાસીઓની શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે યુવાગૃહ:-

યુવાગૃહો આદિવાસી સમાજજીવનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે સંસ્થા છે. આર્થિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થા છે. મજમુદાર અને મદન લખે છે કે “ *The life live inside dormitories is light hearted type all seems play and recreation However, underlying these resemblances are deep socio-economic and educative motives.* ” આથી જણાશે કે યુવાગૃહો એ માત્ર યુવકો અને યુવતી માટે મનોરંજનનું કેન્દ્ર શયનાગૃહ નથી પરંતુ તેની પાછળ સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રેરકો રહેલા છે. આ યુવાગૃહો આદિવાસીઓમાં અનોપચારિક તરીકે નીચેના કાર્યો કરે છે.

૧) પારસ્પરિક મદદ અને સહકારની ભાવનાં વિકસે છે:-

યુવાગૃહોમાં યુવકો આગ માટે લાકડા એકત્ર કરે છે. કોઈનો સંદેશો પહોંચાડવાનું તથા યુવતીને સુરક્ષિત ઘરે પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે, કોઈના ઘરે લગ્ન પ્રસંગ હોય, મકાન બાંધવાનું હોય, કે ખેતી કાપણી કરવાની હોય ત્યારે યુવક અને યુવતી મદદ કરે છે. આ રીતે યુવાગૃહો આર્થિક સંગઠન બની રહે છે. પારસ્પરિક ફરજો અને સહકારની કેળવણી આપવામાં આવે છે. તથા સમુહજીવની તાલીમ આપી સહકાર ભાવનાં કેળવે છે. યુવાગૃહ એક પ્રકારની સંસ્થા છે તેમાં યુવક અને યુવતી સામુહિક રીતે મળે છે, પરસ્પર સ્નેહ, સદ્ભાવ અને સહકારનાં પાઠ શીખે છે. સંસ્થામાં થતી સામુહિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એકતાની ભાવ કેળવાય છે. તથા વ્યક્તિગત હિતોનાં બદલે સામુહિક હિતોને પ્રાધાન્ય આપવાનું શીખવવામાં આવે છે. આ રીતે યુવાગૃહો સામાજિક એકતા અને સંગઠનની ભાવનાને મજબૂત બનાવે છે.

૨) રાજકીય તાલીમ:-

કેટલાક આદિવાસીઓનાં યુવાગૃહોમાં લડાયક તાલીમ આપવામાં આવે છે. તીર, કામઠા, શિકાર વગેરે બાબતોનું શિક્ષણ અપાય છે. શિસ્ત પાલનની તાલીમ આપવામાં આવે છે. તથા તેઓમાં નેતૃત્વનું ઘડત કરવામાં આવે છે. ઢેબર કમિશનનાં અહેવાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે “ ગોતુલ, ઘુમકુરિયા અને મોરુંગ જેવા યુવાગૃહોને લીધે યુવાનોને નેતાગીરીની તાલીમ મળે છે. અને તેમના સમાજજીવનનો વિકાસ થાય છે. ૨ સંસ્થાઓ આદિવાસીઓ યુવાનોમાં શિસ્ત અને સહકારની ભાવનાં કેળવે છે. પોતાની જાતિનાં વીરપુરુષ ગાથાઓ મારફત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

૩) સમાજદીક્ષા:-

યુવાગૃહોમાં વૃદ્ધો યુવક અને યુવતીને સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો આપે છે. વૃદ્ધો સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ શીખવે છે. વાતાઓ, ઉખાણા, ધાર્મિક વિધિઓ દ્વારા વિવિધ મુલ્યો અને ધોરણોનું સિંચન કરવામાં આવે છે. સંગીત, જાદુ, ધર્મ, નૃત્ય, કળા, વગેરે શીખવવામાં આવે છે. એલ્વિન સમિતીનાં અહેવાલમાં નોંધ્યું છે કે ‘ ગોતુલ જેવી સંસ્થાઓ જ્યાં મુખ્ય સ્વરૂપે કામ કરે છે. ત્યાં યુવાનોને આદિવાસી સમાજનાં પ્રણાલિ, રીતરીવાજો, આચારવિચાર, સંસ્કાર દેવદેવીઓ, મુલ્યો વગેરેથી વાકેફ કરવામાં આવે છે. ” આમ, યુવાગૃહો એક પ્રકારની શાળા છે તેમાં સંસ્કૃતિ અને પરંપરા, ધાર્મિક માન્યતાઓ, વિધિવિધાન, આર્થિક સહકાર વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તે અનુશાસિત જીવનની તાલીમ આપે છે.

૪) જાતીય શિક્ષણ:-

કેટલાક યુવાગૃહોમાં જાતીય શિક્ષણ દ્વારા લગ્ન અને ગૃહસ્થજીવનની તાલીમ અપાય છે. સામાન્ય રીતે પ્રૌઢ સ્ત્રી કે મોટી વયની યુવતીઓને જાતીય શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અને યુવાગૃહોમાંથી યુવ જીવનસાથીની પસંદગી પણ કરે છે.

યુવાગૃહોમાં સામાન્ય રીતે જાતીય સંબંધોની મનાઈ હોય છે, પરંતુ કેટલાક આદિવાસીઓ આવી છુટ આપવામાં આવે છે. મુરિયા આદિવાસીઓનાં યુવાગૃહમાં જાતીય શિક્ષણ અપાય છે. મુરિયા લો માને છે કે યુવાગૃહમાં જાતીય સંબંધથી ગર્ભધાન થતું નથી તેમનો લિંગો દેવ તેમનું રક્ષણ કરે છે. તેવી માન્ય છે. આમ છતાં યુવાગૃહમાં જાતીય સંબંધથી ગર્ભધાન થાય તો પણ મુરિયા તેને શરમજનક ગણતા નથી. યુવકથી ગર્ભ રહ્યો હોય તેની સાથે યુવતીનાં લગ્ન ગોઠવવામાં આવે છે.

૫) જીવન સાથીની પસંદગી:—

યુવાગૃહો એક અર્થમાં જીવનસાથીની પસંદગીનું કેન્દ્ર છે. ઓરિસ્સાનાં બોન્દો આદિવાસીઓ યુવતીઓનું અલગ યુવાગૃહ છે. આ યુવાગૃહની યુવતીઓ બીજા ગામનાં યુવકોને આમંત્રણ આપી તેમનું સ્વાગ કરે છે અને તેમની સાથે પરિચય કેળવાતા તેમથી જીવનસાથીની પસંદગી કરે છે. ભોટિયાનું રંગબંગ પ જીવનસાથીની પસંદગીનું કેન્દ્ર છે.

૬) મનોરંજન:—

યુવાગૃહ એક પ્રકારનાં મનોરંજનનું કેન્દ્ર છે. તેમાં યુવકો અને યુવતીઓ રમતગમત, ગીત, સંગીત વગેરે વિવિધ પ્રકારની મનોરંજનની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. યુવાગૃહ આદિવાસી યુવક અને યુવતીઓને મનોરંજ માટે ઉચિત સ્થળ અને તક પુરી પાડે છે.

૭) વ્યવસાયિક તાલીમ:—

આદિવાસીઓમાં જોવા મળતા યુવાગૃહમાં યુવાનો અને યુવતીઓને વ્યવસાયિક તાલિમ આપવામાં આવે છે. જેનાથી તેમનો પરંપરાગત વ્યવસાય જળવાઈ રહે છે. વડીલો દ્વારા ખેતી, ખેતમજૂરી, જંગલમાંથી ખા પદાર્થનું સંકલન, શિકાર, માછીમારી વગેરે વ્યવસાય માટેની તાલીમ અ કૌશલ્ય તેમજ તે માટેનાં જરૂરી સાધનો બનાવવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ રીતે યુવાગૃહમાંથી મેળવે તાલીમનાં આધારે તે વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે.

આ રીતે આદિવાસીઓમાં યુવાગૃહ એ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ ખ્રિસ્તી મિશનરી તેમ બિન આદિવાસીઓ લોકો સાથેનાં સંપર્કમાં આવતા આદિવાસીઓના જીવન પર પડેલી વિઘાતક અસરો યુવાગૃહ ઉપર પણ અસર ઉપજાવી છે. કેટલાક આદિવાસીઓમાં યુવાગૃહ ઇન્ન બિન્ન બની ગયે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત વર્તમાનમાં આધુનિક શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ થતા યુવાનો નવા પ્રકાર શિક્ષણ તરફ પ્રયાયા છે. જેનાથી પરંપરાગત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતા યુવાગૃહો નાબુદ થતા જોવા મળે છે. કેટલાક આદિવાસીઓમાં યુવાગૃહ વધારે પ્રભુત્વ ધરાવતા જોવા મળે છે.

::સંદર્ભ સુચિ::

૧) એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે

ભારતીય આદિવાસી સંસ્થાઓ
અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ

૨) એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે

આદિવાસી સમાજનું સમાજશાસ્ત્ર
અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ

E-Governance in India: Problems, Challenges and Opportunities

- **ZALA SHEFALI**
(M.com. M.phil, Ph.D. Student)

ABSTRACT

E-governance has become the key to good-governance in a developing country like India. To be at par with developed countries, the Government of India had made out a plan to use Information Technology extensively in its operation to make more efficient and effective and also to bring transparency and accountability. However, for successful implementation of E-Governance, government officials have to realize that E-Governance is no longer a matter of choice, but an absolute need of the day. Cooperation from government officials and staff will be crucial in realizing the goals of modernizing this nation through E-Governance. While the developed countries have been able to benefit greatly from the wide use of Information Technology, many developing countries are still grasping to make sense of how IT fits into their problems. The trend is true in the case of E-Governance also. In every developing country, E-Governance has been talked about a lot; some government offices have even taken innovative steps towards certain E-Government projects. Since this is a new concept for government officials who are used to familiar methods of work, the growth of E-Governance is met with resistance and fear, among other infrastructural problems. This paper deals with Problems, Challenges and Opportunities of E-Governance in India.

KEYWORDS: E-Governance, Challenges, Opportunities, Problems, In India

INTRODUCTION:

Today's is the world of change and revolution. Things which are not dynamic are considered as mortal. The rise of e- government has been one of the most striking developments of the web. Global shifts towards increased deployment of IT by governments emerged in the nineties, with the advent of the World Wide Web. The technology as well as e- governance initiatives have come a long way since then. Recognizing the increasing importance of electronics, the Government of India established the Department of Electronics in 1970. The subsequent establishment of the National Informatics centre (NIC) in 1977 was the first major step towards e-Governance in India as it brought 'information' and its communication in focus. However, the main thrust for e-Governance was provided by the launching of NICNET in 1987 – the national satellite-based computer network. This was followed by the launch of the District Information System of the National Informatics centre (DISNIC) program to computerize all district offices in the Country for which free hardware and software was offered to the State Governments. NICNET was extended via the State capitals to all district headquarters by 1990.

E-Governance was started in India by AHSAYA in Kerala. This project involves setting up around 5000 multipurpose community technology centers called Akshaya e-

Kendra's across Kerala. Run by private entrepreneurs, each e-Kendra set up within 2-3 kilometers of every household, will cater to the requirements of around 1000-3000 families to make available the power of networking and connectivity to common man. Akshaya is a social and economic catalyst focusing on the various facets of e-learning, e-transaction, e- governance, information and communication.

E-Governance is not only popular in India but also worldwide. To make working of government more efficient, responsive and transparent many developed and developing countries have taken some useful steps for the expansion of e- governance in their respective countries. Countries which are in the race of e-governance implementation are UK, USA, New Zealand, Brazil etc.

DEFINING E-GOVERNANCE

Although the term 'e-Governance' has gained currency in recent years, there is no standard definition of this term. Different governments and organizations define this term to suit their own aims and objectives. Sometimes, the term 'e-government' is also used instead of 'e-Governance'. Some widely used definitions are listed below:

"E-Government refers to the use by government agencies of information technologies (such as Wide Area Networks, the Internet, and mobile computing) that have the ability to transform relations with citizens, businesses, and other arms of government. These technologies can serve a variety of different ends: better delivery of government services to citizens, improved interactions with business and industry, citizen empowerment through access to information, or more efficient government management. The resulting benefits can be less corruption, increased transparency, greater convenience, revenue growth, and/ or cost reductions." – **WORLD BANK**

"Governance refers to the exercise of political, economic and administrative authority in the management of a country's affairs, including citizen's articulation of their interests and exercise of their legal rights and obligations. E-Governance may be understood as the performance of this governance via the electronic medium in order to facilitate an efficient, speedy and transparent process of disseminating information to the public, and other agencies, and for performing government administration activities." – **UNESCO**

"The use by the Government of web-based Internet applications and other information technologies, combined with processes that implement these technologies, to-

- enhance the access to and delivery of Government information and services to the public, other agencies, and other Government entities; or
- bring about improvements in Government operations that may include effectiveness, efficiency, service quality, or transformation".- **The US E-Government Act of 2002 defines "electronic Government" to mean (Section 3601)**

PROBLEMS & CHALLENGES FOR E-GOVERNANCE IN INDIA:

There are a large number of obstacles in implementation of e-Governance in India. These can be categorized under the following titles: Environmental and Social, Economical and Technical. These problems & challenges are explained below:

A. Environmental and Social

i) *Different Language:* India is a country where people with different cultures and different religions live. People belonging to different states speak different languages. The diversity of people in context of language is a huge challenge for implementing e-Governance projects as e-Governance applications are written in English language. And also, English may not be understandable by most of the people. Therefore, it becomes a challenge for the government to write e-Governance applications which are to be implemented for the whole nation in more than one language so that these may be acceptable to the users of a particular language.

ii) *Low Literacy:* Literacy can be defined as the ability to read and write with understanding in any language. A person who can merely read but cannot write cannot be considered as literate. Any formal education or minimum educational standard is not necessary to be considered literate. Literacy level of India is very low which is a huge obstacle in implementation of e-Governance projects. Illiterate people are not able to access the e-Governance applications; hence the projects do not get much success.

iii) *Low IT Literacy:* Much of the Indian people are not literate and those who are literate, they do not have much knowledge about Information Technology (IT). Most of the people in India are not aware about the usage of Information Technology. So, in India, having such low level of IT literacy, how can e-Governance projects be implemented successfully? We can say that IT illiteracy is a major obstacle in implementation of e-Governance in India. So, first of all Indian people must be made aware about the usage of Information Technology.

iv) *Recognition of applications:* Recognition of the e-Governance facilities by the citizens is another huge challenge. It is a challenge to have all the citizens well aware of the facilities offered by the e-government and have them to trust in it, so that citizens should be ready to accept these facilities.

v) *User friendliness of government websites:* Users of e-Governance applications are often non-expert users who may not be able to use the applications in a right manner. Such users need guidance to find the right way to perform their transactions. Therefore, government websites must be user friendly so that more and more people can use them easily. Hence, these websites can be more effective. If government websites will be designed in an easier format only then these will be more usable for the users who are not expert users of IT.

vi) *Services are not accessible easily:* The concept of e-Governance is claiming for increased efficiency and effectiveness of the government, but these goals will be achieved

only if the service will be available to the 100% of the citizens. So, every service should be accessible by anybody from anywhere and anytime. Even if the users of Internet are growing but still there is a major part of Indian population which is not able to access e-Governance activities for variety of reasons, e.g. some people may have limited access to Information and Communication Technologies and devices. Therefore, government has to provide internet access through public terminals as a part of their universal access efforts.

vii) Confidence on technologies provided by government: The implementation of public administration functions via e-Government requires that the user must be confident and comfortable while using the technology. He must also trust that technology that he/she is interacting with. Even the government should provide the measures so that the users can trust the technology provided to them. The government has to make a balance between ensuring that a system prevents fraudulent transactions and the burden that extensive checks can take place on people who are honest.

viii) Separation: The separation that exists between the individuals, communities and businesses that have access to Information Technology and those that do not have such access. Economic poverty is closely related to the limited information technology resources. People who are living below poverty line cannot afford a computer and internet connection for themselves to take the benefits of the e-Government and other on-line services. Economic poverty is not the only cause of this separation; it may also be caused by the lack of awareness among the people. In India even some of the economically stable people do not know about the scope and services of e-Governance. Indian government has to take some actions to narrow this separation to effectively implement the e-Governance projects.

ix) Struggle to Change: The struggle to change phenomenon can explain much of the hesitation that occurs on the part of the constituents in moving from a paper-based to a web-based system to interact with government. Citizens, employees and businesses can all have their biases with respect to how transactions should be processed. Government entities and public policy administrators cannot ignore the changes that occur as a result of the implementation of the ICT. Education about the value of new system is one step towards reducing some of this struggle.

x) Population: Population of India is probably the biggest challenge in implementing e-Governance projects. As population is considered to be an asset to the country but it also offers some other challenges e.g. establishing person identities. There is no unique identity of individuals in India although Indian government is making efforts for providing unique identity to its citizens. Apart from this, measuring the population, keeping the database of all Indian nationals and keeping this database updated and then providing the e-governance services to the whole population are major challenges.

xi) Lack of integrated services: Most of the e-governance services which are offered by the state or central government are not integrated. Lack of communication between different departments of government may be its major cause. Therefore, the information

that resides within one department has no or very little meaning to some other department of the government.

xii) Lack of awareness in people: Most of the Indian people are not aware of the benefits of e-Governance services. Even the government does not pay much attention to make the people aware about e-Governance activities. Unawareness is a major challenge in the implementation of e-Governance projects.

B. Economical

i) Cost: In developing countries like India, cost is one of the most important obstacles in the path of implementation of e-Governance where major part of the population is living below poverty line. Even the politicians do not have interest in implementing e-Governance. A huge amount of money is involved in implementation, operational and evolutionary maintenance tasks. These costs must be low enough so that to guarantee a good cost/benefit ratio.

ii) Applications must be transferrable from one platform to another: e-governance applications must be independent from hardware or software platforms. Therefore, these applications can be used at any platform irrespective of the hardware or software and from one platform to the other platform. These applications may also help on possible reuse by other administrators.

iii) Maintenance of electronic devices: As the Information Technology changes very fast and it is very difficult for us to update our existing systems very fast. Regulations of different devices and their different characteristics may vary and the system in use must be capable to handle all the emerging needs. Maintenance is a key factor for long living systems in a rapidly changing technical environment.

iv) Low per Capita income: Per capita income means how much each individual receives, in the terms of money, of the yearly income generated in a country. This refers to what each individual receives if the yearly national income is divided equally among everyone. Per capita income of India is low as compare to the other countries. Therefore, people cannot afford on-line services provided by the government which is a challenge for implementation of e-governance.

v) Limited financial resources: The Gross Domestic Product (GDP) is one of the measures of national income and a country's economy. GDP is defined as the total market value of all final goods and services produced within the country in a given period of time. GDP of a country is the measure of its financial strength. India has limited financial resources so as to implement and maintain the e-Government projects properly.

C. Technical

i) Interoperability: Interoperability is the ability of systems and organizations of different qualities to work together. The E-Governance applications must have this characteristic so that the newly developed and existing applications can be implemented together.

ii) Scale of applications: E- Governance projects have to be designed to scale from the day one. E-Governance is supposed to affect every citizen of the country, so e-Governance applications must have the scale to interface with every citizen.

iii) Multimodal Interaction: Multimodal interaction provides the user with multiple modes of interfacing with a system. An e-Government application can be really effective if its users can access it using different devices.

iv) Privacy and Security: A critical obstacle in implementing e-Governance is the privacy and security of an individual's personal data that he/she provides to obtain government services. With the implementation of e-government projects, some effective measures must be taken to protect the sensitive personal information of the people. Lack of security standards can limit the development of e-Government projects that contain personal information such as income, medical history etc.

v) Scope of applications: The very first step in creating a good application is to define its scope very well and everything else comes later. The applications which are provided by e-Government, their scope must be known in advance for the accurate implementation of e-Governance projects.

vi) Tried and tested technologies: Technology tends to get out of date very fast. Our government may not be in position to buy new servers every year. So, it is better and safer to use technologies and products which are tried and tested for longer periods of times than using the latest ones.

vii) Geographical problems: Corporate networks reside on reliable and controlled networks. Government networks have to go into all areas which are even unfriendly to live. It is, however, costly to wire up all the villages in the country. So, e-Governance systems must have to use the wireless networks like existing cellular networks to reach the applications into remote areas irrespective of the geographical issues.

viii) Local language: The acceptance of English language in India is very low. The e-governance applications are written in English. That is why e-Governance projects do not get success. Hence, the e-governance applications must be written in local language of the people so that they may be able to use and take advantage of these applications.

OPPORTUNITIES FOR E-GOVERNANCE:

A combined and synergistic effort is needed from researchers, practitioners, and government agencies to overcome such issues and challenges by creating opportunities conducive to the further development and diffusion of e-Gov. As per our comprehensive exploration, many academic, commercial, and government institutions (both within and outside India) are working in this area to create various types of desired opportunities for scholarly and professional development. The following opportunities are suitable for academics, PhD scholars, professionals and job seekers in the area of e-Government:

1. National Institute for Smart Government (NISG), located in Hyderabad, was founded on the recommendations of the National Task Force on IT and software development. NISG services include providing consultations to both Central and State Government in India regarding the development and implementation of various e-Gov-related projects. NISG provides consulting experience for both technical and non-technical issues related to e-Gov and also is involved in capacity-building and change management through partnerships with both government and private institutions. They also advertise a number of vacancies for different management positions and ongoing government projects (see <http://www.nisg.org> for details).

2. ABM Knowledge ware Ltd. (ABM) is an IT company listed on the Bombay Stock Exchange. ABM has developed a thorough insight into the development, implementation and institutionalization of e-Governance in the Indian context. This is evident from various e-Gov projects (such as the Kalyan Dombivli Municipal Corporation (KDMC) project, the Property Tax project for the Municipal Corporation of Greater Mumbai (MCGM), an ERP-based integrated and holistic e-Governance solution for MCGM, and the AQUA project for water billing and accounting for MCGM, the e-Municipality covering 231 municipal bodies across the Government of Maharashtra, to name a few) that have been successfully undertaken by this organization. Job seekers with relevant experience and capabilities in the area of management, software development, and functional consultancy can look for appropriate jobs in this company (see <http://www.abmindia.com> for details).

3. Inkroma E-Business Solutions Pvt. Ltd. is a six sigma e-Governance company involved in implementing end-to-end e-Governance product based solutions. Suitable opportunities for both technical and non-technical job seekers may also arise in this organization (see www.egovernance.inkroma.com for details).

4. Research opportunities: A number of universities and academic institutions have well-established research groups focusing on e-Gov-related issues. Researchers and potential doctoral candidates may like to explore the following research groups and centers for research-related opportunities, for example: (i) the Center for Technology in Government (CTG) (<http://www.ctg.albany.edu/>) an applied research centre in SUNY Albany, USA, which provides government organizations and individuals with an array of tools and resources designed to support the development of digital government. (ii) The Technology and Innovation Management (TIM) Group (<http://www.swan.ac.uk/sbe/research/ITGroup.php>) at Swansea University, Wales, UK, has also developed research expertise in this area and staff from this group are actively engaged in publishing research and supervising doctoral candidates on this topic. This group provides an opportunity for eligible candidates to undertake doctoral research or collaborative research leading to paper publications. Within India, The Department of Management Studies, IIT Delhi and The School of Management, MNNIT, hosts world-leading academics under-taking research, consultancy and PhD supervision related to the e-Gov area and has already produced a number of PhD scholars specializing in e-Gov-related issues.

CONCLUSION

As the usage of Information Technology is growing very fast, Indian government is making many efforts to provide services to its citizens through e-Governance. Although Indian government is spending a lot of money on e-Governance projects but still these projects are not successful in all parts of India. Unawareness in people, local language of the people of a particular area, privacy for the personal data of the people etc. are main challenges which are responsible for the unsuccessful implementation of e-Governance in India. Government must take some actions to make the people aware about the e-Governance activities so that people may take full advantage of these activities and e-Governance projects can be implemented successfully. The participation of people can play a vital role in implementation of e-Governance in India.

REFERENCES:

- Gupta, Varuna (2012), "E-Governance in India: Problems, Challenges & Prospects", The International Journal, ISSN-2251-1555, Vol-1, No-9.
- Yadav, Nikita, Singh, V.B. (2012), "E-Governance: Past, Present & Future of India", International Journal of computer Applications, ISSN-0975-8887, Vol-53, No-7.
- <http://go.worldbank.org/M1JHE02280/extracted> on (8.08.2008)
- http://portal.unesco.org/ci/en/ev.php-URL_ID=4404&URL_DO=DO_TOPIC & URL_SECTION=201.html
- 'E-Government Act of 2002; http://frwed.gate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi.rbdhome=107_cong_Public_laws&docid=F:p4b1347.107.pdf
- Dr Mittal, Pradeep, Kaur, Amardeep, ISSN: 2278-1323, International Journal of Advanced Research in Computer Engineering & Technology (IJARCET), Vol-2, Issue-3, March-2013.
- Dr dwivedi, Yogesh. K., Rana, Nripendra. P., Prof Wiiliams, Michael. D., "E-Government: Challenges & Opportunities, www.employment.gov.in/e-government.asp

Portrait of in-between spaces in Kiran Desai's *Inheritance of loss*

Ravikant Solanki

Assistant Professor (GES Class-II)

Government Arts College

Vankal, Surat

Abstract

The article analyses the experiences of diaspora people with special reference to Kiran Desai's *Inheritance of Loss*. It explores the pains and gains of the immigrant experience. The *Inheritance of Loss* feature protagonists struggling to build their lives anew in a foreign land. I discuss it in relation to some of the key trends in postcolonial studies, noting that Desai's text provides the sense of in-between experience of a migrant. Such space of 'in-between' creates the third "home" for him where he has to live lonely. Not only that but the migrant is put in an inescapable condition as well.

Keywords

Kiran Desai, in-between, diaspora, immigration, dislocation, travel, travail, postcolonial studies, globalization, globalization,

The experiences of migrancy and living in a diaspora have animated much recent postcolonial literature, criticism and theory. Indeed, the slippages between the terms 'diaspora', 'migrant' and 'postcolonial' have been frequent and are not free from problems. The literature produced by 'diaspora writes', such as Buchi Emecheta, Amitav Ghosh, Hanif Kureishi, Bharati Mukherjee, Caryl Philips and Bn Zephaniah, has proved immensely popular in Western literary criticism. Similarly, in the work of academics such as Homi K. Bhabha, Avtar Brah, Rey Chow, Carole Boyce Davies, Paul Gilroy and Stuart Hall, the new new experience and problems engendered by the experience of migrancy and diaspora life have been readily explored. These possibilities include identities, critiquing established schools of critical thought, and rethinking the relationship between literature, history and politics.

The definition of 'diaspora' is an abstract one. In his book *Global Diaspora: An Introduction* (UCL Press, 1997) Robin Cohen describes diaspora as communities of people living together in one country who 'acknowledge that "the old country" - a notion often buried in language, religion, custom or folklore - always have some claims on their loyalty and emotions' (p. 9). The emphasis on collectivity and community is very important here. as is the sense of living in one country but looking across time and space to another. Cohen continues that a member's adherence to a diasporic community is demonstrated by an acceptance of an inescapable link with their past migration history and a sense of co-ethnicity with others of a similar background' (p. ix).

Cohen's careful choice the phrase: 'past migration history'. It is tempting to think diaspora peoples as migrant peoples, and indeed many living in diasporas certainly are. However, generational differences are important here. Children born to migrant peoples in foreign countries may automatically qualify for the passport of those countries, but their sense of identity borne from living in a diaspora community will be influenced by the 'past migration history' of their parents or grandparents. This is why it is more accurate to talk about 'diaspora identities'; not all

communities. As Avtar Brah puts it in *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities* (Routledge, 1997), distinct diaspora communities are created out of the ‘confluence of narratives’ of different journeys from the ‘old country’ to the new which create the sense of shared history (p. 138).

The reflections of another writer overlap with many of Desai’s concerns. Caryl Phillips describes himself as a writer for whom loss, pain, and memory have long been key locations on my thematic map and this fact, coupled with the migratory impulses which have informed – and continue to inform – my life, render it difficult for me to engage with issues related to migration in any way other than with reference to specific individual human experience. The *Inheritance of Loss*, which concerns various forms of border crossing and contestation. Desai’s narrative shuttles back and forth between events of the mid-1980s (centring on the disputed Indo-Nepalese border province of Kalimpong) and the struggles of a local resident, Biju, to make good in the U.S. In their lucid study, Gita Rajan and Shailja Sharma make a distinction between writers of an older diaspora, including Rushdie, Naipaul and Ghosh, and those dubbed “Midnight’s Grandchildren”. For Rajan and Sharma, the latter practice a different form of writing that borrows from local and global themes and vocabularies ... [they] leave an imprint on the global map of fiction that in a sense become documentaries of affect; they explore contemporary realities of shifting national boundaries, multiple locations of home, multiracial and multicultural identities by deftly yoking together the local with the global.³⁵

Although they only cite Desai briefly, their description of those comminglings of the local and global that result in the glocal undoubtedly applies to *The Inheritance of Loss*. As in *By the Sea*, readers are compelled to attend to two or more narrative strains, fathoming the connections and tensions between them as they read. Against the bloody backdrop of the Kalimpong border dispute, the burgeoning romance between Nepalese tutor Gyan and his younger Indian tutee Sai blossoms, only to shrivel in the shadow of escalating nationalist violence. This narrative provides a counterpoint to Biju’s who, as the son of the cook in Sai’s grandfather’s no-longer-so Great House, leaves Kalimpong to try his luck as an “alien” in the U.S.

All the third-world flights docked here, families waiting for their connections, squatting on the floor in big bacterial clumps, and it was a long trek to where the European-North American travellers came and went, making those brisk no-nonsense flights with extra leg room and private TV, whizzing over for a single meeting in such a manner that it was truly hard to imagine they were shitting-peeing, bleeding-weeping humans at all. Silk and cashmere, bleached teeth, Prozac, laptops, and a sandwich for their lunch named *The Milano*. Desai gestures towards much longer historical narratives here and elsewhere in the novel, suggesting these “new days” may not be quite as distinct from the “old age of colonization” as their re-branding implies. Desai’s authorial concerns can be seen as corresponding with those of Clifford in *Routes*, as well as a host of those more embodied and materially embedded interventions discussed above. The airport, like the hotel, might seem a shiny monument to the glories of globalization when seen through the Gucci-bespectacled eye. Take the designer shades off for a slightly closer look, however, and it becomes clear that the arrangement of, and activities taking place within, such structures distil those dominant power relations existing beyond their air-conditioned shells. Accordingly, when considering those discourses surrounding the contagion-carrying “alien” touched on above, Desai’s “big bacterial clumps” image is multiply significant.

The idea that Euro-American travellers must be inoculated from these globalized “others”, rather than mingle with them, is literally and figuratively realized in the building’s spatial design.

Desai's description of conditions at Frankfurt Airport, with its pointed references to "quarantined zones" and "morgues", seems even more haunting in the aftermath of recent swine-flu pandemic scares. It also gestures towards issues surrounding disciplinary spaces and camps fleshed out in *By the Sea*. This invites us to consider the supplementary significance of Marc Augé's focus on,

a world ... where transit points and temporary abodes are proliferating under luxurious or inhuman conditions (hotel chains and squats, holiday clubs and refugee camps, shantytowns threatened with demolition or doomed to festering longevity)

Whilst Augé's work raises provocative questions about who, when, what and where might qualify under "super-modernity", one of his keywords might be re-appropriated to open up Desai's novel. That such apparently unsustainable contradictions remain in a state of festering reciprocity has most significance in terms of the body politics/body politic discourses attended to throughout this discussion.

In *The Inheritance of Loss* and *By the Sea*, the corporeal intimacy of certain descriptions, both within and beyond the chronotopes of contemporary culture, carry the kind of added weight called for by Kumar in *Passport Photos*. Similarly, Meena Alexander's "Poetics of Dislocation" adds substance to the oft-ephemeral figure of the globalized migrant conjured by certain postcolonial theorists. That she does this by attending to the semantics of "dislocation" is multiply revealing: "the living body is marked exquisitely, brutally, by what we call history, the history of culture, of many cultures. And that to survive we need to make sense of dislocation, flesh and bones and skin pulled out of joint."⁴⁴ Alexander's urgent call to refocus attention on skin and bone provides a useful intertext for *The Inheritance of Loss*.

Enclosed in their air-conditioned transit lounges, Desai's first-worlders seem automatons to their third-world counterparts. Her description, however, doggedly attends to the base because basic bodily functions unite us all. Whilst cyberspace and hyper-reality may be the order of the day, Desai reminds us that we have yet to escape the fleshy carapace that eats, excretes, weeps and bleeds. Just as she peels away the airport's shiny veneer, to reveal a more hierarchical reality, she also dispels the disabling dream of disembodiment. A qualified marriage between some of those concerns so central to Clifford and Foucault might again provide a wider framework within which to situate *The Inheritance of Loss*. As Rabinow maintains, "just as Foucault has dramatically increased our awareness of bodies and of the importance of the relations of knowledge and power ... he has also raised the problem of the centrality of space – not as an ontological issue, but as a political and an analytic one". Dialectical relations between spatial separations and racial and/or bio-political taxonomies are as pronounced in *The Inheritance of Loss* as in *By the Sea*. An early scene provides an interesting counterpoint between both novels:

Biju at the Baby Bistro.

Above, the restaurant was French, but below in the kitchen it was Mexican and Indian. And, when a Paki was hired, it was Mexican, Indian, Pakistani.

Biju at Le Colonial for the authentic colonial experience.

On top, rich colonial, and down below, poor native. Colombian, Tunisian, Ecuadorian, Gambian.

On to the Stars and Stripes Diner. All American flag on top, all Guatemalan flag below.

Plus one Indian flag when Biju arrived. (p.21)

Such snapshots pepper Desai's novel. Even their presentation on the page is designed to draw our attention to the palimpsestic qualities of both discourses and spaces commonly associated with globalization. Beneath the American flag lies the Guatemalan. Behind the exquisitely executed and executively priced Haute Cuisine dish lies the hand of the illegal migrant, whose own craving is the sought-after Green Card. Accordingly, buildings such as State Departments and Visa offices, in the U.S. and India, assume peculiar significance over the course of the novel. The idea that order, both within the restaurant's confines and beyond, is based on a hierarchical layering of peoples, prices and colours is brilliantly captured in the following description:

“***!!!!” said the Frenchman.

It sounded to their ears like an angry dandelion puff, but what he said was that they were a troublesome pair. The sound of their fight had travelled up the flight of steps and struck a clunky note, and they might upset the balance, perfectly first-world on top, perfectly third-world twenty-two steps below. Mix it up in a heap and then who would patronize his restaurant, hm? With its coquilles Saint-Jacques a la vapeur for \$27.50 and the blanquette de veau for \$23, and a duck that made an overture to the colonies, sitting like a pasha on a cushion of its own fat, exuding the scent of saffron.

What were they thinking? Do restaurants in Paris have cellars full of Mexicans, desis, and Pakis?

No, they do not. What are you thinking?

They have cellars full of Algerians, Senegalese, Moroccans ... (p.23)

Beneath the glossy rhetoric of a borderless planet, supposedly liberated by liquid capitalism, lies the principle that order is ensured by the increasingly intense policing of these stratifications. From kitchens and restaurants to the corridors of political power, the chronotopes of contemporary culture are defined by exclusionary practices. Crucially, however, I would emphasize how, here and elsewhere throughout *The Inheritance of Loss*, these disturbances resonate beyond their designated spheres, refusing to be contained either in cellar kitchens or within national borders. Just as the tensions that characterize border disputes within India and between its neighbours are concentrated in these “other” spaces of the globalized world (in this instance, the restaurant), so disruptions within specific sites spill over throughout Desai's novel. As in *By the Sea*, strategies of containment are not quite as all-conquering as they might at first appear.

Accordingly, a final consideration of a provocative overlap between two, at first sight, distinct novels, seems merited. Once again, the attention given by both authors to individual bodies and spaces, as a means of commenting on broader issues relating to a wider body politic, chimes with my interest in the oppositional underpinnings of that loosest of confederations: postcolonial studies. When constructing bio-political taxonomies of the immigrant as contaminating “other”, the Eastern European worker's body occupies an intriguingly interstitial position:

Biju had started his second year in America at Pinocchio's Italian Restaurant, stirring vats of spluttering Bolognese ...

“He smells,” said the owner's wife. “I think I'm allergic to his hair oil.” She had hoped for men from the poorer parts of Europe – Bulgarians perhaps, or Czechoslovakians. At least they might have something in common with them like religion and skin color, grandfathers who ate cured

sausages and looked like them, too, but they weren't coming in numbers great enough or they weren't coming desperate enough, she wasn't sure ... (p.48)

Works Cited:

- 1 Comparing Postcolonial Diasporas, ed. Michelle Keown, David Murphy and James Procter, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009, pp.6-7.
- 2 Paul Gilroy, *After Empire: Melancholia or Convivial Culture?*, London: Routledge, 2004, p.1.
- 3 Amitava Kumar, *Passport Photos*, Berkeley: University of California Press, 2000, p.ix.
- 4 Stan Smith, ed., *Globalisation and Its Discontents: Writing the Global Culture*, Cambridge: D.S. Brewer: 2006, p.2.
- 5 Caryl Phillips, "Border Crossings", in Kate E. Tunstall, ed., *Displacement, Asylum, Migration – The Oxford Amnesty Lectures 2004*, Oxford: OUP, 2006, p.213. See too Akiko Mizoguchi's article in this symposium.
- 6 James Clifford, *Routes – Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Cambridge, MA: Harvard UP, 1997, p.25.
- 7 Robin Cohen's *Global Diasporas: An Introduction*, Seattle: University of Washington Press, 1997.
- 8 *The Location of Culture*, p.139.
- 9 Kiran Desai, *The Inheritance of Loss*, London: Penguin, 2006

RESEARCH PAPER ON WOMEN WRITERS IN INDO-ANGLIAN LITERATURE

- Mrs. Ratna Rao

Literature

Literature is the reflection of society and of time and is life itself. According to Matthew Arnold "At bottom of literature is a criticism of life"

All art is the expression of life in forms of truth and beauty; or rather it is the reflection of truth and beauty which are in the world but remains unnoticed, until brought to our attention by some sensitive soul, just as the delicate curves of the shell reflect sounds and harmonies too faint to be otherwise noticed.

Stephen E. Henderson defines literature and its related aspects as follows:

"Literature ... is the verbal organization of experience into beautiful forms, but what is meant by beautiful 'and by 'forms' is to a significant degree dependent upon a people's way of life, their needs, their aspirations, their history - in short, their culture."

Anglo Indian Literature

Indian writings in English are reckoned to be literature of world class. Indian fiction of the twentieth century has the beauty, brilliance and exuberance not found in the works of earlier centuries.

In 1793, *The Travels of Dean Mahomed* by Sake Dean Mahomed was perhaps the first books; however, most early Indian writing in English was non-fictional work, such as biographies and political essays.

This began to change in the late 1800s, when famous Indian authors who wrote mostly in their mother tongue, began to try their hand at writing in English. In the early 1900s, Rabindranath Tagore began translating his works from Bengali to English. Starting in 1917 Dhan Gopal Mukherji wrote many children's stories that were set in India. He was awarded the Newbery medal in 1928 for *Gay Neck, the Story of a Pigeon*.

Soon after, a new generation of Indian authors, who wrote almost exclusively in English, hit the bookshelves, beginning in 1935 with R.K. Narayan's *Swami and Friends* and Mulk Raj Anand's *Untouchable*. Raja Rao's *Kanthapura* followed in 1938. Raja Rao, the reputed novelist in his preface to his novel *Kanthapura* says,

"One has to convey in a language that is not one's own, the spirit that is one's own. One has to convey the various shades and omissions of a certain thought-movement that looks maltreated in an alien language. I use the word 'alien,' yet English is not really an alien language to us. It is the language of intellectual make up—like Sanskrit or Persian was before—but not of our emotional make up. We are all instinctively bilingual, many of us writing in our own language and in English. We cannot write like the English. We should not. We cannot write only as Indians. We have grown to look at the large world as part of

And that proved to be right when the themes changed to contemporary and the expressions become more fluid and free flowing with the works of Narayan, Raja Rao and Mulkraj Anand. What made Narayan's, Anand's and Rao's writing different from the Indian authors before them was that their stories were about the contemporary man on the street. There was also Indian ness to their work, in terms of the words they used and their style of writing. This resonated with the new, but growing ranks of Indians reading English literature.

Their works were the forerunners to the magnificent diversity of Indian writing in English. Slowly but surely Indian women writings came into the fore and many women started writing with aplomb.

Indian Women Writings

A couple of decades ago it would have been difficult for even those born with English as their first languages to find their work accepted as part of the canon of literature written in English. But now, things have changed drastically, that to in favour of Anglo Indian writers whose works are not only accepted world –wide but are reckoned with best of literature.

Indian women writers in English have come out of their cocoons and have started acknowledging the status of the Indian woman in a male-dominated society. The concept of Indian womanhood is as divergent as the country itself and has undergone drastic and dramatic changes from era to era. India has travelled from her glorious past to degeneration; from spiritual ascendancy to communal clashes; from captivity to independence; from agrarian revolution to cyber technology. The role of the Indian woman has also changed from the traditional daughter, wife and mother in the four walls to a professional. She has travelled a long way to become an individual who is spirited, carefree and multifaceted.

The corpus of Indian writing in English has reached monumental proportions over the last two decades that it won't be an exaggeration to say that reams of pages are needed just to name them. It was Arundhati Roy's *The God of Small Things* (1997) that took Indian writing to new heights of recognition, but the easy acceptance it received followed those who had been there earlier.

The novels of Anita Desai, Chitra Divakaruni, Anita Rau Badami, Nayantara Sahgal and a host of others provide a significant forum for voicing the individual and societal concerns of women. While some are explicitly political like Sahgal's *Rich like Us* (dealing with Indira Gandhi's Emergency) and *Plans for Departure* (which links Western suffragette activism with Indian nationalism at the turn of the century), others self-consciously engage in the task of toppling social norms and age old traditions that attempt women to trample and push down in the name of rituals.

Traditionally, the work of Indian Women Writers has been undervalued due the stereotypical thinking of male being superior to females. Another disadvantage for the writers was English was given assent to only the high and the mighty who were cut off from the reality of Indian life. As, Chaman Nahal writes about feminism in India:

“Both the awareness of woman’s position in society as one of disadvantage or in generality compared with that of man and also a desire to remove those is advantages.”

The majority of novels written by Indian women writers depict the psychological sufferings of the frustrated homemakers. This subject matter is often considered superficial compared to the depiction of the replaced and oppressed lives of women. But slowly Indian writings in English gained ground rapidly. In the realm of fiction, it has heralded a new era and has earned many laurels both at home and abroad. They have shown their worth in the field of literature both qualitatively and quantitatively and are showing it even today without any hurdle. Today, the works of KamlaMarkandaya, NayantaraSahgal, Anita Desai, Geetha Hariharan, Shashi Deshpande, Kiran Desai and Manju Kapur and many more have left an ineffaceable imprint on the readers of Indian fiction in English.

A major development in modern Indian fiction is the growth of a feminist or women centred approach, that seeks to project and interpret experience, from the point of a feminine consciousness and sensibility. As Patricia Meyer Specks remarks,

"There seems to be something that we call a women's point of view on outlook sufficiently distinct to be recognizable through the countries."

Many Indian women novelists have explored female subjectivity in order to establish an identity. The theme is from childhood to womanhood-developed society respecting women in general. The image of women in fiction has undergone overhauling during the last four decades. Women writers have moved away from clichéd portrayals of being the victims and suppressed lot to characters searching for identity, survivors and fighters. A major preoccupation in recent Indian women’s writing has been a delineation of inner life and subtle interpersonal relationships. In a culture where individualism and protest have often remained alien ideas and marital bliss and the woman’s role at home is a central focus. It is interesting to note the emergence of not just an essential Indian sensibility but an expression of cultural displacement. Women’s presentation is more assertive, more liberated in their view and more articulate in their expression than the woman of the past is. The majority of novels written by Indian women surround women and their life, problems and aspirations, strong emotional and psychological bonds they share with the other women characters.

Fiction by women writers provides insights, a wealth of understanding, a reservoir of meanings and a basis of discussion. There has been a growing interest on women's issues and women writers focus on these issues. There is a galaxy of women writers who have contributed to the development of Indo-English prose and verse. Toru Datt and Sarojini Naidu were the pathfinders and made way and inspired the new generation of men and women writers. There is a fine amalgamation of Indian artistic sensibility and western literary types and genre in their poetry. The Indo-English literature has presented the political, social and cultural crises in India. Societal double standards, obnoxious social customs of caste-system, and superstitions in Indian society have been analysed thoroughly in Indo-English literature. The amalgamation of the Eastern and Western literary styles have given a wide spread perspective to the Indo-English writers and they

have successfully analysed the psychological, emotional and spiritual crises experienced by the Indian intellectuals as well as by men and women representing the different strata of Indian society. Women writers comprise a sizeable segment of Indo-English writers. They present the age-old problems of Indian womanhood. As Indo-English literature has absorbed the new trends from the western literature, its theoretical foundation ranges between Greco-Roman theories of literature and Marxist, existentialist, psycho-analytic and other avant-garde movements in the world literature. The English language has given the most direct access to the ever growing horizon of human knowledge.

The women writers of the present century have the same thematic concerns but the treatments are their own. All of them are chroniclers of the tension in the wake of India's emergence as a developing nation. We also find a conflict between tradition and modernity. In the novels of women writers we come to know about women who are traditional in their way of living but modern in their outlook and have the capacity to retain their individuality. There is a clash between awakening individuals and the dominance of the conventional social fabric. The central consciousness is that of a woman. Women characters possess an admirable strength to face the calamities of life and are adept at the wisdom of compromise and adjustment. The novels written by Indo Anglian women writers present a sample of the whole Indian society, the change in the rural areas and portray the harsh economic reality in rural area. The depredations of nature and hunger have been treated sensitively in these novels.

The novels present women who prove themselves to be as resistant and resourceful as the earth. The positive attitude of these women is an outcome of their inner strength which can withstand social oppression. Their strength does not lie in their muscular power but in their inherent capacity for compassion, sacrifice, nurturance and acceptance of the inevitable.

In **Image of Woman in the Indo-Anglian Novel**, Meena Shirwadkar claims that,

“Following the changes in Indian society, novels have started to progress from depicting women characters solely as epitomes of suffering, womanly virtue to portraying more complex, real characters. Tradition, transition and modernity are the stages through which the woman in Indo-Anglian novel is passing. The image of traditional woman, the SitaSavitri type, was at once, easy and popular. . . . In India, with its strong bent for tradition, woman was expected mainly to live for others than for herself because "others" controlled and moulded the social structure. Even woman in life and literature herself voluntarily surrendered to the ideal of self-sacrifice. . . . Modern woman, in life, has been trying to throw off the burden of inhibitions she has carried for ages. Yet, a woman on way [sic] to liberation, trying to be free from inhibitions, is rarely seen in Indo-Anglian literature.”

Anita Desai is one of those few Indian novelists in English who have tried to understand closely the predicament of their female characters. She herself contributes psychic novels,

which she narrates as "purely subjective." She rightly analyses her psychological feelings in the following:

"It has been my personal luck that my temperament and circumstances have combined to give me the shelter, privacy and solitude required for the writing of such novels, thereby avoiding problems a more objective writer has to deal with since he depends upon observation rather than a private vision."

Her strength is the pursuit of sensibility and her writing expose inner realities and psychic echoes of her characters. The most recurrent themes in all her novels are "the hazards and complexities of man-woman relationships, the founding and nurturing of individuality and the establishing of individualism" of her characters. She is interested in peculiar and eccentric characters rather than every day, average ones. She presents the plight of introspective, hypersensitive women in her novels. Her each work as an accelerating exploration of the psychics self.

Kamala Markandaya has occupied a prominent place among Indian English writers as one of the leading woman writers in English. All her ten novels deal with the themes of East-West encounter, rootlessness, human relationships, poverty, hunger and exploitation. Markandaya in her novels blames more the vagaries of nature and the entire social structure than merely the rich for the declining conditions of the poor. It is the natural social condition in which her characters are born, that is responsible for their destiny. Though it appears that she probably wants to show that the dreams of the poor are simply the illusions which will never turn into reality in the present social structure, it is actually her intention to value morality more than money.

K. Srinivas Rao in "The Novels of Kamala Markandaya – A study," remarks,

Markandaya is not content with mere fatalistic poetic explanations of human misery; nor is she satisfied with summary of the superficial situations of social injustice and economic inequality that continue to plague our society. She seeks to probe rather deeper into the moral dilemma that an individual is forced to face in a developing country (Rao 226)

Shobha Dey has an extraordinary ability to discuss the very sensitive aspects of human relationship in general and man-woman relationship in particular. Shobha De believes in a very frank narration of incidents and openheartedness. Nothing is reserved in her fiction. She is the first to explore the world of urban women of higher social strata. In urban area male hegemony is no longer acceptable as women have started thinking for themselves. De's novels reveal her protest against the image of woman as an auxiliary. She destroys this distorted image of woman and therefore, the female characters in her novels appear more powerful than men.

Shashi Deshpande's stories are about a woman: her struggles, pressures and annoyances, pains and pains. Her stories suggest that compromise is what characterizes the life of the

common run of the middle-class women in India. Unable to challenge social norms or traditional morality, the middle-class women themselves are ensnared by cravings and miseries, qualms and hopes, loves and hates, withdrawal and estrangement, suppression and oppression, marital discord and male chauvinism. Indeed, Shashi Deshpande's chief thematic concern is with a woman's struggle, in the context of contemporary Indian society, her effort to find and preserve her identity as a wife, mother, and most of all as a human being. And accordingly in her novels the operative sensibility is distinctly female and modern. Shashi Deshpande feels embarrassed to be called a woman writer and she is not very enthusiastic about the label feminist. She considers herself as a feminist in personal life but not a feminist writer.

"I write as a writer but am identified as a woman writer. I am nothing more than a novelist and a short-story writer but people seek more glorified titles to elevate you to stardom." "If critics and reviewers insist on calling me a woman writer, then 'man' should be prefixed to male writers as well"

Thus Indo-Anglian writing is though have come a long way from what it was in the pre Independence period but it is still a young stream rolling ahead with strength and vigour. It has an auspicious beginning. The strength and liveliness it has so far shown gives us hope that it will make its way and reach the zenith soon.

Bibliography

Desai, Anita. "The Indian Writer's Problems," *The Literary Criterion*, No.12 (Summer, 1975) pp.26-36

Hudson, W. H. (1961) *An Outline History of English Literature*. BI Publications Pvt., Ltd., Bombay.

Iyengar, K. R. Srinivasa, (1993). *Indian Writing in English*, New Delhi: Ashish Publishing House . (All parenthetical reference of the text are to this edition.)

Nahal, C (1991). *Feminisms in English fiction– Forms & variants in feminisms and recent fiction in English*, Ed. Sushila Singh, New Delhi, Prestigious book, pp. 17.

Shirwadkar, Meena. (1979) *Image of Woman in the Indo-Anglian Novel*. New Delhi: Sterling Publishers.

Shashi Deshpande. (March 08, 2004). *The Dilemma of a Woman Writer* ed. R.K. Dhawan Set III, Vol. IV, pp. 9-11.

Nahal, C (1991). *Feminisms in English fiction– Forms & variants in feminisms and recent fiction in English*, Ed. Sushila Singh, New Delhi, Prestigious book, pp. 17.

shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/21442/.../07_chapter%201.p

TEACHING-LEARNING THROUGH DIGITAL CLASSROOM

- Dr. Narvan Baraiya

B.A(English). B.L.I.S.C., M.Ed., Ph.D

INTRODUCTION

In the recent era of globalization, technological advancement has increased dramatically in every sphere including mainstream education. These advances have introduced new educational nomenclature i.e. "Virtual education", "Virtual classroom", "Virtual Universities", "on line Courses", "electronic" and "cyberspace institution" etc. Profound investments in technology in this decade have given rise to a worldwide explosion of information. Many educational institutions have been mystified by this information chaos. They are driven by the goal to use newly found access to global data communication. This step will increase enrolment and will award a vast range of degrees through massive investments in distance education programmers. There has been much talk among educators that these acts begin to modify the students' worth to the academic world, as the students begin to assume both the tangible and intangible characteristics associated with those of a "Customer" as opposed to the characteristics of a student. Marketing strategies abound that beseech the "students-customer" to take advantage of "fast, universal access", "earn a degree in a short period of time", and other creative approaches that guarantee satisfaction and quick delivery of the degree-of-choice. Moreover, in the fast growing competition in the job market, there have been increasing demands for specialists, professionals over population, increasing awareness as well as demand for higher education, shortage of qualified teacher and infrastructure facility. Virtual classroom has taken a lead role in the teaching-learning process. Generically, the virtual classroom is a teaching and learning environment located within a computer mediated communication system. It consists of asset of group communication and work "spaces" and facilities that are constructed in software.

Virtual learning, environments are hugely diverse in size, capability and services offered and can cater for individuals ranging in attainment, ages, and special needs. Virtual schools are of three broad categories i.e., independent, collaborate and broadcast. According to Russell (2001) independent models can often be referred to as "asynchronous" because they do not rely upon direct communication between teacher and students, as they do not avail of chat or video conferencing facilities, Synchronous models usually involve more communication and collaboration through video conferencing and live chats. Broadcast models allow students to access lectures or broadcasts on the Internet. All these models offer a wide range of learning flexibility in virtual environments that serve the individual needs of the learners regardless of their age, gender, religion, nationality or disability. A virtual classroom environment successfully mixes up different media inputs i.e., (a) face to face plus virtual classroom which can vary from adding system use to enrich on-campus courses conducted to traditional means; to distance courses where system, use is supplemented by one or two fact-to face meetings (b) virtual classroom as the sole means of delivery, with the use of print media in the form of text books or course notes, and (c) multi-media i.e., virtual classroom plus video, audio or audio-graphic media. Thus, there is a move towards multi-media based interactive learning process and computer assisted instructional system.

CHARACTERISTICS OF DIGITAL CLASSROOM LEARNING

Virtual classroom also needs equivalent equipment and tools in the form of network-based software application to allow a group of instructors and students to carry out the learning process. The sophistication of such software structures vary widely, from simple electronic mail systems to systems that have been specially enhanced to support classroom - like experience, such as virtual auditoriums. Some of them are well established on the Internet and new ones are still emerging. No physical boundary is required for getting access to virtual learning; entire universe is the classroom. But unlike the formal school learning, virtual learning is a collaborative process and emphasizes on cooperative effort and interactions. The medium of instruction in virtual learning in India is broadly restricted to English and Hindi languages, and occasionally some regional programmers are being telecasted. It would take some time to develop the software for teaching-learning in vernacular languages. The output of virtual teaching learning process depends upon the factors like students' motivation for self-learning, subject expertise and communication skills of the teacher, on-line problem- solving facility, connectivity to e-library, and use of technology base lightly interactive multimedia, etc.

Basically, there are four principles to be kept in mind for successful teaching in the virtual classroom such as dealing with i) media richness, ii) timely responsiveness, iii) organization and iv) interaction. In the traditional classroom, a pleasing voice, occasional jokes, dramatic gestures, eye contact with the teacher and the classroom interaction can help to enliven a long lecture. But in virtual classrooms, there is only the computer screen and the printed pages. Even if the multimedia is there, long segments of lecture-type materials are boring. Hence, in order to maintain interest, the instructor should use written language in a skilful way by putting some humour and metaphors. It is better to orchestrate active participation by the students and stimulate collaborative assignments that involve both social and task-oriented activities. The instructor should deliver small segments of lecture with print/pre-recorded materials accompanied with opportunities for students' participation. Secondly, unlike the traditional classrooms, the students in the virtual classroom will not receive an immediate response to their questions and comments. This can be very frustrating, especially if they are 'stuck' in the middle of a mathematics problem or project assignment. In this case, in order to encourage the students, the instructor can promote more active participation / interaction and provide the feedback to students in the virtual classroom more frequently/daily. In the ideal situation, the conscientious teacher/instructor can become a "perpetual professor" when he/she could realize that teaching is continuous, like parenthood, rather than being confined to computer screen, printed materials or a few specific hours of lecturing. Thirdly, unless the study materials of online courses/virtual classrooms get organized, students will become very confused. Therefore, the instructor must establish regular rhythms and schedules, based on dividing the course into modules which last a week, a week and half, or two weeks each so that the participants can plan ahead in terms of when they will need to sign online and when work will be due, and so that the group moves through the topics in an orderly manner. One basic strategy to segregate and organize different modules and activities is to use several conferences for different types of activities, and to have the class move from one to another as they progress through topics.

Another strategy is for the instructor to enter the stimulus materials for each week's work on a regular basis, with new material predictably appearing at least twice a week. The most significant determinant of the students' satisfaction in the online

if he/she can cajole or coerce the students into this collaborative approach to learning, then they would share ideas with each other. This is both the key and challenge for being an effective teacher in the virtual classroom environment. Collaborative learning is encouraged in case of virtual classrooms which emphasize group/cooperative efforts among faculty and students. In this context, knowledge is viewed as a social construct, and therefore, the educational process is facilitated by social interaction in an environment that facilitates peer interaction evaluation and cooperation (Buffer 1984; Whipple 1987). The "teacher" becomes primarily a facilitator who structures learning opportunities, serves as a resource, and encourages the students to work together to build a common body of knowledge. The virtual classroom/learning environment not only facilitates collaborative learning but also supports independent learning and generative, active learning techniques that are self-paced by each participant.

MERITS & DEMERITS OF DIGITAL CLASSROOM

Merits

For centuries, text books have been the most important teaching-learning tool in all types of schools. The physical format of the textbook does not easily allow student and teacher to depart from the prescribed path, or to link to new concepts and ideas from other disciplines (Law 2000). Whereas the virtual textbooks move the learners beyond content mastery to information seeking and problem solving skills. This enables the learner to evaluate and synthesize information from diverse sources and understand and apply the difference between facts and opinions, grasp multiple and diverse perspectives and draw insights from these and utilize these within the context of one's own knowledge base and experiences (Siegel & Sousa 1994). In comparison to traditional textbook, the Web seems to be more suitable for learning, where the information can be delivered in both linear and non-linear format; It can be presented via multimedia with text, pictures, video, sound and animation. Vast amount of information can be searched and downloaded from Internet. In traditional classrooms, most teachers make use of a chalkboard for further clarification of a point. But the instructor of a virtual classroom may use the whiteboard to answer questions from students. Such tools allow images to be displayed, manipulated, annotated, and shared between two learners or among a whole group (Turoff 1995). An important part of the physical class environment is the personal interaction as questions are asked by the students. Allowing all students to 'hear' the questions and answers helps everyone to learn and encourages additional questions. In virtual learning environment, list servers can be used to redistribute e-mail messages. Usenet newsgroups, computer conferencing and collaborative work spaces may serve for sharing this kind of interactions. More dynamic questions and answer interaction can be created using text-based chat sessions, text-based virtual learning environments and net-based virtual auditorium or lecture room systems. The net-based virtual auditorium or lecture room systems are more sophisticated and provide voice communications and more features of traditional classrooms such as slides, application sharing and students' feedback. Virtual classrooms use videoconferencing, and teleconferencing to make the presentation more attractive and lively.

Digital classrooms are more accessible, flexible and convenient in their approach towards education, students and teachers. Virtual learning environment encourages freedom of expression and students are more open to communicate and express opinion and would often thrive in these environments. Studies have shown that online learning has a valuable learning experience due to its novelty effects, which creates a perception of increased value (Wright et. al. 2000). Recent research found that online

take time to analyse and synthesize the learning materials. Research has shown that students take online classes because they are able to get the course schedule they want to fulfill the degree requirements. Moreover, multimedia use has made the virtual learning more interesting and lively, thus has paved the way for fulfilling the emerging needs of higher education (i.e., mass education, professional education) in 21st century India. Online courses offer more flexibility, convenience and access to students. Virtual classrooms promote collaborative learning attitude among students. Through web based learning, vast amount of information can be searched, reorganized and downloaded from decentralized worldwide digital libraries. Also the quick delivery feedback ability of the Web can make learning more effective (Liaw 2000). Through virtual collaboration researchers can also share data visualization and create documents collaboratively producing and editing text in real time.

Demerits :

Learning in digital classroom is not natural and spontaneous rather artificially created. The teacher in the virtual classroom is present in virtual image, not physically. Thus, virtual classroom lacks the human touch. The virtual students seem more frustrated, not only from the technology but from the inability to ask the teacher questions in a face-to-face environment. As the virtual learning environment lacks human face-to-face interaction, critics are of the opinion that probably it has a long-term effect on the children's emotional development and interpersonal relationship when they would be grown up as adults in society. It is thought that children will miss out on the important friendships that are usually formed in traditional schools and this will lead to poor social skills in adulthood. Virtual classrooms are suitable for higher learning only, not for primary level children. For availing the facilities of virtual learning the learner has to be matured, self-motivated, computer literate and well versed with the components of virtual classroom. Primarily the teacher in the virtual classroom follows the Lecture-cum-demonstration method with multi-media use which is suitable for higher level courses. It is not suitable for lab-based and activity oriented courses. There is no scope for testing the entry level behaviours; thus a teacher cannot judge the degree of disparity among students. Also the differences in learning styles and ranging aptitude levels would result in further discrepancy. Subsequently, some students would learn less effectively in virtual environments and thus would require more individual/personal contact with a teacher. Moreover, as more numbers of schools and universities are now operating online, it is becoming increasingly difficult to judge and evaluate the academic virtue and quality of education provided by them. In a virtual classroom set up, the role of a teacher is significant but students' response is secondary. Hardly the teacher does have the scope to get an immediate feedback regarding his teaching. In virtual classroom, the teacher's communication skill is more important than any other competencies i.e., managerial or interpersonal or liaisoning skills. There is a little scope for the all round personality development of the children. Individual caring, counselling, emotional sharing mentoring etc. are absent in virtual classrooms with the teacher only present on the audio-visual screens. There is little scope for direct teacher-student intervention and two way communication. The factors, like subject expertise, communication skill, expression through body language, personality, skill of holding students' interest and attention play a very crucial role in virtual learning and the success of the programming course primarily depends on these factors.

The whole system of virtual classroom education is based on technological advancement and operations and any sort of technical fault will create chaos in the education system. Even if the learner gets web based electric textbooks often they do not provide all of the details that users need. Sometimes also insufficient emphasis given on

good Human centred design of the interface and huge amount of overloaded information create frustration among the users. Another disadvantage with online courses is that students may encounter problems with software compatibility, connection, connection speed, server unreliability, computer problems etc. If students encounter problems they may become easily discouraged and dissatisfied with online education. Moreover, the misconception persists that online courses are easier. But in reality, online courses are equal or more challenging than traditional face-to-face courses because the primary responsibility for facilitating learning shifts to the students. Thus, if a student is not motivated and matured enough to be reflective and evaluate his own learning strategies, he or she may not succeed in virtual education. So, the students need to be self-motivated to keep on track. (wright et. Al 2000). No. face-to-face contact with classmates or instructors can lead to feelings of isolation or lack of connectiveness.

FUTURE CHALLENGES & OPPORTUNITIES

Researches have found out some new trends for future which may have a beneficial impact on Web based learning, such as “Haptic Interfaces” “New Networks” and “PDA/Wireless Connections”. Haptic interfaces are not widely used in current Web based learning environments but are found in some commercial games (Bussell 2001). This technology has come to include tactile feedback for example, smooth and rough textures; and force feedback – kinaesthetic – sensation movement resistance and muscle tension. Many learning resources employ the sense of touch to involve learners for example children’s books with textures, illustrations or embossed letters or the wide use of sand, modelling materials in the classroom. The haptic technology can benefit the children with special needs especially visually impaired and also be used to successfully teach concepts in physics and math. It allows for a more interactive learning experience which could be potentially implemented across a wide range of subjects. The other future prospects in Web based learning is new network which can offer opportunities to virtual learning environments. For example, “Tele-immersion” is the technology that will allow people in different parts of the world to feel as if they are sharing the same physical space connecting the real places in real time through the development of “tele-cubicles.” With such practices virtual learning environments would be able to make the real time tutorials and teacher-pupils meetings/interactions/discussions. The above techniques can also be used in new curriculum areas less suited to a virtual learning environment and with the objects even though these are miles away. Thus, it accelerates the interactive learning in virtual classrooms. Of course, these developments require much more organization and imaginations than simply placing text on the Web. Future developments in virtual learning environments may also embrace wireless and portable devices. The benefit of portable devices would mean that students would be able to collaborate and share solutions, thus fully acting out the learner’s roles of apprentice and peer-tutor as described by (Hung 2001). Students can also fully utilize a PDA by taking it with them for reference – for example a student on a biology field trip could use their device to identify an unfamiliar organism. Wireless local area networks, can also be used to provide access to virtual learning environments while allowing the learner to choose their own personal learning location. The future of virtual learning environments has many possibilities. If issues of cost and programming would be resolved one can undertake self-directed learning using a range of senses. New networks can allow students new opportunities way beyond those offered by the Web in its current state, but care full planning and innovations will be required to ensure that the potential for the scope of delivery is reached.

Conclusion :

The future of virtual learning environments has many innovative and exciting possibilities. At the same time adventures in learning call for creative and potent environments where individuals share meaningful knowledge and experiences in constructing new information and ideas. These adventures foster mutual collaboration that allows learners to apply newly acquired learning in the design of insightful, cognitive processing without detachment/obscurity from real-life situations. A judicious blend of both traditional and virtual learning environment with special attention to students' needs and satisfaction can create constructive and creative learners, teaching community and learned society.

REFERENCES :

- Bruffee, K.A. (1984) Background and history to collaboration learning in American colleges. *College English* 46, 7, 636-652.
- Bussell, L. (2001) Haptic Interfaces : getting in touch with web-based learning, *Educational Technology*, May-June
- Hung, D. (2001) Design Principles for web-based learning: implications from Vygotskian thought. *Educational Technology* May-June
- Kerr, S.T. (1996) Visions of sugarplums: the future of technology, education and the schools. In Kerr, S.T. (Ed.) *Technology and the Future of Schooling*. NSSE, UCP, Chicago.
- Liaw, Shu-sheng (2000) Virtual textbooks: features and implementation. *Educational Technology*, July-August.
- Morrisett, L.N. (1996) Habits of mind and a new technology of freedom, *First Monday* 1, 3, October.
- Noble, D.F. (1998) Digital diploma mills _ the automation of higher education. *First Monday* 3, 1, January.
- Postman, N. (1996) *The End of Education: Redefining the Value of School*, Vintage, New York.
- Russell, G. (2001) Virtual Schools and educational futures. *Educational Technology* November-December.
- Turoff, M. (1995) Designing a virtual classroom, *Proceedings, ICCAI 95*, Taiwan.
- Whipple, W.R. (1987) Collaborative learning: recognizing it when we see it. *Bulletin of the American Association for Higher Education* 40, 2, 3-7.
- Wright, V.H. et. Al. (2000) A critical comparison of graduate student satisfaction in asynchronous and synchronous course instruction. *Plan and changing* 31, 107-118.

Seven Steps In The Sky: A social Document

Ansuyaben Piyushbhai Mehta
Government Arts College
Ahmedabad

Kundanika Kapadia, a revolutionary Gujarati writer presented the plights of the Indian Women in the famous novel “Seven Steps In The Sky”. She has presented a woman as a mute sufferer. Nobody is there to soothe her, console her or to hear her voice, not even her husband. Just like the daughter – in – law of an American writer Adrienne Rieh, she takes care of and looks after each and every member of the family but nobody is there to share her pain.

Vasudha is the heroine of this novel. She suffers a lot in her life. Vasudha wants to have the space, the freedom to be herself and not simply a woman cast in the image that a man wants of her - Obedient, dependent, conforming to the scale of mother, housewife and mistress. “Seven Steps In The Sky” is the story of the new Vasudha, after thirty-two years of marriage finally dares to challenge her husband’s authority and leave home to fulfill her aspirations.

Some critics have classified the novel as “problematic” and some critics have classified it as a ‘committed novel’. Kundanika Kapadia has expressed her firm belief on the place of a women in society and the fettered state of women, reflecting life as she has seen in the family and around her. This is not simply the story of Vasudha.

“If is also the story of several other women who yearns for fulfillment. With examples like Sumitra who refuses to undergo the indignity of being cross-examined by prospective grooms, Vasanti who stifles her career for the sake of her husband only to lose him to another women, Ranjana bullied by her unfaithful husband and Ana made to suffer for her success”.

Their stories represent the problems of millions of other womaen and through their battle to assert their dignity. Kundanika Kapadia shows how women can give a new direction to their lives. The author has expressed her firm belief on the place of a woman in society and her opinion seems to be – “Everyone is unique or uncommon but a female is more unique”. She believes – “an individual, if born as a female has to suffer in one way or other at every stage of life. Women are much persecuted.”

Kundanika Kapadia is a feminist. She is against the attitude of the menfolk and makes a protest against the superfluous attitude of menfolk that “we bring you everything: clothes, ornaments, money. What more do you want? What more could you want?” She is always regarded inferior and weaker. But the fact is this, that it is she, a woman, who fills the life with colour, art and interest. Yet her social status is forever of a second category. The chariot of life has two wheels; men and women; and she shoulders the burden equally with male partner. Yet in the male dominating society, she is always regarded as inferior and weaker.

Thus the author desires to express this view of life and so has described man – woman relation. The issues arising out of that relationship, human feelings, meanings and dimensions of it in the novel and after such difficulty and labour, the author has tried her best to narrate those feelings. The novel is written with this specific view before her mind. Seven Steps – the term denotes a marriage ceremony (saptapadi) that has in fact become synonymous with the rights of women and a household phrase. Kundanika Kapadia is in favour of complete freedom for women. She is an optimistic and hopes to rebalance the current measuring rod of the family ties that puts man superior to woman. Kundanika Kapadia announced that the situation described in the book is based upon facts and real incidents and thus the book has become a social document. “Seven Steps in The Sky” is the result of the current prevailing trends in the social set up in almost all the countries and especially in India. The present scenario is – “women are always treated as belonging to second category. A female is never regarded as a free individual, but her entire life’s value is based upon her relations with males – in the childhood under father, in married life under the husband and in old life under the other male relatives.”

The authoress has taken up the problems of female liberation and intended to concentrate as well as pinpoint to comment upon the hard truth that - “In all the countries, in all the social cultures, a female’s position has always been lower than that of male counterparts. This is the universal situation and especially more acutely realized in Hindu society.”

Kundanika Kapadia discussed the problems by delineating the central character of Vasudha. In one place the novelist asks a pointed question – “Is there a possibility to have a human relation between a husband and wife, between a male and female, whose base is earth and extended up to the open sky?” Isha raises another question – “Is there a possibility of having a true and cordial relation between male and female in Hindu society?”

In order to discuss various social problems, the writer has drawn Vasudha’s character as the heroine. The problems highlight the conflict between the existence and importance of the position of female in society, and through the discussion of such problems, the author has intended to arrive at a real vision of life.

Vasudha raises a question – “can one live the way one wants to, especially if one is woman?” At this Ana relies, “Yes, but she will have to tear the fabric of society.” But, it is really a very difficult job. Alopa gives the solution that she will have to be a very bold and independent. She will have to gather courage to face the society she says – “She can, if she has the courage to hold her own against society, to survive against its rejection and that of her own people.” Vinod also has the same view. He says, “Also, she must have the courage to live on her own.”

Isha wants to give the solution of all these problems. Her approach is quite positive and acceptable to all. She says – “We wanted to be aware of the wonder of the great outer world and to have reverence for its phenomena; to resolve the disarray of our small, enclosed personal selves and through this to find a new inner world; to become whole and

to live richer life. It was this process that we called a creativity – something more stable and valuable than what is normally associated with the world.”

The novel gives a direction in the way of women emancipation and liberation. Everywhere in the world, in every country and society, the place of woman is considered lower than man. With marriage there is no change for a male member but a female suffers complete changes in her home, family, work, religion, etc. These are forcibly altered. The condition of a woman becomes worse. In this case, if the husband deserts her or if he dies; the wife has to suffer intolerable hardships.

Vasudha says – “If a wife falls in love with another man, her husband would throw her out of the house, or might even kill her. But, if a husband falls in love with another woman, the wife is expected to have patience, tact and forgiveness. But, forgiveness born out of helplessness does not have much value. To forgive when one is in a position of power – that is the sign of strength.”

When the novel published in the serial form in the Sunday edition of “The JanmabhumiPravasi” in 1992, the novel created a great controversy. Kundanika Kapadia had to make this declaration in defense.

“Most of the situations narrated in the novel have hard facts in background and thus, the novel is a kind of social document. Women have always been regarded secondary to men. A female has never been accepted as a free individual, her life value has been shaped with her relation to the males. So her identity is totally based on the males in her life.”

Observations on the Title of the Novel:

The title of this novel “Seven Steps In The Sky” is really apt and appropriate. The theme, the main motive of the novel moves around the title. Besides this, the title is suggestive. Originally, Kundanika Kapadia - a very revolutionary writer has written the novel in Gujarati. The writer is a feminist, a champion of women’s emancipation, their freedom and liberation. In Gujarati, the meaning of the words ‘Seven Steps’ means a marriage ceremony (saptapadi). In fact it has become synonymous with rights of women and a household phrase.

In “Seven Steps In The Sky”, Kundanika Kapadia advocates the case of the women. She has taken up the problem of female liberation and intended to concentrate and pinpoint to comment upon the hard truth that, “In all countries, in all religions and in all the social cultures, a female’s position has always been lower than that of the male counterparts. This is the universal situation and especially more acutely realized in Hindu society.”

Thus ‘Seven Steps’ denotes ‘Saptapadi’, ‘sat pagala’, marriage or marital relation but ‘in the sky’ denotes here not really sky but it means the freedom, liberation and emancipation. A woman must not be treated as inferior to man; she is equal to him and a free bird just like a man.

The bridegroom and the bride take seven steps around the holy fire and take an oath to live married life but in reality; the seven steps fasten a rigid and permanent chain around the bride’s feet. According to the novelist, marriage means to step in the province of

limitations. The moment a hindu woman marries, she is imprisoned into a narrow and thorny hedge of many limitations and objections to her freedom.

The title of this novel is based on Jonathan Bach's famous novel – "Jonathan Livingston Seagull". Every woman has wrongly accepted the belief that she has biological limitations and her life is like that of a seagull that cannot fly high; but sticks to line with ship. But one seagull shattered the bounds and flew high with complete freedom. In the same way the heroine of the novel Vasudha overstepped the boundaries established by the male dominated society, and she came out from the closed atmosphere of the home by crossing the doorstep and freed herself from crushing social customs. She initiated a new walk in the direction of female emancipation.

In this novel heroine Vasudha takes a new step in the direction of female liberation in the direction of freedom and emancipation. Thus, sky is the symbol of freedom, its free from bondages and totally free and expands in all and every direction. "Seven Steps" are also related to mutual relationship of wife and husband. It relates to human values or relations. The novelist emphasizes that the life of loneliness is not possible and relations are inevitable because life is made up of various type of relations. After 'Seven Steps' in her marriage, she was under pressure at that time she realized –

"For the first time she realized how many pressures here – on her, seen and unseen, near and far. For centuries, parents who had daughters no matter which strata of society they came from were anxious to get rid of them in marriage as soon as possible. It was this anxiety that was bearing down on her. Will I ever live free from it? She wondered." She was just thinking of all these things at that time.

"A large white bird emerged from the darkness and flew past. She saw a streak of light on the horizon and felt as if the sky wanted to give her a message. After the wedding tomorrow she would be caged in responsibilities. How free this bird was! Fascinated, when watched and felt as though she was flying with it higher and higher, sailing in a space filled with music – was it a bird song or the song of the sky or her own singing; she could not tell. Had she become one with everything? She thought, life should be like this, like the flight of a bird in the sky – weightless, without pressure, in rhythm with everything, singing and voyaging to the heights."

That was inner intuition of Vasudha before her marriage. But her last wish was – "Later that night, when she was alone, she thought about her experience. The bird had been a message. A seed had been planted in her young mind. Someday I shall live like that bird. She promised herself. Tomorrow I may get married, set up a home, have a family but one day I will live in time with my wishes. I will say yes if I want to or no if I so desire. I will not line under any pressure. I will compose my song and sing it to."

After thirty-two years of unhappy married life, she fulfilled her wish. She was fed up with the normal family set where there was no harmony, no love or understanding and respect. She came to the terrace and at that time felt as if she enjoyed the lap of mother in the sky. The clouds sailed freely above her, there was delicate breeze and she felt a peculiar freeness inside and outside her body. As if the sky came down and entered into

herself feeling of dynamic action was realized and she reflected in the wide sky like a small star and she realized pure delight.

She broke off with her husband in spite of having children. “Does anyone of all have any real relationship with anyone else? Then what is that we are related to? To the image we have formed of others, to the traditions formed by society, the world we create in one imagination, the image we carve of the other person. I wanted to find out what this basic foundation was... but I couldn’t complete my search.”

Conclusion

This is not simply the story of Vasudha. “Seven Steps In The Sky” is the story of success.” Vasudha presents her pang and agony and only for this reason she has come to this harsh decision she says, “For years, I lived like everybody else. The care and happiness of my family – I looked after it like a precious gem in the palm of my hand. Home, relations and social dealings. I did everything that was expected of me. I thought I was the ideal housewife. I was totally absorbed in it. Then one day, I thought, I don’t want to live like this. I don’t want to die fulfilling others expectations. I want to live a life that satisfies me. I want to live true to myself to my thoughts and feelings. I don’t want to be an ideal wife, I want to be a real woman.”

મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રે ધંધાકીય નિયમન સંદર્ભમાં અધિકૃત રસપ્રદ સર્વેક્ષણ અહેવાલ

– જાડેજ દેવેન્દ્રસિંહ બી.

M.A. M.Phil (Economics), Ph.d(continue.....)

ભારત સરકારના તત્કાલીન યોજના પંચ (હવે નીતિપંચ) દ્વારા ડેલોઈટ ટોકે તાહેમાત્સુ ઈન્ડિશ નામની કંપનીને ભારતના વિવિધ પ્રાંતોમાં મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રે નિયમકારી વાતાવરણ કેવું છે ? તેનો પ્રતિસાદ કેવો છે ? તેના વિવિધ તત્ત્વોને ધ્યાનમાં લઈને એક બૃહદ સર્વેક્ષણનું કામ સોંપેલ હતું. કંપનીએ તેના નિશ્ચિત પદ્ધતિ નિર્દેશકો-મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ વિગેરે નિશ્ચિત કરી યોજનાપંચની દેખરેખ હેઠળ પણ સ્વતંત્ર રીતે એક વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે. તાજેતરમાં જ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫માં આ અહેવાલનું સંક્ષીપ્તીકરણ આયોજન પંચ દ્વારા તૈયાર થયેલ છે. “સર્વે ઓન બીઝનેસ રેયુલ.ટરી એન્વાયરમેન્ટ ફોર મેન્યુફેક્ચરીંગ – સ્ટેટ લેવલ એસેસમેન્ટ” શીર્ષક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલ આ અહેવાલ મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રના ખેલાડીઓ, ટોચના અમલદારો, સંશોધકો અધ્યાપકો સહુને માટે ખૂબ જ ઉપયોગી એવું ભાથુ પૂરું પાડે છે.

ભારત સરકારે બારમી યોજનાના એજન્ડામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિધોષ કરેલ છે કે, વર્ષ ૨૦૨૫ સુધીમાં રાષ્ટ્રની કાચી ગૃહ પેદાશમાં મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રનો હિસ્સો વધીને ૨૫ ટકા સુધીનો હોય. ૨૦૧૫ના વર્ષ સુધીમાં મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રે રોજગાર વૃદ્ધિ ક્ષેત્રે વધારાના ૧૦૦ મિલિયનની તક વધારવી અને સુયોગ્ય નીતિના સથવારે ભારતના મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રને વૈશ્વિક કક્ષાએ સ્થાન અપાવવું.

આ અતિ મહત્ત્વના સર્વેક્ષણમાં રાષ્ટ્રના કુલ ૪૦૨ ઉત્પાદકો, ૫૦ ઔદ્યોગિક સંગઠનો અને ભિન્ન ભિન્ન રાજ્ય સરકારોના પસંદ કરેલા કુલ ૧૪૦ જેટલા ટોચના અધિકારીઓને આવરી લેવામાં આવ્યા હતા. કુલ ૪૦૨ ઉત્પાદક એકમો લઘુત્તમ ૧૦ જેટલા પ્રત્યેક મેદાલય, મણિપુર સિક્કિમ માંથી તો પણ ૨૧ જેટલા મધ્યપ્રદેશમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. સર્વેક્ષણકૃત ઉત્પાદન એકમોનું કદમાં વિભાજન કરવામાં આવે તો ૧૫ ટકા એકમો વિશાળ કદના, ૧૬ ટકા મધ્યમ કદના અને બાકી ૬૯ ટકા લઘુ તથા સૂક્ષ્મ કક્ષાના એકમો હતા. સર્વેક્ષણકૃત એકમો જે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. તેના અનુભવો સમયગાળાને ધ્યાનમાં લઈને વિભાજીત કરવામાં આવે તો સર્વેક્ષણકૃત કુલ ઉત્પાદન એકમો પૈકી ૨૨ ટકા એકમો એવા હતા જેની સ્થાપનાને ૩ વર્ષ થયા હોય, ૧૮ ટકા એકમો એવા હતા જ્યાં ૩ વર્ષમાં કદનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોય જ્યારે બાકીના ૬૦ ટકા ૩ કરતા વધુ વર્ષોથી બજારમાં કાર્યરત જેવા મળેલા હતા. માલિકી તરેહની રીતે તપાસવામાં આવે તો સર્વેક્ષણકૃત ઉત્પાદન એકમો પૈકીના મોટા ભાગના

લિમિટેડ કંપની સ્વરૂપના, તો બાકીના વ્યક્તિક એકમ પેઢી સ્વરૂપના હતા. વિભાગની દૃષ્ટિએ બધા જ એકમો મુખ્યત્વે લોખંડ-પોલાહ તથા ખાદ્ય પ્રક્રિયાવીત પ્રકારના એકમો હતા.

વિવિધ રાજ્યોમાંથી સર્વેક્ષણ માટે પસંદ કરેલા એકમોને તેમના રાજ્યોની નીતિ (વહિવટી પ્રક્રિયા) ને નિયમોને મળતો પ્રતિસાદ વિગેરેના સંદર્ભમાં પોઈન્ટના માપનથી મૂલ્યાંકનનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. નિયમનકારી માપદંડોને લગતા છ વિવિધ આયામોના સંદર્ભમાં જે તે રાજ્યો વર્તમાનમાં કઈ કક્ષાએ છે તો ભારાંક આપવામાં આવેલ છે.

આ સર્વેક્ષણ અહેવાલમાં એકંદર ચિત્ર ઉપરાંત મહત્વના મોખરાના બધા જ રાજ્યોનું વ્યક્તિગત મૂલ્યાંકન ચિત્ર પણ મૂકવામાં આવેલ છે. આ મૂલ્યાંકન ચિત્રમાં રાષ્ટ્રની કુલ કાચી ગૃહ પેદાશમાં જે તે પ્રાંતનું ઉત્પાદન ક્ષેત્ર કેટલો હિસ્સો આપે છે તે આધારે રાજ્યોનો ક્રમ દર્શાવેલ છે. મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રનો જે કુલ હિસ્સો છે તેમાં રાજ્યનો ટકાવારી હિસ્સો રાજ્યોની કાચી ગૃહ પેદાશમાં જે તે રાજ્યના ઉત્પાદન ક્ષેત્રનો હિસ્સો વર્ષ ૨૦૦૭-૦૮ થી ૨૦૧૦-૧૧ના સમયગાળાનો સી એ જી આર (કંપાઉન્ડ એન્યુઅલ ગ્રોથ રેઈટ) જે તે રાજ્યના કુલ કેટલા લોકોને ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાંથી રોજી મળે છે તે અને રાજ્યોના કુલ કામદારો જે રોજી મેળવે છે તેમાં મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રે રોકાયેલાનું ટકાવારી પ્રમાણ વિગેરે દર્શાવવામાં આવેલ છે.

મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્ર - મહત્વના રાજ્યોનું ચિત્ર

પ્રાંત	રાષ્ટ્રની કાચી ગૃહ પેદાશના સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રમાં ક્રમ	મેન્યુ-જીડીપીમાં ટકાવારી	રાજ્યની ગૃહપેદાશમાં હિસ્સો (ટકાવારીમાં)	CAGR	ક્ષેત્ર રોજગાર પ્રમાણ	
					કુલ કામદારોની ટકાવારી પ્રમાણ	કુલ કામદારોની મિલીયન પ્રમાણ
આંધ્રપ્રદેશ	5	5.1	12	7.6	11	4.4
બિહાર	17	1	5.8	11.4	5.1	1.4
છત્તીસગઢ	16	1.7	16.2	(-) 11.5	5	0.5
ગોવા	20	0.7	25.1	6.2	21	-
ગુજરાત	2	13.7	28.2	9.5	13.7	3.4
હરિયાણા	8	4	18.5	6.1	15.4	1.5
હિમાચલ પ્રદેશ	18	0.8	16.8	18.0	3.9	0.1
ઝારખંડ	12	2	23	0.10	6.7	0.7

કેરળ	14	1.9	7.4	4.3	12.4	1.6
મધ્ય પ્રદેશ	11	3.1	12.6	8.8	6.3	1.8
મહારાષ્ટ્ર	1	18.9	19.8	3.1	10.8	5.3
પંજાબ	10	3.8	20.1	6.9	13	1.3
રાજસ્થાન	9	4	14.4	-(9.9)	5.9	1.6
ઉત્તર પ્રદેશ	4	7	13.7	4.5	9.6	6.4
ઉત્તરાખંડ	15	1.8	25.9	15.4	6.3	0.3
તમીલનાડુ	3	11	20.9	10.3	17.2	5.2
આસામ	19	0.8	7.7	6.5	4.1	0.5
ઓરીસ્સા	13	2.6	16.2	7.0	8.3	1.4
પં. બંગાળ	7	4.3	10	5.3	18.4	6.3

સર્વેક્ષણના આધારે ભારતના વિવિધ રાજ્યોના સંદર્ભમાં મેન્યુફેક્ચરીંગનું પ્રાથમિક ચિત્ર આ કોષ્ટકમાં રજૂ કરેલ છે. કોષ્ટકમાં દેશની મેન્યુફેક્ચરીંગ આવકમાં રાજ્યોના મેન્યુફેક્ચરીંગની આવકનો હિસ્સો અને તેના આધારે રેન્ક આપવામાં આવેલ છે. આ કોષ્ટક તપાસતા મહારાષ્ટ્ર તથા ગુજરાત સમગ્ર ભારતમાં પ્રથમ તથા બીજા ક્રમે જોવા મળે છે. પરંતુ મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે મહારાષ્ટ્રના મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્ર દ્વારા રાષ્ટ્રની મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રની પેદાશમાં જે હિસ્સો જોવા મળેલો છે તેની સરખામણીમાં ગુજરાતનો હિસ્સો ટકાવારી ધ્યાને લેતા પ.ર ટકા બીંદુ જેટલો ઓછો છે. તમીલનાડુ ત્રીજા સ્થાને છે. પરંતુ બીજા અને ત્રીજા ક્રમના ક્ષેત્રીય હિસ્સામાં પણ ૨.૯ ટકા બીંદુ જેટલો તફાવત નોંધાયો છે. ચોથા ક્રમે ઉત્તરપ્રદેશ તથા પાંચમા ક્રમે આંધ્રપ્રદેશ છે. આમ, મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રે પશ્ચિમ ભારત તથા દક્ષીણ ભારતનું પદ્ધતિ અન્ય વિભાગો કરતાં ભારે જોવા મળેલ છે.

જે તે રાજ્યોની તીજેરીમાં રાજ્યના મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રના ટકાવારી હિસ્સાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો તેમાં ગુજરાત ૨૮.૨ ટકા સાથે મોખરે નોંધાયેલ છે. ઉત્તરાખંડમાં રાજ્યની તીજેરી એ મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રનો હિસ્સો ૨૫.૯ ટકા નોંધાયેલ છે. આસામ, ગોવા, કેરળ, રાજસ્થાન, છત્તીસગઢ જેવા પ્રાંતોમાં જે તે પ્રાંતની તીજેરીમાં મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રનો હિસ્સો ખુબ જ નજીવો જોવા મળેલ છે.

વર્ષ ૨૦૦૭-૦૮ થી ૨૦૧૦-૧૧ના સમયગાળાથી મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રના સળંગ વૃદ્ધિદરને વાર્ષિક ચક્રવૃદ્ધિદર સ્વરૂપે જોવામાં આવે તો તાજેતરના વૃદ્ધિના વલણો સ્પષ્ટ થાય. આ સંદર્ભમાં સમગ્ર દેશમાં હિમાચલપ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ, બિહાર ખૂબ જ સારી સરસાઈ ધરાવે છે. આ વલણ સ્પષ્ટ કહે છે કે છેલ્લા ૫.૭ વર્ષમાં એકંદરે પરંપરાગત રીતે સમૃદ્ધ ગણાતા ગુજરાત-

મહારાષ્ટ્ર જેવા પ્રાંતો જ તુલનામાં હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ કે બિહાર જેવા વધુ સ્પર્ધાત્મક સ્વરૂપે ઊપસી આવેલા છે.

મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રની રોજગારક્ષમતાના સંદર્ભમાં વખતોવખત વિવાદ થતો રહ્યો છે.તાજેતરના ભારત સરકારના અન્ય અહેવાલમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવેલ છે કે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ઇરાદાપણ દ્વારા ઘોષીત રોકાણ, વાસ્તવિક રોકાણ અને ઇરાદાપણથી ઘોષીત રોજગારીની અપેક્ષાએ ખરેખર રોજગારી સર્જનના આંકડાઓ પણ વાસ્તવિક મર્યાદાઓ જેવા મળી છે. મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રે જે તે રાજ્યોમાં કુલ કામ કરતી સંખ્યાના રોકાયેલા કામદારોના ટકાવારી પ્રમાણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો પં.બંગાળ, હરિયાણા, ગુજરાત તથા પંજાબ જેવાં વધુ સારી સ્થિતિમાં છે. તો આસામ, છત્તીસગઢ, બિહાર જેવા પ્રાંતોમાં કામ કરતી વસતિ પૈકી મેન્યુફેક્ચરીંગમાં રોકાયેલાનું ટકાવારી પ્રમાણ ઓછું નોંધાયું છે.

વસ્તીગીયતા અને ગુન્હાખોરી – એક આંકડાકીય પરિક્ષણ

- પ્રા. ડૉ. એન. આર. દેસાઈ

આસી. પ્રોફેસર (આંકડાશાસ્ત્ર),

એચ. એન્ડ એચ. બી. કોટક ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ

સાયન્સ કોલેજ, રાજકોટ

સાર સંક્ષેપ:

સુગ્રથીત સમાજમાં સુખકારીના સંદર્ભમાં કાયદા વ્યવસ્થાના નિયમનને મહત્વ આપવામાં આવે છે. વિકાસના બદલાતા પરિમાણોમાં અભિવ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય, સુચારુશાસનને પણ સામેલ કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય ફલક ઉપર કે સ્થાનિક ફલક ઉપર ગુન્હાખોરીની માત્રા અને સ્વરૂપ ને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનાત્મક લેખમાં એકમ કક્ષાએ ગુજરાતના મહાનગરોમાં ગુન્હાખોરીના પ્રમાણને વસ્તીની ગીયતા સાથે સાંકળીને તેનો અનુબંધ ચકાસવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો છે. અભ્યાસને વધુ વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવાના હેતુથી કાયદાવર્ગ પદ્ધતિથી આંકડાકીય પરીક્ષણ કરવામાં આવેલું છે. જે પરંપરાગત માન્યતા છે તેને સમર્થન આ પરીક્ષણમાં પ્રાપ્ત થયેલ છે. એટલે કે જ્યાં વસ્તીની માત્રા વધુ છે અને વસ્તીની ગીયતા વધુ છે ત્યાં બીજા વિસ્તારોની સરખામણીમાં ગુન્હાખોરી વધુ જોવા મળે છે. એક બીજો અર્થ એવો પણ તારવી શકાય કે જ્યાં વસ્તીની ગીયતા વિશેષ છે ત્યાં સુચારુશાસનની સુધારણા માટે વધુ સઘન પ્રયાસોની આવશ્યકતા છે.

ચાવી રૂપ શબ્દો: ગીયતા, સુચારુશાસન, કાયદાવર્ગ, સાર્થકતા કક્ષા, સ્વતંત્ર માત્રા

પ્રસ્તાવના:

સામાન્ય રીતે એવું સમજવામાં આવે છે કે, ગુન્હાખોરી અને ગરીબી સીધો સંબંધ છે. સમાજ વૈજ્ઞાનિકોમાં ગુન્હાહિત પ્રવૃત્તિઓનાં કારણો અંગે તિવ્ર મતમતાંતર જોવા મળે છે. જોન ગાલબ્રેય નામના નોબેલ વિજેતા અર્થશાસ્ત્રીએ એક વિધાન કરેલું જે ઘણું સૂચક છે. તેમના મતે “પોવર્ટી અને વ્હેર ઇઝ ડેન્ઝરસ ટુ પ્રોસ્પેરેટી એવરી વ્હેર” આંતર રાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠનનાં એક અહેવાલમાં પણ એવું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે મજૂરોની કંગાળીયત શોષણનીતિનો પરિણામ છે અને સામાજિક ગુન્હાખોરી આ કંગાળીયતનું પરિણામ છે. સામાન્ય રીતે સમાજની અરાજકતાનાં મૂળમાં સમાજમાં જોવા મળતો તિવ્ર ભેદભાવ વધુ જવાબદાર હોય છે.

સમાજ વૈજ્ઞાનિકોએ તો વિવિધ તબક્કે જૂદા-જૂદા પ્રકારનાં સર્વેક્ષણોને આધારે એમ કહ્યું કે સમાજમાં વધતી ગુન્હાખોરી એ સમાજની વધતી જતી ગતિશિલતાની નકારાત્મક કે બાહ્ય અસર છે. જે ચલ પરિમાણો સમાજમાં ગુન્હામાં પ્રવૃત્તિનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે તે

ચલ પરિમાણો પૈકી આર્થિક અસમાનાતા, સામાજિક ભેદભાવ, અપૂરતુ શિક્ષણ, અપૂરતુ પોષણ વગેરેને ખાસ જવાબદાર ગણવામાં આવે છે.

ભારતનું વર્તમાન ચિત્ર

રાજીવ મલ્હોત્રા નામના વરિષ્ઠ તજજ્ઞ પ્રાધ્યાપકે 2014ની સાલમાં ભરતમાં જૂદા-જૂદા રાજ્યોમાં જાહેરનીતિનાં અન્વયે ગરીબી, ભૂખમરો અને કૂપોષણનાં પરિમાણોને ધ્યાનમાં લઈને શાષકીય નીતિઓનાં તે સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થયેલા નિર્દેશકોને આધારે એક વિશિષ્ટ અહેવાલ પ્રસિધ્ધ કરેલ છે.

આ અહેવાલનો સાર ભાર પણ આર્થિક અને સામાજિક વિકાસનાં સંદર્ભમાં જે પ્રકારનાં છીદ્રો એકંદર ભારતમાં તથા ભારતનાં વિવિધ પ્રાંતોમાં જોવા મળ્યા છે તેનું ખૂબજ ગહન, વૈજ્ઞાનિક અને આંકડાકીય પરિક્ષણ રજૂ કર્યું છે. દરવર્ષે સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં અને તેનાપ્રત્યેક રાજ્યોમાં ગુન્હાખોરી અંગેનું ચિત્ર કેવું જોવા મળે છે તેના અહેવાલો પણ પ્રસિધ્ધ કરેલા છે. સામાન્ય રીતે સમાજ વૈજ્ઞાનિકો એવું સમજી અને સ્વીકારીને ચાલે છે કે ઘર એકમોમાં સાધનોની અછતનું પ્રમાણ અતિ વિશેષ હોય તેમજ સુવિધા પ્રાપ્યતાનાં સંદર્ભમાં જ્યાં વિશેષ અપૂર્તતા હોય ત્યાં ગુન્હાકીય પ્રવૃત્તિઓ અંગેની માનસિકતા ઝડપથી બદલાતી હોય છે. તેથી સમાજની એકંદર ગુન્હાખોરીનાં મૂળ કારણો જાણવા તેમજ તે કારણોની સમાજ પર પડતી એકંદર અસર એ સામાજિક સંશોધનનો મૂખ્ય મુદો બને છે.

ભારતમાં અને ગુજરાતમાં ગુન્હાખોરીનું એકંદર ચિત્ર અલ્પત અશંત: સુધારો સુચવે છે. આમ છતાં નિમ્ન મધ્યમ વર્ગ અને સિમાંત વર્ગ ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ કરતાં આર્થિક વિકાસનાં સંદર્ભમાં ઘણો પાછળ જોવા મળે છે. રોજગારીની તક તેમજ આર્થિક સાધનોની પ્રાપ્યતા સરળ બની હોવાથી ગામડાનો નિમ્ન મધ્યમ વર્ગ શહેર ભણી જતો થયો છે. પારિભાષિક રીતે આપણે જેને સ્થળાંતરીત શ્રમિકો કહીએ છીએ તેનું પ્રમાણ પણ શહેરી વિસ્તારોમાં વિશેષ જોવા મળતો હોય છે.

તાજેતરમાં 2013-14ના વર્ષમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જે ચિત્ર પ્રાપ્ત થયેલ છે તે અગાઉનાં વર્ષોની સરખામણીમાં થોડોઘણો સુધારો સૂચવે છે પરંતુ રાજ્યોની પેદાશમાં થયેલો આ સુધારો ગ્રામ્ય વસ્તીને બોજદાયી હોવા છતાં રૂચિકર વધારે લાગ્યો છે. આ સંદર્ભમાં વિવિધ અભ્યાસોને ધ્યાનમાં લઈને વખતોવખત જે તે રાજ્ય સરકારો દ્વારા અને એકંદર કક્ષાએ પણ જે નીતિ વિષયક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તે સંદર્ભમાં જે તે વિસ્તારની ગુન્હાખોરીનાં વલણને તર્કબધ્ધ રીતે ચકાસવાની જરૂર ઉભી થઈ છે.

ગુન્હાખોરીનાં તાજેતરનાં આંકડાઓ પૈકી ગુજરાત રાજ્યની અંદર જે ગુન્હાખોરીનું ચિત્ર જોવા મળ્યું છે તેમાં જનસંખ્યાની ગીચતા એ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હોય તેમ જણાય છે આ સંદર્ભમાં નેશનલ કાઇમ બ્યુરોનાં છેલ્લા પ્રસિધ્ધ અહેવાલ મુજબ જ્યાં જનસંખ્યાનું કેન્દ્રીકરણ

વધુ થયું છે એટલે કે જે વિસ્તારમાં ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાનું શહેરી વ્યવસ્થામાં રૂપાંતર થયું છે ત્યાં કેવળ ગ્રામ્ય સમાજ રચનાની સરખામણીમાં ગુન્હાખોરીનું પ્રમાણ શહેરી વિસ્તારોમાં કેવુંક જોવા મળ્યું છે તે અંગેનો અભ્યાસ વિશિષ્ટ રીતે કરવાનો નાનકડો પ્રયત્ન હાથ ધરવામાં આવ્યો.

પૃથક્કરણ:

નેશનલ કાઇમ બ્યુરોનાં છેલ્લા અહેવાલનાં આધારે ગુજરાતનાં ચાર મુખ્ય અને કદનાં મોટો વિસ્તારો જેવા કે અમદાવાદ શહેર તથા ગ્રામ્ય, વડોદરા શહેર તથા ગ્રામ્ય, સુરત શહેર તથા ગ્રામ્ય અને રાજકોટ શહેર તથા ગ્રામ્ય બન્નેમાં ગુન્હાખોરીનાં પ્રમાણ વચ્ચે જોવા મળતા તફાવતને આંકડાશાસ્ત્રીય રીતે ચકાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો.

અહેવાલોમાંથી ખૂન અથવા તો હત્યાનાં ઇરાદે કરવામાં આવેલ દુષ્કૃત્યો જે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ 302, 307 અને 304 નીચે નોંધવામાં આવે છે તે પ્રત્યેક હેઠળ આ ચાર શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં કુલ કેટલા ગુન્હા નોંધાયા તેનું આંકડાકીય પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું તે નીચે મુજબ છે.

વિસ્તાર	કલમ 302	કલમ 307	કલમ 304
અમદાવાદ શહેર	96	68	2
રાજકોટ શહેર	36	26	3
સુરત શહેર	99	30	9
વડોદરા શહેર	20	34	2
કુલ	251	158	16
અમદાવાદ ગ્રામ્ય	38	51	2
રાજકોટ ગ્રામ્ય	43	9	3
સુરત ગ્રામ્ય	46	8	3
વડોદરા ગ્રામ્ય	70	13	1
કુલ	197	81	9

ઉપરોક્ત કોષ્ટકને ધ્યાનમાં લઈએ તો વિવિધ પ્રકારની ત્રણ કલમો હેઠળ શહેરી વિસ્તારોમાં 425 અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં 287 ગુન્હાઓ નોંધાયા હતા. કોષ્ટકનાં માપનને કાયવર્ગની પદ્ધતિથી પરિક્ષણ કરતાં નીચે પ્રમાણેનું ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

વિસ્તાર	કલમ 302	કલમ 307	કલમ 304
શહેર	251	158	16
ગ્રામ્ય	197	81	9
કુલ	448	239	25

પરિકલ્પના: વિસ્તાર અને ગુનાખોરી વચ્ચે સંબંધ નથી.

આ પરિકલ્પનાનું પરિક્ષણ કાયવર્ગથી થશે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી કાયવર્ગની ગણતરીની કિંમત 6.457009 છે. જ્યારે કોષ્ટકની કિંમત 5% સાર્થકતા કક્ષાએ અને 2 સ્વતંત્ર માત્રાએ 5.991 છે. કાયવર્ગની ગણતરીની કિંમત તેની કોષ્ટકની કિંમત કરતા વધારે છે. તેથી પરિક્ષણ સાર્થક છે અને પરિકલ્પનાનો અસ્વીકાર થશે. એટલેકે વિસ્તાર અને ગુનાખોરી વચ્ચે સંબંધ છે. જે દર્શાવે છે કે શહેરી વિસ્તારમાં વસ્તીગીચતા ને કારણે ગુનાખોરીનું પ્રમાણ ગ્રામ્ય વિસ્તાર કરતાં વધારે છે.

સમાજ વૈજ્ઞાનિકોએ શાષકીય નીતિનાં પરિણામોનું વિવિધ સંદર્ભે માપન કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે જેમકે પોલિસી ઇમ્પેક્ટ ઇન્ડેક્સ, સોશ્યલ ઓપોર્ચુનીટી ઇન્ડેક્સ તેમજ લાઇવ્લીહુડ ઓપોર્ચુનીટી ઇન્ડેક્સ વગેરે ધ્યાનમાં લેતાં ગ્રામ્ય વિસ્તાર અને શહેરી વિસ્તાર વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ પણે જોવા મળી છે. વિકસિત ગણાતા પ્રાંતોમાં પણ વિકાસ અને ગુનાખોરીનાં સહસંબંધોને જો પ્રાથમિક દ્રષ્ટીએ પણ ચકાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તેમાં વિધાયક સંબંધ વધુ જોવા મળ્યો છે એટલે કે જ્યાં વિકાસનો દર ઉંચો છે તેવા અગ્રણી પ્રાંતો જેવા કે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ, હરીયાણા વગેરેમાં ગુનાખોરીનાં પ્રમાણમાં પણ ખાસ સુધારો જોવા મળ્યો નથી. અલબત્ત આ સંશોધનપત્રમાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારને જ એટલે કે જનસંખ્યાનાં ચલ પરિમાણને જ ધ્યાનમાં રાખી માત્ર પસંદ કરેલા ચાર વિસ્તારો પૂરતું આ પરિક્ષણ મર્યાદિત છે ખરેખર આંકડાશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ સમાજ વૈજ્ઞાનિકોની ધારણાઓને ગુનાખોરીનાં સંદર્ભમાં સામાજિક જૂથો અને ગુનાખોરી, વયજૂથ અને ગુનાખોરી, જાતિ અને ગુનાખોરી વિગેરેનાં ચલ પરિમાણોથી જો ચકાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં જે મર્યાદિત પ્રાપ્ત થાય છે તેને વધુ ધારદાર અને ઉંડાણથી સમજી શકાય. આ પ્રકારનાં પરિક્ષણો ભારત જેવા પ્રાંતોમાં જ્યાં હવે આપણે સર્વસમિલ્લીત વૃદ્ધિ તરફ જઈ રહ્યા છીએ ત્યાં વિશેષ ઉપયોગી અને ફળદાયી બની રહે.

સંદર્ભ

1. આઇ.એલ.ઓ.કન્વેન્શનનો મુખપત્ર 1995 - આઇ.એલ.ઓ. જિનિવા.
2. જોન ગ્રાલ્બ્રેથ “ધી પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ એક્સલ્યુઅન્ટ સોસાયટી”.
3. નેશનલ કાઇમ બ્યુરો - કાઇમ રિપોર્ટ, 2013.
4. રાજીવ મલ્હોત્રા “ઇન્ડિયા પબ્લિક પોલીસી રિપોર્ટ- 2014” ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.

Literature as a force for change: a study based on the novels by Aravind Adiga

- Prof. Dharamraj Eknath Tembhare

Govt. Arts and Commerce College Khergam Di-Navsari

Abstract

People may be seen talking of the revolution in India; but in this country no revolution will take place because no one will dare to initiate and break the rooster coop. Literature has been a reliable source of Indian social history for ages. Adiga's novels depict the conflict between corrupt industrialists and the working class. The social strain and poverty affects marginalized psyche and destroy the hopes and dreams. This paper makes a venturesome attempt to reveal the real image of India that hangs in the mind of the novelist.

Adiga portrays the gray remoteness of an India where the expelled and the advantaged are pigeonholed. This inequality creates various problems for the poor as well as for the rich. Aravind Adiga very cleverly raises the issues of Indian poverty, orthodoxy and child labour. By highlighting the brutal injustices of society, Adiga does what Flaubert, Balzac and Dickens did in the 19th century for England and France. The paper also endeavors to demonstrate the way the novelist adopts to disrupt the primitive beliefs, customary rituals, exploitation and the dreams of the poor in India.

Literature has been a reliable source of Indian social history for ages. Caste, class and gender issues and similar social concerns have emerged as dominant themes in Indian literature. Indian class system has no escape routes for talented people from lower classes to reach the top. Adiga's novels as an Indian cultural product do not imitate European novels but follow their own structure. He paints a picture of the feudal nature of Indian society. The majority of the people are still trapped in slavery, though the country has got independence. Adiga's novels are wish fulfillment of bourgeoisie. It depicts the conflict between corrupt industrialists and the working class, like Walter Scott's historical novels that became popular in the Romantic era delineated the dispute between feudalism and poverty.

Aravind Adiga's novels focus on the social landscape of India. It is full of fresh humour and wry observation. *The White Tiger* and *The God of Small Things* reveal the story of untouchables, their conditions and problems. Narendra Jadhav's novel *Outcast-Life and Triumphs of an untouchable's Family in India* is also an eye opening work that gives readers access and insight into the lives of the Dalit and their struggle for equality. Adiga becomes a mouthpiece of people who are not like him. He reveals the mystery of temptation of a poor person, which leads to anger and frustration. His novels are social criticism and satire chartered through comic modes of expression. Adiga has achieved a synthesis of multiple points of view through the use of language.

The White Tiger is the reflections of a bold, daring individual who can bring a change. Adiga draws our attention to it and wants us to fight. His characterization is sharp, almost Dickensian in its ability to delineate individuals and is equally diverse in range. Adiga creates characters as cultural products and stereotypes. His novels are richly

textured, multifaceted and multilayered interpretations. The purpose behind the novel is to awaken the people of India.

Adiga gives us the story of a faceless common individual left behind by the country's recent economic boom. The social strain and poverty affects marginalized psyche and destroy the hopes and dreams. He paints the picture of India over the issue of exhibiting poverty and corruption.

Adiga has been deeply inspired by the writing of Salman Rushdie and three African-American writers of post-world war-II era – Ralph Ellison, James Baldwin and Richard Wright. All of the above prominently wrote about race and caste in their works.

The White Tiger is a novel and it is fictional, no one in the work is a real character and nothing in the work actually happened, but Indian reality reflects in it. Adiga gives us Balram's story through seven letters written to the Chinese Prime Minister. He wants to say the reality about India. He begins with servants of Delhi, who live in rotting apartments below the glass apartment blocks that are the homes to their employers. Caste system caused destruction to a number of Indians specially people belonging to the lower strata of society. Economic inequality is the result of India's caste discrimination.

In *Between the Assassinations* he delineates a moral biography of an Indian town whose life is an installment plan of troubles and horrors waiting to strike a blow against the world. The title 'Between the Assassinations' refers to the period between the 1984 assassination of Indira Gandhi and her son Rajiv Gandhi's killing in 1991, but the character of stories depicts the situation of present day India. Novelists usually situate their historic fiction in a famous, recognizable, even historically identifiable, background and create the situations with vital significance. Today we need a culture based on constitution not a constitution based on culture and religion. This situation is possible through fiction and literary genre. Some writers like R.K.Narayan and E.M.Forster draw maps which articulate native realities in imaginary narratives and Adiga is successful in this matter.

The Last Man in Tower tells the story of a struggle for a slice of shining Mumbai real estate. *The Last Man in Tower* is the story of modern India and the turmoil caused by economic and financial transition. The story revolves around the families and individuals inhabiting a small co-operative apartment building in Mumbai. Adiga's characters are bundles of moral ambivalence. Shah is the ruthless builder who hires thugs to rough up people who stand in his way. As rapid urban development expands into the slum areas, unscrupulous developers are acquiring property in any way possible, often playing slum-dwellers against one another. Adiga sharply observes the Indian contemporary society and paints heroes and villains. The scenes of this work depicted by Adiga are very entertaining, evocative and straightforward.

Adiga's witty tales talk much about the revolution and mutiny of India's changing society. The murder of Mr. Ashok is justified by Balram as an act of class rivalry, a piece of social commentary and mutiny against the inequality that continues in the society. In India on one hand people are the victims of starvation and on the other hand luxurious lifestyle. This rift between the rich and the downtrodden is the real cause of the present naxalite problem. This inequality creates various problems for the poor as well as for the rich. As a social commentator Adiga is aggressive in his work.

There is very realistic social commentary in the novels of Arvind Adiga with the representation of modern day India.

‘Let animals live like animals; Let humans live like humans.
That’s my whole philosophy in a sentence’
(Arvind Adiga, *The white Tiger* P.276)

The Protagonist, Balram, is recognized someone marginalized, dehumanized and oppressed by the Indian system of racial segregation. We can see many Balrams and Ashoks spread all over the country. Marginalization gradually produces powerlessness which is at the heart of most of the current literature. It also conveys meaninglessness resulting in ‘Low Confidence Limits’. A marginalized person is unable to predict future outcomes of his behavior.

Adiga’s novel shows clearly the effects of marginalisation, servitude, displacement and alienation on the psyche of the protagonist with a social message. The endurance of the servant class in India is heroic, but we can see the signs that this endurance may be coming to an end. And so Balram has reacted today; maybe, something more will be done on a larger scale in the future. It is a neo-realist story which has a triumph of the voice and imagination.

It is important to highlight the brutal injustices of society like Flaubert, Balzac and Dickens in the 19th century which has resulted in England and France becoming better societies. Adiga wants to try the same; it is not an attack on the country. It is the greater process of self-examination.

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES:

1. ArvindAdiga, *The white Tiger*, New Delhi, Harper Collins publisher, 2008.
2. ArvindAdiga, *Between the Assassinations*, London, picador, 2008.
3. ArvindAdiga, *Last Man in Tower*, Fourth Estate(IND), 2011.

SECONDARY SOURCES:

Nimsarkar, P.D. & Mishra, Shubha *Arvind Adiga - An Anthology of Critical Essays*, Creative Books, New Delhi, 2010.

कृष्णा सोबती : जिंदगीनामा एक सफ़र

- डॉ. भरत बावलिया

हिंदी साहित्याकाश में विविध साहित्यकारों ने अपना विशिष्ट स्थान बनाया है। हिंदी के आदिकाल से लेकर वर्तमान काल तक कम संख्या में ही सही परन्तु महिला साहित्यकारों ने विविध कालखंडों में अपना स्थान बनाया है। इन महिला साहित्यकारों में कृष्णा सोबती ने भी अपना स्थान निर्धारित किया है।

कृष्णा सोबती हिंदी की सबसे बोल्ट लेखिका मानी जाती है। लेकिन उन्हें इस शब्द से थोड़ा एतराज है। “ जो बातें पुरानी परम्परा को उघाड़ना चाहती है, वह साधारण कामो से अलग होता है। इस संदर्भ में मुझे मेरी रचनाएँ बोल्ट नहीं लगती। हाँ उसको स्वीकृति मिलने में थोड़ा समय लगा है एक खास ढंग से धीरे-धीरे पाठक उसे सहमत होता गया।”

सन् १९७९ में प्रकाशित जिंदगीनामा कृष्णाजी की अब तक की चरम उपलब्धि है। ‘जिंदगीनामा’ उपन्यास पर १९८० का साहित्य अकादमी पुरस्कार व १९८१ का पंजाब सरकार का साहित्य शिरोमणि पुरस्कार भी कृष्णाजी को प्राप्त हुआ। ‘जिंदगीनामा’ का पहला भाग ‘जिन्दा रुख’ ३७५ पृष्ठों के इस उपन्यास का फलक बड़ा है और केंद्र में है पंजाब की संस्कृति। विस्तृत व्याप के बावजूद लेखिका ने उपन्यास को अध्यायों में नहीं बांटा। यह पंजाबी लोकजीवन और संस्कृति का अविभाजित विस्तार है। पंजाब की पूरी संस्कृति अपने एश्वर्य, वेश-भूषा, खान-पान, तीज-त्यौहार, गाने-बजाने एवं चमक-दमक के साथ शुरू से अंत तक उपन्यास में मौजूद है।

‘जिंदगीनामा’ उपन्यास के संदर्भ में गुरु गोविन्द सिंहजी का फारसी कथन इस प्रकार है - “ चुकार अब हमा हिलते दरगुजश्त।

हलाल अस्त बुर्दन ब शमशीर दश्त ॥

अर्थात्

जब दुसरे सब रस्ते कारगर न हो सके तो

जुल्म के खिलाफ तलवार उठा लेना जायज है।

उपन्यास शुरू करने से पहले लेखिका ने इतिहास की अपने ढंग से व्याख्या की है जिससे उनकी रचना प्रक्रिया में काम कर रहे ऐतिहासिक प्रसंग भी स्पष्ट हो उठते हैं। कृष्णा सोबती के मतानुसार - केवल ऐतिहासिक खतों में दर्ज दस्तावेज ही इतिहास नहीं वरन इतिहास वह भी है जो लोकमानस की भागीदारी के साथ-साथ बहता है, पनपता और फैलता है और जन-सामान्य के सांस्कृतिक पुख्तापन में जिन्दा रहता है।”

उपन्यास के प्रारम्भ में पंजाब की रसीली, ममतामयी धरती का सौन्दर्य कृष्णाजी की कविता में फुट पड़ा है। इस काव्यात्मक अभिव्यक्ति में विभाजन-पूर्व पंजाब के भौगोलिक व सांस्कृतिक पक्ष का मर्म स्पर्शी चित्र अंकित हुआ है। चनाब और जेहलम

नदियों की धरती बर्फीली चोटिया, हरे-भरे खेत, शरबती आँखों वाली नवेली दुल्हनें रांगली पीढियों पर बैठी चरखा कातती मुतयारे, घी में सनी मोटीतंदूरी रोटियाँ, मेहनत करता हबरू, वैशाखी-लोहड़ीके त्यौहार, गुल्ली-डंडे और सोंची के खेल, अन्न भरे भंडार, हमलावरों का सामना करते वीर सब कुछ इसमें है । ऐसी सुन्दर धरती को छोड़ना पड़ा कृष्णाजी को ।

“कौन जानेगा कौन समझेगा

अपने वतनों को छोड़ने और उनसे मुह मोड़ने के दर्दों को पीड़ा को ।
जेहलम और चनाब बहकर रहेंगे इसी धरती पर ।

सिर्फ हम यहाँ नहीं होंगे नहीं होंगे, फिर कभी नहीं होंगे , नहीं ।”

वास्तव में यह कविता ही उपन्यास की भूमिका है । उपन्यास की लेखिका के अपने जन्मस्थान जिला गुजरात की कथा कहता है । उपन्यास में कथा बहुत कम है, जो है - वह द्रश्यों का एक क्रम है, जैसे कोई व्यक्ति पुरानी यादों को सिनेमा की रील की तरह अपने मस्तिष्क में दोहराये, लेकिन क्रम से । कृष्णाजी ने ‘जिंदगीनामा’ में गुजरात के ‘डेरा जट्टा’ गांव की यादों को द्रश्यबंध में बांधकर प्रस्तुत किया है ।

‘जिंदगीनामा’ का कालखंड इस शताब्दी के पहले मोड़ पर खुलता है । ‘जिंदगीनामा’ का कथानक खेतों की तरह फैला सीधा-सदा और धरती से जुदा हुआ है । ‘जिन्दगीनामा’ की मजलसे भारतीय गांव की जिवंत परंपरा में है । वहां भारतीय मानस का जीवन-दर्शन अपनी समग्रता में जीता चला जाता है ।

‘जिंदगीनामा’ उपन्यास शुरू होता है शरद पूनम की रत से जिसका पंजाब के जीवन में सौन्दर्य मूलक महत्व है । मिट्टी-चन्नी और मेहरबान के माध्यम से भाई-बहन की चुहल का चित्र खिंचा गया है । भाई-बहन जाते हैं बड़े लाले के यहाँ पूनम का प्रसाद खाने व कहानी सुनने । लालाजी सुनाते हैं कहानी युगों की मनुष्यों की और देवताओं की और कहानी सुनाने के माहौल से चित्र उघड़ता है उस पंजाब का, जहाँ सारा गांव शाम को इकट्ठा होकर सुनता था लड़ से कहानियां ।

‘जिंदगीनामा’ की कथावस्तु एक नया आयाम लिए हुए है । यह कथा व्यक्तियों की कम है, एक गांव की, एक संस्कृति की अधिक है । इसलिए कथा में वैसी कसावट नहीं और कथा कुछ ही चरित्रों पर केन्द्रित भी नहीं । गांव में जो कुछ भी घटता है, उन सबको लेखिका ने ‘जिंदगीनामा’ में समेट लिया है । उपन्यास का प्रतिनिधि चरित्र है पंजाब का लोक जीवन डेरा जट्टा गांव, जिसके माध्यम से यह जिवंत जन-संस्कृति अभिव्यक्त हुई है ।

‘जिंदगीनामा’ की कथावस्तु को किसी परम्परित ढांचे में जांचना मुश्किल है । अनेक छोटी-मोटी ऐसी कथाएँ हैं जिनके ण होने से कथा में कोई रसभंग न हो । लेकिन इन घटनाओं को निकल दिया जाय तो ‘जिंदगीनामा’ जिंदगीनामा न रहकर कुछ और ही हो जाता । कथानक यद्यपि शाह परिवार को केंद्र में रखकर बुना गया है लेकिन व्यक्ति-

कथा कहना 'जिंदगीनामा' का लक्ष्य नहीं | गावं-कथा व संस्कृति-कथा के नाते उपन्यास की कथावस्तु में जो ढीलापन है वह अपने विषय के आंतरिक तर्क से उचित ही है | यूँ भी उपन्यास का रंग तो भूमिका रूप में लिखी भावनात्मक कविता से बंध जाता है, जिसमें पंजाब की भौगोलिक और सांस्कृतिक खूब सूरती को बिम्बों में बांधने का प्रयास किया है |

'जिंदगीनामा' इसलिए भी प्रभावी रचना है क्योंकि इसमें जीवन की धड़कन अनेकविध रूपों में महसूस की जा सकती है | भौगोलिक और भाषिक दूरियों के बावजूद जीवन का एक खंड अपनी सहज समग्रता में स्पंदित होता महसूस होता है, वह भी संवेदनात्मक लगाव के साथ |

'जिंदगीनामा' पढ़ते हुए उपन्यास पढ़ने का अहसास कम होता है जबकि आँखों के आगे एक गावं, संस्कृति की जिन्दगी जीवंत रूप में उघड़ आने का अहसास अधिक होता है | इस अर्थ में रचना का शीर्षक 'जिंदगीनामा' अत्यंत सार्थक जान पड़ता है | उपन्यास का उपशीर्षक 'जिन्दा रुख' भी अत्यंत व्यंजक है क्योंकि इससे एक संस्कृति की तुलना वृक्ष से करके उसके भीतर धड़कती जिंदगी की ओर इंगित किया है | 'जिन्दा रुख' शीर्षक इसलिए भी व्यंजक है क्योंकि इसमें एक ऐतिहासिक व्यंजना भी है |

संदर्भ- ग्रंथ सूची

१. हिंदी के महाकाव्यात्मक उपन्यास, सुशीला प्रसाद ब्याहट, पृ. ३२
२. वही, पृ. ३६
३. हिंदी उपन्यासों में नारी, डॉ. शैल रस्तोगी, पृ. १७
४. जिंदगीनामा, कृष्णा सोबती, पृ. ४६

“સામાજિક પરિવર્તનના અભિકર્તા (એજન્ટ) તરીકે બિનસરકારી સંગઠનોની ભૂમિકા”

- ડો.દિશા ગોસ્વામી,

વિશ્વ વિખ્યાત ચિંતક એલ્વિન ટોફલરે ૧૯૭૧, ૧૯૮૧ અને ૧૯૯૧ ત્રણ દાયકાના પ્રારંભે ક્રાંતિકારી વિચારો રજૂ કર્યા. જે અનુક્રમે “ફ્યુચર શોક”, “ધ થર્ડ વેઇવ”, અને “પાવર શીફ્ટ” તરીકે વિશ્વમાં વિખ્યાત થયા અને સુધારકોમાં ચર્ચાસ્પદ બની રહ્યા.

આ પ્રકારના સાહિત્યની પશ્ચાદભૂમાં પરિવર્તનની કેડીનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થતો હોય છે, પરિવર્તન એ કુદરતનો ક્રમ છે. આ વિશ્વમાં માત્ર એક જ તત્વ સ્થિર છે અને તે છે પરિવર્તન, અને વિધિની વક્રતા એ છે કે સમાજમાં પ્રત્યેક કાળમાં જ્યાં જ્યારે પરિવર્તન આવ્યા છે ત્યારે તેમાં સંઘર્ષ પણ ગર્ભીત રીતે જોવા મળે છે.

વર્તમાન સમયમાં પણ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સંઘર્ષ -તનાવથી મુક્ત નથી. આજે આપણે જેને આર્થિક પરિવર્તનો તરીકે ઓળખીએ છીએ, જેનો અનુભવ કરતા રહ્યા છીએ તેના મૂળમાં સામાજિક મૂલ્યો-વલણોમાં આવતા ફેરફારો કારણભૂત હોય છે તો બીજી તરફ સામાજિક જીવનશૈલી-રીતરિવાજોમાં આવતા પરિવર્તનો પાછળ આર્થિક બાબતો જવાબદાર હોય છે. આમ વિકાસ અને પરિવર્તન બંને અભિન્ન છે. પુરક છે. પરસ્પરાવલંબી છે.

એશિયાઈ દેશોમાં પરિવર્તનની ગતિ પાશ્ચાત્ય દેશોની તુલનામાં ધીમી જોવા મળે છે. પરિવર્તનનું સ્વરૂપ પણ ભિન્ન જોવા મળે છે અને પરિવર્તનના પ્રેરક બળોમાં પણ ભિન્નતા જોવા મળે છે. એકંદરે એશિયાઈ રાષ્ટ્રોમાં અને વિશેષ કરીને ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન માટેની ભૂમિકા નિર્માણ થતા ખાસ્સો સમય લાગ્યો છે. નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા Gunnar Mirdal નામના અર્થશાસ્ત્રીએ “એશિયન ડ્રામા”માં કરેલું નિરૂપણ આજે પણ મહદંશે પ્રસ્તુત છે.

શાસનની ભૂમિકા કોઈપણ સમાજમાં ગતાનુગતિક વિશેષ હોય છે. ખાસ કરીને લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં “લોકમત” ના ઘડતરની ભૂમિકાની સરખામણીમાં “લોકમત”નું આકર્ષણ રાજ્યતંત્રને પરિવર્તન માટે બાધક બને છે.

કોઈપણ સમાજમાં બિનસરકારી સંગઠનો આર્થિક સામાજિક સ્થિરતાના સંદર્ભે મહદઅંશે પ્રયત્નશીલ જોવા મળેલ છે. જે સંગઠનો સ્વકીય પ્રેરણાથી અસ્તિત્વમાં આવે છે અને આવશ્યકતા પ્રમાણે અનુદાન આધારિત હોય છે અથવા સ્વકીય વિશાળ ભંડોળથી નિશ્ચિત હેતુઓની પૂર્તિ માટે પ્રતિબદ્ધ હોય છે. તેને સામાન્ય રીતે બિનસરકારી સંગઠનો અથવા સ્વૈચ્છિક સંગઠનો તરીકે ઓળખાય છે.

ઐતિહાસિક રીતે વીસમી સદીના પુર્વાર્ધથી ભારતમાં આ પ્રકારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના મંડાણ જોવા મળેલા છે. અલબત્ત વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં કાર્યરત સંગઠનોના સ્વરૂપ, ભૂમિકા-કાર્યપદ્ધતિ ની સરખામણીમાં વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કાર્યરત સંગઠનોમાં નોંધપાત્ર તફાવતો જોવા મળે છે.

સ્વૈચ્છિક સંગઠનો પરંપરાગત રીતે રાહતકાળ સહાયક રીતના કામોમાં વધુ પ્રવૃત્ત હોય છે. પરંતુ ક્રમશઃ આ ખ્યાલ વિચારધારામાં પણ પરિવર્તનો આવેલ છે. આજે વિશ્વબેંક, એશીયીબેંક જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સંસ્થાઓ પણ વિકાસની પ્રક્રિયામાં નાગરિક સંગઠનો, બિનસરકારી સંગઠનોની કાર્યશીલતા ઉપર વિશેષ ભાર મુકે છે. વર્તમાન સમયમાં વિકાસશીલ દેશોમાં અનેકવિધ પ્રશ્નો-પડકારો જોવા મળે છે. જનજીવનમાં જે કલુષિતતા જોવા મળે છે. તેમાંથી “સ્વસ્થ સમાજ”ના નિર્માણ માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની કામગીરી ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે.

શાસકીય વ્યવસ્થાની પાસે સભા-સાધનો છે પરંતુ “સમરસતા” વાળો અધિકારી વર્ગ નથી. સમસ્યાની ઓળખ, સમસ્યાઓનો અગત્યાનુક્રમ, સમસ્યા નિરાકરણની પગથીઓના સંદર્ભે ગ્રામીણ સમાજ સાથે પ્રત્યક્ષ ધરોબો હોય તેવો વર્ગ શાસનતંત્ર પાસે બહુજ મર્યાદિત હોય છે. બીજી તરફ રૂઢિગત સમાજમાં ગતિશીલતાની આવશ્યકતા વિશેષ હોય છે પણ તે માટેની પૃષ્ઠ ભૂમિ જોવા મળતી નથી. અનેકવિધ સામાજિક જૂથો, ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓ, આર્થિક મર્યાદાઓમાં વિભાજિત સમાજમાં પરિવર્તનની કેડી સહજ અને સરળ હોતી નથી.. બિનસરકારી સંગઠનો એકંદરે “નિરપેક્ષતા”ની છાપ ધરાવતા હોય છે. સ્વાર્થ લોલુપતાથી પર હોય તેવા કાર્યકરોના જૂથની વિશ્વસનીયતા સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોય છે.

વીસમી સદીના પ્રારંભમાં સમાજમાં – ખાસ કરીને ભારતીય સમાજમાંથી ગુલામીના પ્રતિકાર માટેની માનસિકતા નિર્માણ કરવા માટે અને તેની વિધાયક બાહ્યતા સ્વરૂપે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કે દારૂબંધી માટે ગાંધીજીની પ્રત્યક્ષ કાર્યશીલતાએ “નવજાગરણ”નો પાયો નાખ્યો તો “બ્રહ્મસમાજ”, પ્રથ્નાસમજ કે આર્યસમાજ જેવા સંગઠનો થકી રાજારામમોહનરાય, મહાદેવગોવિંદરાનડે, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી એ સામાજિક જાગૃતિને સંકોરવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું.

સ્વતંત્ર ભારતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિના પગરણ વધુ મજબૂત બન્યા આ સહકારી સંગઠનોએ ૧૯૫૦ થી ૧૯૭૦ ના દાયકામાં આર્થિક ચેતના જગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો જેમાં “અમુલ” દૂધસાગર જેવી દૂધ ઉત્પાદક સહકારી પ્રવૃત્તિઓનું યોગદાન ઉલ્લેખનીય ગણાવી શકાય.

આર્થિક સુધારા પછીના તબક્કામાં સામાજિક ગતિશીલતાનું નવતર સ્વરૂપ જોવા મળેલ છે. વૈશ્વિકરણના પગલે આજે “ગ્લોબલ વિલેજ” નિર્માણ થતા રહ્યા છે. આ પ્રકારના આર્થિક ઉપક્રમોમાં “બજાર” મહત્વ ધારણ કરે છે. “નફાકારકતા” ચાલક બળ બને છે અને ક્રમશઃ સમાજ ઝડપથી “સ્વકેન્દ્રિત” બનતો રહ્યો છે. “સ્પર્ધાત્મક કૌશલ્ય” અને “કાર્યક્ષમતા” તરફની દોટમાં “સામાજિકતા”નો જાણ્યે અજાણ્યે લોપ થતો રહ્યો છે તો યુવાપેઢી “સ્વાતંત્ર્ય” ની હવામાં “વિવેકબુદ્ધી” વીસરે છે અને તેના પરિણામે “આર્થિક ક્ષમતા” ના અતિરેકથી “સામાજિક ક્ષમતા” જોખમમાં મુકાતી હોય તેવું જણાય છે. વૈશ્વિકરણના પાયામાં જેઓએ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે તેવા નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા Joseph Stiglitz વીસમી સદીના અંતમાં “Discontent of Globalization” અને પછીથી “Making Globalization work for the people” નામના બે પુસ્તકો લખ્યા છે. World Social Forumમાં પણ તેઓએ આગેવાની લઈને સામાજિક પરિવર્તનનું રણશિંગુ ફૂક્યું.

બિન સંગઠિતક્ષેત્રે કામ કરતા કરોડો લોકો સામાજિક રીતે પછાત છે તેવા અનેકવિધ જૂથો માટે સ્વમાનભર્યું જીવન એક પડકાર છે, વ્યક્તિમાં રહેલા “સ્વત્વ”ને સત્વશીલતાથી જાગૃત કરવા

માટે કર્ણાટકમાં માયરાડા, આંધ્રપ્રદેશમાં મહિલા સહકારી સંઘ, રાજસ્થાનમાં તરુણભારત સંઘ તો ગુજરાતમાં “સેવા”, “ગણતર”, “દિશા” અને અર્ચવાહીની જેવી સંસ્થાઓએ બાથ લીડી છે.

સામાજિક પરિવર્તન માટેની “માનસિકતા” નિર્માણ કરવાનું કામ કપરું છે. રાજકીય ગતિવિધિઓને બાજુએ મુકી તો Anna Hazare જેવાએ “જન માનસ”ના “ઘડતર” માટેની જે ભૂમિકા નિર્માણ કરી છે તેનો “સાધન” સ્વરૂપે સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો.

આજે ભારતીય સમાજ અનેકવિધ નાના નાના જૂથોમાં વિભાજિત છે.આ પ્રત્યેક જૂથોને એક આગવી ઓળખ છે અને મુક્તિભરે શક્તિ છે. આ “ઓળખ” જાળવીને નાના નાના જૂથોની શક્તિને સંકોરવાનો મોટો પડકાર બિનસરકારી સંગઠનોએ ઉપાડવાનો છે.

આજે પણ ભારતમાં “જ્ઞાતીપંચ” જેવા પરંપરાગત સંગઠનો સામાજિક નવ પ્રવર્તનને બાધક બનતા રહ્યા છે. નાના ના સંગઠનો ધર્મ શ્રદ્ધાના અંચળા હેઠળ વિકાસની પ્રક્રિયાને અવરોધક બનતા રહ્યા છે.તે સંજોગોમાં બિનસરકારી સંગઠનો પાસે વ્યવસાયિક કૌશલ્યની સાથે “પરંપરાગત સમજ”નો સુમેળ હોય તેવા કાર્યકરોની ફોજ જરૂરી છે.કેવળ “રાજ્યાશ્રય”થી ચાલતા સંગઠનો “વિવેકપૂર્ણ નવજાગરણ”ના અભિકર્તા (એજન્ટ) બની શકશે નહિ તો કેવળ ઔદ્યોગિક જૂથોના મુખવટા તરીકે કાર્યરત સ્વૈચ્છિક પણ “ગાણિતિક” સિદ્ધિથી ઉપર જઈ શકશે નહિ.

ગુજરાત સહીત ભારતમાં જાતિ ગુણોત્તરનું નીચું પ્રમાણ ચિંતાજનક બાબત છે. પુરુષો અને મહિલાઓ વચ્ચેના અક્ષરજ્ઞાન પ્રમાણમાં તફાવત ઘણો મોટો છે.૨૦૦૭-૦૮ ના રાષ્ટ્રીય સર્વેક્ષણ મુજબ ભારતમાં ૧૮ વર્ષથી નાની ઉંમરે લગ્ન થતા હોય તેવી બહેનોનું પ્રમાણ લગભગ ૪૪% જેટલું છે.૧૫ થી ૪૪ વર્ષની માતૃત્વ ધારણ કરી શકે તેવી વયજૂથની ભારતીય મહિલાઓ પેકી ૫૪% મહિલાઓ એનીમિયાથી પીડાય છે.લગભગ ૫૨% ભારતીય ઘરોમાં શૌચાલયની સમસ્યા છે,૬૦% જેટલા ઘરો બેન્ડિંગ જેવી પાયાની નાણાકીય સુવિધાથી વંચિત છે.

આ બધા જ પ્રશ્નો “સામાજિક ગતિશીલતા”ને અવરોધક છે.વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં રહેલી અર્ધદગ્ધતાના કારણે યુવાન “ન ઘરનો કે ન ઘાટનો”બને છે. વિતવાન અઢળક સમૃદ્ધિના કારણે “ભવિષ્ય”માટે તદ્દન બેફીકર બનેલ છે, તો વંચિતોના સમુહમાં વર્તમાનમાં જ એટલો ભૂખ્યો છે કે ભવિષ્યની પેઢીનો વિચાર તેના માટે દુર્લભ છે.તેથી “ટકાઉ વિકાસ”ના રાજમાર્ગ આડે મોટા અંતરાયો છે.જે માટે “સ્વૈચ્છિક સંગઠનો”એ ભારે ધીરજ અને કુનેહથી વિવેક બુદ્ધિપૂર્વક સાધનશક્તિના સર્જન અને સંચય માટેના પ્રયાસો કરવા પડશે.

બિનસરકારી સંગઠનોએ “અનુદાન”ના ઉપભોક્તા સ્વરૂપે અભિકર્તા તરીકેની ભૂમિકા ભજવવાના બદલે પરિવર્તનના વાહક સ્વરૂપે કામગીરી કરવાની રહે છે.બિન સરકારી સંગઠનોએ આ માટે તાલીમબદ્ધ કર્મચારી વર્ગ કાર્યકર વર્ગ વધારવાની જરૂરિયાત છે,વળી છેક નિમ્ન સ્તરે તળિયા સુધીના નેટવર્કની આવશ્યકતા છે.સંશોધન અને વિકાસ માટે કાર્યરત આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવીને સ્થાનિક વર્ગને તેનાથી અવગત કરવા માટેના સામુહિક પ્રયાસો જરૂરી છે.

આજે માત્ર ત્રણ વર્ષમાં વૈશ્વિક આર્થિક કટોકટીનો બીજો દોર શરૂ થયો છે.આ કટોકટીની નકારાત્મક બાહ્યતા ભારત,ચીન જેવા રાષ્ટ્રોમાં પણ “સામાજિક સમતુલા”માં વિક્ષેપ ઉભો કરી શકે

તેમ છે તો બીજી તરફ ગુણવત્તાયુક્ત જીવનની આંધળી દોટમાં ગ્રામીણ તરુણો પણ અસ્વસ્થતા અનુભવતા જોવા મળે છે, ત્યારે આ બધા જ મોરચા ઉપર “શાસન” મર્યાદિત સ્વરૂપે જ કામ કરી શકે તેમ છે. હેલ્પેજ ઇન્ડિયા ઓક્ષફામ જેવી અનેક સંસ્થાઓ લાંબાગાળાના પ્રકલ્પો માટે મૂડીકરણની ભૂમિકા ભજવે છે તો આગાખાન ગ્રામ સમર્થન જેવી સંસ્થાઓ છેક તળિયા સુધી જઈ જનજીવનને સંકોરવામાં કાર્યરત છે. વાસ્તવમાં બિનસરકારી સંગઠને સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓની વિશાળ યુવાશક્તિનો ફાજલ સમય જોડાય તો પરિવર્તનની પ્રક્રિયા “સમાજ નવરચના”ના માર્ગને મોકળો કરી શકે તેમ છે. શું ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રના યુવાનો કોઈ જ નામાભિધાન વગર પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે “ફાજલ સમય શક્તિ”થી સેતુ બનવા તૈયાર થશે?

Ref:

Alwin Toflar “Third Wave”, Macmillan India Press, 1980

Dr. Tushar Hathi, “સામાજિક વિકાસ”, 2004

Pro. K B Oza “એશીયાઈ રંગમંચ રાષ્ટ્રોની ગરીબી અંગેનું એક અન્વેષણ” (એશિયન ડ્રામાનો ભાવાનુવાદ), યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

Ghosh B N “Economic Development and Social Change”, Deep and Deep Publication, Delhi 1997

ભારતીય સંસ્કૃતિની કેટલીક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ.

- પ્રા. ડૉ. ઊર્મિલાબેન એન. પટેલ

શ્રી એચ. એન. દોશી આર્ટ્સ એન્ડ આર.એન.

કોમર્સ કોલેજ વાંકાનેર, જિ. મોરબી.

હે મોર ચિત્ત ! પુણ્યતીર્થે જાગો રે ધીરે,

એઈ ભારતેર મહામાનવેર સાગરતીરે!

—રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ભારત માનવ સંસ્કૃતિઓનું સંગમ તીર્થ છે.

પ્રાચીન કાળમાં જયારથી માનવે પોતાના અસ્તિત્વ વિશે સ્વપ્નાં સેવવાં શરૂ કર્યા ત્યારથી જો એ સ્વપ્નાં ધરતી પર સાકર થતાં હોય તો તે ભારતમાં થયાં (રોમેરોલાં) " હિંદના તદ્દન પ્રાચીનથી માંડીને છેક આધુનિક વિચારોનો પ્રવાહ ત્રણ હજાર વર્ષોથીય વિશેષ વર્ષોના ગાળા સુધી એકધારો વહ્યો છે. કુદરતી સંપત્તિ, સત્તા અને સૌદયથી સમૃદ્ધ એવો દેશ પૃથ્વી ઉપર આપણે જોવા માંગતા હોઈએ તો કેટલાંક ભાગોમાં તો સાક્ષાત્ સ્વર્ગ સમાન ભારતદેશ તરફ આંગળી ચીંટી શકાય. રોમનો, ગ્રીકનો અને રોમેટિક યહૂદીઓની વિચારણામાંથી બાહ્ય ઉછેરને વરેલા આપણે યુરોપવાસીઓ કયા વાઙ્મય પાસેથી આપણા આંતરજીવનને વધુ સંપૂર્ણ, વ્યાપક, સાર્વત્રિક અને વધુ સત્વપૂર્ણ માનવતાસભર બનાવી શકીએ એટલું જ નહીં પણ આ જીવન ઉપરાંત રૂપાંતરિત શાશ્વત જીવન સારુ શુભિકર સારતપ્ત પામી શકીએ, તો હું ફરીથી ભારત તરફ જ ધ્યાન દોરું." (મેક્સમૂલર) ભારત અનેક પ્રજા સંસ્કૃતિઓનું સંગમતીર્થ છે. મહાસગારમાં જેમ અનેક દિશાઓમાંથી આવીને સરિતાઓનો મેળો રચાય તેમ, અનેક સંસ્કૃતિઓ અહીં આવી, વસી, સ્થિર થઈ અને એકરૂપ બની ગઈ.

માનવી જયારે સમુદાયમાં રહેવાનું સ્વીકારે છે ત્યારે અન્ય પશુસંસ્કૃતિથી નોખું નિરાળું તપ્ત જ સમજાય છે તે સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિ નામે ઓળખાય છે. પં. સુખલાલજી સંસ્કૃતિ વિશે આવું ચિંતન વ્યક્ત કરે છે : ' સંસ્કૃતિનું ઝરણું નદીના એવા પ્રવાહ જેવું છે જે પોતાના ઉદ્ભવ સ્થાનથી તે અંત સુધી બીજા નાના મોટા ઝરણાઓ સાથે ભળતું વધતું અને પરિવર્તન પામતું બીજા અનેક મિશ્રણોથી યુક્ત થતું જાય છે, અને ઉદ્ભવ સ્થાનમાં પોતાને મળેલ રૂપ, સ્પર્શ, ગંધ તથા સ્વાદ વગેરેમાં કંઈકને કંઈક પરિવર્તન પણ પ્રાપ્ત કરતું રહે છે. સંસ્કૃતિ માત્રનો ઉદ્દેશ છે, માનવતાના કલ્યાણ તરફ આગળ વધવું. કોઈ પણ સંસ્કૃતિનાં બાહ્યઅંગો કેવળ અભ્યુદયાના સમયે જ વિકસે છે. અને એવે સમયે જ એ આકર્ષક લાગે છે પણ સંસ્કૃતિના હૃદયની વાત જુદી છે. કોઈ ન આપે ત્યાં સુધી, કેવળ પોતાના ઈતિહાસ કે યશોગાથાઓના આધારે ન તો જીવિત રહી શકે છે, ન તો પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે છે.

સંસ્કૃતિની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ અપાઈ છે. અરવિંદના મતે સંસ્કૃતિ એટલે માનસિક જીવન ખેડવાની વૃત્તિ, સંસ્કૃતિના અર્થમાં સંસ્કારની વ્યાખ્યા આપતાં મેથ્યુઅર્નોલ્ડ કહે છે " વિશ્વમાં જે ઉત્તમ વસ્તુ કહેવાય છે અને વિચારાઈ છે તે જાણવી તેનું નામ સંસ્કાર." સંસ્કૃતિ એટલે એક જગ્યાએ એક સાથે રહેતા જનસમુદાયની રીતિ ' એવો અર્થ નેતર્વવેત્તાઓ સ્વીકારે છે. જગતમાં જે કંઈ ઉત્તમ ગણાતું હોય તેની સાથે આપણા જીવનનો મેળ સાધવા તે સંસ્કૃતિ ' એમ એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે. 'માનસિક અને શારીરિક સંસ્કૃતિઓને તાલીમ આપવી, વિકસાવવી અને દૃઢ કરવી. જીવનનું આમ ઘડતર થાય એજ સંસ્કૃતિ : એવી પણ વ્યાખ્યા છે. કોઈ વળી 'શરીર, મન અને આત્માનું ઐક્ય સાધવાની પ્રવૃત્તિને સંસ્કૃતિ' એવો પણ અર્થ આપે છે. આમ સંસ્કૃતિને વિવિધ રીતે ઘટાવવાનો પ્રયત્નો થયા છે.

'સંસ્કૃતિ એટલે આપણે જે કાંઈ છીએ તે.....' એમ મેકાઈવર કહે છે. વિલ ડુરાં 'સંસ્કૃતિ એ પ્રજા જીવનને અસર કરતા આર્થિક , રાજકીય, બૌદ્ધિક અને નૈતિક પરિબળોની સંકુલ અસરનો પરિપાક છે ' એમ કહી ઓળખાવે છે.' માનવના પાર્થિવ અને આધ્યાત્મિક જીવનના સામાજિક પરંપરાગત ઉતરી આવેલાં તથ્યો તે સંસ્કૃતિ' એમ સેપીર કહે છે. વાર્લિસ નામનો સંસ્કૃતિ ચિંતક ' આપણા આદર્શો, પ્રવૃત્તિઓ: પાર્થિવ સિદ્ધિઓનો સરવાળો એનું નામ 'સંસ્કૃતિ' એમ કહે છે. 'સમાજના જે સભ્ય તરીકે માનવી જે સંકુલ વિશિષ્ટતાનું એકમ સર્જે છે એનું નામ સંસ્કૃતિ – એમ આખું સામાજિક જ્ઞાન, માન્યતાઓ, કલા, નૈતિક ભાવના, કાયદો, રૂઢિ વિશિષ્ટ શક્તિઓ અને દેવ ભાવનાનો સમાવેશ થાય છે'. એવી વિસ્તૃત છણાવટ કરતી સંસ્કૃતિઓની ઓળખ ટેલર આપે છે.

સંસ્કૃતિ વિશે It is a way of life – જીવન રીતિ it is a standard of life જીવનનો આદર્શ પણ છે. એમ કહેવાયું છે. માલિનો ડ્સ્કી કહે છે. ' સંસ્કૃતિમાં વંશ પરંપરાથી આવેલી કલા (શિલ્પ) રાયરચીલું વસ્તુની ઉત્પાદનની વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાઓ, વિચારો, ટેવો અને મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતિ ઉદબળવે છે સંસ્કારમાંથી અને સંસ્કાર એ એક પ્રકારની માનવીને પ્રાપ્ત થતી જીવનની કેળવણી છે. મનુષ્ય પોતાનું મન, સ્વભાવ અને રુચિઓને કેળવી સંસ્કરણકાર્ય કરી લે છે. આમ સંસ્કૃતિ જીવનદર્શન બની રહે છે. 'સંસ્કૃતિ' શબ્દમાં એટલો વ્યાપક અર્થ સમાયેલો છે કે એના જેવા વિશાળ અર્થ સમાવનારો બીજો કોઈ ભાગ્યે જ હશે.

વિખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી બી. માલીનો ડ્સ્કીના મત પ્રમાણે મનુષ્ય અન્ય જીવ સૃષ્ટિથી બે બાબતોમાં જુદો પડે છે. એક શરીરનો બાંધો અને બીજો સમાજગત વારસો આ વિદ્વાનના મત મુજબ સમાજગત વારસો સંસ્કૃતિની ગુરુકિલ્લી છે. Social heritase is the key concept of culture વારસામાં તે છ બાબતો નો સમાવેશ કરે છે.

(૧)	Artifacts	– ચીજો
(૨)	Good	– માલ
(૩)	Technical processes	– યાંત્રિક પ્રક્રિયાઓ
(૪)	Ideas	– વિચારો
(૫)	Habits	– ટેવ
(૬)	Values	– મૂલ્યો

આ છ બાબતોમાં સાંસ્કૃતિક વારસાનાં બધાં અંગોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતાઓ :-

- (૧) ' માતૃદેવો ભવ' ની સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ :-

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સૌથી મોટા દેવ તરીકે માતાને માનવામાં આવ્યા છે. માતા જ ગર્ભાવસ્થામાં બાળકના પોષણથી માંડીને જન્મ લીધા પછીના પાલનની જવાબદારી નિભાવે છે. એટલા માટે પ્રાણી માત્ર પર સૌથી મોટું ઋણ માતાનું જ છે. જેટલું દેવત્વ પ્રકૃતિએ માતૃશક્તિમાં ઠાંસી-ઠાંસીને ભર્યું છે તેટલું કોઈનામાં નથી ભર્યું. માનવજાતમાં જ નહિ, પરંતુ પશુ પક્ષીઓમાં પણ 'માદા' (નારી)ની ભૂમિકાને મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવી છે. માદા પક્ષીઓમાં પણ પોતાના બચ્ચાઓને પાળવાની તીવ્ર વૃત્તિ જોઈ શકાય છે. તેથી જ મનુષ્ય પર સર્વાધિક ઋણ માતાનું જ છે.

- (૨) 'પિતૃદેવો ભવની' ભાવના :-

પિતાને દેવ સંસ્કૃતિમાં બીજા દેવતા માનવામાં આવ્યા છે. પિતા જન્મદાતા હોવાથી સાથે સાથે પાલનકર્તા પણ છે. દેવ સંસ્કૃતિમાં પિતાને વિષ્ણુના રૂપ માનવામાં આવે છે. પિતાથી આગળ વધતા દાદા અર્થાત પિતાને સન્માનિત કરવામાં

આવ્યા છે. દેવ સંસ્કૃતિમાં કૃતજ્ઞતાના ગુણ માનવામાં આવ્યો છે. પોતાના ઉપર કરવામાં આવેલા ઉપકારને સ્વીકારીને તેનું ઋણ ચુકવવાની વૃત્તિને કૃતજ્ઞતા કહેવામાં આવે છે અને આ ગુણના અભાવમાં વ્યક્તિને કૃતજ્ઞ કહેવાય છે. કૃતજ્ઞતાથી વ્યક્તિમાં કર્તવ્યહીનતા આવી જાય છે. અને સમાજમાં મોટાઓને આદર ન આપવાની વૃત્તિ જન્મે છે. આજે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રભાવથી બાળકોમાં સ્વચ્છંદતા વધતી જાય છે.

(૩) 'ગુરુદેવો ભવ' અને 'આચાર્ય દેવો' ભવની પાવન પરંપરા :-

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આત્મજ્ઞાનની, આધ્યાત્મ જ્ઞાનની દીક્ષા આપનાર ગુરુદેવને શિવરૂપમાં પૂજનીય ગણવામાં આવે છે. જેનો જન્મ થાય છે તેઓને સ્થૂળ શરીરના માતા-પિતા તો હોય છે પરંતુ આત્માને ઊંચે ઉઠાવવાની પ્રરણા સદૃશ્ય રૂપે જ આપે છે. 'ગુરુ' ને આપણી સંસ્કૃતિમાં ધર્મપિતા પણ કહે છે. ગુરુ વગર જ્ઞાન નથી મળતું. 'નગુરો' હોવું અપમાન જનક સમજવામાં આવે છે. ગુરુના જીવનમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન છે. જ્ઞાન આપનારા ગુરુ હોય છે. વ્યક્તિ પોતાના સ્વાર્થ, મનોવિકારોનો ત્યાગ કરીને પરમાર્થમય જીવન જીવવાની કલા સદૃશ્ય રૂપે પાસેથી જ શીખે છે. ગુરુ અણઘડને સુઘડ બનાવે છે. ગુરુ આપણને દેવત્વ પ્રદાન કરે છે. તેથી ગુરુને દેવતા માનવામાં આવ્યા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઈશ્વર- ભગવાન પછી બીજું સ્થાન ગુરુને આપવામાં આવ્યું છે. ગુરુજી પૂજનીય છે. એમનું સન્માન જાળવી રાખવું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૪) અતિથિ દેવો ભવ :-

ભારતીય સંસ્કૃતિની એ પાવન પરંપરા છે કે ઘરે આવેલા અતિથિ (મહેમાન) ને દેવતા માનીને તમનું સ્વાગત કરવામાં આવે છે. આપણી સંસ્કૃતિની એ ઉદારતા છે કે બહારથી આવેલી વિદેશી પ્રજાને ' અતિથિ દેવો ભવ: ' કહીને ઉદરમાં સમાવી છે. આ વિદેશી પ્રજાનું એવું તો સમિશ્રણ થઈ ગયું છે કે ભારતીય વિદેશના ભેદ સહેલાઈથી પારખી શકાતા નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આમ યુગે યુગે અને પ્રજાઓ અને જાતિઓનું સંમિશ્રણ થયું છે. આપણાં દેશની આતિથ્ય સેવા જોઈને ચીનના યાત્રી 'ફાહિયા ને કહ્યું હતું કે, "ભારતમાં કાઈ પણ ઘરમાં જવાથી પાણીની જગ્યાએ દૂધ પીવડાવામાં આવે છે." આપણે ત્યાં આંગતુક- અતિથિ ગમે તે જાતિ સંપ્રદાયનો કેમ ન હોય, ભેદભાવ વગર સન્માનિત કરવાની ભાવના વિદ્યમાન છે.

(૫) અનેકાત્મક એકતા :-

અનેકાત્મક એકતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રધાન લક્ષણ છે. છેક પ્રાચીન કાળથી ભારતની ભૂમિ ' સુજલામ સુફલામ ' રહી હોવાથી અનેક પ્રજાઓ સ્થિર થવા માટે કે વેપાર અર્થે આવતી રહી છે. વળી આ બધી પ્રજાઓનાં ભિન્ન-ભિન્ન આચાર, વિચાર, રહેણી-કરણી, ટેવો, મૂલ્યો અને રીત રસમોની અસર પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ પર પડી છે. પરિણામે ભારતીય સંસ્કૃતિનું પટોળું વિવિધરંગી બન્યું છે. ભારતના ઇતિહાસના પુરાવા કહે છે કે યવનો, શકો પહલવો, કૃષ્ણાઓ અને હૂણોએ ભારતીય ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. મધ્યકાલમાં મુસલમાનો તો આક્રમણ સ્વરૂપે જ આવ્યા, પરિણામે ઈસ્લામ અને હિંદુ સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ શરૂ થયો. પરંતુ સમય જતાં બન્ને સંસ્કૃતિમાં જે સંત પરંપરા શરૂ થઈ તેમાં એકતાના સૂર સંભળાયા છે. રામાનંદ, કબીર, નાનક, મન્સૂર અને વગેરેની વાણી આનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. અર્વાચીન કાળમાં જે યુરોપીય પ્રજાઓ આવી તેઓ પણ ભારતીય સંસ્કાર વારસાથી આકાર્ષાઈ ભારતના સંસ્કાર વારસાની સમૃદ્ધિને પ્રકાશમાં લાવવાનો યશ કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનોને જાય છે. એ હકીકતની પણ નોંધ લેવી ઘટે. તેઓમાંના ઘણાંતો ભારતીય સંસ્કૃતિના રંગે રંગાઈ ગયા હતા.

(૬) ધાર્મિક સહિષ્ણુતા (સાંપ્રદાયિક સદૃશ્યતા) :-

ધાર્મિક સહિષ્ણુતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અગત્યનું લક્ષણ છે. ભારતીય સમાજ જેમ અનેક પ્રજાઓ અનેક જાતિઓનો શંભુમેળો છે તેમ ભારતીય વિચારશરણી પણ અને ધર્મો, સંપ્રદાયો અને આધ્યાત્મિક વિચારધારાનું સંગમતીર્થ છે. એશિયાના મહાન ધર્મોની જનેતા છે. કેટલાંક ધર્મો અહીં બહારથી આવીને પણ વસ્યા છે. તો વળી કેટલાંક પારસ્પરિક

અસર તળે નવસંસ્કરણ પામ્યા છે. દર્શન ક્ષેત્રે અસ્તિક અને નાસ્તિક વિચારધારાઓ પણ અહીં સાથે સાથે વહી છે, ક્યારેક આ બંધાની વચ્ચે મીઠી કડવી ટકરામણો પણ થઈ છે તો ક્યારેક એક બીજાના વિચારો તત્વો ગ્રહણ કરીને કોઈ નવી જ મિશ્રધારાઓ પણ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

ઈતિહાસના ઉગમ કાળથી ભારતવર્ષે દરેક ધર્મ સંપ્રદાય પરત્વે સમભાવ રાખ્યો છે. વિદેશી પ્રજાઓના આકર્ષણનું આ એક કારણ હોઈ શકે. ભારતે ક્યારેય પોતાની વિચારશરણી બીજા પર લાદવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ભારતના રાજવીઓએ બીજા રાજવીઓ પર ધાર્મિક ઝનૂનથી દોરવાઈને આક્રમણ કર્યું હોય તેવો પ્રસંગ ઈતિહાસના પાને નોંધાયો નથી.

ધર્મ' પ્રત્યે ભારતીય સંસ્કૃતિનું વલણ વિશિષ્ટ છે. 'ધર્મ' શબ્દનો પર્યાય બરોબર આપી શકે એવો એક પણ શબ્દ દુનિયાની ભાષાઓમાં નથી, ધર્મ શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ ધૃ- ધારદતિ પરથી બન્યો છે. ધર્મ એટલે ધારણ કરનાર ધર્મ. એ ધર્મ મનુષ્ય, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સમગ્ર વિશ્વને ધારણ કરનાર ચાલક બળ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના વિચારોએ હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ કે શીખ એવા કોઈ વાડા પાડ્યા નથી. અહીંથી બધીએ નદીઓ સમુદ્રમાં ભળી ગઈ છે. વળી ભારતીય વિચારકોને મન ધર્મએ ચર્ચાનો કે વિતંડાવાદનો વિષય નથી. પણ આચરણની બાબત છે. 'સત્ય વદં ધર્મ ચરં', એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મહામંત્ર છે. સ્વભાર અને રુચિ પ્રમાણે ભારતનો માનવી પોતાના જીવનનો માર્ગ પસંદ કરી શકે છે. ભારતની આ ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને કારણે જ તેની આંતરિક એકતા ટકી રહી છે. સમગ્ર ભારત વર્ષ એ ભારતીયને મન પોતાનું ધર્મક્ષેત્ર છે. ભારતનો શ્રદ્ધાળું નાગરિક પોતાના જીવનમાં એકવાર ચાર ધામની યાત્રાની ઈચ્છા ધરાવે છે. ઉત્તરમાં બદ્રીકેનાદાર અને દક્ષિણમાં રામેશ્વર પશ્ચિમમાં દ્વારકા અને પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી અને આ બધા તીર્થો એક જ પરમેશ્વરનાં છે. ભારતની આ અદ્ભુત ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની શક્તિ સહેલાઈથી પામી શકાય એવી નથી.

(૭) સામાજિક એકતા અને કુટુંબ વત્સલતા :-

સામાજિક એકતા કેળવ્યા વિના અને કુટુંબ વત્સલ બન્યા વિના કોઈ પણ માનવી સાંસ્કૃતિક ખેડાણ કરી શકે નહીં એ વિચાર પ્રથમથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવર્તકોએ સ્વીકારેલો છે. સમાજના અનેક અગત્યના અંગ તરીકે પોતાનું જીવન મનુષ્ય કેવી રીતે ચરિતાર્થ કરી શકે તેનો સ્પષ્ટ નકશો આ વિચારકો આપ્યો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણના ધર્મો દ્વારા ભારતીય વિચારકોએ એક ઉમદા સમાજનો આદર્શ મૂક્યો છે. સમય જતા આ વર્ણોમાંથી વેદોત્તર કાલમાં અનેક જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી. પરંતુ આમ થવાથી ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતા ખંડિત કે વિભાજિત થઈ છે, એમ માનવું એ ખોટો ખ્યાલ છે. વર્ણો જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિકનું પોત આજ દિન સુધી ટકી રહ્યું છે. અહીં ભિન્ન જાતિઓ પેટા-જાતિઓ પ્રાન્તે પ્રાન્તે પોત-પોતાના અલગ-અલગ આચાર-વિચાર ટેવો, પહેરવેશ, સંપ્રદાયો અને માન્યતાઓ સાથે વસ્તી હોવા છતાં અને યુગે યુગે તેમાં અનેક પરિવર્તનો આવ્યા હોવા છતાં, ખૂબીની વાત એ છે કે સર્વમાં સાંસ્કૃતિક એકતા જળવાઈ રહેલી જોવા મળે છે. ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના આ બધા મણકા ભારતીય સંસ્કૃતિના કોઈ એક આદર્શના તંતુમાં પરોવાયેલા હોય એમ લાગે છે. ભારતીય સમાજમાં જાતિભેદ અને કુટુંબ ભેદમાં આપણને અનેકાત્મક ભારતીય સંસ્કૃતિ જ જોવા મળે છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરતાં કાકાસાહેબકાલેલકર કહે છે. " કુટુંબમાં અથવા જાતિમાં નાના મોટા ભેદ હોય છે. સંબંધથી, અનુભવથી, અકકલ હોશિયારીથી અથવા સામાર્થ્યથી નાના અને મોટા એવા ભેદ પડે જ છે. પણ એ ભેદ વિશ્વરૂપી નથી. પ્રથમ વાત તો એ છે કે આ ભેદ બધાએ પ્રેમથી સ્વીકારેલો હોય છે એમાં મતભેદ નથી હોતો અને બીજી મહત્વની વાત એ છે કે આ સંબંધમાં જે ઉચ્ચ હોય છે તેને બધાના દાસ બનવું પડે છે. સર્વની સેવા, સર્વને સારું સ્વસ્થ બનાવવામાં કોઈ પણ જાતની મર્યાદા ન હોવી, ખંડ ન હોવો એજ કુટુંબનું લક્ષણ છે. બધાનું બોલેલું સહેલું, બધાના આગ્રહને માન આપવું, મોટા મનથી બધાના દોષોને ગળી જવા અને સમાધાન પૂવક બધાના પગની નીચેની રજ બનવા સુધી શૂન્ય થવું એજ કુટુંબમાં મોટાપણાનું લક્ષણ છે."

ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં ભારતીય વિચારકોએ ગૃહાસ્થાશ્રમનું મૂલ્ય વિશેષ સ્વીકાર્યું છે. વર્ણ વ્યવસ્થા દ્વારા જેમ સામાજિક આદર્શ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તેમ વ્યવસ્થા દ્વારા વ્યક્તિના જીવનનો આદર્શ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય વિચારકોએ જીવનને સો વર્ષનું કલ્પીને તેની પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વર્ષની ચાર અવસ્થાઓ નક્કી કરી છે. આ ચાર અવસ્થાઓને ' આશ્રમ ' એવું નામ આપ્યું છે.

(૧)	બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ	— અભ્યાસ ૨૫ વર્ષ
(૨)	ગૃહાસ્થાશ્રમ	— ઘર સંસાર ૫૦ વર્ષ સુધી
(૩)	વાનપ્રસ્થાશ્રમ	— સમાજ સેવા ૭૫ વર્ષ સુધી
(૪)	સંન્યાસાશ્રમ	— ઈશ્વર ભક્તિ ૧૦૦ વર્ષ સુધી

આમ આ ચારેય આશ્રમમાં શ્રમનું મહત્વ સ્વીકારાયું છે. જેમાં છેલ્લી અવસ્થા સંન્યાસાશ્રમમાં બહુ થોડા માણસો આ આશ્રમ પૂરો કરી શકતા. આ આશ્રમ કેવળ આત્મપરાયણ જીવન ગુજારવાનો આદેશ છે. કઠોર તપ, ઉગ્ર દેહ દમન અને મનની વૃત્તિઓ ઉપર સંયમ કેળવવો એ સંન્યાસીની મુખ્ય ફરજો છે. નમ્રતા અને પવિત્રતા એ તેના પ્રધાન ગુણ બને છે. જીવનની આ અવસ્થામાં તેને નાત —જાત કે દેશકાળનાં બંધન બાંધી શકતા નથી. પોતાના અને સમાજના કલ્યાણ માટે તેણે એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ફર્યા કરવાનું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેથી જ તેને ' પરિવ્રાજક ' કહેવામાં આવ્યો છે. જગત એજ તેનું કુટુંબ બને છે. ' જગત મારો દેશ અને સેવા મારો ધર્મ ' એ જીવન સૂત્ર હોય છે. સંસારનો ત્યાગ કરી કોઈ પણ સંન્યાસીએ સમાજને બોજારૂપ થવાનું ભારતીય સંસ્કૃતિ કહેતી નથી. પરંતુ સત્યશોધન કરતાં કરતાં તેણે સમાજ ઊંચે ચડે છે કે નીચે તે પણ જોવાનું છે. સમાજ અને સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલાં મૂલ્યોની માવજત કરવાની છે. સંસારમાં રહીને પણ સંન્યસ્ત સ્વીકારવાનો સિદ્ધાંત હિંદુશાસ્ત્રોમાં સ્વીકારાયો છે. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ, લોકમાન્ય ટિળક, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, મહર્ષિ અરવિંદ અને મહાત્મા ગાંધીજી સાચા અર્થમાં કર્મયોગી સંન્યાસીઓ હતા.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ' દરકે જીવનમાં પ્રભુનાજ અંશ ' ની માન્યતા, કર્મફળ અને પુર્નજન્મના સિદ્ધાંતની 'માન્યતા, તીર્થયાત્રા અને ઉપવાસ, વ્રતની પરંપરા, 'અંશદાનની પરંપરા' 'યજ્ઞમય જીવનક્રમ' એવી બીજી લાક્ષણિકતાઓનો પણ સમાવેશ કરી શકાય

ભારતીય સંસ્કૃતિના આ તમામ મુદ્દાઓની ચર્ચા પરથી જોઈ શકાશે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ એ કર્મયોગીની સંસ્કૃતિ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કર્મનેજ ધર્મ માનવામાં આવેલ છે. ' જીવન એ ખાઈ પીને મોજ-મઝા માણવાનું સાધન નથી ' પરંતુ કર્તવ્યોથી ભરેલી ઘટમાળા છે. ' એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો દુનિયાની પ્રજાને સંદેશો છે. આજે આપણે જ્યારે સ્વાર્થ, સત્તા, ધન વૈભવ અને ભૌતિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે આંધળી દોટ મૂકી છે ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિના કેટલાંક આદર્શોને ફરીથી સ્થાપિત કરવાની જરૂર નહીં પણ આવશ્યકતા છે. આપની આજની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરતાં આપણાં નિવૃત્ત રાષ્ટ્રપતિ સ્વ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણ કહે છે : " આજની આપણી સંસ્કૃતિમાંથી સુજનતાનો લોપ થઈ ગયો છે. એટલે તે આત્મા વિનાના દેહ જેવી થઈ ગઈ છે. તેને મગજ છે હૃદય નથી. સંકલ્પ બળ છે પણ આત્મા નથી. તેનું મન જાગે છે પણ આત્મ સુતેલો છે, પાવિત્ર્યની ઉપાસનાને બદલે આપણે સત્તાની પૂજા કરતા થઈ ગયા છીએ." ડૉ. રાધાકૃષ્ણના આ વિચારો આજે પણ એટલાજ પ્રસ્તુત લાગે છે. આપણામાં પ્રવેશેલા જડ અને અળશ ખંખેરી ફરીથી આપણાં આદર્શો આજની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્થાપિત કરીશું તોજ આપણું જીવન ચરિતાર્થ થશે. પરિશ્રમ કર્યા વિના સિદ્ધિ આપ મેળે આવવાની નથી. અથર્વેદમાં કહ્યું છે કે —

ચરન્વે મધુ વિન્દતિ

ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ

' ચાલ્યા કરો, ચાલ્યા કરો જે ચાલે છે તેને જ મધુ મળે છે. કર્મની આ પ્રવૃત્તિ એવી કરવાની કે સર્વનું કલ્યાણ થાય.'

સંદર્ભ :-

(૧) ભારતીય અસ્મિતા ભાગ-૧

સંપાદન- નંદલાલ દેવબુક

પ્ર.આ.-૧૯૭૨

(૨) ભારતીય અસ્મિતા ભાગ-૨

સંપાદન- નંદલાલ દેવબુક

પ્ર.આ.-૧૯૭૪

(૩) ' સંસ્કૃતિ સંબોધ '

શાંતિકુંજ હરિદ્વાર

લેખક - વેદમૂર્તિ તપોનિષ્ઠ શ્રીરામશર્મા આચાર્ય.

—: આદિવાસી કન્યાના પરોણા આવે તે સમયે ગવાતા ગીતો :—

શ્રી ગુમાનસિંહ એફ ગરાસીયા.

વ્યાખ્યાતા : ગુજરાતી

જી.એમ.ડી.સી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

નખત્રાણા — કચ્છ.

ભૂમિકા :

મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલ મહિસાગર જિલ્લામાં રહેતા આદિવાસીઓનું લોક સાહિત્ય લોક જીવન સાથે પૂર્ણ રીતે જોડાયેલું છે. પરંપરાગત રીતે પ્રાચીન સમયથી પ્રજાના કંઠમાં વસેલું લોક સાહિત્ય આજેય આદિવાસી પ્રજાના સુખ, દુઃખના ઉત્સવોમાં પ્રજાના કંઠથી ગવાતું હોય છે.

ભારત એક વિશાળ વ્યાપમાં વિસ્તરેલો દેશ છે. જેણે અત્યાર સુધી અનેક જાતિઓ અને એ જાતિઓની વિવિધ સંસ્કૃતિને આત્મસાત કરી છે. વિવિધ સંસ્કૃતિઓની એકતામાં એકતાનું સૂત્ર સંચારિત કર્યું છે. એનું સમ્યક દર્શન ભારતના અલગ અલગ ભાગોમાંથી પ્રાપ્ત થતા લોકગીતોમાંથી મળે છે. મૌખિક પરંપરામાં સચવાયેલા અને લોકજીવનમાં તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગયેલાં આ લોકગીતો સ્થળકાળ અને લોકજાતિઓની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, રાજનૈતિક સ્થિતિનું સંપૂર્ણ દર્શન કરાવે છે. એની એક એક પંક્તિમાં લોકજીવન ધબકતું દેખાય છે. લોકગીતોમાં સ્થાનિય ભૂગોળ, પ્રથાઓ, લોકમાન્યતાઓ, રૂઢિઓ, સંસ્કારો, રહેણીકરણી ઇત્યાદિનાં ઉલ્લેખ મળે છે. આ ગીતોની રચના બંધ ઓરડામાં ગીતકારોએ નથી કરી એની રચનાઓ તો કરી છે. પ્રકૃતિના ખોળે રમતા માનવો એ દરેકપ્રાંત કે જાતિનાં લોકગીતોમાં એમની લોક સંસ્કૃતિ ઝળકતી હોય છે.

લોકસાહિત્ય એ પ્રજાની સામૂહિક ભાવનાનું સાહિત્ય છે. કુટુંબ તેનો બળવાન ઘટક છે. જુદા જુદા જમાને જુદી જુદી જાતિઓ દ્વારા એમાં કંઈકને કંઈક ઉમેરાતું જ રહે છે. લોકગીતો યુગ યુગનાં, પ્રાંત પ્રાંતનાં, જાતિ જાતિ નાં, વિભિન્ન આચારો, વિચારો, અને સંસ્કારો ને પ્રતિબિંબિત કરતા આવ્યા છે. વરસોથી વહયે આવતાં આ પરંપરાગત લોક ગીતોમાં જેને જે રચ્યું તે પોતે અભિરૂચિ પ્રમાણે ઉમેરણ કરીને ગાયું છે.

મહિસાગર જિલ્લામાં વસતાં આદિવાસીઓમાં આજે પણ દીકરીનાં લગ્ન હોય કે દીકરાના લગ્ન હોય દરેક લગ્ન પ્રસંગોમાં પરંપરાગત રીતે ગવાતા ગીતો સ્ત્રીઓનાં કંઠે થીઉંમંગથી ગાવાય છે. આદિવાસી સમાજમાં કન્યાનાં પરોણા એટલે કે સાસરિયા કન્યાના ઘરેઆવી પહોંચે તે સમયે સમાજના આમંત્રિત મહેમાનોને કન્યાને ઘર આંગણે લાઈનમાં ગોઠવા કન્યાની માતા આવેલ મહેમાનોને દિપક પ્રાગટ્યાવી ભૂમિ માતાને તીલક કરી આવેલ કાપડાને તીલક કરી એક પછી એક મહેમાનને કંકુનું તીલક કરી પ્રમથી આવકારે છે. પછી લાઈનમાં ગોઠવાયેલ સર્વે ગામના સ્વજનો મહેમાનો બન્ને હાથ જોડી મુખે થી "રામ રામ, જે ગુરૂ, સદગુરૂ સાહેબ, જયશ્રી કૃષ્ણ" વગેરે હરિ નામથી આવકારે છે, ત્યાર પછી સર્વે મહેમાનો પોતાની બેઠક વ્યવસ્થા ગોઠવી હોય છે ત્યાં નીરાંતે બેસે છે. પાણી, બિડીવગેરે પ્રકારનાં વ્યસનો પણ મહેમાનોને આપવામાં આવે છે. મહેમાનોનાં આગમનથી કન્યાના પડોશમાં જાણે કે નવું જ વાતાવરણ ઉભું થાય છે. કારણ કે કન્યાના ઘર માં કન્યાસાથે કુટુંબ કે સમાજમાંથી આવેલ, દરેક સ્ત્રીઓ વેવાઈઓને મજાક-મશ્કરીની રીતે વિવિધપ્રકારના ગીતો પોતાનાં કંઠ થી સમૂહ ગાનમાં પૂર જોશથી રેલાવતી હોય છે.

—: મહેમાનો ઘરમાં બેઠા હોય તે સમયે ગવાતા ગીતો :—

(૧)

" ઓ રે વેવાઈયો તમે કઈ ની વાટે આવ્યા..... (૨)
 આવળીયાના સીંગલા મેલી અવળી વાટે આવ્યા.... (૨)
 વાટે નથી આવ્યા તમે ઉભી ટેરે આવ્યા .. (૨)
 ઓરે વેવાઈયો તમે કઈ ની વાટે આવ્યા (૨) "

પ્રસ્તુત ગીત સ્ત્રીઓ સમૂહમાં ગાય છે. કન્યા પાસે ટોળે વળેલ, સર્વે આમંત્રિતસ્ત્રીઓ અને સહેલીઓ એક સાથે એક લયમાં ગીત ગાતી હોય છે. નિરૂપિત ગીતમાં કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ આવેલ મહેમાનોને ગીત દ્વારા મજાકથી કહે છે કે, અમારી વરસો જુનીઆવળીયાના વૃક્ષોથી શોભતી જે વાટ છે તે વાટને ટાળીને કોઈ અવળી વાટે તમે ઉભેરે આવીપહોંચ્યા છો. એમ કહી ને મજાકમાં આ ગીત વેવાઈયોને સંભળાવવામાં આવે છે.

" ખાટલાની ઓળે ઓળે મકુડો જાય, ... (૨)
 પેલો વેવાઈ હુંકા તળપે હે... (૨)
 પેલો રમેશ હુંકા તળપે હે ... (૨)
 મારીશ બહેનનું સલવલીયું... (૨)
 એની લાલ સાલ હાડુ તળપે હે... (૨)
 ખાટલાની ઓળે ઓળે મકુડો જાય... (૨)
 પેલો વેવાઈ હુંકા તળપે હે.... (૨)"

પ્રસ્તુત ગીતમાં કન્યા પાસે બેસી ગીતો ગાતી સ્ત્રીઓ ઘરની ઔશરીમાં બેઠેલાં વેવાઈયોને ગીત સ્વરૂપે પોતાની બહેનને કેન્દ્રમાં રાખી મશ્કરી કરે છે, અને કહે છે કે, ઔશરીમાં ખાટલા પર બેઠેલો વેવાઈ ખાટલાની પાસે મકોડાની ટોળી જઈ રહી છે. તે જોઈને તળપી રહ્યો છે. પણ ના વેવાઈ તો આપણી બહેનને જોઈને તળપી રહ્યો છે, સાથે સાથે કન્યાનાં દિયર નું નામ પણ પ્રસ્તુત ગીતમાં ગવાતું હોય છે.

ત્યાર પછી કન્યાઓ આ પ્રકારનું ગીત વેવાઈયોને સંભળાવે છે.

(૩)

" મારા ઘરની પછવાડે રે લીંબડી ઝોલાં ખાય ... (૨)
 મારા ઘરની પછવાડે રે ઉંટડી પાલોં ખાય (૨)
 વેવાઈ દૂધ નો સ્વાધીયો રે, ટડીને તાંબા જાય.. (૨)
 એની આઈજી મારી લાત રે... આઈ બાઈ કરતો જાય... (૨)
 મારા ઘરની પછવાડે રે લીંબડી ઝોલાં ખાય ... (૨) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો – વેવાઈયોને મજાક માં કહે છે કે, હે વેવાઈ મારા ઘરની પાછળ લીંબડાનું વૃક્ષ ઝોલા ખાઈ રહ્યું છે, એ વૃક્ષને ટડી ખાય રહી છે. પણ આવનારવેવાઈ ઉંટડીના દૂધને પીવામાં સ્વાધીયો છે. તેથી ઉંટડીને તાંબા જાય છે . ત્યારે ઉંટડી એમારી લાત ત્યારે આઈ બાઈ કરતો જાય છે. એમ કહી પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો વેવાઈને કેન્દ્રમાં રાખી આખા પ્રસંગમાં વેવાયોની ઠેકડી ઉગ્રડી હાસ્ય રસ ની છોળો ઉપસાવે છે.

ત્યાર પછી ગવાતું ગીત :-

(૪)

" વેવાઈ મુંબડે ને ભાળ વેછુડો હળાવા મારે... (૨)
 વેવાઈ લીંબડાને ભાળ વેછુડો હળાવા મારે.. (૨)
 વેછુડો કહો ને મારી બેન હળાવા મારે (૨)
 વેવાઈ મુંબડેને ભાળ વેછુડો હળાવા મારે... (૨)

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો વેવાઈને ઘરનાં મુંબડે અને ઘરની પાસે ઉભેલલીંબડા પર વેછૂંડો હળાવા મારી રહ્યો છે. તે જોવા જણાવે છે. અને અંતે એમ પણ વેવાઈને જણાવે છે કે, લીંબડે કે મુંબડા પર સળવળાટ થઈ રહ્યો છે. તે વેછૂડાનો નથી પણ અમારી બહેન તેમને જોઈ ને આમ તેમ આંટાં ફેરં કરી રહી છે. તેવી રીતે પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાયોની ઠગલી કરવામાં આવે છે, અને સ્ત્રીઓ પ્રસંગમાં આનંદનો લ્હાવો લેતી હોય છે.

ત્યાર પછી ગવાતું ગીત :-

" તું તે વેવાઈ આયો તારીને કેમ ને લાયો ... (૨)
 લાવતો તે આવતી બેડાપા દેખી જતી.. ... (૨)
 લાવતો તે આવતી મારા ભાઈઓને દેખી જતી. (૨)
 લાવતો તે આવતી મારા કાકાને દેખી જતી... (૨)
 તું તે વેવાઈ આયો તારી ને કેમ ને લાયો (૨) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો વેવાઈયોને કહે છે કે, તમે અમારી બહેનનાં ઘરે મહેમાનો બની અમારા ગામમાં આવ્યા તો સાથે સાથે અમારી વેવાણ ને તમે સાથે લાવ્યા હોત તો વેવાણ અમારું ગામ, ઘર, અમારા ભાઈ, અમારા કાકા, સર્વેને દેખી જ તો એમ કહી પ્રસ્તુત ગીતમાં પણ વેવાણો વેવાઈ ની મશ્કરી કરે છે.

—: કન્યા પાટલે બેસે ત્યારે ગવાતાં ગીતો —:

આદિવાસી સમાજનો રીવાજ એવો છે કે, કન્યાના લગ્નનો પ્રારંભ જ પરોણાથી થાય છે. પરોણા કન્યાના ઘરે ખાસ તો કન્યાનો ચાંદલો કરવા, ઘરેણાં પહેરાવવા અને વિશેષમાં તો કન્યા નું દહેજ નક્કી કરવા આવે છે. દહેજ નક્કી થઈ જાય એટલે વર-કન્યાના લગ્ન પાકાં. કન્યા ના દહેજ માં બોલચાલ થાય. વરપક્ષ ને કન્યા નુ દહેજ વધુ લાગેતો તે કન્યા ના વિવાહ રદ કરી ચાલ્યા પણ જાય છે. મહિસાગર અને દાહોદ જીલ્લામાં વસતાં આદિવાસીઓ માં કન્યાના દહેજનું પ્રમાણ પૂર જોસમાં છે. અભણ કે બાર પાસ હોય તો તે કન્યાનુ દહેજ ૮૫ હજારની આસપાસ નક્કી કરવામાં આવે છે. જો કન્યા પી.ટી.સી. થયેલી હોય કે પછી સરકારી નોકરી કરતી હોય તો દહેજ એક લાખની ઉપર નક્કી થતુ હોય છે. જ્યારે ઘરેણાં માં દસ તોલા સોનું અને ચાંદી પણ સાથે સાથે નક્કી કરવામાં આવે છે. જેને પરિણામે પરણનાર દંપતિ નું જીવન સંઘર્ષભર્યુ બને છે. દહેજ પ્રથાને પરિણામે આદિવાસી સમાજ કુમાર્ગ તરફ જઈ રહ્યો છે.

કન્યાનું દહેજ નક્કી થયા પછી સાસરીપક્ષ તરફથી કન્યાને સાડી, ચણિયો, બ્લાઉઝ, પહેરાવવામાં આવે છે. માતા ને સાડી ઓઢાડવામાં આવે છે. કન્યા સાસરીયેથી આવેલ નવીન વસ્ત્રો પહેરી પાટલે બેસાડવામાં આવે છે. તે સમયે કન્યા પાસે ઉભેલી સ્ત્રીઓ કન્યા અને વેવાઈઓને લક્ષમાં રાખીને કેટલાંક ગીતો ગવાય છે તે આ પ્રમાણે છે.

(૧)

" કોને પૂંછીને પાટલે બેઠા હો બીના (૨)
તમારે બાપુ તે ચિંતામ પડયા હે બીના ... (૨)
તમારે માતા તે રડવા લાગી હે બીના (૨)
તમારે વીરા તે પરદેશ પડયા હે બીના .. (૨)
તમારે ભોજાઈ તે ઝઘડે આવી હે બીના .. (૨)
તમારે કાકા તે ચિંતા કરે હે બીના (૨)
તમારા કાકી તે ઝઘડો કરવાની બીના (૨)
તમે તે પરણવા હબાયા બીના (૨)
તમે તે પરણુ વોરુ હે બીના (૨)
તમે તે સાસરી વોરી હે બીના (૨) "

કોને પુછીને પાટલે બેઠા હો બીના (૨)

પ્રસ્તુત ગીત કન્યા પાટલે બેસે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ સમૂહમાં ગાય છે. અને કન્યા ને કહે છે. કે. હે બહેન તમે કોની મંજૂરી લઈને પાટલે બેસી ગયા છો તમારા બાપુ ચિંતામાં, માતા રડવામાં, વીરા પરદેશ માં, ભોજાઈ ઝઘડે, કાકા ચિંતામાં, કાકી ઝઘડે વગેરે સ્વજનો તમારા પરણવાના નિર્યણથી ચિંતિત છે. તેવો ભાવ પ્રસ્તુત ગીતમાં કરુણ સ્વરમાં ગીત સ્વરૂપે સંભળાવવામાં આવે છે.

(૨)

" પાટલે બેસી જાહો ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
બાપુ છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
માતા છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
વીરા છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
બેનો છોડી દીધી ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
ભાભીઓ છોડી દીધી ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા ... (૨)
કાકાઓ છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
કાકીઓ છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
મામાઓ છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
મામીઓ છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
દોસ્તી છોડી દીધા ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
પરણું વોરી લીધું ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
સાસરી વોરી લીધી ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા (૨)
પાટલે બેસી જાહો ખરું બેની કોણ કે હે કુંવારા... (૨) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં પાટલે બેસનાર કન્યાને ગીત સ્વરૂપે કહે છે કે આજથી બહેન તમે પારકાં ઘરના વહુ બની ગયા છો માટે તમને કોઈ કુંવારા છો એમ નહીં કહે. અને સાથે સાથે એમ પણ સંભળાવે છે કે તમે બાપુ, માતા, વીરા, બેનો, ભાભીઓ, કાકાઓ, કાકીઓ, મામાઓ, મામીઓ, દોસ્તી સર્વેને છોડી પરણું અને સાસરી મેળવી લીધી છે તેવો ભાવ પ્રસ્તુત ગીતમાં કરુણ સ્વરૂપે કન્યા ને સંભળાવવામાં આવે છે.

ત્યાર પછી કન્યા ને આ પ્રકારના ગીતો સંભળાવે છે.

" આજ હા બાપુ છોડીયા હો એમ જાણજો બેની....(ર)
 સુંટા હો તહાં ભુલાં હો એમ જાણજો બેની....(ર)
 આજ હા માતા છોડીયા હો એમ જાણજો બેની....(ર)
 સુંટા હો તહાં ભુલા હો એમ જાણજો બેની ..(ર)
 આજ હા વીરા સુંટા હો એમ જાણજો બેની....(ર)
 સુંટા હો તહાં ભુલા હો એમ જાણજો બેની....(ર)
 આજ હી ભોજાઈ સુંટી હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 સુંટી હો તહી ભુલી હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 આજ હી બેનો સુંટી હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 આજ હી દોસ્તી સુંટી હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 સુંટી હો તહી ભુલી હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 આજ હુ પરણું વોરું હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 આજ હી સાસરી વોરી હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 વોરી હો તહી ભુલા હો એમ જાણજો બેની ... (ર)
 આજ હા બાપુ સુંટા હો એમ જાણજો બેની ... (ર) "

પ્રસ્તુત લોકગીત માં કન્યા પાટલે બેસે છે એટલે કે તે પોતાના ધરની દીકરી મટી ને પારકા ધરની વડું બને છે. તેથી કન્યાની સ હેલીઓ કન્યાને કહે છે કે તમે બહેન આજથી બાપુ, માતા, વીરા, ભોજાઈ, બેનો દોસ્તીને છોડી નવીન સંસારી જીવનમાં જ લેવઈ પોતાના સ્વજનો ને છોડી દીધા છે. એમ જ જાણજો અને પરણું સાસરી મેળવી છે. ત્યારથી તમે અમો સર્વે ને ભુલી જશો એવો ક રૂણ ભાવ ગીત સ્વરૂપે કન્યાને કન્યાપક્ષ ની સ્ત્રીઓગીત સ્વરૂપે સંભળાવે છે.

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ પ્રસ્તુત ગીત કન્યાના સ્વજનોને કે કેન્દ્રમાં રાખીને ગાઈ સંભળાવે છે.

(૪)

" વીરા રે તમારે હાની પડી રેડ બેની ને વેસી માર્યા ... (ર)
 ભોજાઈ રે તમારે હાની પડી રેડ બેની ને વેસી માર્યા ... (ર)
 આંબો વેચતા મહુડો વેચતા બેની ને રેવા દેતા ... (ર)
 બાપુ રે તમારે હાની પડી રેડ દીકરી ને વેસી માર્યા ... (ર)
 માતા રે તમારે હાની પડી રેડ દીકરી ને વેસી માર્યા ... (ર)
 લીબડો વેચતા, કણજી વેચતા દીકરી ને રેવા દેતા ... (ર)
 બેનો રે તમારે હાની પડી રેડ બેની ને વેસી માર્યા ... (ર)
 બનવી રે તમારે હાની પડી રેડ સાળીને વેસી માર્યા ... (ર)
 હાગડાં વેચતા, ખાંખરા વેચતાં સાળીને રેવા દેતાં ... (ર)
 વીરા રે તમારે હાની પડી રેડ બેની ને વેસી માર્યા ... (ર) "

પ્રસ્તુત લોકગીતમાં ગીતો ગાનારી દીકરીઓ કન્યાના સ્વજનોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે — હે, ભાઈ, ભોજાઈ, બાપુ, માતા, બેનો બને વી અત્યારે તમારા જીવનમાં એવી તે કઈ મુશ્કેલી આવે ગઈ કે જેથી તમે બહેન ને પરણાવી દેવાનો નિર્ણય લીધો છે આપણી પાસે આંબો અને મહુડા ના વૃક્ષો હતા તે વેચી ને પણ મુશ્કેલી કાઢી નાખત પણ બહેન ને પરણાવવા નહોતાં જોઈતાં પછી બાપુ—માતા ને કહે છે કે , આપણી પાસે લીબડો, કણજી, જેવા વૃક્ષો હતાં તે વેચી ને પણ દેવું પુરું કરતાં પણ દિકરી નાં લગ્ન અત્યારે નહોતા કરવાં જોઈતાં. પ છી બહેન બનેવી ને પણ કહે છે કે બનેવી તમારી સાળીને અત્યારે પરણાવવાનો સમય નો તો પૈસા ની જરૂર હતી તો આપણી પાસે હાગ ડાં અને ખાંખરાં ના વૃક્ષો હતા તે વેચી ને પણ પૈસા મેળવી શકત. પણ બહેન ને હજી કુંવારા રહેવા દેવા જોઈતા હતા. ખોટો પરણાવી દેવાનો નિર્ણય લીધો છે. તેમ દિકરીઓ કન્યાના સ્વજનો ને ગીત સ્વરૂપે કહી સંભળાવે છે.

પ્રસ્તુત ગીત આદિવાસી સમાજમાં કન્યાનું દહેજ લેવામાં આવે છે તે નિર્દેશ કરે છે. સાથે સાથે કન્યાના માતા— પિતાની ગરીબા ઈ નો પણ નિર્દેશ જોવા મળે છે. કેટલીક કન્યાના માતા—પિતા પુત્રી ના લગ્ન કરી દહેજ મેળવી પોતાનું દેવું પણ પુરું કરતાં હોય છે. તેથી કન્યા ને દાનરૂપે નહિ પણ રૂપિયા લઈ ને પરણાવવા માં આવે છે. માટે ગીતમાં પુત્રી ને વેચી માર્યા એવો શબ્દ પ્રયોજવામાં આવેલ છે.

(પ)

" આવતા નારિયેળા રે લાડી બેન જેલી લેજો રે બેની (ર)
 આવતા ચાંદલીયા રે લાડી બેન જેલી લેજો રે બેની (ર)
 આવતા સાસરીયા રે લાડી બેન જેલી લેજો રે બેની (ર)
 આવતા નારિયેળા રે લાડી બેન જેલી લેજો રે બેની (ર) "

પ્રસ્તુત ગીત જ્યારે કન્યા પાટલે બેઠી હોય છે ત્યારે કન્યાને હાથ માં શ્રીફળ જેલાડવામાં આવે છે સાથે પોતાના દીયર દ્વારા ચાંદલો કરવામાં આવે છે. તેથી સાસરીપક્ષનું સર્વ હરખથી સ્વીકારી લેવાની વાત પ્રસ્તુત ગીતમાં વ્યક્ત થયેલ છે.

ત્યાર પછી તરત જ ગાનારી કન્યાઓ પ્રસ્તુત ગીત વ્યક્ત કરે છે.

(ફ)

" નારીયળ જેલાડે તે બરાબરી જેલાડજે ભવની ભુલી રઈ જાહે.. (ર)
 ચાંદલો કરે તો બરાબરી કરજે જીંદગી ના બુલ રહી જાહે..... (ર) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં કન્યાઓ પોતાના વેવાઈ એટલે કે કન્યાના દીયર ને કહે છે કે અમારી બહેન ને શ્રીફળ જેલાડે છે તો પ્રેમથી જેલાડજો કશું ભુલ ન રહેવી જોઈએ. ચાંદલો કરે તે પણ શુદ્ધ મનથી કરજે, સેજ ક્ષતિન રહેવી જોઈએ નહીં તો આખી જીંદગી નો બોલતારાપક્ષે આવશે તેમ કહી પ્રસ્તુત ગીત વેવાઈઓ અને કન્યા ના દીયરને સંભળાવવામાં આવે છે.

(ગ)

" ઓળે ને ઓળે વેવાઈ બેઠા (ર)
 કયા વેવાઈ ને કાંણી આંખ (ર)
 ઓળે ને ઓળે વેવાઈ બેઠા (ર)
 ભરત વેવાઈ ને કાણી આંખ (ર)
 ઓળે ને ઓળે વેવાઈ બેઠા (ર)
 કયા વેવાઈ ને ખાંડો દાંત (ર)
 ઓળે ને ઓળે વેવાઈ બેઠા (ર)
 મહેશ વેવાઈ ને ખાંડો દાંત ... (ર)
 ઓળે ને ઓળે વેવાઈ બેઠા (ર)
 કયા વેવાઈ ને બુંસું નાક (ર)
 ઓળે ને ઓળે વેવાઈ બેઠા (ર)
 મહેશ વેવાઈ ને બુંસું નાક (ર) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં કન્યા પાટલે બેસી હોય ત્યારે તેની સામે પોતાની સાસરી ના વેવાઈઓ બેઠા હોય છે. ત્યારે વેવાણો બેઠેલ વેવાઈઓ ને ઠેકડી સ્વરૂપે વેવાઈઓ ની આંગીકખોડ ન હોય છતાંયે વેવાઈ નુ નામ લઈને ગીત સંભળાવી હાસ્ય નું વાતાવરણ પ્રગટકરે છે.

(ઙ)

" બેની હારુ શું લાયો હાટસલા સોર સોરમના સોર ... (ર)
 વાણીયાને બાપા કઈ લાયો હાટ સલા સોર ... (ર) "

પ્રસ્તુત ગીત માં સામે બેઠેલ વેવાઈઓ ને કહે છે કે તમે અમારી બહેન માટે શું શું લાવ્યા છો. તમે તો વાણીયા ને બાપા કઈને લાવ્યા છો માટે ચોર તરીકે ની ઓળખ મજાકમાં આપે છે.

(છ)

" વેવાઈ હુંશ વેશીને લાયો મને કઈ દે સાચી વાત ... (ર)
 તારી બેન ઘરણે મેલી મને કઈ દે સાચી વાત (ર)
 તારી ભોંજાઈ ઘરણે મેલી મને કઈ દે સાચી વાત ... (ર)
 તારી બૈરી ઘરણે મેલી મને કઈ દે સાચી વાત (ર) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો વેવાઈઓ ને કહે છે કે તમે શું વેચી ને અમારી બહેન માટે ઘરેણાં લાવ્યા છો તે વાત મને સાચી કહો તમે તમારી બહેન, ભોજાઈ કે બૈરી ઘરેણે મુકીને તો સર્વ વસ્તુઓ લાવ્યા છો. એવું તો નથી ને તે ભાવ પ્રસ્તુત ગીત માં પ્રગટ થયેલો છે.

—: પરોણાં જમવાં બેઠા હોય ત્યારે ગવાતાં ગીતો:—

આદિવાસી સમાજ માં કન્યાનું લગ્ન હોય કે પછી વર નું લગ્ન હોય મહેમાનો ને જમવા માટે ના પતરાળા અને પાડીયા લગ્નનો દિવસ નજીક આવે તે પુર્વે કુટુંબીજ નોએકત્રીત થઈ ખાંખરાના વૃક્ષના પાનની કે પછી વડલાના વૃક્ષના પાન લાવી બાજો અને પડીયા બનાવે છે. સાથે સાથે બાજો અને પાડીયા બનાવવા ની કામગીરી ઘરની સ્ત્રીઓ—કન્યા ને આવડતી હોય તો પણ પતરાળા બનાવવામાં સહયોગ આપે છે.

આવનાર પરોણાં કન્યાને ચાંદલો અને ઘરેણાં પહેરાવી વિધિ પુર્ણ કરે છે ત્યાર પછી તેમના માટે ભોજનની વ્યવસ્થા હોય છે. સર્વ મહેમાનો ભોજન માટે લાઈન માં બેઠાં હોય છે. હાથ ધોવડાવ્યા પછી જમવા માટે બાજો અને પડીયા ગીતો ગાતી કન્યાઓ ના ભાઈઆપતાં હોય છે. ત્યારે પ્રસ્તુત ગીત કન્યા પક્ષ ની સ્ત્રીઓ જમવા બેઠેલ વેવાઈઓને ગાઈસંભળાવે છે.

(૧)

" બાજો નથી લેરે વેવાઈ બાજો મારી સીવેલી,
મારી સીવેલી મારા ભાઈની આલેલી (૨)
કંસાર નથી લેરે વેવાઈ કંસાર મારો ભેડેલો,
મારો ભેડેલો મારા ભાઈઓનો આલેલો (૨)
ચોખ્ખા નથી લેરે વેવાઈ ચોખ્ખા મારા ખાંડેલા,
મારા ખાંડેલા મારા ભાઈના ના આલેલા (૨)
ડાળ નથી લેરે વેવાઈ ડાળ મારી ભેડેલી,
મારી ભેડેલી મારા ભાઈની આલેલી (૨)
ઘી નથી લેરે વેવાઈ ઘી મારું લાવેલું,
મારું લાવેલું મારા ભાઈનું આલેલું (૨)
ખાંડ નથી લેરે વેવાઈ ખાંડ મારી આણેલી,
મારી આણેલી મારા ભાઈની આલેલી (૨)
પાણી નથી લેરે વેવાઈ પાણી મારું લાવેલું,
મારું લાવેલું મારા ભાઈનું આલેલું (૨) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાઈઓ જમવાં બેઠા હોય છે. ત્યારે કહે છે કે વેવાઈઓ તમે જમવાબેઠા છો પણ બાજો, કંસાર, ચોખ્ખા, ડાળ, ઘી, ખાંડ, પાણી સર્વ ચીજવસ્તુઓ ની વ્યવસ્થામં કરી છે. માટે તમે લેતાં નઈ તેમ મશ્કરી પૂર્વક વેવાઈઓને વેવાણો જમતી વેળાએ કહીસંભળાવે છે.

ત્યાર પછી તરત જ વેવાણો વેવાઈને આ પ્રકાર નું ગીત ગાઈ સંભળાવે છે.

(૨)

" વેવાઈ કંસાર ઓછો લે જે ઘઉં તો ઘણાં મોઘાં (૨)
હું તો મુંબઈ હુધી ગઈ તી, ઘઉં તે ઘણાં મોઘાં (૨)
વેવાઈ ચોખ્ખા ઓછા લે જે ડાંગર તો ઘણી મોઘી (૨)
હું તો દિલ્હી હુધી ગઈ તી, ડાંગર તે ઘણી મોઘી (૨)
વેવાઈ ડાળ ઓછી લે જો મસુર તે ઘણું મોઘું (૨)
હું તો અમદાવાદ હુધી ગઈ તી, મસુર તે ઘણું મોઘું (૨)

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો વેવાઈને કહે છે કે વેવાઈઓ તમે પેટ ભરી ને ન જમતા કારણ કે તમે જમી રહ્યા છો એ ભોજન ઘણું મોઘું છે. માટે ઓછું લેજો તેમ ગીત સ્વરૂપે જણાવી જમતી વેળાએ વેવાઈઓ ને વેવાણો લાજ — શરમમાં મુકે છે અને મશ્કરી કરે છે.

ત્યાર પછી આ પ્રકાર નું ગીત વેવાણો વેવાઈઓને ગાઈ સંભળાવે છે.

(૩)

" પુચ હાળી બાજડીમાં જમે હે કે વેવાઈ, જમતો જાય વેવાઈ સાંટતો જાય.. (ર)
 ઉચી ઉ ચી થાળીઓ માં જમે વેવાઈ, જમતો જાય વેવાઈ સાંટતો જાય.. (ર)
 નવી આયટમની નવી ડાળભાત રે વેવાઈ દબાવીને ખાજે દબાવીને ખાજે .. (ર)
 ઝડા ઉલ્ટી થાય તો મને કહે જે રે, હુ તો ડોકટર બોલાવીસ ડોકટર બોલાવીસ .. (ર)
 વેવાઈ જમાય એટલું જમજે તારી રાંડ નો વસ્તો મેલજે વેવાઈ ... (ર)
 વેવાઈ જમાય એટલું જમજે તારા પેન્ટ ના ખીસ્સામા મેલજે ... (ર)
 વેવાઈ જમાય એટલું જમજે તારી પુતડી ના સેડે બાધજે ... (ર)
 પુચ હાળી બાજડીમાં જમે હે કે વેવાઈ, જમતો જાય વેવાઈ સાંટતો જાય.. (ર) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો જમતાં વેવાઈઓને નગમતા શબ્દો થી નવાજે છે. અને વેવાઈઓ ની ઠેકડી ઉડાડી આનંદ ની અનુભૂતિ કરતી હોય છે. તેથી પ્રસ્તુત ગીતમાં હાસ્યરસપણ વણાયેલો છે.

ત્યાર પછી ગવાતું ગીત....

(૪)

" મુકેશ નાનો કોળ મોટો કોળ ડાસું ફાટી જાહે (ર)
 મહેશ નાનો કોળ મોટો કોળ ડાસું ફાટી જાહે ... (ર)
 ભરત નાનો કોળ મોટો કોળ ડાસું ફાટી જાહે (ર) "

અને તરત જ આ ગીત ગવાય છે.

(૫)

" માર ડૂંસે ડૂંસ ખાય રે વેવાઈ કાલેનો ભુસો આયો (ર)
 માર ડૂંસે ડૂંસ ખાય રે મુકેશ કાલેનો ભુસો આયો (ર)
 માર ડૂંસે ડૂંસ ખાય રે મહેશ કાલ નો ભુસો આયો ... (ર)
 માર ડૂંસે ડૂંસ ખાય રે ભરત કાલેનો ભુસો આયો (ર)
 માર ડૂંસે ડૂંસ ખાય રે વેવાઈ કાલેનો ભુસો આયો (ર)
 માર ડૂંસે ડૂંસ ખાય રે વેવાઈ કાલેનો ભુસો આયો (ર) "

પ્રસ્તુત ગીતમાં વેવાણો કન્યા ની સાસરી માંથી વેવાઈઓના નામ મેળવી ગીતમાં જોડી જમતાં વેવાઈઓ ને કહે છે કે વેવાઈ મોઢા માં નાનો કોળ મુકજો નહિ તો મોઢું તુટીજશે અને કહે છે કે વેવાઈ તો ઝડપ થી ખાઈ રહ્યો છે. એ તો કાલ નો ભુખ્યો છે. તેમજણાવી પ્રસ્તુત ગીત માં વેવાણો વેવાઈ ની મશ્કરી કરી આનંદ લૂટી છે.

—: [પરોણા વળાવે તે સમયે ગવાતું ગીત] :-

" જે રામજી જે રામજી બધાં વેવાઈ જે રામજી જેલી લેજો ... (ર)
 જે રામજી જે રામજી મુકેશ વેવાઈ જે રામજી જેલી લેજો ... (ર)
 જે રામજી જે રામજી ભરત વેવાઈ જે રામજી જેલી લેજો ... (ર)
 જે રામજી જે રામજી મહેશ વેવાઈ જે રામજી જેલી લેજો ... (ર)
 જે રામજી જે રામજી બધાં વેવાઈ જે રામજી જેલી લેજો ... (ર) "

પ્રસ્તુત ગીત આવેલ મહેમાનો કન્યાનું દહેજ, ચાંદલો, લગ્નનો દિવસ નક્કીકરી ભોજન જમી કન્યા પક્ષ ના વેવાઈયો પાસે થી વિદાય લે છે ત્યારે કન્યા પક્ષ નીવેવાણો વેવાઈયો ને વિદાય વેળાનુ ગીત ગાઈ સંભળાવે છે, મહેમાનો નેવળાવે છે. ત્યારે આદિવાસી સંસ્કૃતિ પ્રમાણે સ્ત્રી-પુરુષો લાઈન માં ધર આંગણે ક્રમમાં ઉભારહી એક બીજા ને હાથ જોડી રામ-રામ કે જેગુરુ જેવા પ્રભુનામથી કંઠમાં બોલે છે. અને એક બીજા થી જુદા પડે છે.

ઉપસંહાર :-

પ્રસ્તુત લેખ સંગ્રહ માં મહિસાગર જિલ્લામાં વસતા આદિવાસીઓની દિકરીઓ ના પરોણા પ્રસંગે ગવાતાં ગીતો મે લિખિત સ્વરૂપે સંપાદિત કય છે. કન્યાના ઘરે પરોણા આવે તે સમયે ગવાતા ગીતો, પરોણા ઘરમાં બેઠેલ હોય ત્યારે ગવાતા ગીતો, કન્યા પાટલે બેસે ત્યારે ગવાતા ગીતો, ઘરેણાં પહેરાવતી વેળાએ ગવાતા ગીતો, ભોજન કરતી વેળા એ ગવાતાં ગીતો ઇત્યાદિ ગીતો નો મેં આસ્વાદ મુલક પરિચય આપ્યો છે. પ્રસ્તુત લેખ સંગ્રહ માં સંચિત આદિવાસી લોક સાહિત્ય આવ નારી પેઢી ને પણ ઉપયોગી નીવડશે અને લિખિત સ્વરૂપે અખંડ રહેશે એજમારો પ્રયાસ રહેશે.

VENISAMHARA SANSKRIT DRAMA OF BHATTA NARAYANA : AN EVALUATION

- Dr. Hemangini Raysigbhai Chaudhari

1. Introduction : The author of the drama Venisamhara is Bhatta Narayana. Venisamhara is the work of Bhatta Narayana but it is possible that he must have written other work also. We have seen that Bhatta Narayana and his companions left their original home owing to religious persecution. We know that Buddhism grew aggressive at the court of Kanyakubja after the death of Shri Harsa after 650 A. D.. This consequently must have been the period in which our author migrated to Bengal from Kanyakubja. The style and the general construction of the drama of Bhatta Narayana also point to the same period. It cannot be known definitely however at what period of his life, Bhatta Narayana wrote his Venisamhara, probably it is the production of his mature age.

2. The Plot of Drama Venisamhara : Venisamhara is the heroic play in six acts. It is a poetic composition classed as the Nataka in Sanskrit. The plot of the drama is derived from the Mahabharata and therefore based partly on history and partly on tradition. The entire duration of the plot covers the period between the return of the Pandavas from their exile and the accession of Yudhishthira to the throne immediately after the great Mahabharata war. The main theme of the play is the vow of Bhima to drink the blood of Duhshasana to break the thighs of Duryodhana and to rearrange the loosened hair of Draupadi.

3. An Evaluation of Venisamhara : A. The Source of the Drama : A large number of Sanskrit Mahakavya and dramas are based on the two epics : 1. Ramayana 2. Mahabharata. Bhatta Narayana attempts to describe a large portion of the Mahabharata in merely six acts. Venisamhara commences with the departure of Lord Krishna to bring about peace between the Kauravas and the Pandavas who are ready to start hostilities. This is described in the Udyogparvan of the Mahabharata. The accession of Yudhishthira to the throne marks the closing of the drama Venisamhara. This event occurs in the Shantiparvan of the Mahabharata. All these are almost exactly described in the Venisamhara as in the Mahabharata. The first act as a whole follows the account of the Mahabharata, in the failure of Krishna's mission of peace and the commencement of the great war. Sanjaya who first acts as the mediator with peace proposals of five villages. A change is about the event that happens at the court of Duryodhana when Krishna goes there to negotiate. Bhatta Narayana introduces in the third act is with reference to the quarrel between Asva., Karna and their characters. In the Mahabharata the quarrel first starts between Kripa and Karna and latter on Asva joins. The sixth act differs from the Mahabharata in some important aspects. Bhatta Narayana put the character of Charvaka in this drama is of course highly ingenious.

B. The Hero of the Venisamhara : The hero of the Mahabharata is yet a problem to be solved. A similar question arises in the case of the present drama Venisamhara. The characters of Bhima, Duryodhana and Yudhishthira are drawn with such equal prominence that commentators and critics take pains to make out the case of this or that character as being the hero of the Venisamhara. Many orthodox critics of the drama Venisamhara and rhetoricians regard Yudhishthira as the hero of Venisamhara. The character of Duryodhana is so perfectly drawn in all its varied aspects, we are for a while inclined to regard him as the hero of Venisamhara. It must be admitted however that Bhim's character is not so perfectly drawn by the author as that of Duryodhana. Still however he and his vows are so constantly kept before our mind's eye that it makes the conclusion inevitable that Bhima is the hero of the Venismahara.

C. Literary Estimate : The great merit of Bhatta Narayana as a dramatist lies in his wonderful powers in individual characterisation and delineation of the sentiment of pathos. He has given complete picture of Duryodhana, Bhanumati, Asva, Bhima, Draupadi and many other minor characters. The Venismahara has its merits and defects. As a dramatic piece it is an imperfect creation largely owing its faults to its source. It excels in presenting individual character in the brightest manner and delineating various sentiments, it also at the same time suffers from a loudly denouement and undramatic pilot-construction. While the dialogues are lively, vigorous and forceful, the narration and lack of swift moving action tend to make it rather dull and uninteresting. While though the scenes and situations, dramatic and interesting in themselves, present a varied and lively atmosphere, they totally fail to converge to one ideal and evolve an unified piece of literary art.

D. Bhatta Narayana's Literary Style : The author Venisamhara belongs to that school of style which is known in Sanskrit as the Gaudi Reeti. The style of a writer, it is true, is strongly influenced by the standards that governs the style of a particular period in the literary history. When author is trying to come up to the style of his age i. g. of the age of Bana when abundance of compounds running over lines and lines is considered to be the Ojas, the style becomes rather clumsy and laboured. Particularly he is very happy in the right and moderate use of 'Slesh', 'Rupak' and 'Parikar'. His Arthantarnyas is also very beautiful. On the whole then the style of Batta Narayana may be said to be a medley of various qualities. It is passionate and vigorously when heroic, simple and perspicuous when pathetic, elegant and refined when erotic.

GANDHIJIS THOUGHT AND RURAL INDUSTRIES AND SOCIAL CHANGE

HEMALTA BILAWAL

Ph.D Scholer, vikram university,
Ujjain (M.P)

Mahatma Gandhi is regarded commonly as a great political leader; few, however, know that he was a great spiritual thinker and an equally great social leader. He earned political freedom for the people of this country. It can likewise be claimed that he also earned social status for them. He brought about the emancipation of the masses from social bondage. It is interesting to note that the modus operandi of the Great Mahatma was non-violence whether the situation he was dealing with was political or social in nature. He was opposed to all violent methods. His concept of violence was far-reaching, limited to violence not only in action but extending to violence in word or even in thought. This social role of Gandhiji is significant in the context of the fact that he was born in a rather orthodox family in a conservative country and brought up in traditionalism. However, very early in life he broke through his inhibiting surroundings and devoted himself to social service and worked tirelessly and with devotion and enthusiasm in a manner that rightly earned for him the title of Yug Purush—the Creator of the Age. His political and social philosophies derived mutual inspiration and effected and were affected considerably by each other. For this reason it is difficult to judge whether he was a greater political or social leader. He had the capacity of making a profound impact upon the masses and the secret of his success was his complete identification with them. He propounded theories of social work and being a pragmatic person he translated them into action. He not only strived to achieve equality and justice for the common man, but also aroused their conscience so that they may achieve for themselves. Thus, they may not remain under the impression that something has been bestowed upon them, but they have secured justice and equality for themselves by dint of their hard work.

While going through the writings and occasional pronouncements of Gandhi one would not fail to be struck by the remarkable identity in his views in matters social and political. The emphasis on either may differ according to the situation— social or political—at hand. To him 'independence' was not a mere political objective, but it had a far more important social objective, the emancipation of the masses from misery and want. For the attainment of his political aim, he aligned himself with the people who were at the lowest rung of the social ladder. He was a man gifted with tremendous vision. He had realized it in the initial stages of the national movement that the essential condition for its success would be the involvement of the vast majority of the people coming from the rural areas and eking out a miserable existence. Therefore, under his able stewardship the struggle for independence identified itself increasingly with the service of the common man, and, naturally, a large mass of the people participating in the movement originated from the rural areas.

In the particular context of an agricultural country like India, the village and small-scale industries have a vital role to play in the growth of national productivity. They can bring about most effectively the decentralization of production and distribution necessities of life- The village industries serve in a most remarkable manner the basic Objectives of social change, viz., increased production and equitable distribution. Besides providing consumer and other goods and creating large-scale employment they offer opportunities for the utilization of the available human and national resources and tend to bring about a better distribution of wealth and incomes.

For the development of the village and small-scale industries on sound lines a provision of rural services on the following pattern is desirable: 1. Increased facilities for primary and secondary education. 2. Better provision of public health, medical and sanitation services. 3. Extension of transport and communications. 4. Extensive development of rural reconstruction.

Gandhiji believed that the change in the social order which he contemplated through village industries seeking to enhance productivity and bring about a more equitable distribution of wealth and income should be achieved through non-violent methods. The relevance of non-violence to social change is somewhat complicated to conceive of. Gandhiji saw a change in the social order but considered the means as violent that tended to concentrate production and distribution in the hands of the few. Regarding the distribution of wealth by non-violent means, it is interesting to note his views expressed on the draft resolution of Shri Jai Prakash Narayan to be put before the Congress Working Committee. In the preceding pages an attempt has been made to lay down the basic objectives of social change and the means of achieving them. With regard to the objectives (namely, increase in production and equitable distribution) there can be no radical difference of opinion, except that some writers might concretize them and state their implications. But, with regard to the means, opinions may differ. Whether village industries are the panacea for all social evils or not, and whether it is possible to maximize social welfare by establishing 'a social order in which justice, social, economic and political shall inform all the institutions of national life' and whether the ideals of production would not come in conflict with the ideals of distribution, and finally, whether this distribution can be achieved by non-violent means (and, above all, what non-violent means are) would always remain open questions in a dynamic world.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નારીનું સ્થાન

પ્રા.કલ્પનાબેન પટેલ

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય

કોલેજ, ખેરગામ જિ: નવસારી

ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એક અભિન્ન અંગ માનવામા આવે છે. પ્રાચીનકાળથી લઈ આધુનિક સમાજમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો પરિવર્તિત થતો રહ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીના સ્થાન અંગેની ચર્ચાઓ જુદા જુદા સાહિત્યો અને ગ્રંથોમાં કરવામા આવી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એકબીજાના પ્રતિયોગી નહીં પરંતુ એકબીજાના પૂરક માનવામા આવ્યા છે. એનું કારણ એ છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીને પુરુષની અર્ધાંગીની તરીકે સ્વીકારવામા આવી છે. અર્થાત આપણી આદ્ય અને અમૂલ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ કે જે વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે તે તેના ઉદયકાળથી જ સ્ત્રીને પુરુષ સમોવડી માનવામા આવે છે. આ તથ્યને સ્પષ્ટ કરતા આદ્યકવિ કાલિદાસ મહાકાવ્ય રઘુવંશમાં પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરતા લખે છે કે....

વાગર્થાવિવ સંપૃક્તૌ, વાગર્થાપ્રતિપતયો |

જગતઃ પિતરૌ વન્દે, પાર્વતિ પરમેશ્વરૌ ||

અહીં કાલિદાસ જણાવે છે કે, જેમ શબ્દ અને અર્થ એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે, જેમ સાહિત્યમાં શબ્દ વગર અર્થનું અને અર્થ વગર શબ્દનું કોઈ મહત્વ નથી તે જ રીતે ભગવાન શીવ અને માતા પાર્વતી એકબીજાના પૂરક અને અભેદ છે, અવિનાભાવિન છે. આ રીતે એકબીજાના અંગભૂત એવા પાર્વતી પરમેશ્વરને વંદન કરે છે.

અર્થાત સમસ્ત બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિકાળથી જ હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ વાહક એવા ઋષિમુનિઓ, કવિઓ, અને મનુષ્યો વગેરે સ્ત્રીને માનવજીવનનો અને સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો મૂળ આધાર માને છે. ભારતીય સમાજમા નારી શબ્દનો અર્થ સુંદર કરવામા આવે છે. ન+આરી = નારી. અર્થાત જે શત્રુ નથી તે નારી. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી અને નારીને પૂજ્ય અને આદરણીય માનવામા આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂળ આધાર સંસ્કૃત સાહિત્ય— વેદોને માનવામા આવે છે તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નારી અંગેના ઉલ્લેખો અને તેનું મહત્વ જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અત્ર તત્ર નારીશક્તિના અમૃતમયવચનો પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આપણા ભવ્ય અને દિવ્ય સાહિત્ય વારસાથી જ આપણા સમાજ જીવનના આદર્શો, મૂલ્યો અને પંરપરાઓની રચના થયેલી જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિવિધ ઋષિમુનિઓએ સ્ત્રી અંગેના મંતવ્યોરજૂ કર્યા છે.

- મનુસ્મૃતિ:—

મનુસ્મૃતિકાર મનુ સ્ત્રી અંગે ભિન્ન મત રજૂ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ વિરાટ સ્વરૂપ પુરુષઅંગના બે ભાગો છે. સાથોસાથ જણાવે છે કે,

ઢોલ ગવાર શુદ્ધ પશુ નારી, યે સર્વ તાડન કે અધિકારી.

આમ મનુ પોતાના સાહિત્યમાં સ્ત્રીના સ્થાન અંગે બંને પ્રકારની વાતો કરે છે.

- રાજશેખર:—

કાવ્યમીમાંસાકાર આચાર્ય રાજશેખર પણ સ્પષ્ટ પણે સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન સ્વરૂપે સ્વીકારે છે. તેઓના મતાનુસાર આ સંસ્કાર આત્મામાં સમવાય સંબંધ રહેતો હોય છે. એટલે અહીં સ્ત્રી— પુરુષનું વિભાજન અપેક્ષિત નથી.

- કાત્યાયન:-

કાત્યાયન પણ શ્રૌતસુત્રમાં સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતા ક્ષમતાને સમર્થ આપે છે. કાત્યાયન ઋષિએ પણ સ્ત્રીઓ મારફત કરવામા આવતી કાવ્ય રચનાના સંકેતો આપ્યા છે.

- વાત્સ્યાયન:-

વાત્સ્યાયન ઋષિએ પણ સ્ત્રીઓના સ્થાન અંગે જણાવે છે કે, સ્ત્રીઓ મારફત કરવામા આવતી કાવ્ય રચનાના સંકેતો આપ્યા છે.

- પાણિની:-

નારી હોવાના કારણે જ તેને પત્ની પદ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેના કારણે તે પોતાના પતિ માટે કર્તવ્યનું ફળ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

- તૈત્તરીય બ્રાહ્મણ:-

શાસ્ત્રીય વિધાનથી પુરુષ સંબંધ હોવાના કારણે જ સ્ત્રી વ્યક્તિ પત્ની કહેવાય છે. પત્ની પુરુષનું અડધું અંગ સ્વરૂપ હોય છે. શતપથબ્રાહ્મણ અનુસાર પત્ની લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ હોય છે.

- નિરૂક્ત:-

નિરૂક્તકાર અનુસાર પુરુષો મારફત સન્માનિત હોવાના કારણે સ્ત્રીઓનું વૈદિક નામ મેના સ્થાપિત થયું હતું. વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય જો કોઈ હોય તો વૈદિક સાહિત્ય છે. આ વૈદિક સાહિત્યનો પ્રથમ ગ્રંથ એટલે ઋગ્વેદ. ઋગ્વેદના અભ્યાસથી માલૂમ પડે કે તે કાળમાં પણ તે સમયમાં સ્ત્રીનું સ્થાન પુરુષ સમોવડીયુ જોવા મળતુ હતું. પુરુષ જેટલા જ અધિકારો સ્ત્રીને આપવામા આવ્યા હતા. વૈદિકકાળમાં સ્ત્રી શિક્ષણનો અધિકાર ધરાવતી હતી. સ્ત્રીઓ કેવળ અભ્યાસ જ કરતી ન હતી પરંતુ મંત્રોનું દર્શન પણ કરતી હતી. સ્ત્રી મંત્રદ્રષ્ટીને ઋષિકા કહેવામા આવતી હતી. આચાર્ય શૌનકે વૈદિકકાળની ૨૬ ઋષિકાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

- દેવસમ્રાગી શયી
- વાયકવી ગાર્ગી
- બ્રહ્મવાદિની મમતા
- બ્રહ્મવાદિની વિશ્વવારા
- બ્રહ્મવાદિની અપાલા
- બ્રહ્મવાદિની ઘોષા
- બ્રહ્મવાદિની સૂર્યા
- બ્રહ્મવાદિની વાક

આમ, ઉપરમુજબના નામો વૈદિક ઋષિકાઓના છે. જે વેદકમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સમાજની આદિમ વ્યવસ્થાથી લઈ આધુનિક સમાજની વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીનો સાહિત્ય સાથે અભિન્ન સંબંધ રહેલો છે. વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીને સાહિત્ય સાથે મહત્વનો સંબંધ રહેલો છે.

આમ જોતા સમજૂતી મેળવી શકાય કે, સંસ્કૃત સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ સ્ત્રી અને પુરુષમાં પ્રારંભથી જ કોઈ ભેદ રહ્યો નથી. વૈદિકકાળમાં લૌકિક સંસ્કૃત કાળમાં અને આધુનિક કાળમાં સ્ત્રીઓ પુરુષની સમક્ષ કાવ્યરચના કરવામા સમર્થ છે. આમ, સંસ્કૃત સાહિત્યને નજર સમક્ષ રાખતા સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતમાં વિદુષિઓનું, કવિઓનું, સન્નારીઓનું અનેરું આગવું અને વિશિષ્ટ સ્થાન રહેલું છે. જે વર્તમાન સમયના સમયમાં માનવ જીવનને એક સુંદર પ્રેરણા આપે છે. જે સમાજનાં મૂળ મૂલ્યોને પ્રદર્શિત કરે છે.

પાઠટીપ્પણી:—

૧. રઘુવંશ, કાલિદાસ ૧/૧
૨. મનુસ્મૃતિ
૩. કાવ્યમીમાંસા, રાજશેખર અ-૧૦
૪. શ્રોતસૂત્ર, કાત્યાયન
૫. કામસૂત્ર
૬. અષ્ટાધ્યાયી, પાણિની, ૪/૧

“ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આલેખાયેલા નારીપાત્રો ”

ઝાલા કવિતાબા પી.

M.A., M.Phil.

“यत्र नार्यन्तु पुज्यते रमयन्ते तत्र देवताः”

નારી એ ઈ વરનું અદભૂત અને સુંદર સર્જન છે. નારી વિનાના સમાજ જીવનની કલ્પના શક્ય નથી. નારી એ જીવનનો આધાર છે. પછી એ નારી કોઈપણ રૂપમાં હોઈ શકે છે જેમ કે, માતા, પત્ની, બહેન જેવા અનેક પાત્રો તે ભજવતી રહે છે. નારીએ સમાજ જીવનનો પાયો છે અને માતા બનીને વાત્સલ્ય વરસાવે છે. પત્ની બનીને પ્રેમ અને ત્યાગની મૂર્તિ બને છે, દીકરી બનીને પિતાને જીવનમાં રહેલી જવાબદારીનું ભાન કરાવે છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ સમાજ જીવનના રથના પેડા છે. જો એમાનું એકાદ પેડું પણ જો ભાંગે તો રથ ચલાવવો અશક્ય છે.

ભુતકાળના સમયથી વર્તમાન સમય સુધી નારીને સન્માનો તો પ્રાપ્ત થયા છે પણ તેને અપમાન, અન્યાય અને તિરસ્કારનો પણ ભોગ બનવું પડે છે. આપણા પૌરાણિક સાહિત્યમાં જોવા મળતી દ્રોપદી, સીતા, અહલ્યા જેવી મહાન નારીઓએ પણ સમાજના તિરસ્કાર, અપમાન અને અન્યાયનો ભોગ બનવું પડે તો સામાન્ય નારીની તો વાત જ શી કરવી વર્તમાન સમાજ પ્રગતિના પંથે આગળ વધી રહ્યો છે. સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે વેગ આવ્યો છે, સ્ત્રીઓ પણ એકવીસમી સદીમાં પુરૂષ સમોવડી નહિં પણ પુરૂષોથી પણ આગળ વધી રહી છે. વ્યવસાય ક્ષેત્રે, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે, અવકાશ ક્ષેત્રે પણ સ્ત્રીઓએ અનેક નામનાઓ મેળવી છે. આજના યુગની નારી એ અન્યાયો સામે લડવા માટે સક્ષમ છે. દહેજ, બળાટકાર, છેડતી, ઘર કંકાસ જેવા દૂષણો સામે સ્ત્રીઓ પૂરી હિંમત અને નિર્ભયતાથી લડી લેવા માટે સક્ષમ છે. વર્તમાન સમયની નારીઓ અનેક મુસીબતોનો મક્કમતાથી સામનો કરી શકે છે.

વર્તમાન સમયમાં અનેક ભાષાઓમાં નારીવિષયક સાહિત્ય રચવામાં પણ આવ્યું છે અને તેને સદૃશ ભાવકો ારા પસંદ પણ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતની માતૃભાષા એવી ગુજરાતી ભાષામાં પણ નારીઓ પર અનેક કૃતિઓની રચના કરવામાં આવી છે. ગુજરાતીમાં જોવા મળતા અનેક સાહિત્ય-સ્વરૂપો જેવા કે, નવલકથા, નાટક, કવિતા, એકાંકી આદિ સ્વરૂપોમાં નારીઓને મહત્વ આપતું સાહિત્ય રચવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અન્ય પુરૂષ સર્જકો ારા પણ નારીઓ વિશે ઉ મ પ્રકારનું સાહિત્ય રચવામાં આવ્યું છે, તો વળી, કેટલીક લેખિકાઓએ પણ નારીઓને સન્માન તેમજ તેના હકકો પ્રાપ્ત થાય તે માટે નારી વિષયક સાહિત્યની રચના કરી છે. જેમ કે, કુન્દનિકા કાપડિયા, ધીરૂબેન પટેલ, ઈલા આરબ મહેતા, વર્ષા અડાલજા, કાજલ ઓઝા વે વગેરે જેવી લેખિકાઓ ારા નારી વિષયક સાહિત્યની રચના કરવામાં આવી છે. તો વળી અનેક મોટા ગજાના સર્જકોએ પણ સ્ત્રીપાત્રોની નિડરતા, અન્યાય, સ્ત્રીઓને નડતી મુસીબતો જેવા વિષયોનો આધાર લઈને કૃતિઓની રચના કરી છે. યુનિલાલ મહેતા, પન્નાલાલ પટેલ, ઉમાશંકર જોશી જેવા સર્જકો તેમજ તેમની નવલકથાઓ જેવી કે, લીલુડી ઘરતી ભાગ - ૧ , મળેલા જીવ , ઈ વર પેટલીકર રચિત નવલકથા જન્મ ટીપ ની નાયિકા ચંદા એક જાજરમાન વ્યક્તિત્વ ધરાવતી સ્ત્રી છે.

ચંદા પોતાની છેડતી કરતા વ્યક્તિને તમાચો મારીને વળતો જવાબ આપે છે અને ભીમા ારા તેનું ખુન થાય છે ત્યારે ભીમાને જન્મટીપની સજા થાય છે અને ત્યારે ચંદા ભીમાના સંપૂર્ણ ઘરની જવાબદારી એકલે હાથે ઉપાડી લે છે અને ઘરને જવાબદારીપૂર્વક ચલાવે છે. એક એકલી સ્ત્રી સંપૂર્ણ ઘરની જવાબદારી તેમજ ખેતરના કામો પણ એકલે હાથે કરતી રહે છે. માત્ર ચંદા જ નહિં પણ પન્નાલાલના સાહિત્યની પણ અનેક નારીઓ જેવી કે માનવીની ભવાઈ ની રાજી, મળેલા જીવ ની જીવી તેમજ વાત્રકને કાંઠે વાર્તાની નાયિકા કુંકુ પતિના મૃત્યુ પછી બીજા લગ્ન કરવાની ના પાડે છે પણ મલકચંદ શેઠ પ્રત્યે આકર્ષણ થતા મલકચંદના પુત્રને જન્મ પણ આપે છે પણ અંત સુધી મલકચંદનું નામ જાહેર થવા દેતી નથી. કુંકુ પણ એક સુંદર દેખાવ ધરાવતી, સમજથી ભરપુર એવું મર્યાદાથી યુક્ત ગ્રામીણ નારીપાત્ર છે.

ગ્રામસભામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પણ શહેરી જીવનની સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં સમજુ અને શિક્ષિત પાત્રો પણ છે. અશિક્ષિત સમાજમાં નારીઓનું અપમાન, સાક્ષર થવા માટેની સ્ત્રીની લડાઈ, અબુધ સમાજને શિક્ષિત કરવા મથતી અનેક ગ્રામીણ સમાજની નારીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

માનવીની ભવાઈ નવલકથામાં જોવા મળતું નારીપાત્ર રાજુ પણ શક્તિશાળી સ્ત્રી પાત્ર છે.

છપનિયા દુકાનમાં ગુજરાતના ગ્રામીણ સમાજે ભોગવવી પડતી હાડમારીઓ સામે ઝડપી રાજુને પનાલાલે સુપેરે આલેખી છે. ઈ વર પેટલીકર રચિત ભવસાગર નવલકથામાં જોવા મળતી નાયિકા સૂરજ નિડર પાત્ર છે. સૂરજનો પતિ દરિયાપાર નોકરી માટે ગયો છે. જે પરત આવતો નથી અંતે સમાજના વ્યંગ-કટાક્ષો, પરપુરુષોનો ત્રાસ જેવા અનેક દૂષણો સામે સતત ઝડપી નારી અંતે હારી-થાકીને પોતાની દીકરી સાથે બળી મરે છે, આત્મહત્યા કરે છે અને સૂરજ નામની નાયિકાનો આ રૂણ સમાજ સાથે કડ્ડા અંત આવે છે.

ગાંધી યુગના મોટા ગજાના નવલકથાકાર કનૈયાલાલ મુનશીએ સર્જેલા નારી પાત્રો ગુજરાતી જો સાહિત્યના અમર નારીપાત્રો બની રહે છે. ગુજરાતનો નાથ નવલકથામાં જોવા મળતા નારીપાત્રો જેવા કે, સિધ્ધરાજ જયસિંહ જેવા મહાન અને વીર પુત્રને જન્મ આપનારા મીનળદેવી, તો વિદ્રોહી મનોદશા ધરાવતી મંજરી જે કોઈ સામાન્ય પુરુષ સાથે લગ્ન કરવા માંગતી નથી પણ પ્રતાપી અને બત્રીસલક્ષણો હોય તેમજ સંવેદનશીલ પણ હોય એવા પુરુષની કામના કરે છે. મીનળદેવી રાજમાતા છે જે એકલે હાથે સંપૂર્ણ પાટણની સ. સંભાળે છે. જાજવલ્યમાન નારીનું પ્રતીક છે તે મીનળદેવી જય સોમનાથ નવલકથાની નૃત્યાંગના ચૌલાદેવી પણ મુનશીનું અદ્ભુત નારીપાત્ર છે. જે માત્ર ભગવાના શિવ સમક્ષ નૃત્ય કરે છે, લોકોને રિઝવવામાં તેને કોઈપણ પ્રકારનો રસ નથી. રાજા ભીમદેવમાં તેને ભગવાન શિવના દર્શન થાય છે. તે રાજા ભીમદેવની પ્રિયતમાં છે. જે રાજ્યને દુશ્મનોથી બચાવવા માટે ચૌલાદેવી સતત રાજા ભીમદેવની મદદ કરતી રહે છે. પૃ વીવલ્લભ નવલકથામાં જોવા મળતી નાયિકા મૃણાલ હિંમતથી ભરપૂર પણ સંવેદનશીલ નારી છે. મૃણાલમાં સીતાની પવિત્રતા છે, દ્રોપદીની વિવશતા છે, ક્રોધ છે, લાગણીની વિહવળતા છે. પોતાના દુષ્ટ ભાઈ તૈલપથી વિરુદ્ધ જઈને મુંજના પ્રેમમાં પડે છે અને અંત સુધી સતત પોતાના પ્રિયતમ માટે તડપતી રહે છે. ધૂમકેતુ એ પણ ઐતિહાસિક નારીપાત્રોનું અદ્ભુત સર્જન ક્યું છે ચૌલાદેવી ધૂમકેતુની અદ્ભુત નવલકથા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના નારી સર્જકોએ પણ નારીઓની મહા દર્શાવતા અનેક નારી પાત્રો સર્જ્યા છે. ધીરુબેન પટેલ રચિત કાદંબરી માં નવલકથામાં આવતી કાદંબરી પતિથી ત્રાસી ગઈ છે, પતિના અત્યાચારોની ભોગ બની છે, ત્યારે તેની સગી જનેતા નહિ પણ સાસુ તેને સહારો આપે છે અને કાદંબરી અંતે પતિના ત્રાસમાંથી છૂટી શકે છે. વડવાનલ નવલકથામાં આવતા બે નારીપાત્રો જે સગી બહેનો છે. છતાં બન્ને વ. ચે. વેર-ઝેર છે. એક બહેન 1રા બીજી બેનનું ખૂન થાય છે. અંતે જેલમાંથી ડાયરી લખતી નાયિકા પોતાનું સત્ય પોતાની દિકરી સામે ઉજાગર કરે છે. કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં નારી જ નારીની શત્રુ બની રહે છે. ભગવતીકુમાર રચિત ઉદર્વમૂલ નવલકથામાં આવતી નાયિકા ક્ષમા માતાના મૃત્યુ પછી સતત કોઈના પ્રેમ માટે ઝંખતી રહે છે. પણ તેને સતત નિષ્ફળતા જ મળે છે. પિતા પાસેથી પણ રાખેલી પ્રેમની આશા ઠગારી નીવડે છે. સતત પ્રેમ ઝંખતી ક્ષમા અને પુરુષોના સંપર્કમાં આવે છે પણ પ્રેમ પામી શકતી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના લેખિકા કુન્દનિકા કાપડિયા રચિત સાત પગલાં આકાશમાં સંપૂર્ણપણે નારીના દરેક પાસાને ઉજાગર કરતી ઉ. મ નવલકથા છે. સમાજ, કુટુંબ અને સામાજિક દૂષણો સામે ઝડપી નારીની અંતમાં જીત થાય છે. હિમાંશી રોલત, વર્ષા અડાલજા જેવા લેખિકાઓએ પણ ઉ. મ નારી પાત્રો સર્જ્યા છે. ઈલા આરબ મહેતા રચિત બત્રીસ પુતળીની વાર્તા પણ નારીની ઢંતા અને સતર્કતાને ઉજાગર કરે છે. નારીઓ 1રા પણ નારીવિષયક સાહિત્યનું ઉ. મ સર્જન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી મળી રહે છે.

મધ્યકાળમાં થયેલી કવિયત્રીઓ જેવી કે, મીરાંબાઈ, ગંગાસતી, રાધાબાઈ, ગવરીબાઈ જેવી અનેક સતી સ્ત્રીઓએ સાહિત્યક્ષેત્રે પદો, ગીતો અને પદોની રચના કરી છે. મીરાંબાઈ અને ગંગાસતી જેવી કવિયત્રીના ભજનો આજે પણ લોકમુખે ગવાય છે.

માત્ર નારીવાદી સાહિત્ય નહીં પણ નારી 1રા સર્જાયેલું સાહિત્ય અને નારી માટે રચાયેલું સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રાણ છે. આધુનિક સાહિત્યકારો જેવા કે, રઘુવીર ચૌધરી, સુરેશ જોષી, ચંદ્રકાંત બક્ષી, સરોજ પાઠક જેવા સર્જકોએ પણ નારીને લગતું સાહિત્ય ર. યું છે. રઘુવીર ચૌધરીની અમૃતા નવલકથાની અમૃતા આધુનિક સમયની સાક્ષર નારી છે. જે પીએચ.ડી. થયેલી છે. પોતાના બે મિત્રોમાંથી એક મિત્રને જીવનસાથી તરીકે પસંદગી કરવામાં અમૃતા સફળ થાય છે. આધુનિક યુગની નારીનો આયનો એ અમૃતા છે. સરોજ પાઠકની ટાઈમ બો બ નવલકથામાં નારીનો સંઘર્ષ છે. બંને નારીઓ એકબીજાની દુશ્મન હોવા છતાં ક્યાંય ને ક્યાંય લાગણીના તાંતણે જોડાયેલી છે. એક નારી એના જ પતિની પ્રિયતમા છે જે

અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામે છે ત્યારે એક નારીની લાગણી, સંવેદના રડી ઉઠે છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના પેરેલિસિસ નવલકથામાં આવતી મારિશા પણ આધુનિક નર્સ છે. જે પોતાના દર્દીની દયથી સેવા કરે છે.

આધુનિક સમાજમાં પણ નારીઓ પર થતાં અત્યાચારો, અન્યાયો સામે દરેક નારીએ સશક્ત થઈને લડવાની પ્રેરણા આપતાં સર્જનો સતત રચાતા રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીવિષયક, નારી 121, નારી માટે રચાતું સાહિત્ય બહોળા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને થતું રહેશે. આજના વર્તમાન સમયની નારી સશક્ત બની છે. એવું કોઈપણ ક્ષેત્ર નથી જ્યાં નારીએ પગપેસારો ન કર્યો હોય આથી જ કહેવાય છે કે, નારી તું નાહારી સતત સંઘર્ષ કરતી રહી અને ઝડૂમતી રહી અને આકાશમાં ઉંચા ડગલાં ભરતી રહી.

આથી જ એક લેખિકાએ નારી માટે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, નારી,

હું નારી

નખશીખ નારી

પણ...

નારી મુક્તિનો ઝંડો હાથમાં લઈ

મારે સુત્રો પોકરવા નથી,

ઉબરો ઓળંગવાનો મને ભય નથી,

મારી લક્ષ્મણ રેખા હું દોરીશ,

મુક્તિ માટે બૂમાબૂમ શું કામ કરું

મારી બાંધી મુ 1 રહેવા દો...

હું જીવીશ વૃક્ષની જેમ

ફૂલોની સૌરભ પાથરીને,

પંખીનો ટહુકો સાચવીને,

આકાશનો મંત્ર ઝીલીને,

હું નારી

નખશીખ નારી

— નલિની માડગાંવકર

Banking in India

-Dr Kokila parmar

Dr Subhash Maila Arts, Commerce &
Home Science College, JUNAGADH

Structure of the organised banking sector in India. Number of banks are in brackets.

Banking in India in the modern sense originated in the last decades of the 18th century. The among the first banks were Bank of Hindustan, which established in 1770 and liquidated in 1829-32; and General Bank of India, established 1786 but failed in 1791. The largest bank, and the oldest still in existence, is the State Bank of India. It originated as the Bank of Calcutta in June 1806. In 1809, it was renamed as the Bank of Bengal. This was one of the three banks funded by a presidency government, the other two were the Bank of Bombay and the Bank of Madras. The three banks were merged in 1921 to form the Imperial Bank of India, which upon India's independence, became the State Bank of India in 1955. For many years the presidency banks had acted as quasi-central banks, as did their successors, until the Reserve Bank of India was established in 1935, under the Reserve Bank of India Act, 1934. In 1960, the State Banks of India was given control of eight state-associated banks under the State Bank of India (Subsidiary Banks) Act, 1959. These are now called its banks. In 1969 the Indian government nationalized 14 major private banks. In 1980, 6 more private banks were nationalized. These nationalized banks are the majority of lenders in the Indian economy. They dominate the banking sector because of their large size and widespread networks. The Indian banking sector is broadly classified into scheduled banks and non-scheduled banks. The scheduled banks are those which are included under the 2nd Schedule of the Reserve Bank of India Act, 1934. The scheduled banks are further classified into: nationalized banks; State Bank of India and its associates; Regional Rural Banks (RRBs); foreign banks; and other Indian

reach-even though reach in rural India and to the poor still remains a challenge. The government has developed initiatives to address this through the State Bank of India expanding its branch network and through the National Bank for Agriculture and Rural Development with things like microfinance.

Emergence and development of Banking Sector in India

Ancient India

The Vedas (2000-1400 BCE) are earliest Indian texts to mention the concept of usury. The word *kusidin* is translated as usurer. The Sutras (700-100 BCE) and the Jatakas (600-400 BCE) also mention usury. Also, during this period, texts began to condemn usury. Vasishtha forbade Brahmin and Kshatriya varnas from participating in usury. By 2nd century CE, usury seems to have become more acceptable. The Manusmriti considers usury an acceptable means of acquiring wealth or leading a livelihood. It also considers money lending above a certain rate, different ceiling rates for different caste, and a grave sin. The Jatakas also mention the existence of loan deeds. These were called *rnapatra* or *rnapanna*. The Dharmashastras also supported the use of loan deeds. Kautilya has also mentioned the usage of loan deeds. Loans deeds were also called *rnalekhaya*. Later during the Mauryan period (321-185 BCE), an instrument called *adesha* was in use, which was an order on a banker directing him to pay the sum on the note to a third person, which corresponds to the definition of a modern bill of exchange. The considerable use of these instruments has been recorded. In large towns, merchants also gave letters of credit to one another.

Medieval era

The use of loan deeds continued into the Mughal era and were called *dastawez*. Two types of loans deeds have been recorded. The *dastawez-e-indultalab* was payable on demand and *dastawez-e-miadi* was payable after a stipulated time. The use of payment orders by royal treasuries, called *barattes*, have been also recorded. There are also records of Indian bankers using issuing bills of exchange on foreign countries. The evolution of *hundis*, a type of credit instrument, also occurred during this period and they continue to be in use today.

Colonial era

During the period of British rule merchants established the Union Bank of Calcutta in 1869, first as a private joint stock association, then partnership. Its proprietors were the owners of the earlier Commercial Bank and the Calcutta Bank, who by mutual consent created Union Bank to replace these two banks. In 1840 it established an agency at Singapore, and closed the one at Mirzapore that it had opened in the previous year. Also in 1840 the Bank revealed that it had been the subject of a fraud by the bank's accountant. Union Bank was incorporated in 1845 but failed in 1848, having been insolvent for some time and having used new money from depositors to pay its dividends. The Allahabad Bank, established in 1865 and still functioning today, is the oldest Joint Stock bank in India; it was not the first though. That honor belongs to the Bank of Upper India, which was established in 1863, and which survived until 1913, when it failed, with some of its assets and liabilities being transferred to the Alliance Bank of Simla. Foreign banks too started to appear, particularly in Calcutta, in the 1860s. The Comptoir d'Escompte de Paris opened a branch in Calcutta in 1860, and another in Bombay in 1862; branches in Madras and Pondicherry, then a French possession, followed. HSBC established itself in Bengal in 1869. Calcutta was the most active trading port in India, mainly due to the trade of the British Empire, and so became a banking centre. The first entirely Indian joint stock bank was the Oudh Commercial Bank, established in

in India. Around the turn of the 20th Century, the Indian economy was passing through a relative period of stability. Around five decades had elapsed since the Indian rebellion, and the social, industrial and other infrastructure had improved. Indians had established small banks, most of which served particular ethnic and religious communities. The presidency banks dominated banking in India but there were also some exchange banks and a number of Indian joint stock banks. All these banks operated in different segments of the economy. The exchange banks, mostly owned by Europeans, concentrated on financing foreign trade. Indian joint stock banks were generally undercapitalized and lacked the experience and maturity to compete with the presidency and exchange banks. This segmentation let Lord Curzon to observe, *"In respect of banking it seems we are behind the times. We are like some old fashioned sailing ship, divided by solid wooden bulkheads into separate and cumbersome compartments."* The period between 1906 and 1911, saw the establishment of banks inspired by the Swadeshi movement. The Swadeshi movement inspired local businessmen and political figures to found banks of and for the Indian community. A number of banks established then have survived to the present such as Bank of India, Corporation Bank, Indian Bank, Bank of Baroda, Canara Bank and Central.

The fervour of Swadeshi movement lead to establishing of many private banks in Dakshina Kannada and Udupi district which were unified earlier and known by the name **South Canara** (South Kanara) district. Four nationalized banks started in this district and also a leading private sector bank. Hence undivided Dakshina Kanara district is known as "Cradle of Indian Banking".

During the First World War (1914–1918) through the end of the Second World War (1939–1945), and two years thereafter until the independence of India were challenging for Indian banking. The years of the First World War were turbulent, and it took its toll with banks simply collapsing despite the Indian economy gaining indirect boost due to war-related economic activities. At least 94 banks in India failed between 1913 and 1918 as indicated in the following table:

Years	Number of banks that failed	Authorized Capital (₹ Lakhs)	Paid-up Capital (₹ Lakhs)
1913	12	274	35
1914	42	710	109
1915	11	56	5
1916	13	231	4
1917	9	76	25
1918	7	209	1

Post-Independence

The partition of India in 1947 adversely impacted the economies of Punjab and West Bengal, paralyzing banking activities for months. India's independence marked the end of a regime of the Laissez-faire for the Indian banking. The Government of India initiated measures to play an active role in the economic life of the nation, and the Industrial Policy Resolution adopted by the government in 1948 envisaged a mixed economy. This resulted into greater involvement of the state in different segments of the economy including banking and finance. The major steps to regulate banking included:

- The Reserve Bank of India, India's central banking authority, was established in April 1935, but was nationalized on 1 January 1949 under the terms of the Reserve Bank of India (Transfer to Public Ownership) Act, 1948 (RBI, 2005b).

- In 1949, the Banking Regulation Act was enacted which empowered the Reserve Bank of India (RBI) "to regulate, control, and inspect the banks in India".
- The Banking Regulation Act also provided that no new bank or branch of an existing bank could be opened without a license from the RBI, and no two banks could have common directors.

Nationalization in the 1960s

Despite the provisions, control and regulations of the Reserve Bank of India, banks in India except the State Bank of India (SBI), continued to be owned and operated by private persons. By the 1960s, the Indian banking industry had become an important tool to facilitate the development of the Indian economy. At the same time, it had emerged as a large employer, and a debate had ensued about the nationalization of the banking industry. Indira Gandhi, the then Prime Minister of India, expressed the intention of the Government of India in the annual conference of the All India Congress Meeting in a paper entitled "*Stray thoughts on Bank Nationalization*" The meeting received the paper with enthusiasm.

Thereafter, her move was swift and sudden. The Government of India issued an ordinance ('Banking Companies (Acquisition and Transfer of Undertakings) Ordinance, 1969') and nationalized the 14 largest commercial banks with effect from the midnight of 19 July 1969. These banks contained 85 percent of bank deposits in the country.[Jayaprakash Narayan, a national leader of India, described the step as a "*masterstroke of political sagacity*." Within two weeks of the issue of the ordinance, the Parliament passed the Banking Companies (Acquisition and Transfer of Undertaking) Bill, and it received the presidential approval on 9 August 1969.

A second dose of nationalization of 6 more commercial banks followed in 1980. The stated reason for the nationalization was to give the government more control of credit delivery. With the second dose of nationalization, the Government of India controlled around 91% of the banking business of India. Later on, in the year 1993, the government merged New Bank of India with Punjab National Bank.[9]^[18] It was the only merger between nationalized banks and resulted in the reduction of the number of nationalized banks from 20 to 19. After this, until the 1990s, the nationalized banks grew at a pace of around 4%, closer to the average growth rate of the Indian economy.

Liberalization in the 1990s

In the early 1990s, the then government embarked on a policy of liberalization, licensing a small number of private banks. These came to be known as *New Generation tech-savvy banks*, and included Global Trust Bank (the first of such new generation banks to be set up), which later amalgamated with Oriental Bank of Commerce, UTI Bank (since renamed Axis Bank), ICICI Bank and HDFC Bank. This move, along with the rapid growth in the economy of India, revitalized the banking sector in India, which has seen rapid growth with strong contribution from all the three sectors of banks, namely, government banks, private banks and foreign banks.

The next stage for the Indian banking has been set up with the proposed relaxation in the norms for foreign direct investment, where all foreign investors in banks may be given voting rights which could exceed the present cap of 10% at present. It has gone up to 74% with some restrictions.

The new policy shook the Banking sector in India completely. Bankers, till this time, were used to the 4-6-4 method (borrow at 4%; lend at 6%; go home at 4) of functioning. The new wave ushered in a modern outlook and tech-savvy methods of working for traditional banks. All this led to the retail boom in India. People demanded more from their banks and received more.

Current period

All banks which are included in the Second Schedule to the Reserve Bank of India Act, 1934 are Scheduled Banks. These banks comprise Scheduled Commercial Banks and Scheduled Co-operative Banks. Scheduled Commercial Banks in India are categorized into five different groups according to their ownership and/or nature of operation. These bank groups are:

- State Bank of India and its Associates
- Nationalized Banks
- Private Sector Banks
- Foreign Banks
- Regional Rural Banks.

In the bank group-wise classification, IDBI Bank Ltd. is included in Nationalized Banks. Scheduled Co-operative Banks consist of Scheduled State Co-operative Banks and Scheduled Urban Cooperative Banks.

Growth of Banking in India of Scheduled Commercial Banks

31 March of

2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
284	218	178	169	166	163	163	169	151
70,373	72,072	74,653	78,787	82,897	88,203	94,019	102,377	109,811
16	16	15	15	15	14	13	13	12
₹17002 billion (US\$270 billion)	₹21090 billion (US\$330 billion)	₹26119 billion (US\$410 billion)	₹31969 billion (US\$510 billion)	₹38341 billion (US\$610 billion)	₹44928 billion (US\$710 billion)	₹52078 billion (US\$830 billion)	₹59091 billion (US\$940 billion)	₹67504.54 billion (US\$1.1 trillion)
₹11004 billion (US\$170 billion)	₹15071 billion (US\$240 billion)	₹19312 billion (US\$310 billion)	₹23619 billion (US\$370 billion)	₹27755 billion (US\$440 billion)	₹32448 billion (US\$520 billion)	₹39421 billion (US\$630 billion)	₹46119 billion (US\$730 billion)	₹52605 billion (US\$840 billion)
62%	64%	69%	73%	77%	78%	78%	78%	79%
₹16281 (US\$260)	₹19130 (US\$300)	₹23382 (US\$370)	₹28610 (US\$450)	₹33919 (US\$540)	₹39107 (US\$620)	₹45505 (US\$720)	₹50183 (US\$800)	₹56380 (US\$890)
₹10752 (US\$170)	₹13869 (US\$220)	₹17541 (US\$280)	₹21218 (US\$340)	₹24617 (US\$390)	₹28431 (US\$450)	₹34187 (US\$540)	₹38874 (US\$620)	₹44028 (US\$700)

63% 70% 74% 75% 74% 74% 76% 79% 79%

By 2010, banking in India was generally fairly mature in terms of supply, product range and reach-even though reach in rural India still remains a challenge for the private sector and foreign banks. In terms of quality of assets and capital adequacy, Indian banks are considered to have clean, strong and transparent balance sheets relative to other banks in comparable economies in its region. The Reserve Bank of India is an autonomous body, with minimal pressure from the government. With the growth in the Indian economy expected to be strong for quite some time-especially in its services sector-the demand for banking services, especially retail banking, mortgages and investment services are expected to be strong. One may also expect M&As, takeovers, and asset sales. In March 2006, the Reserve Bank of India allowed Warburg Pincus to increase its stake in Kotak Mahindra Bank (a private sector bank) to 10%. This is the first time an investor has been allowed to hold more than 5% in a private sector bank since the RBI announced norms in 2005 that any stake exceeding 5% in the private sector banks would need to be vetted by them. In recent years critics have charged that the non-government owned banks are too aggressive in their loan recovery efforts in connexion with housing, vehicle and personal loans. There are press reports that the banks' loan recovery efforts have driven defaulting borrowers to suicide. By 2013 the Indian Banking Industry employed 1,175,149 employees and had a total of 109,811 branches in India and 171 branches abroad and manages an aggregate deposit of ₹67504.54 billion (US\$1.1 trillion or €1.0 trillion) and bank credit of ₹52604.59 billion (US\$840 billion or €780 billion). The net profit of the banks operating in India was ₹1027.51 billion (US\$16 billion or €15 billion) against a turnover of ₹9148.59 billion (US\$150 billion or €140 billion) for the financial year 2012-13.

On 28 Aug, 2014, **Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana** (Hindi: प्रधानमंत्री जन धन योजना, English: Prime Minister's People Money Scheme) is a scheme for comprehensive financial inclusion launched by the Prime Minister of India, Narendra Modi Run by Department of Financial Services, Ministry of Finance, on the inauguration day, 1.5 Crore (15 million) bank accounts were opened under this scheme, By 10 January 2015, 11.5 crore accounts were opened, with around ₹8698 crore (US\$1.4 billion) were deposited under the scheme which also has an option for opening new bank accounts with zero balance.

PROBLEMS & POSSIBLE REMEDIES FOR LIGNITE SECTOR IN INDIA**P.Y.Trivedi**

Lecturer,

Mining Department,

Govt. Polytechnic, Bhuj

ABSTRACT: In India, Lignite deposits are found in states like Gujarat, Rajasthan, Tamilnadu, Jammu & Kashmir & Kerala having coal deposits in form of lignite only. Lignite is mainly used in Thermal power plant nearby to lignite mines as well as in other nearby industries as far off transportation is not economically feasible. As energy demands are rising enormously in both domestic & industrial sectors, it compels these states to exploit Lignite for power generation which is presently best economically viable option for Lignite bearing states. Developing Lignite mine projects along with framing government policies in investment friendly manner makes these states meet the requirements of not only for thermal power sector but also in meeting the demand from other industries like Cement, Textiles, chemical etc.

Introduction:

Lignite, one of the type of coal, also known as 'Brown Coal' is formed after thousands of years by processes like bio-decaying of vegetation, metamorphism & other geological processes. As its name (Brown Coal) suggests it is brown in colour and brittle in nature. Due to its low calorific value i.e. 2400kcal/kg & other problems linked with transportation and storage, it is not significantly traded in world markets. Its transportation costs on unit energy content basis makes it impractical to be sold in world market. So it is mostly used in pit-head thermal power plants & industries nearby.

Lignite Deposits in India

In India, State-wise distributions of Lignite deposits with its reserve type & estimation value in million tonne.

State Wise Lignite Reserves as on 01, April 2013 in Million Tonne published by IBM, Nagpur

S.No.	State	Proved	Indicated	Inferred	Total	%
1.	Tamilnadu	3735.23	22900.05	7712.43	34347.71	79.48
2.	Rajasthan	1167.02	2671.93	1850.57	5689.52	13.16
3.	Gujarat	1278.65	283.70	1159.70	2722.05	6.30
4.	Pondicherry	0.00	405.61	11.00	416.61	0.96
5.	J&K	0.00	20.25	7.30	27.55	0.06
6.	Kerala	0.00	0.00	9.65	9.65	0.02
7.	West Bengal	0.00	1.13	1.64	2.77	0.01
Total		6180.90	26282.67	10752.29	43215.86	100.00

There is an increase in different types of reserve capacity in past years due to regular & systematic exploration by modern equipment done by several exploration agencies. Increase in prove reserve, makes more deposits available for immediate commencement of mining operations.

Lignite reserve state-wise & depth-wise from Ministry of Coal
(in Million Tonnes)

S.No.	States	0-150m	150-300m	>300m	Total
1.	Tamilnadu & Pondicherry	6122	8412	20230	34764
2.	Rajasthan	1901	3011	777	5690
3.	Gujarat	708	2014	0	2722
4.	Jammu & Kashmir	28	0	0	28
5.	Kerala	10	0	0	10
6.	West Bengal	1	2	0	3
	Total	8769	13440	21007	43215

Out of the total identified geological reserve, mere 21.0% is available within the shallow depth i.e. within 150m; about 31.10% of reserve is available between the depth of 150 and 300 m & about 48.61% of reserve is available at depth of more than 300m which cannot be mined economically with the present available methods & technology. It is required to put extra efforts to develop more advance methods & technology to exploit these deep seated deposits at depths of more than 150m like UCG etc.

PROBLEMS & POSSIBLE REMEDIES FOR DEVELOPING LIGNITE SECTOR

There are some problems & possible remedies for developing lignite sector in our country, these include mainly:

1. **Acquisition of Land:** Starting of new lignite mine project and already existing mine requires regular acquisition of land. Non availability of required land or not able to acquire required area of land affects mining advancement operations. Present government policies make acquisition of land more difficult and expensive. Land owners demand high compensation & employment of family members which is not viable in every case. It is required to make government policies more investment friendly, in turn, making land acquisition more reasonable for Lignite mining companies.
2. **Clearances:** Lignite based power projects tariff rates are higher than Coal based tariff rates owing to higher gestation period and higher capital due to its low heating value. Tariff based competitive bidding consider both Coal (other than lignite) based power project & Lignite based power project in single category. It is required to amend government policies to get faster clearances for lignite project as well as considering them under special category separating them from Coal projects.
3. **Transportation:** Owing to low Calorific value of lignite (nearly 2400kcal/kg) and high moisture content, higher productivity is mandatory in mining this rock. This can be achieved by developing opencast mines with a compulsory pit head linkage to make lignite mining economically viable.

1. **Exploration:** The proven lignite reserves is approx. 14.0% of the total identified reserve which is available at shallow depth of less than 150 meters. This offers very narrow range of choice to start new lignite mine project. Thus, it is required to identify more reserve of lignite by regular & systematic prospecting & exploration operation by using modern equipment and even more advance methods & technologies shall be develop to make exploitation of deep seated deposits at depths of more than 150m economically feasible (like UCG).
2. **Mining:**
 - (i) Brittleness of lignite generates high amount of dust during its excavation which decreases ROM lignite to be excavated from bench. It can be minimized by using sharp bits in excavating machines, by synchronizing machine cutting speed & advancing speed etc. for reducing dust generation.
 - (ii) Shale (grey in colour) not easily identified gets readily mix with lignite reduces the quality of lignite & receipt of complains from consuming industries like jamming of boiler etc. which increases extra cost of transporting lignite for same tonnage free of cost. It can be minimized by deputing experienced staff, more sophisticated modern equipment, reducing bucket sizes of excavating equipment etc.

Conclusion: Lignite production is increasing substantially in past years which in turn meeting the demands of different industries, in turn, assisting in India's development. By framing careful and systematic investment friendly policies with planned development of lignite based power projects can lead to sustainable development of lignite bearing areas and strengthening our country to become more efficient in not only in power generation sector but other industries like chemical, cement etc.

Reference:

1. http://ibm.nic.in/writereaddata/files/07302015125133IMYB2013_Coal%20&%20Lignite.pdf
2. http://Coal.nic.in/sites/upload_files/coal/files/coalupload/nchap3.pdf
3. Joshi N.C. (2013). Development of Lignite sector in India. Press Information Bureau, Government of India.
4. Velan M. (2013). Environmental Sustainability and Cleaner Perspectives – A Challenging Experience from Lignite Mining Industry in India. International Journal of Engineering & advance Technology (IJEAT). ISSN:2249-8958, Volume-2, Issue-4, April,2013.
5. Das Samir Kumar (2008). A Handbook on Surface Mining Technology. Sagardeep Prakashan, Kharagpur, West Bengal.
6. Deshmukh D.J. (1999). Elements of Mining Technology, Volume-I. Central Techno Publication, Nagpur.

“ હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના
વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓ ”

પ્રો.સરસ્વતીબેન આર ગાંવિત.

સરકારી બી.એડ. કોલેજ, નસવાડી

તા-નસવાડી જિ-છોટાઉદેપુર

સારાંશ-આજનો યુગ એટલે શિક્ષણનો યુગ. શિક્ષણનો વ્યાપ અત્યારે એટલો બધો વધી ગયો છે કે જેની કોઈ સીમા નથી. જેમ જેમ શિક્ષણનો વ્યાપ વધતો ગયો તે તેમ શિક્ષણ વ્યાપક બનાવવા માટે ધનિષ્ઠ પ્રયત્નો થતાં રહ્યા છે. કોઈપણ દેશની પ્રગતિનો આધારસ્તંભ શિક્ષણ છે. રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. તેમજ દરેક દેશ સમજે છે કે આર્થિક તેમજ સામાજિક વિકાસ માટે શિક્ષણ પાયાની બાબત છે. શિક્ષણ જગતમાં પરિવર્તન લાવવા માટે અને પ્રત્યેક નાગરિકને ગુણવત્તાયુક્ત ઉચ્ચત્તર શિક્ષણ મળી રહે તે હેતુસર ભારત સરકારે ગુજરાત રાજ્યમાં કુલ ૪૨ વિશ્વવિદ્યાલયો ને માન્યતા પ્રદાન કરેલ છે. જેમાં ૨૧ રાજ્ય સંચાલિત વિશ્વવિદ્યાલયો, ૪ કેન્દ્ર સંચાલિત વિશ્વવિદ્યાલયો, ૮ ખાનગી વિશ્વવિદ્યાલયો અને ૮ મહત્વની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં વિવિધ વિદ્યાશાખાઓને આવરી લઈ પ્રત્યેક વિશ્વવિદ્યાલય ઉચ્ચત્તમ શિક્ષણ પ્રદાન કરે છે. શિક્ષિત, સક્ષમ અને ઉમદા નાગરિકત્વનું ધડતર કરે છે.

ગુજરાત રાજ્યની શિક્ષણ વિદ્યાશાખાની વિશ્વવિદ્યાલયોમાં છેલ્લા વર્ષોથી પારંગત, અનુપારંગત અને વિદ્યાવાચસ્પતિ કક્ષાએ સંશોધન થઈ રહ્યા છે. વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં થતાં સંશોધનમાં પ્રાથિક શિક્ષણ, માધ્યમિક શિક્ષણ અને બુનિયાદી શિક્ષણને આગવું સ્થાન આપેલ છે. ગુજરાત રાજ્યની વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા વિદ્યાવાચસ્પતિકક્ષાએ શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રે સંશોધનનો હાથ ધરાય છે. ત્યારે સંશોધકના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે આ સંશોધનની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ? કયા ક્ષેત્રમાં સંશોધનોનો ઝોક રહ્યો છે? આ સંશોધનની દિશા કઈ છે? આ પ્રશ્નો ઉત્તર મેળવવા માટે ગુજરાત રાજ્યોની હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીઓમાં શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓ સંદર્ભે સંશોધન હાથ ધર્યું છે. જેથી ભવિષ્યના સંશોધનોની યોગ્ય દિશા મળી રહે.

સમસ્યાકથન અને શબ્દોની વ્યવહારૂ વ્યાખ્યા

પ્રસ્તુત સંશોધનનું શીર્ષક “ હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓ ”

જેના ચાવીરૂપ શબ્દોની પરિભાષા નીચે મુજબ છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીને સપ્ટેમ્બર 1986માં યુ.જી.સી.એક્ટ 1956ની કલમ-22 હેઠળ ભારત સરકારે તા 11-09-1986માં માન્યતા પ્રદાન કરેલ છે. તે ગુજરાતની એક યુનિવર્સિટી છે.

વિદ્યાવાચસ્પતિ

અર્થાત પારંગત, અનુપારંગત અભ્યાસ પછી હાથ ધરવામાં આવતો અભ્યાસ (Ph.D). આ અભ્યાસ શિક્ષણના સંશોધનક્ષેત્રનો અભ્યાસ હોય છે.

સંશોધનની લાક્ષણિકતાઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શિક્ષણ વિદ્યાશાખામાં વિદ્યાવાચસ્પતિ (પીએચ.ડી) ના સંશોધન અહેવાલની લાક્ષણિકતાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો. વિદ્યાવાચસ્પતિ કક્ષાએ શિક્ષણ વિદ્યાશાખામાં રજૂ થયેલા સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓ, સંશોધનનું વર્ષ, શીર્ષકો, હેતુઓ, વ્યાપવિશ્વ, નમૂનો, સંશોધન પદ્ધતિ, માહિતીની રજૂઆત, માહિતી એકત્રીકરણ, વિશ્લેષણો અને તારણો, શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ, ભાવિ સંશોધન જેવાં પાસાંઓની વિશેષતાઓનો અભ્યાસ.

સંશોધનના હેતુઓ

1. હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓ જાણવી.
2. વિદ્યાવાચસ્પતિના સંશોધનોના ક્ષેત્રોની દિશા નક્કી કરવાં.

સંશોધનના પ્રશ્નો

1. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોની વર્ષની દ્રષ્ટિએ લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
2. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલમાં શીર્ષકની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
3. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોની હેતુઓ શી છે ?
4. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં ઉત્કલ્પનાની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
5. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં પ્રશ્નોની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
6. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોની ચલની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
7. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં વ્યાપવિશ્વની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
8. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં સંશોધનના ક્ષેત્રોની દ્રષ્ટિએ લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
9. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં પસંદ થયેલ નમૂનાની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
10. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં ઉપકરણની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
11. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં સંશોધન પદ્ધતિની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
12. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં માહિતી એકત્રીકરણની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
13. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં માહિતી વિશ્લેષણની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
14. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં માહિતી રજૂઆતની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
15. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં પરીણામો / તારણોની લાક્ષણિકતાઓ શી છે ?
16. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થોની લાક્ષણિકતા શી છે ?

૧૭. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનઅહેવાલોમાંભાવિ સંશોધનની દિશાઓ ની લાક્ષણિકતાઓ શી છે વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનો વ્યાપવિશ્વમાં સમાવેશ થાય છે. જેમાંથી ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ કુલ ૫૦ સંશોધનોને નમૂનામાં સમાવેશ થયેલ છે.પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ કક્ષાએ રજૂ થયેલા સંશોધન અહેવાલોનો જ સમાવેશ થયેલ છે.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં દસ્તાવેજી સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધન ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે માહિતી નોંધવા ‘નોંધપત્રક’ નામના ઉપકરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.તેમાં સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓને નોંધી શકાય એવિ રચના કરવામાં આવી હતી.

માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતીનું એકત્રીકરણ ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ થયેલ શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન મહાશોધનિબંધમાંથી કરવામાં આવ્યો છે. ઉપકરણમાં સંશોધનની લાક્ષણિકતાઓની નોંધ લઈ શકાય તે માટે કેટલાક મુદ્દાઓની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.જેવા કે સંશોધનોના મહાશોધનિબંધનુ શીર્ષક, સંશોધનના હેતુઓ, તેનીઉત્કલ્પનાઓ, તેનાપ્રશ્નો, સંશોધનના ક્ષેત્રો,તેનાચલો, નમુના પસંદગી,વ્યાપવિશ્વ, ઉપકરણપસંદગી કે સંરચના, સંશોધનપદ્ધતિ, માહિતી એકત્રીકરણ અને માહિતી વિશ્લેષણ અને તારણો, વગેરે લાક્ષણિકતાઓની માહિતીની નોંધ સંશોધક દ્વારા સ્વંય રચિત નોંધપત્રકમાં કરવામાં આવી હતી.

માહિતીનું વિશ્લેષણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માહિતીનું વિશ્લેષણ એકત્ર થયેલી માહિતી વર્ણનાત્મક તેમજ સંખ્યાત્મક બન્ને સ્વરૂપમાં વિશ્લેષણ કરવામા આવેલ. વર્ણનાત્મક માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવા માટે વિષયવસ્તુનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું. જ્યારે સંખ્યાત્મક માહિતીનું વિશ્લેષમ કરવા માટે સરાસરી ને પ્રતિશત જેવિ ગણતરો કરવામાં આવી.

સંશોધનના તારણો.

૧. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોના શીર્ષકોની લાક્ષણિકતામાં શબ્દ સંખ્યા તપાસતા નૂનત્તમ ૬ ને ૧૮ અધકત્તમ હતી અને ૯.૯૬ સરાસરી હતી.
૨. સંશોધન અહેવાલોના શીર્ષકમાં રહેલા બિનજરૂરી શબ્દો તપાસતા ૩૫% સંશોધનોમાં બિનજરૂરી શબ્દો હતા.આવા શબ્દોમાં ‘ નો અભ્યાસ,’ ની તપાસની ચકાસણી, એક અભ્યાસ, જેવા બિનજરૂરી શબ્દો જોવા મળ્યા હતા.”નો અભ્યાસ” શબ્દ સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હતો.

૩. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નમૂના પસંદ કરેલા તમામ સંશોધનોમાં શીર્ષકની સ્પષ્ટતા જોવા મળી હતી. મત્ર એક સંશોધન અહેવાલમાં (૨.૫૦%) માં વ્યાકરણ શુદ્ધિનો પ્રશ્ન જોવા મળ્યો હતો.બાકિના બધામાં વાચાકરણ શુદ્ધિ જોવા મળી હતી.
૪. સંશોધન અહેવાલોના હેતુઓની લાક્ષણિકતા તપાસતા,સંશોધન અહેવાલોમાં હેતુઓની ઓછામાં ઓછી સંખ્યા ૩ અને વધારેમાં વધારે ૨૧ જોવા મળી હતી તથા હેતુઓની સરેરાશ સંખ્યા ૯.૪૦ જોવા મળી હતી.
૫. સંશોધન અહેવાલોનાં તમામ હેતુઓની સમસ્યા સાથે સુસંગતતા જોવા મળી હતી.
૬. કુલ ૫૦ સંશોધનોના અભ્યાસમાં ૪૧ (૮૨%) સંશોધનોમાં ઉત્કલ્પનાઓ જોવા મળી હતી.જ્યારે ૨૩ (૪૬%) સંશોધનોમાં પ્રશ્નો હતા જે સમસ્યા સાથે સુસંગત જોવા મળ્યા હતા.
૭. નમૂનામાં પસંદ કરેલ સંશોધનોમાં ઝાતાયતા અને વિસ્તાર નામના ચલોનો ઉપયોગ સંશોધન અહેવાલોમાં સૌથી વધુ જોવા મળે છે.
૮. બધા જ સંશોધન અહેવાલોમાં વ્યાપવિશ્વની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. જેમા ૯૮ ટકા સંશોધન અહેવાલોમાં વ્યાપવિશ્વની સ્પષ્ટતા જોવા મળી હતી.
૯. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં સંશોધનક્ષેત્રોની લાક્ષણિકતાઓ તપાસતા એવું જણાયું હતું કે સંશોધન ક્ષેત્રે તરીકે સૌથી વધુ પ્રાથમિક શિક્ષણક્ષેત્રે (૩૦%) અને ત્યારબાદ શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે (૨૦%) નો ઉપયોગ થયેલો જોવા મળ્યો હતો.
૧૦. બધા જ સંશોધન અહેવાલોમાં નમૂના પસંદગીની યોગ્ય પ્રયુક્તિ દ્વારા થઈ હતી.જેમાં વ્યાપવિશ્વનું પ્રતિનિધિત્વ ન્યૂનતમ ૭૬% અને મહત્તમ ૧૦૦% અને સરેરાશ ૯૧.૫ % જોવા મળ્યું હતું.
૧૧. નમૂના પસંદગીની ચાર પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયેલો હતો.તેમાં સૌથી વધુ યાદચ્છિક પદ્ધતિનો અને સૌથી ઓછી ઝુમખા પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે.
૧૨. સંશોધન અહેવાલોમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ ઉપકરણોમાં સૌથી વધારે પ્રશ્નાવલિ(૩૪%) નો અને વિવિધ કસોટો(૨૮%) નો ઉપયોગ થયેલો હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો ઉપયોગ સામાજિક-આર્થિક માપદંડનો (૧%) થયેલો હતો.
૧૩. મોટાભાગના સંશોધનમાં પ્રમાણિત ઉપકરણનો ઉપયોગ થયેલો જોવા મળશે છે.જ્યારે ખુબ ઓછા ઉપકરણમાં સ્વનિર્મિત ઉપકરણનો ઉપયોગ થયેલો જોવા મળ્યો હતો.
૧૪. સંશોધન અહેવાલોમાં સંશોધન પદ્ધતિઓમાંથી સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ સૌથી વધુ ૬૬ % ઉપયોગમાં લેવાઈ હતી અને પ્રયોગ પદ્ધતિ માત્ર ૧૫ %જ ઉપયોગમાં લીધેલ છે.
૧૫. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં માહિતી એકત્રીકરણની પ્રયુક્તિઓની લાક્ષણિકતા તપાસતા જવા મળ્યુંકે સૌથી વધારે ઉપયોગમાં લેવાયેલ પ્રયુક્તિઓમાં મુક્ત જવાબી કસોટી (૩૨ ટકા)જોવા મળી હતી.જ્યારે પંચબિંદુનો ૧૫ટકા ઉપયોગ જોવા મળ્યો હતો, નોંધપત્રકનો સૌથી ઓછો ઉપયોગ ૧ટકો જજોવા મળ્યો હતો.

૧૬. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં માહિતી વિશ્લેષણની ત્રણ રીતો જોવા મળી હતી. જેમાં ૨૯ ટકા સંશોધન અહેવાલોમાં સંખ્યાત્મક અને ગુણાત્મક રીતે માહિતીનું વિશ્લેષણ થયું હતું. તેમજ ૧૭ ટકા સંશોધન અહેવાલોમાં સંખ્યાત્મક રીતે વિશ્લેષણ થયું હતું. ૧૦ ટકા સંશોધન અહેવાલોમાં ગુણાત્મક રીતે વિશ્લેષણ થયું હતું.
૧૭. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં માહિતી વિશ્લેષણની પ્રયુક્તિઓની લાક્ષણિકતાઓ તપાસતા એવું જણાયું હતું કે સરાસરીનો સૌથી વધુ (૫૬%) ઉપયોગ થયેલો હતો. જ્યારે પ્રમાણભૂલ અને પાદસ્થ વિચલનનો ૦૦% પયોગ થયેલો જોવા મળ્યો હતો.
૧૮. વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધન અહેવાલોમાં તારણોની લાક્ષણિકતાઓ તપાસતા એવું જણાયું હતું કે ૯૮% સંશોધનના તારણો હેતુઓને સુસંગત હતા. ૯૭.૦૫% સંશોધનોમાં તારણો ઉત્કલ્પનાને સુસંગત હતા. તેમજ તારણોની પ્રશ્નો સાથેની સુસંગતતા તો ૧૦૦% જોવા મળી હતી.

સંશોધનની ઉપયોગિતા

૧. શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનોનો પ્રકાર જાણી ઓછા સંશોધન થયા હોય તે ક્ષેત્રો જાણી તે ક્ષેત્રો ઉપર ભાર મૂકી સંશોધન હાથ ધરી શકાશે અને સંશોધનોની ભાવિ દિશા નક્કી કરવામાં ઉપયોગી બનશે.
૨. આ સંશોધન શિક્ષણ વિદ્યાશાખાઓ માટે દસ્તાવેજી નોંધરૂપ પુરાવો બની રહેશે.
૩. આ સંશોધન વિશ્વવિદ્યાલયોમાં થતાં સંશોધનોમાં સમાનતા અને થતી ભુલો શોધી સંશોધનોની કોપી ને રોકી શકાશે.

ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધકે હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિદ્યાશાખાના વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓ નો અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રયોજકે સંશોધનનો સારાંશ અને સંશોધનના તારણો માહિતીનું વિશ્લેષણ અને તેના અર્થઘટન આધારે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસકાર્યથી વિદ્યાવાચસ્પતિ સંશોધનોની લાક્ષણિકતાઓને જાણી શકાઈ હતી.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ઉચાટ, ડી.એ. (૨૦૦૯). શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
૨. દેસાઈ, કે. જી (૧૯૭૩). સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધીઓ, અમદાવાદ: યુનિ, ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
૩. બુચ, એમ. બી. સેકન્ડ સર્વે ઓફ રિસર્ચ એજ્યુકેશન, વડોદરા: સી.એ.ઈ.એમ.એસ યુનિવર્સિટી
૪. Buch, m.b (1991). Fourth Survey of Research in Education. Delhi: NCERT

“Tyranny and seduction in the art of story telling ”

- TERESHA HATHI

Asst Lecturer English

Keniya and Anchorwala and C H Shah Arts and
Commerce College Mundra.

A post colonial text Foe is to be read in connection with Daniel Defoe's Robinson Crusoe. John Maxwell coetzee tries to revive the spirit of Robinson Crusoe that with a different perspective. The central idea of Robinson Crusoe sounds more arrogant in its spirit and nature while foe is written with a more serious purpose. Coetzee has changed the main focus. The central idea of the Foe is tyranny, seduction and corruption in the art of story telling. This is the main theme of the novel which is interwoven through the characters like Susan, Cruso, Friday and Mr. Foe. The basic argument through this fiction is that a story never remains pure and truthful when it passes from a person to person. It loses its purity, originality and authenticity.

Susan Barton is the narrator of the story where 'I' remains dominant. She is from Brazil and in search of her abducted daughter. She is castaway for searching her daughter. She travelled in a ship where she faced mutiny by sailors against the captain. They killed him and threw him into the sea along with Susan Barton. However she managed to reach to the shore. When she became conscious, Susan had found a black man around her. He was Friday a tongueless person. He became a symbol of pain of blacks from whom the power of speech has been taken away. Susan Barton was thirsty but communication was not possible for want of language. She was in crucial condition that she describes herself.

" There I lay sprawled on the hot sand my head filled with the orange blaze of the sun,

my petticoat baking dry upon me, tired, grateful like all the slaves. "

There are only three persons on the island Susan Barton, Friday and Robinson Cruso. Robinson Cruso is the settler of the island. The island became his colony and he had subjugated Friday, for Susan Barton it is her experience full of hardships. There she didn't have mere steady or secure life. There Susan Barton and Cruso both are white, so white self is contrasted with other. Cruso looks like an old man. He described as.

"dark skinned and heavily bearded."

Further Narrator says,

"The stranger's eyes were green, his hair burnt to a straw colour. I judged he was sixty years of age he is the kind of his island having one man as his subject, that is Friday both lived together with the moral support of each other. Friday helps Cruso in the struggleful experience. The existence of Cruso on the island is an existence of struggle, challenge and so many hardships. The island has no trace of culture or civilization. It is inhabited by only two human beings, poisonous insects, creatures and wild animals. There is no agriculture or food products. He has made terraces but there are no seeds. Both Cruso and Friday depend upon lettuce and eggs of different birds for their lively

hood. He does not have any concept of time and concept of light to see in dark. But his home represents his resourceful mind.

" In the centre of the the hill top was a cluster of rocks as high as a house. In the angle between the two of these rocks Cruso had built himself a hut of poles and reeds,

the reeds artfully thatched together and woven in and out of the poles with frounds

to form a roof and walls."

His life suggests that he is reasoned, familiar with the hardships and so those hardships are no more hardships for him. While rock climbing thorns are broken under the weight of his feet. It is a sign of how he has made himself a challenge to the wilderness of that obscure island. His character shows hardness from within. The frightening part of the island is loneliness. He absorbed it too easily. His achievement on the island is that he lives peacefully. He lives his life just like a primitive man. Even he has no desire to escape from the island. When he was asked by Susan Barton to escape from the island. He replies,

"And Where should I escape to ?"

Cruso was not educated in a civilized sense. He speaks in philosophical language what he has in his mind about the truth of civilized world is, people are equally wicked everywhere and so he doesn't want to escape to any place of so called civilized world. He is happy with his singular life on the island. His life is full of mystery and has no authentic record about how he and Friday arrive to the island. Susan Barton tries to get information but every time he fabricates his story. We can feel Susan's confusion in her words.

"So in the end I did not know what was truth, What was lies, and what was mere rembling. "

It shows that he has lost the track of his own identity during long stay on the island. The adjustment in his life has made him such a great and resourceful person. He doesn't experience the lack of any material, object or facility on the island. He has learnt the art of deriving maximum satisfaction out of minimum means. His contentedness seen in the words of Susan Barton,

"In the hut cruso had a narrow bed, which was all his furniture."

The first example of his art is how he had made a needle out of fish boon. The broad end of the needle has a hole in it which proves its resourcefulness. The boot that he uses for searching food are made of wood. In fact, he has done it himself by burning or carving the middle part of a wood. He had learnt to be self-sufficient. He has no desire to keep record of his existence on the island. He admits, being asked for record by Susan,

" Nothing is forgotten

Nothing I have forgotten is worth the remembering."

Once again Cruso's reply sounds philosophical. He is fully aware of how he has suffered in life. He does not want to be remembered by any body and so he doesn't want to leave behind any trace of how he lived his life on the island.

His illness and fever has played their role at larger part of his life. He falls ill twice after the arrival of Susan Barton on the island. It is during this sickness that Susan and Cruso comes closer and developed intimacy for each other. On the surface it may sound strange because one comes from the civilized world while other doesn't know how to live in the civilized world. Cruso is successful in his recovery from the first time. When he fall ill second time it was difficult to recover. He dies during the voyage. The life spent by him on the island was the harsh reality. Susan has also observed all the deeds of Friday. According to her,

"He was a black Negro with a head of fuzzy wool, naked save for a pair of rough drawers."

Like Cruso we too find Friday familiar with hardships. That is shown in the words of Susan Barton,

"Friday is hard skin was not proof against it, there were bleeding cracks in his feet, though he paid them no heed. "

Friday becomes a symbol of pain of blacks from whom the power of speech is taken away. His identity is great mystery. After coming on the island one day Susan was talking to Cruso about Friday. She asked him,

"Was Friday then a child, when the ship went down?"

She wanted to know the story of Friday how he has come on the island, who was he and what was his identity she wanted to send him back to his home but she is unable to do so. Friday is unable to tell the story neither of himself nor Cruso, he doesn't know anything about himself and Cruso. and is he knows he doesnot know how to express it infront of others. He does not know the written word and speaking words were not possible for him to which Susan Barton expresses her views,

"The story of Friday's tongue is story unable to be told, or unable to be told by me.

That is to say, many stories can be told of Friday's tongue, but the story is buried

within Friday who is mute. The true story will not be heard till by art, we have found

the means to giving voice to Friday."

After dwelling on the island Susan's abducted daughter become an insignificant matter and story of Friday's tongue become important. She also bent upon find out who cut Friday's tongue. But the story of Friday's tongue remain unsolved. Susan Barton wanted to write about him in his book. She wants that the main focus of her story should be on Friday so that she utters,

"To tell my story and be silent on Friday's tongue is no better than offering a book for

sale with pages in it quietly left empty."

Captain Smith advice her to write a story and get it published . She has jot down the points but didn't know how to write a book. While talking to Captain Smith about the publication of a book. She remarks.

"I will not have any lies told."

But captain replies,.

"Their trade id in books not in truth.

There are two types of writers. Foe and Susan Barton. Foe can blind fact with fiction while Susan was a recorder of events but doesn't know how to present the truth in an attractive manner. Susan wants that cruso's story must be known to the whole world and she would like to get it done in the form of a book written by the story teller and publisher Mr. Foe . She goes on writing to Mr. Foe narrating the life of Cruso but it is not Cruso's story about himself. It is Susan's story about Cruso. When they meet and discussed about the story, Foe said.

" Tell me more of Bahia . There id much to be said of Bahia. Bahia is a world in itself".

Than Susan asks.

"But why? Bahia is not the island Bahia was but a stepping stone in my way."

This shows the corrupttness. Foe wants to mix up fact with fiction where Susan wants to write it as it is. She is interesred in story of Friday's tongue and Cruso's existance on the island and foe just want to make a story and publish that can give the charm to audience. Susan told to Foe about her conviction that,

"If the story seems stupid, that is only because it so doggedly holds it silence. The

shadow whose lack you feel is there: it is the loss of Friday's tongue."

The first level of Tyranny and seduction in the art of story telling takes place when Mr.foe publishes a book on the basis of Susan's narrations. This ghost writing makes it full of corruption and seduction. Susan wanted to be the story of Cruso and his heroic life on the island. But the focus was changed by Mr. Foe has made it a story of a mother in search of her daughter. Mr. foe considered the story of cruso so much insignificant of his work, of course Susan Barton was shocked to realise that the main focus is changed, shifted from Cruso to Susan by Mr. Foe. When she inquired about it Mr. Foe replied that the episodes of Cruso and Friday are so much insignificant that it can serve no more purpose than one chapter in the continuous story of a mother in search of her daughter. The reply given by Susan is

"I am disappointed in you Mr. foe completely. "

The story of Cruso become a story of Susan. That is the second level of tyranny and seduction.

Scope and Potential of Indian Aluminium Industry

- YOGENDRASINH B. GOHIL

1. Introduction

Indian Aluminum Industry is one of the leading industries in the Indian economy. Aluminium Industry in India is a highly concentrated industry with the top 5 companies constituting the majority of the country's production. With the growing demand of aluminium in India, the Indian aluminium industry is also growing at an enviable pace. In fact, the production of aluminium in India is currently outpacing the demand. Though India's per capita consumption of aluminium stands too low (under 1 kg) comparing to the per capita consumption of other countries like US & Europe (range from 25 kg to 30 kgs), Japan (15 kgs), Taiwan (10kgs) and China (3 kgs), the demand is growing gradually. In India, the industries that require aluminium most include power, consumer durables, transportation, construction and packaging etc. The growth of the aluminium industry in India would be sustained by the diversification and exploration of new horizons for the industry. India has huge deposits of natural resources in forms of minerals like copper, chromite, iron ore, manganese, bauxite, gold etc. The Indian Aluminium industry falls under the category of non iron based which include the production of copper, tin, brass, lead, zinc, aluminium and manganese.

The main operation of the Indian aluminium industry is mining of ores, refining of the ore, casting, alloying, sheet and rolling into foils. At present, Hindalco and Nalco are one of the most economical in the production of the aluminium in the world. For the substance of the growth the aluminium industry in India has to develop research and development units to assist the production and improve on the quality measures to keep a stringent quality control. The India aluminum industry sector in the previous decade experienced substantial success among the other industries. The India aluminum industry is developing fast and the advancement in its technologies is boosting the growth even faster. The utilization of both international and domestic resources was significant in the rapid development of the India aluminum industry. This rapid development has made the India aluminum industry prominent among the investors. The India aluminum industry has a bright future as it can become one of the largest

players in the global aluminum market as in India the European Journal of Business and Management consumption is fairly low, the industry may use the surplus production to cater the international need for aluminum which is used all over the world for several applications such as aircraft manufacturing, automobile manufacturing, utensils, etc. Bayer-Hall-Harold technology is used by all the producers. Electricity, coal and furnace oil are primary energy inputs. All the plants have their own captive power units for cheaper and un-interrupted power supply. Energy cost is 40% of manufacturing cost for metal and 30% for rolled products. Plants have set the internal target of 1-2 % reduction in specific energy consumption in the next 5-8 years. Energy management is a critical focus in all the e plants. Each plant has an Energy Management Cell

2. Aluminium Production and Consumption in India

India has the credit of being the fifth largest producer of aluminium in the world. The country has a capacity to produce more than 2.7 million tons of aluminium per year, accounting making up about 5% of the total aluminium production on the globe. India boasts of a massive quantity of Bauxite reserve of about 3 billion tones. India enjoys the eighth position among the leading producers of primary aluminium in the world. The country has been witnessing a phenomenal growth in aluminium production over the past ten years. There was stagnation in the consumption of aluminium between the 1990s and 2002 when the consumption of the metal was estimated at 500-600 KT. However, since 2002, there has been a sharp rise in the consumption of aluminium in the nation. Chiefly, the industries that lead in the consumption of aluminium are power, infrastructure, and transportation and related firms. Aluminium industry is one of the leading segments of the Indian economy and is expected to play a significant role in its future growth. Apart from its potentially large, growing market. India is endowed with large deposits of high quality bauxite ore, resources for power generation (coal) and formidable pool of manpower – both skilled and unskilled. Indian aluminium industry is forging ahead with rapid expansion in both Primary metal and downstream sectors. With the Indian economy projected to be amongst the top five in the world by 2020, the overall consumption of aluminium in India is projected to be about 5 million tonnes by 2015, and 10 million tons by 2020. Major sectors contributing to Indian aluminium consumption growth, namely, electrical (power), building and

construction, packaging and transportation, are expected to grow in double digits during the next decade with this India is likely to achieve a per capita aluminium consumption of about 10kg per annum. Aluminium is a key component of so many aspects of our life-from the buildings, cars, cans and flights. It ranks amongst the world's most abundant elements. The global inventory of aluminium in use as grown from 90 million tons in 1970 in about 600 million tones today and is forecast to reach more than 1 billion tones by 2020. This is creating vast material and energy storage bank for future recycling use. Aluminium is used in building and construction sector for its performance like heat conductivity, durability, high strength-to-weight ratio, optimal security, high reflectivity and low maintenance. This sector is forecasted to represent up to 35%. Aluminium is used excessively in the modern power sector. Aluminium's alloy electrical conductors are widely used in overhead electrical transmissions and distribution cables and Power systems and substations. In transportation sector, this is one of the most important applications such as it uses in making of Cars, trucks, trailers, buses, Marine, Rail and Aerospace.

4. The Major Players in the Indian Aluminium Production Sector

Aluminium production industry in India is mainly dominated by about five firms that account for the majority of the country's metal production including Hindustan Aluminium Company (HINDALCO), National Aluminium Company (NALCO), Bharat Aluminium Company (BALCO), MALCO and INDAL. HINDALCO: Hindalco is the largest firm in the Indian aluminium industry holding more than 39% of market share. This is a flagship unit of the Aditya Birla Group with its aluminium plant at located at Renukoot in Uttar Pradesh. The firm manufactures a number of aluminium products making up a market share of 42% in the primary aluminium segment, 20% in extrusions and 63% in rolled products, while 31% of the products are in the wheels and 44% in foils segments. Sterlite Industries is one another giant in the arena comprising two wings namely BALCO and MALCO. BALCO is a partly integrated firm, MALCO is a completely integrated producer of aluminium. Sterlite company holds a market share of about 32%. NALCO is yet another leading producer of the aluminium metal in India. Government of India has purchased a stake of about 87.15% in this firm. NALCO's aluminium refinery unit is situated at Damanjodi. In addition, the firm also has a smelter unit at Angul, Orissa. At

present, NALCO is focussed on a capex project aimed at increasing the volume of its production from 345,000 tonnes to 460,000 tonnes.

The list of aluminium companies in India includes Hindalco, Hindustan Zinc, Jindal Stainless, Kennametal, India, Nalco, Malco, Ratnamani Metals, Sujana Metal Products, Balco and Indal. In the past, the growth of alumina and aluminium industries was in the range of 2 to 3% per annum. However, the growth rate may remain minimal in developed countries like US, Canada, Europe and Japan. But its

growth is bound to be reasonably high in developing economies such as BRIC countries (Brazil, Russia, India and China) and Middle East.

8. Challenges faced by the Indian Aluminium Industry

A long term decline in the real price of Aluminium will erode margins of the firms manufacturing primary aluminium. The industry will face the pressure to improve return on investment. The technology has to be improved further to extract the metal from the ore. The industry will have intense competition from other materials such as steel and plastics which are the substitutes to aluminium. As the global environment is becoming eco-friendly, the industry has the pressure to reduce the greenhouse gases emissions and PFC from the production process. The industry needs to increase the energy efficiency in the aluminium production process. They have to reduce the consumption of electricity consumed in producing aluminium. The demand of the aluminium is growing exponentially from the various sectors specially the automobile industry and construction industry. They have to respond appropriately according to the changing demands of global customers.

6. The Future and prospects of Aluminium Industry in India

In CY11, global aluminium demand has recovered back to almost 39 m tones, an improvement of almost 13% over 2009. Chinese demand is expected to rise by almost 18% after a relatively modest increase in CY09. US demand is expected to recover sharply while Europe is expected to recover slowly. In India, the demand is expected to increase at almost 14% with an improvement in industrial activity and automobile growth. Over the medium term, thrust on power sector spending will spur the aluminium demand. Aluminium production is expected to increase in line with the demand. The market surplus is going to continue for a while. With unprecedented demand destruction towards the later part of FY09, prices of

aluminium had declined by over 50% in less than 4 months. The recovery has also been strong. As a result, many smelters that had curtailed production are again back in action. In addition, some new smelters are on the verge of delivering. The per capita consumption of aluminium metal at developed countries is estimated at about 20 to 30 kg. In most countries, the bauxite reserve has got almost depleted. The scenario in India is just the opposite. While the per capita consumption of the metal is only 1.3kg, the country has a huge reserve of good quality bauxite reserve. In addition, several factors including high GDP growth rate, skilled employees, highly encouraging Government policy and the favourable trade relations of the nation with a number of developed and developing countries will ensure a bright future for the aluminium industry in the country.

A study of the aluminium industry in India today reveals that most refineries will be commissioned in the subcontinent around 2020. The scenario existing suggests that India is the right place following Vietnam where aluminium industry can hope to see a bright future. All these factors indicate that there is a highly promising future for the aluminium industry in the country further stimulated by the huge global market potential that will give a thrust to the industry. Aluminium inventories across the globe are near all time high. But most of these inventories are reportedly bound in financing deals and are not expected to flood the market. The long term fundamentals are strong and the surplus is expected to reduce significantly in the near future.

7. Conclusion

In Aluminium Industry, demand is enormous, consumers are wealthy, and profitability is evident: it seems a lot of companies should be rushing to enter the aluminium sector, yet the situation is not as simple as it may seem. Only those who can establish and manage the full production cycle (from the extraction of raw materials, the production of alumina and the reduction of aluminium) in a highly efficient way can become leaders in the aluminium industry. Finally the rising price for substitute metals, such as zinc and copper stimulate a direct increase of demand for aluminium in the power, transportation and construction sectors in particular. India being one of the main producers and consumers, analysts believe that Indian will play an important role in the global aluminium industry in the years to come. Aluminium has been used for just over 150 years, yet it has already gone

from being purely decorative, used by jewelers alone to being a material which allows to travel faster , live more comfortably, use all the advantages of progress and study the worlds around us. India is world's fifth largest aluminium producer with an aluminium production competence of around 2.7 million tones, accounting almost 5 % of the total aluminium production in the world. India is also a huge reservior of Buaxite with a Bauxite reserve of 3 billion tones. India saw a significant growth in aluminium production in the past five years. Due to the growing demand from the construction, electrical, automobiles and packaging industry, the production of aluminium also hiked up. Whosoever has the resources, rules the world and India as the potential of becoming a ruler in the years to come?

References:

Barry J. Welch, JOM, (1999), "Aluminum production paths in the new millennium". 51 (5),

Metalworld (2008), "Expansion on Cards for the Aluminium Industries in India", *Metalworld Journal*,
Mumbai,

Ministry of Mines, India, (2011), "Internatonal Mineral Scenario"

Sheel A, (2005), "Indian Aluminium Industry in Global Perspective".
Presented at The Energy Research Insitute (TERI)

ધોરણ-9 અને 10નાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો અભ્યાસ

- પંડ્યા પ્રકાશકુમાર વી.

1.1 પ્રસ્તાવના

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે. શિક્ષણનો પ્રાદુર્ભાવ શાસ્ત્રીય સંવિધાનો અને શાસ્ત્ર સંલગ્ન સાહિત્ય થયો હોય એમ માનવું ખોટું નથી તેમજ આપણા ઋષિમુનીઓએ આપેલ વિદ્યા. આજના આ ધોર કલિયુગમાં (આધુનિકતામાં) અમૂલ્ય જડીબુટ્ટી સમાન છે. આ મૂલ્ય ઔષધિનો ઉપયોગ આજે કેમ કરવો એ તેમાં રહેલા મૂલ્યો દ્વારા આપણે સમજીને સમાજમાં પ્રસારાવી શકીએ. પ્રવર્તમાનયુગ ઘણી બધી સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો છે. ભવિષ્યમાં આ સમસ્યાઓ વધતી જશે, પરિણામે સમગ્ર વિશ્વમાં અશાંતિ અને અરાજકતા જોવા મળશે, 21મી સદીઆરે ઉભેલ મનુષ્ય ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધને નોંતરી રહ્યો છે કારણ કે.....

‘યૂયં વયં વયં યૂયં’

इत्सासीत् मतिरावयोः ।

किंजातमधुना येन

यूयम् यूयम् वयम् वयम् ॥

તમે-અમે, અમે-તમે આ આપણે બનીને વસુધાને કુટુંબ માનતા હતા, પણ આધુનિકતાએ એવી થપાટ મારી કે આજરોજ તમે-તમે, અમે-અમે એ વિભાજનને આરે આવી પડ્યા છીએ તો આવા સમયે આ બાબત ચિંતનીય મનનીય તેમજ સંશોધનીય છે. ભારતના સંદર્ભમાં સુવિચારણા શાસ્ત્રગ્રંથિત આ મુજબ કહી શકાય.

‘भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे

संस्कृतं संस्कृतिस्तथा’ ।

ભારતની પ્રતિષ્ઠાસ્તંભ બે છે, સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિ. આ બંનેએ આપણા અંતરની આંખો છે, જેનાથી આપણે હજારો માઈલ જોઈ શકીએ અને પાંખો બનાવી ઊડી પણ શકીએ. તેમજ આજની આ વિક્સતી જતી શિક્ષણની અવનવી ટેકનોલોજી તથા અન્ય પાશ્ચાત્યોની વિચારધારાઓમાં અધ્યયન અને અધ્યાપનકાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ બધી શિક્ષણની પ્રણાલીમાં વિભિન્ન વ્યક્તિઓ, દાર્શનિકો, આચાર્યોના વિચારો, અનુભવો તથા તેમની આસપાસ જોવા મળતી સામાજિક સ્થિતિ અને તેના વિચારો અમલમાં આવતા હોય છે. આ શિક્ષણની જ્યોતને સદા સર્વદા પ્રજ્જવલિત રાખનાર આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના આધારભૂતો ગ્રંથો જેવા કે....

વેદો, પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર, આરણ્ય ગ્રંથો વગેરે શિક્ષણના સ્રોત તરીકે મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયા છે. તદુપરાંત આ સર્વગ્રંથોનો નીચોડ તેમજ કથનીય સાર સંસ્કૃતભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાં આપણે સાર્વત્રિક જ્ઞાન મૂલ્યાંકિત કરી શકીએ છીએ.

સાદગીમાં જ તાજગી છે તેવું માનીને બહુ જ સરળતાથી શાસ્ત્રને પુસ્તકમાં વાર્તા, સુભાષિત, રત્નકણિકા ઈત્યાદિ માધ્યમથી પીરસાયેલ છે અને સુભાષિત એ સંસ્કૃતનું અભિન્ન અંગ છે. આ સુભાષિતોની ખૂબી એ છે કે તેઓ પદ્યબદ્ધ હોઈ સહેલાઈથી મોઢે કરી શકાય અને લયબદ્ધ હોઈ ગાન કરી શકાય છે તેમજ રત્ન સમાન સ્થાન ધરાવે છે. ઘણાં સુભાષિતો એવા નીતિપૂર્ણ અને કિંમતી હોય છે કે જે માણસની બંધ અને સાંકડી દૃષ્ટિને ખુલ્લી અને પહોળી કરે છે. વધુમાં સુભાષિતો દ્વારા માણસ જીવનમાં વ્યવહારકુશળ તેમજ વર્તણૂંકની વિસ્તૃત જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સાથે સાથે સુભાષિતો વિનોદ, રમૂજ અને નીતિથી યુક્ત

હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ તેમને ખૂબ રસપૂર્વક સરસ ગ્રહણ કરે છે અને તેનાથી આગવી સૂઝ, મુશ્કેલીઓનું નિવારણ, દક્ષતા, નીતિમાર્ગ ઝડપથી પ્રાપ્ત કરે છે.

મૂલ્યવાન અને પાણીદાર રત્નો સમાન વ્યનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અત્ર તત્ર સર્વત્ર દગ્ગોચર થાય પરંતુ મુખ્યત્વે સુભાષિત અને રત્નકણિકાઓમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ બાબતને સુસ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેનો શ્લોક ઉપયોગી થશે.

‘ભાષાસુ મુખ્યા મધુરા
દિવ્યા ગીર્વાણ ભારતી ।
તસ્માદ્ધિ કાવ્યં મધુરમ્
તસ્માદપિ સુભાષિતમ્’ ॥

સંસ્કૃત ભાષા એ દેવવાણી છે. તે સર્વ ભાષાઓમાં મુખ્ય, મધુર અને દિવ્ય છે. તે ભાષા કરતાં પણ કાવ્ય કલરવ વધારે મધુર છે અને સુભાષિત તો તેથી પણ ચઢે તેવું મધુર છે. તદુપરાંત રત્નકણિકા એ કણ અને ક્ષણની સમજણ સુસ્પષ્ટ કરવામાં મહત્વપૂર્ણ છે. રત્નકણિકાનો સંગ્રહ એટલે રત્નોનો સંગ્રહ છે જે એક-એક અમૂલ્ય છે અને બહુપ્રકારક મૂલ્યોનું દર્શન પણ તેમાંથી થઈ શકે તે વાત સર્વવિદિત છે.

આમ, સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોમાં સુભાષિતો તેમજ રત્નકણિકા ઈત્યાદિમાં રહેલ અમૃતને પીવા માટે રસ લંપટ થઈને સંશોધક દ્વારા સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોનું ખેડાણ કરી સુભાષિતાદિનો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

1.2 અભ્યાસ સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ માધ્યમિકમાં વિષયના પ્રવર્તમાન સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાં દર્શાવેલ સુભાષિતો અને રત્નકણિકામાં રહેલ મૂલ્યોનો વર્ગીકરણનો હતો.

સમસ્યા

ધોરણ-9 અને 10 નાં સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો અભ્યાસ

અભ્યાસના હેતુઓ

સંશોધન હેતુઓ ચોક્કસ ધ્યેય સુધી પહોંચવા સંશોધકે નીચે મુજબ નિર્ધારિત કર્યા હતા.

1. ધોરણ-9નાં સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તકમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
2. ધોરણ-9નાં સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તકના સુભાષિત અને રત્નકણિકાઓમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો તારવવા.
3. ધોરણ-9નાં સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તકમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો શિક્ષણકાર્યના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.
4. ધોરણ-10નાં સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તકમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
5. ધોરણ-10નાં સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તકના સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો તારવવા.

અભ્યાસનો વ્યાપ

પ્રયોગ જે નમૂના પર કરવામાં આવે તે એકમના મૂળભૂત સમૂહને વ્યાપવિશ્વ કહેવાય.

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું વ્યાપવિશ્વ ગુજરાતરાજ્ય શાળાપાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા રચાયેલ શૈક્ષણિક વર્ષ 2004 થી અમલમાં આવેલ ધોરણ-9 અને 10નાં સંસ્કૃત વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકમાં દર્શાવેલ સુભાષિતો તેમજ રત્નકણિકાઓ પૂરતું સીમિત હતું.

અભ્યાસ પ્રશ્નો

પ્રસ્તુત સંશોધનના પ્રશ્નો આ પ્રમાણે છે.

1. ધોરણ-9નાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાંથી મૂલ્ય વિષયક કઈ કઈ બાબતો અર્થઘટિત થાય છે ?
2. માધ્યમિક કક્ષાએ સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો વર્તમાન સમયમાં કઈ રીતે સાર્થક છે ?

1. ધોરણ-9નાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકનાં સુભાષિતોમાં કયા કયા મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત થાય છે ?
2. માધ્યમિક કક્ષાએ પ્રવર્તમાન સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકના સુભાષિતો કેવા પ્રકારનાં શૈક્ષણિક નિર્દેશ આપે છે ?
3. સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તક અંતર્ગત રત્નકણિકાઓમાં ધોરણ-9માં કયા કયા મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત થાય છે ?
4. સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાંથી માધ્યમિકસ્તરે મૂલ્યવિષયક કઈ કઈ બાબતો અર્થઘટિત થાય છે ?
5. સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોનાં સુભાષિતોમાં ધોરણ-10અંતર્ગત કયા કયા મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત થાય છે ?
6. સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોમાં નિહિત ધોરણ-10નાં સુભાષિતો કેવા પ્રકારનાં શૈક્ષણિક નિર્દેશ આપે છે ?
7. ધોરણ-10નાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોની રત્નકણિકાઓમાં કયા કયા મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત થાય છે ?
8. માધ્યમિક સ્તરે સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકોની રત્નકણિકાઓ કેવા પ્રકારના શૈક્ષણિક નિર્દેશ આપે છે ?

અભ્યાસની પદ્ધતિ

સંશોધન પદ્ધતિના ત્રણ પ્રકાર છે.

1. ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિ
2. વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ
3. પ્રાયોગિક સંશોધન પદ્ધતિ

વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ અંતર્ગત (1) સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ (2) વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ (3) સંબંધાત્મક પદ્ધતિ અને વિકાસાત્મક પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રયોજકે આ પૈકી વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે કોઈ પૂર્વનિશ્ચિત પ્રમાણિત ઉપકરણ કે ક્સોટી ઉપલબ્ધ ન હોઈ સંશોધકે તેના સંશોધનને અનુરૂપ અભિપ્રાય મેળવવા કેટલાક અનુભવી વિષય તજજ્ઞ, અનુભવી શિક્ષક પાસે ચર્ચા કરી ઉપકરણની રચના કરી. સુભાષિતો તથા રત્નકણિકાના નમૂનાનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તૈયાર કરેલ કાર્યપત્ર પ્રમાણે માહિતી ભરવામાં આવી.

આ સંશોધન માટે સંસ્કૃતસાહિત્યના પુસ્તકો જેવા કે સુભાષિત રત્નભાડાંગાર, હિતોપદેશ, નીતિશતકમ્, કિરાતાર્જુનીયમ્, કંઠાભરણ, સંસ્કૃત સુભાષિતાવલી, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ, સામ્મનસ્યમ્, શુકનીતિસાર, ભોજપ્રબંધ, મહાભારત જેવા વિવિધ ગ્રંથોમાંથી સુભાષિત અને રત્નકણિકાનું ભાષાંતર એકત્રીત કરવામાં આવેલ.

ત્યારબાદ સુભાષિતો અને રત્નકણિકામાં વ્યક્ત થતો વિચાર રજૂ કરી તેમાં આવેલ પ્રમુખ શબ્દ શોધવામાં આવેલ અંતે સમાવિષ્ટ મૂલ્યનો પ્રકાર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

તજજ્ઞોના અભિપ્રાય મુજબ વિવિધ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી ભાષાંતર એકત્રીત કરી તેમના સૂચનો મુજબ વ્યક્ત થતો વિચાર, પ્રમુખ શબ્દ અને મૂલ્યો તારવવામાં આવ્યા હતા.

માહિતી વિશ્લેષણ

નમૂના તરીકે લેવામાં આવેલ સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓના અભ્યાસ દ્વારા વિગતવાર માહિતી મેળવવામાં આવેલ હતી. પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટેના ઉપકરણ ‘કાર્યપત્ર’ દ્વારા આ માહિતી મેળવવામાં આવી હતી. દરેક કાર્યપત્ર ધોરણ અનુસાર અલગ કરેલ છે. આ કાર્યપત્રમાં છ મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. જે નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

- (1) વિષયવસ્તુ
- (2) સુભાષિતોનો / રત્નકણિકાનો અન્વયાર્થ
- (3) સુભાષિત / રત્નકણિકાનું ભાષાંતર

- (1) સુભાષિત / રત્નકણિકામાં વ્યક્ત થતો વિચાર
- (2) પ્રમુખ શબ્દ
- (3) મૂલ્યનો પ્રકાર

અભ્યાસનું મહત્વ

પ્રસ્તુત સંશોધનને આધારે સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાંથી મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ અભિગમ વિદ્યાર્થીઓ સામે રજૂ કરવામાં આવે તો આજનો વિદ્યાર્થી આવતીકાલના સારા નાગરિક તરીકેની યોગ્ય ફરજ બજાવશે અને મૂલ્યલક્ષી કાર્યો કરશે પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મહત્વ આ પ્રમાણે હતું.

- ❖ મૂલ્ય શિક્ષણનું કાર્ય એ વિકાસની લાંબી પ્રક્રિયા છે, જીવન એ વિકાસની પ્રક્રિયા છે, તે નાશ પામવાની નથી.
- ❖ મૂલ્ય શિક્ષણના કાર્યોથી વિદ્યાર્થી-શિક્ષક, વિદ્યાર્થી-પરિવાર, વિદ્યાર્થી- સમાજ એકબીજાને સમજતાં શીખ્યા.
- ❖ ધોરણ-9 અને 10 કક્ષામાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ સુભાષિતોમાં રહેલા મૂલ્યો સંબંધિત શિક્ષણ કાર્ય કરવા ઈચ્છતા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ બન્યા.
- ❖ ધોરણ-9 અને 10 કક્ષામાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાં નિહિત રત્નકણિકાઓમાં રહેલા મૂલ્યો સંબંધિત શિક્ષણ કાર્ય કરવા ઈચ્છતા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ બનશે.
- ❖ માધ્યમિક કક્ષાએ સંસ્કૃત, પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરવામાં અને સુધારો વધારો કરવા માટે મદદરૂપ બનશે.
- ❖ ભાવિ સંશોધકને ભવિષ્યના પાઠ્યપુસ્તકના સંદર્ભમાં કરવામાં આવતા સંશોધનમાં મદદરૂપ થશે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતમાં રહેલ તાત્ત્વિક બાબતોને સમજશે તેમજ શાસ્ત્રીય અભિગમ સાથે સાથે જીવંત મૂલ્યોને સરળતાથી પ્રાપ્ત કરશે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓને સુભાષિત અને રત્નકણિકાના આવા વિવિધગ્રંથો વાંચન કરવા તરફ પ્રેરાય.

અભ્યાસની મર્યાદા

પ્રસ્તુત અભ્યાસની મર્યાદાઓ આ પ્રમાણે હતી.

1. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માધ્યમિક કક્ષાના સંસ્કૃત વિષયના પ્રવર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકોમાં દર્શાવેલ સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓ પૂરતું સીમિત નથી.
2. NCERT દ્વારા દર્શાવેલ આઠ પ્રકારનાં મૂલ્ય સિવાય અન્યનો સમાવેશ થતો નથી.

ઉપકરણ

સંશોધક દ્વારા કાર્યના હેતુને અનુરૂપ ઉપકરણરૂપે કાર્યપત્રની રચના કરી સંશોધકે વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ દ્વારા પ્રાપ્ત વિગતની નોંધ રાખવા માટે તથા પોતે તૈયાર કરેલ નોંધ અંગે તજજ્ઞીય અભિપ્રાય મેળવવાનો છે. નોંધને કાર્યપત્રનું સ્વરૂપ આપેલ છે.

કાર્યપત્રકની રચના

સુભાષિતનું કાર્યપત્ર

1. સુભાષિત	૪. સુભાષિતમાં વ્યક્ત થતો વિચાર
2. સુભાષિતનો અન્વયાર્થ	૫. પ્રમુખ શબ્દ
3. સુભાષિતનું ભાષાંતર	૬. મૂલ્યનો પ્રકાર

રત્નકણિકાનું કાર્યપત્ર

1. રત્નકણિકા
2. રત્નકણિકાનો અન્વયાર્થ
3. રત્નકણિકાનું ભાષાંતર

1. રત્નકણિકામાં વ્યક્ત થતો વિચાર
2. પ્રમુખ શબ્દ
3. મૂલ્યનો પ્રકાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓને અનુરૂપ નીચે પ્રમાણે કાર્યપદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી હતી.

1. પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે સંશોધકે હેતુ અનુરૂપ મૂલ્યોની યાદી (વર્ગીકરણ) કરવાનું નક્કી કર્યું. પ્રત્યેક સુભાષિતો અને રત્નકણિકામાં વ્યક્ત થતાં મૂલ્ય જાણવા માટે ઉપકરણરૂપે કાર્યપત્રની રચના કરવામાં આવી હતી.
2. સંશોધકે કાર્યપત્રમાં સમાવિષ્ટ વિભાગો આ પ્રમાણે નક્કી કર્યા હતા. સુભાષિત, સુભાષિતનો અન્વયાર્થ, સુભાષિતનું ભાષાંતર, સુભાષિતમાં વ્યક્ત થતો વિચાર, પ્રમુખ શબ્દ, મૂલ્ય પ્રકાર તેવી જ રીતે રત્નકણિકા માટે કાર્યપત્રમાં સુભાષિત જેટલા મુદ્દાનો સમાવેશ તારવ્યો હતો.
3. સંશોધકે માધ્યમિક શાળાના સંસ્કૃત વિષયના પ્રવર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકોમાં દશવિલ સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓના કાર્યપત્ર તૈયાર કર્યા હતા.
4. વિષયવસ્તુપૃથક્કરણ પ્રયુક્તિને આધારે પ્રત્યેક સુભાષિત અને રત્નકણિકાના મૂલ્યની ઓળખ કરવામાં આવી હતી.
5. સુભાષિતમાં તથા રત્નકણિકામાં રહેલ મૂલ્યના પેટા પ્રકારોની ઓળખ કરવામાં આવી હતી.
6. સુભાષિત અને રત્નકણિકામાં વ્યક્ત થતાં ફલિતાર્થો તારવવામાં આવ્યા હતા.
7. સંશોધકે રચેલ કાર્યપત્રમાં સમાવિષ્ટ કુલ 27 સુભાષિતો અને 19 રત્નકણિકાઓને તજજ્ઞોના અભિપ્રાય મેળવવા માટે મોકલવામાં આવેલ છે.
8. સંશોધકે પરિશિષ્ટ-3માં સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓમાં તજજ્ઞો દ્વારા સૂચનો દર્શાવતા કાર્યપત્રો મૂકવામાં આવે છે.

આમ, અભ્યાસના હેતુઓને આધારે પ્રાપ્ત માહિતીનું વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણના અંતે નીચે પ્રમાણે તારણો તારવવામાં આવ્યા હતા.

1.3 તારણો

સંશોધનમાં દશવિલ હેતુઓ કેટલે અંશે સિદ્ધ થાય છે તે અંગેની ચર્ચા અભ્યાસ દ્વારા જે મૂલ્યોના પેટા પ્રકાર, ફલિતાર્થો, પ્રાપ્ત થયા તે સારણી 5.2 થી સારણી 5.5 માં દશવિલ છે. તેના પરથી પ્રસ્તુત અભ્યાસના અંતે નીચેના તારણો ફલિત થાય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ધોરણ-9ના સુભાષિતોમાં નૈતિક મૂલ્ય, આર્થિક મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય વ્યક્તિગત મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ધોરણ-9ના સુભાષિતોમાંથી શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો આ પ્રમાણે મળે છે. વિદ્વાનના ગુણો ઉત્તમ હોય છે, ધનથી વ્યક્તિ ઓળખાય છે, મિત્રતા સજ્જનની કરવી, જેને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તે જ મનુષ્ય છે, વિદ્યા શ્રેષ્ઠ ધન છે, સહકારની ભાવના રાખવી, સંતોનું હૃદયબ્રજ અને ફુલ સમાન હોય છે, સત્યુરુષોના મન, વચન અને કર્મમાં એકરૂપતા હોય છે, મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખવી, કોઈ બાબતમાં અહંકાર ન કરવો, સત્યનો માર્ગ અપનાવવો અતિ આવશ્યક છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ધોરણ-10ના સુભાષિતોમાંથી શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો આ પ્રમાણે મળે છે. કવિની કીર્તિ સદાકાળ માટે અમર હોય છે. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન જ સર્વસ્વ છે. પુરુષાર્થ વિના પ્રારબ્ધ પાંગળું છે, પરિશ્રમરૂપી હળ વડે જીવન સુંદર બનાવવું, ધન અને સમયનો સદુપયોગ કરવો, સ્વભાવ બદલવો મુશ્કેલ છે પણ અશક્ય નથી. બુદ્ધિચાતુર્ય કાલિદાસ સમાન હોવું જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, સ્વબળે પદ પ્રાપ્ત કરવું, મહેનત

દ્વારા ધન મેળવવું દુર્જનોની વચ્ચે પણ સત્યનો પ્રકાશ ફેલાવવો, જેને આપણને અવતાર આપ્યો તેને યાદ કરવા જોઈએ. સંપૂર્ણ જગતના પાલનકર્તા ઈશ્વર છે. બાળકના જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે. જીવનમાં સાચો માર્ગ પસંદ કરવો જોઈએ.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ધોરણ-9ની રત્નકણિકામાંથી સામાજિક મૂલ્ય, રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય, નૈતિકમૂલ્ય, વ્યક્તિગત મૂલ્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ધોરણ-9ની રત્નકણિકાઓના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો આ પ્રમાણે મળે છે. સુખ અને દુઃખમાં સાથ આપે તે મિત્ર, બંધનમાંથી મુક્ત રહેવું, અન્યનું ભલું કરવું, વ્યક્તિએ સદા ઉદ્યમશીલ રહેવું જોઈએ, મિત્ર ઢાલ સરખો હોવો જોઈએ, યોગ્ય પદ્ધતિથી કાર્યમાં સફળતા મળે છે. એકના ગુનાની સજા સમસ્ત સમુદાયને ભોગવવી પડે છે. કાર્યમાં ઉત્સાહ અતિ આવશ્યક છે.

ધોરણ-10ની રત્નકણિકામાંથી રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, આધ્યાત્મિક મૂલ્ય, વ્યક્તિગત મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્ય, નૈતિક મૂલ્ય, પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ધોરણ-10ની રત્નકણિકાઓના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો આ પ્રમાણે મળે છે. પુત્ર તરીકે ધરતી માતાને વંદન અને સંવર્ધન, મનના ખરાબ વિચારોને ટાળવા, દુઃખ અને સુખમાં હિંમત ન હારવી, સ્વાશ્રયી અને સ્વાધીન જીવન જીવવું જોઈએ. અતિશયોક્તિ ખરાબ, માણસે જીવનમાં આંધળું અનુકરણ ન કરવું. કાર્ય સમયસર કરવું, મહેનત સાચેજ સફળતા અપાવે છે, ધર્મથી વ્યક્તિ પૂજાય છે, સત્યવાણી કઠોર અને કડવી હોય છે. ધીરજતાપૂર્વક કાર્ય શરૂ કરવું જોઈએ.

1.4 ભાવિ સંશોધનો અંગેની ભલામણો

કોઈપણ સંશોધન સંપૂર્ણ હોતું નથી. પ્રસ્તુત અભ્યાસના સંશોધકે પ્રસ્તુત ક્ષેત્રમાં ભવિષ્યમાં થઈ શકે તેવા સંશોધનની ભલામણો કરેલ છે.

1. માધ્યમિક શાળાના સંસ્કૃત વિષયના પ્રવર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકોમાં રહેલ વાર્તાઓમાંથી ફલિત થતાં મૂલ્યો અંગે અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય.
2. માધ્યમિક કક્ષામાં આવરાયેલ ગદ્ય અને પદ્યમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય.
3. માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષામાં આવતા સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય.
4. માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના નવા પાઠ્યપુસ્તકના સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓનો જૂના પાઠ્યપુસ્તકના સુભાષિતો અને રત્નકણિકાઓના મૂલ્યોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય.
5. બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓમાં પ્રવર્તતા મૂલ્યોનો અભ્યાસ.
6. ગુજરાત શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના માધ્યમિક સંસ્કૃતના પાઠ્યપુસ્તક અને સી.બી.એસ.ઈ.ના માધ્યમિક સંસ્કૃતના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય.
7. નવવિચારવાદી યુવાન શિક્ષકોની વિવિધ મૂલ્યો અંગેની સંકલ્પનાઓનો અભ્યાસ હાથ ધરી શકાય.
8. માધ્યમિક શાળાના તેમજ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના ભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલા મૂલ્યોનો અભ્યાસ.
9. ધોરણ-9 અને 10નાં પાઠ્યપુસ્તકમાં વ્યક્ત થયેલા પર્યાવરણલક્ષી મૂલ્યો એક અભ્યાસ.

1.5 સમારોપ / નિષ્કર્ષ

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું સમગ્રતયા વિહંગાવલોકન કરતાં સંશોધક માધ્યમિકકક્ષાના સંસ્કૃતપાઠ્યપુસ્તકની મૂલ્ય તારણોને જ્ઞાનથી પ્રજ્ઞાન તરફ લઈ જવાનો ચંચુપ્રવેશ કરવા સફળ રહ્યા કેમ કે ‘ચંચુપ્રવેશે મુશલપ્રવેશ:’

આજના આ યુગમાં થોડો પણ જાગૃતિ અને મૂલ્ય વિષયક અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ અને આથી જ વિદ્યાર્થીઓ સ્વજીવનમાં આદર્શ અને ઉમદા કાર્યો કરી શકે કારણ કે જીવન એવું જીવવું કે કોઈ ફરીયાદ નહીં પણ ફરી-ફરીયાદ કરે અને યશરૂપી કલગીને આજનો વિદ્યાર્થી આગળ જતાં પ્રાપ્ત કરે કારણ કે આજે જે દૂષણ, પ્રદૂષણ અને બ્રષ્ટાચાર છે તે મૂલ્યની અજ્ઞાનતા સૂચવે છે. આથી પ્રસ્તુત અભ્યાસે જ્ઞાનદીપનું કાર્ય કર્યું.

સંદર્ભસૂચિ

1. Garrett, Henry E. (1977). **Statistics in Psychology and Education**, Bombay Vakills Ferror and Sinons, Pvt. Ltd.
2. Goel, B.R. (C) (1983) **Documents on Social, Moral and Spiritual Values**. New Delhi : NCERT.
3. Gupta, N.L. (1986) **Value Education : Theory and practice**, Ajmer : Krishna Brothers.
4. Kellermen, D. F. (Ed.) (1988) **New Webster's Dictionary the English Language**, Delhi Surjit Publication.
5. Sidhu, K. S. (1990). **Methodology of Research in Education**, New Delhi, Sterlin Publisher Pvt. Ltd.
6. આચાર્ય ગો. (1965) અથર્વવેદ, મથુરા : ગંગા બુકા ડિપો.
7. દેસાઈ, કે. જી. અને દેસાઈ, એચ. જી. (1973). સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ, અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
8. દેસાઈ, કે.જી. (2001). મનોવૈજ્ઞાનિક પરિભાષા અને વિભાવના, અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
9. દેસાઈ, એચ. જી. અને દેસાઈ, કે.જી. (2010). સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ.
10. દેસાઈ, બી. જી. (1964) નીતિશાસ્ત્ર, વડોદરા : પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, સયાજીરાવ વિશ્વ વિદ્યાલય.
11. પટેલ, આર.એસ. (2012). સંશોધનની પાયાની સંકલ્પનાઓ, દ્વિતીય આવૃત્તિ, અમદાવાદ, જય પબ્લિકેશન.
12. પટેલ, આર.એસ. (2012). શિક્ષણમાં સંશોધન, પ્રથમ આવૃત્તિ, અમદાવાદ, જય પબ્લિકેશન.
13. શુક્લ એસ.એસ. (2010). શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન, અગ્રવાલ પબ્લિકેશન, આગ્રા.
14. મહર્ષિ વેદવ્યાસ (1999) મહાભારત, ગોરખપુર : ગીતા પ્રેસ.
15. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતિ (1977). ઋગ્વેદ, ન્યુ દિલ્લી : દયાનંદ સંસ્થાન.
16. મહાકવિ ભાસ (2007-08) પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણમ્, અમદાવાદ : મયૂર પ્રકાશન.
17. મહર્ષિ ભર્તૃહરિ (જૂન 1998) શતકચતુષ્ટયસંગ્રહ, અમદાવાદ : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર.
18. સ્વામી, જ.સ. (1997) શુકનીતિ સારઃ, હરિયાણા : ઋષિદેવીરૂપલાલ કપૂર ધર્માર્થ ટ્રસ્ટ.

छत्तीसगढ़ के सरगुजा जिले के लखनपुर विकासखंड में संचालित जननी सुरक्षा योजना का मूल्यांकन

— इरशाद खान* रामशंकर**

शोध सारांश

मानव स्वास्थ्य और समाज कल्याण की सरंचनात्मक पृष्ठभूमि गर्भवती महिलाओं और प्रजननित शिशुओं के स्वास्थ्य के विभिन्न पक्षों से युक्त है। एक स्वस्थ माँ ही एक स्वस्थ शिशु को जन्म दे सकती है तथा जन्म के बाद उचित ढंग से उसका लालन-पालन कर सकती है। अतः गर्भावस्था में संतुलित और पौष्टिक आहार की व्यवस्था करना अत्यंत आवश्यक है। गर्भवती स्त्री के साथ-साथ उसके गर्भ में विकसित हो रहे शिशु के लिए भी उचित पोषण हेतु संतुलित आहार का होना अत्यंत आवश्यक है। प्रस्तुत शोध छत्तीसगढ़ के सरगुजा जिले के लखनपुर विकासखंड में संचालित जननी सुरक्षा योजना का मूल्यांकन पर आधारित है। जिसमें वर्तमान समय में सरकार द्वारा चलाई जा रही जननी सुरक्षा योजना की जानकारी रखने तथा इन सुविधाओं का लाभ उठाने के पक्षों को शामिल किया गया है। उपर्युक्त शोध से यह निष्कर्ष निकाला गया कि अध्ययन हेतु चयनित 106 उत्तरदाताओं में लगभग 40-60 प्रतिशत महिलाओं का कहना था कि उनको इस योजना का लाभ उचित मात्रा में प्राप्त नहीं हो पा रहा और न ही इस योजना के बारे में अधिक जानकारी है। लखनपुर विकासखंड में जननी सुरक्षा योजना के असफल होने का प्रमुख कारण आवागमन के साधन में कमी, स्वास्थ्य के प्रति जागरूकता में कमी तथा योजना का सुचारु रूप से संचालन न करने एवं इसके साथ-साथ उसका समय-समय पर मूल्यांकन न करने का प्रतिफल है। सरकार को चाहिए इस योजना का विशेष देख-रेख व समय पर मूल्यांकन होना चाहिए ताकि यह कार्यक्रम पूर्णतः सफल हो और इनका स्वास्थ्य स्तर उच्च हो सके।

प्रमुख शब्द — स्वास्थ्य, गर्भवती महिलाएं, प्रसव देख-भाल, जननी सुरक्षा योजना।

प्रस्तावना

स्वास्थ्य और सामाजिक-आर्थिक विकास के बीच संबंध का दशकों तक अध्ययन करने के बाद अर्थशास्त्री और सामाज विज्ञानी अब इस बात पर एकमत हो गए हैं कि स्वास्थ्य मनुष्य के विकास और किसी समाज के विकास का महत्वपूर्ण सूचक होता है। स्वास्थ्य को ऐसी स्थिति कह सकते हैं जिसमें व्यक्ति पूरी तरह से शारीरिक, मानसिक, सामाजिक और आध्यात्मिक रूप से स्वस्थ हो और यह केवल रोग और शारीरिक दुर्बलता के अभाव की स्थिति नहीं है। स्वास्थ्य जीवन के श्रेष्ठ स्तर में एक बहुत बड़ा योगदाता सिद्ध होता है। हम सभी इस बात पर सहमत हैं कि मानव विकास का मूल लक्ष्य जीवन स्तर को सुधारना है। स्वस्थ मनुष्य विकासीय कार्यों गतिविधियों को प्राप्त करने में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं क्योंकि स्वास्थ्य मनुष्य के कलात्मक कार्यों में प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष रूप से सुधार करता है। नायडू (1979) ने हैदराबाद में जनजातियों द्वारा परिवार नियोजन योजना के उपयोग के उपयोग में लाए जाने वाले विभिन्न साधनों का विश्लेषण प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रों से प्राप्त समकों के आधार पर किया है। औसतन 3.54 प्रतिशत बच्चे जनजातीय परिवार में पाये गए। परिवार नियोजन योजना के प्रमुख साधनों का उपयोग मात्र हिन्दू समुदाय निर्धन व्यक्तियों द्वारा किया गया। कुरियन (1982) ने जून 1978 में महाराष्ट्र सरकार द्वारा महाराष्ट्र के जनजातीय क्षेत्रों में स्वास्थ्य कार्यक्रमों के विकास पर चलाई गई योजना का मूल्यांकन किया है।

*पीएच.डी. शोध छात्र : पीएच.डी.— शोधार्थी (मानवविज्ञान), मानवविज्ञान विभाग, उड़ीसा केन्द्रीय विश्वविद्यालय, कोरापुट

**पीएच.डी.—शोधार्थी जनसंचार एवं ICSSR डॉक्टोरल रिसर्च फेलो महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय वर्धा, महाराष्ट्र

आपने अध्ययन के अंतर्गत यह पाया कि 90 प्रतिशत से अधिक जनजातियों की आय जीवन निर्वाह के वांछित साधनों को पूरा करने में समाप्त हो जाती है। उनकी अधिकांश आय भोजन पर व्यय की जाती है। लगभग 67 प्रतिशत जनजाति समुदाय कैलोरी और 24 प्रतिशत जनजाति समुदाय प्रोटीन की कमी से ग्रसित हैं। ऑग (1974) ने मलेशिया के जनजातियों में गर्भवती महिलाओं के स्वास्थ्य की स्थिति का विश्लेषण करते हुए यह स्पष्ट किया है कि निर्धनता और अशिक्षा के कारण अधिकांश जनजातीय परिवारों में महिलाएं एनीमिया से ग्रसित रहती हैं। यादव (1994) ने उत्तरप्रदेश के मिर्जापुर जिले के आदिवासी में स्वास्थ्य के पक्षों का अध्ययन कर यह बताया कि आदिवासी समुदाय में महिलाओं और नवजात शिशुओं की स्वास्थ्य दशाएँ व स्थितियाँ आधुनिक समाज की अपेक्षा अत्यंत ही दयनीय थी। परिवार नियोजन की आधुनिक प्रविधियों के संदर्भ में अधिकांश आदिवासियों द्वारा अस्वीकारात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत किया गया था। अध्ययन क्षेत्र के आदिवासियों में प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रों की कार्यपद्धति के प्रति भी असंतोष व्याप्त था।

ग्रामीण एवं जनजातीय क्षेत्रों में गर्भ-धारण करना और बच्चे को जन्म देना अत्यंत ही दुरुह अवस्थाओं के समन्वित स्थिति के रूप में देखा जाता था। विभिन्न प्रतिबंधों एवं प्रथाओं के अंतर्गत विकसित अंध-विश्वासों के कारण अधिकांश शिशुओं अथवा उनको जन्म देने वाली माताओं की मृत्यु हो जाती थी। समाज के प्रत्येक स्तर पर कुत्सित परम्पराओं के प्रतिबंधों को नष्ट करने का प्रयास किया जा रहा है। जननी सुरक्षा योजना भारत सरकार के स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय द्वारा प्रायोजित योजना है जिसका प्रारंभ वर्ष 2001 में किया गया। छत्तीसगढ़ के ग्रामीण और जनजातीय क्षेत्रों में लोगों को स्वास्थ्य सुविधाएं उपलब्ध कराने के लिए 27 चलित चिकित्सा इकाई स्वीकृत की गई हैं। यह इकाईयां सभी जिलों में उपलब्ध होगी। इसी तरह जननी शिशु सुरक्षा योजना के तहत जिला अस्पताल, सामुदायिक स्वास्थ्य केन्द्र तथा चिह्नंकित स्वास्थ्य केन्द्रों में गर्भवती माताओं के लिए पूर्व प्रसव सेवाएँ, सुरक्षित प्रसव, प्रसव के उपरान्त माँ और बच्चे की देखभाल, निःशुल्क इलाज, ऑपरेशन, निःशुल्क परिवहन, निःशुल्क भोजन तथा नवजात शिशुओं के निःशुल्क इलाज की व्यवस्था की जाएगी।

इस योजना के तहत, गरीबी रेखा से नीचे जीवन यापन करने वाली गर्भवती महिलाओं को उसके द्वारा सरकारी अस्पताल अथवा जन स्वास्थ्य केन्द्र में प्रसूति करवाने पर 700 रुपये देय होंगे। इस योजना का मुख्य लक्ष्य है, ग्रामीण क्षेत्रों में सुरक्षित संस्थान में प्रसूति करवाना, इसके अंतर्गत गर्भवती महिला, उसके साथ एक या दो परिवार के सदस्य, इन सभी का आवागमन, उसके साथ दो से तीन दिन रहना, इस दौरान उनका भोजन, मजदूरी का नुकसान आदि पूरा करने का ध्यान रखा जाता है।

गर्भवती महिलाओं को राजकीय संस्थान में प्रसव उपरान्त सहायता पैकेज निम्नानुसार है—

क्र.सं.	क्षेत्र का नाम (रूपये में)	माता हेतु सहायता राशि (रूपये में)	आशा सहयोगिनी हेतु पैकेज (रेफरल परिवहन + प्रोत्साहन राशि) (रूपये में)	कुल राशि (रूपये में)
1	ग्रामीण	1400	(400+200)	2000
2	शहरी	1000	200	1200

प्रसूता को बिना आशा सहयोगिनी के राजकीय अस्पताल आने पर राशि रुपये 1700६— देय हैं। पंजीकृत निजी अस्पताल में प्रसव होने पर ग्रामीण प्रसूता को राशि रुपये 1400६— एवं शहरी प्रसूता को राशि 1000६— रुपये देय हैं। मान्यता प्राप्त निजी संस्थानों पर प्रसव किये जाने पर आशा

सहयोगिनी को प्रोत्साहन राशि देय नहीं है। बी.पी.एल. परिवार की महिला को प्रथम प्रसव पर राज्य सरकार की ओर से 5 किलोग्राम देशी घी निरुशुल्क दिया जाता है। घरेलू प्रसव का वित्तीय लाभ राशि रुपये 500०— ग्रामीण और शहरी क्षेत्र में केवल बी.पी.एल. कार्डधारी प्रसूताओं को ही देय है। राजकीय अस्पताल में प्रसव कराने पर कोई फीसधुल्क नहीं लिया जायेगा व आवश्यक दवाईयां निरुशुल्क व्यवस्था है। सभी गर्भवती महिलाओं को गर्भधारण करने के 12 सप्ताह बाद जल्दी से जल्दी ए.एन.एम. रजिस्ट्रेशन करवाकर जच्चा-बच्चा कार्ड बनवाना होगा तथा गर्भावस्था में तीन बार ए.एन.सी. चौक अप कराएँ तथा 100 आयरन की गोलियां लें। प्रसव के दौरान जच्चा-बच्चा कार्ड आवश्यक रूप से साथ लेकर आये। बी.पी.एल. प्रसूता को प्रसव पूर्व राशि रुपये 500०— की सहायता राशि अग्रिम दी जाती है एवं शेष राशि प्रसव बाद दी जायेगी।

इस शोध पत्र का तर्क यह है कि छत्तीसगढ़ के सरगुजा जिले का लखनपुर विकासखंड आज भी अनेक सरकारी एवं गैर सरकारी स्तर पर चलाये जा रहे स्वास्थ्य संबंधी योजनाओं से दूर नजर आता है। इस क्षेत्र विशेष को लेकर हुए पिछले कुछ अध्ययनों से पता चला कि यहाँ की आर्थिक स्थिति बहुत निम्न हैं, जिसके कारण यहाँ के लोगों को उचित मात्रा में भोजन प्राप्त नहीं हो पाता है। इन क्षेत्रों के सदस्यों में पोषण संबंधी एवं स्वास्थ्य के प्रति कोई जागरूकता नहीं है जिससे असंतुलित भोजन का सेवन करने के कारण यहाँ कुपोषण एवं अस्वास्थ्यता की समस्या पायी गई है। ऐसे में गर्भवती महिलाओं की स्थिति भी कमोबेस ऐसी ही है। यही वजह है कि इस क्षेत्र की महिलाओं और खासकर गर्भवती महिलाओं के स्वास्थ्य के बारे में उपयुक्त जानकारी जरूरी प्रतीत होता है। ऐसे में जिले में चल रही जननी सुरक्षा योजना के बारे में एक मूल्यांकन उपयोगी एवं उचित नजर आता है। वर्तमान समय में इस योजना के तहत दी जाने वाली सुविधाओं की जानकारी रखने तथा इस योजना से लाभान्वित हुए सदस्यों का मूल्यांकन करना जरूरी है। इस तथ्य को दृष्टि में रखते हुए प्रस्तुत अध्ययन सम्पन्न करने का प्रयास किया गया है।

शोध के उद्देश्य

- सरगुजा जिले के लखनपुर विकासखंड में निवास कर रही गर्भवती महिलाओं में सरकारी अस्पतालों एवं चिकित्सा संस्थानों द्वारा दी जा रही स्वास्थ्य सुविधाओं की जानकारी के का मूल्यांकन करना।
- सरगुजा जिले के लखनपुर विकासखंड में संचालित जननी सुरक्षा योजना के प्रति महिलाओं में स्वास्थ्य जागरूकता का अध्ययन।

शोध प्रविधि

प्रस्तुत शोध पत्र की प्रविधि गुणात्मक एवं गणनात्मक तथ्यों पर आधारित है जिसके संकलन हेतु अनुसंधान तकनीकों जैसे अवलोकन, साक्षात्कार, केंद्रीय समूह परिचर्चा आदि प्रविधि का समावेश किया गया है। द्वितीय समकों के संकलन हेतु इंटरनेट एवं मिनिस्ट्री ऑफ ट्राइबल अफेयर्स वार्षिक रिपोर्ट तथा छत्तीसगढ़ स्वास्थ्य रिपोर्ट आदि के प्रमुख आकड़ों एवं शोधपत्रों व पुस्तकों का उद्देश्यबद्ध अध्ययन किया गया।

प्रतिदर्शों का चयन

प्रस्तुत शोध की सीमा व समय को दृष्टिगत रखते हुए छत्तीसगढ़ के सरगुजा जिले के लखनपुर विकासखंड के ग्रामों में चल रहे ग्रामीण स्वास्थ्य योजनाओं का मूल्यांकन किया गया है। इनमें

विशेष रूप से जननी सुरक्षा योजना की स्थिति पर प्रकाश डाला गया। दैव निदर्शन पद्धति के आधार पर 106 प्रतिदर्शों का चयन किया गया जिसमें गर्भवती महिलाएं तथा 18-55 वर्ष तक की सामान्य महिलाएं एवं वहाँ स्थापित प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्र के कर्मचारी को शामिल किया गया। यह चयन अध्ययन की समस्या एवं उद्देश्य को दृष्टिगत रखते हुए इस प्रकार अध्ययनित किया गया कि निकाला गया निदर्शन अपने समग्र का अध्ययन कर सके।

परिणाम एवं विवेचना

सारणी- 1

सरकार द्वारा चलाई जा रही जननी सुरक्षा योजना के तहत दी जाने वाली सुविधाओं की जानकारी रखने के आधार पर वर्गीकरण

प्रतिक्रिया	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
जानकारी रखते हैं।	30	28.30
जानकारी नहीं रखते हैं।	43	40.57
थोड़ा-थोड़ा रखते हैं।	33	31.13
कुल योग	106	100.00

उपरोक्त आंकड़ों के विश्लेषण के अनुसार, सरकार द्वारा चलाई जा रही जननी सुरक्षा योजना के तहत दी जाने वाली सुविधाओं की जानकारी रखते हैं, इस पर 28.30 प्रतिशत महिलाओं ने हाँ, 40.57 प्रतिशत नहीं तथा 31.13 प्रतिशत महिलाओं ने थोड़ा थोड़ा में अभिमत प्रदान किया है इस प्रकार निकर्ष यह निकलता है कि अभी भी महिलाओं को जननी सुरक्षा कार्यक्रम की जानकारी अल्पमात्रा में है।

सारणी- 2

गर्भावस्था के समय अपने स्वास्थ्य के प्रति जागरूक रहने संबंधी विवरण

प्रतिक्रिया	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
हाँ रहते हैं।	30	28.30
नहीं रहते हैं।	37	34.91
अन्य	39	36.79
कुल योग	106	100.00

सारणी-2 के समंकों के विश्लेषण से स्पष्ट होता है कि लगभग 28.30 प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना है कि गर्भकाल में स्वास्थ्य के प्रति जागरूक रहती हैं, वहीं 34.91 प्रतिशत नहीं तथा 36.79 प्रतिशत सदस्य अन्य प्रतिक्रिया बताई जिसमें (काम से फुर्सत नहीं मिलती मजदूरी करनी पड़ती है, आदि) में अभिमत प्रदान किया है। इस प्रकार हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि महिलाएं स्वास्थ्य के प्रति जागरूक हैं लेकिन अभी भी अल्पज्ञता है।

सारणी- 3

उत्तरदाताओं के परिवारों में प्रसव करने के माध्यम के आधार पर वर्गीकरण

माध्यम	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
घर की बूढ़ी औरतों द्वारा	11	10.38
प्रशिक्षित दाई	36	33.96
प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्र में	17	16.03
सरकारी अस्पताल	42	39.62
कुल योग	106	100.00

सारणी-3 में दिये गए समकों के विश्लेषण से स्पष्ट होता है कि मात्र 10.38 प्रतिशत उत्तरदाताओं के परिवारों में प्रसव परम्परागत रूप से करवाया जाता है जिसमें घर की बूढ़ी औरतों द्वारा सम्पन्न किया जाता है। 33.96 प्रतिशत परिवारों में प्रशिक्षित दाई और 16.03 प्रतिशत परिवारों में प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रों में प्रसव कार्य सम्पन्न किया गया। 39.62 प्रतिशत प्रसव सरकारी अस्पतालों में ले जा कर करवाया गया। इस प्रकार हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि जननी सुरक्षा योजना का ही प्रतिफल हो सकता है कि जनजातीय क्षेत्रों में भी अधिकांश प्रसव कार्य सरकारी अस्पतालों में अच्छे तरीके से करवाया जा रहा है जिससे माताएँ और उनके शिशु भी स्वस्थ रहें और मृत्यु दर भी कम हो सके।

सारणी- 4

जननी सुरक्षा कार्यक्रम के तहत प्रसव पूर्व व उपरान्त सहायता अग्रिम राशि प्रदान करने के आधार पर वर्गीकरण

खर्च अग्रिम राशि	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
अनुपूरक भोजन लेने में	31	29.24
दैनिक उपयोग में	45	42.45
अन्य	30	28.30
कुल योग	106	100.00

सारणी-4 के आंकड़ों के अनुसार लगभग 42.45 प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना है कि प्रसव के उपरान्त प्राप्त धनराशि का उपयोग दैनिक जीवन में खर्च किया, वहीं 29.24 प्रतिशत अनुपूरक भोजन लेने में तथा 28.30 प्रतिशत महिलाओं ने अन्य में अभिमत प्रदान किया है। इस प्रकार हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि ज्यादातर महिलाओं ने प्रसव के उपरान्त प्राप्त धनराशि का उपयोग दैनिक जीवन में खर्च किया।

सारणी- 5

जननी सुरक्षा योजना के तहत उत्तरदाताओं के परिवारों में जननी सुरक्षा कार्ड बनवाने के प्रति जागरूकता का विवरण

प्रतिक्रिया	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
हाँ जननी सुरक्षा कार्ड बनवाया है।	36	33.96
कार्ड नहीं बनवाया है।	43	40.57
जानकारी नहीं है।	27	25.47
कुल योग	106	100.00

सारणी-5 के अंतर्गत जननी सुरक्षा योजना के तहत जननी सुरक्षा कार्ड बनवाने के प्रति जागरूकता का विवरण दिया गया है। अधिकांश उत्तरदाताओं के परिवारों में जननी सुरक्षा कार्ड बनवाने संबंधी 40.57 प्रतिशत परिवारों ने कार्ड नहीं बनवाया है। 33.96 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने कार्ड बनवाया है। 25.47 प्रतिशत को कोई जानकारी ही नहीं है। उपर्युक्त विश्लेषण से यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि जननी सुरक्षा योजना के तहत दी जाने वाली जननी सुरक्षा कार्ड को बनवाने के प्रति उत्तरदाताओं की जागरूकता अपेक्षाकृत कम है।

सारणी- 6

जननी सुरक्षा योजना के तहत गर्भवती महिलाओं को अस्पताल तक लाने ले जाने के लिए निरुशुल्क परिवहन सुविधा देने संबंधी विवरण

प्रतिक्रिया	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
परिवहन सुविधा का लाभ मिला था।	30	28.30
सुविधा नहीं मिला था।	49	46.22
अन्य	27	25.47
कुल योग	106	100.00

सारणी-6 में दिये गए समकों से स्पष्ट होता है कि 46.22 प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना है कि गर्भवती महिलाओं को जननी सुरक्षा कार्यक्रम के तहत निःशुल्क परिवहन सुविधा नहीं दी गई थी। परंतु 28.30 प्रतिशत महिलाओं को यह सुविधा प्राप्त हुई थी। 25.47 प्रतिशत उत्तरदाताओं को इस परिपेक्ष में कोई जानकारी ही नहीं है। उपर्युक्त विश्लेषण से यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि अधिकांश गर्भवती महिलाएं जननी सुरक्षा कार्यक्रम से कम लाभान्वित हो रही हैं।

सारणी- 7

जननी सुरक्षा योजना के अंतर्गत प्रसव के समय दिये जाने वाले निःशुल्क स्वास्थ्य सुविधाओं का वर्गीकरण

प्रतिक्रिया	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
हाँ निःशुल्क देखभाल, दवाईयां, सर्जरी, तीस दिन तक शिशु का इलाज, नियमित टीकाकरण किया गया।	19	17.92
प्रसव के समय पूरी सुविधा नहीं मिला।	48	45.28
जानकारी नहीं है।	39	36.79
कुल योग	106	100

सारणी-7 में प्रस्तुत समकों के विश्लेषण से स्पष्ट होता है कि 45.28 प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना था कि जननी सुरक्षा योजना के तहत निःशुल्क स्वास्थ्य सुविधाओं में प्रसव के समय इन सब सुविधाओं का लाभ नहीं मिला। 17.92 प्रतिशत सदस्यों को प्रसव पूर्व देखभाल, दवाईयां, सर्जरी, तीस दिन तक शिशु का इलाज, नियमित टीकाकरण किया गया। 36.79 प्रतिशत सदस्यों को इसकी कोई जानकारी नहीं है। इस प्रकार प्राप्त आंकड़ों से यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि अधिकांश गर्भवती महिलाओं को योजना के तहत निःशुल्क स्वास्थ्य सुविधा नहीं दिया जा रहा है।

सारणी- 8

जननी सुरक्षा योजना के तहत दी जाने वाली स्वास्थ्य सेवाओं से आप संतुष्ट हैं

प्रतिक्रिया	उत्तरदाता की संख्या	प्रतिशत
हाँ संतुष्ट है।	21	19.81
नहीं संतुष्ट है।	26	24.52
थोड़ा-बहुत	37	34.91
जानकारी नहीं	22	20.75
कुल योग	106	100

सारणी-8 के आंकड़ों के अनुसार लगभग 34.91 प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना है कि जननी सुरक्षा योजना के तहत सरकारी स्वास्थ्य सेवाओं से थोड़ा-बहुत संतुष्ट है, वहीं 24.52 प्रतिशत नहीं, 20.75 प्रतिशत जानकारी नहीं तथा 19.81 प्रतिशत महिलाओं ने संतुष्टि अभिमत प्रदान किया है। इस प्रकार हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि सरकारी स्वास्थ्य सेवाओं से थोड़ा-बहुत संतुष्ट हैं, लेकिन गुणवत्ता लगभग खराब है।

निष्कर्ष एवं सुझाव

प्रस्तुत शोध छत्तीसगढ़ के सरगुजा जिले के लखनपुर विकासखंड में संचालित जननी सुरक्षा योजना के मूल्यांकन पर आधारित है। अध्ययन क्षेत्र में योजना के मूल्यांकन के लिए साक्षात्कार, अवलोकन तथा केंद्रीय समूह परिचर्चा शोध प्रविधियों का प्रयोग करके यह निष्कर्ष निकाला गया कि अध्ययन हेतु चयनित 106 उत्तरदाताओं में लगभग 40–60 प्रतिशत महिलाओं का कहना था कि उनको इस योजना का लाभ उचित मात्रा में प्राप्त नहीं हो पा रहा और ना ही इस योजना के बारे में अधिक जानकारी है। और अधिकांश उत्तरदाताओं के परिवारों में जननी सुरक्षा कार्ड 40.57 प्रतिशत परिवारों ने नहीं बनवाया है। 46.22 प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना है कि गर्भवती महिलाओं को जननी सुरक्षा कार्यक्रम के तहत निःशुल्क परिवहन सुविधा नहीं दी गई थी। इसके साथ ही 45.28 प्रतिशत उत्तरदाताओं का कहना था कि जननी सुरक्षा योजना के तहत निरुशुल्क स्वास्थ्य सुविधाओं का लाभ नहीं मिला। अतः अध्ययन क्षेत्र के वर्तमान आवासीय परिवेश में स्वास्थ्य की आवश्यकताओं और जननी सुरक्षा योजना के मूल्यांकन के संदर्भ में उत्तरदाताओं की वैचारिक का विश्लेषण करने पर यह निष्कर्ष प्रतिस्थापित होता है। कि निर्धनता एवं अज्ञानता की पृष्ठभूमि में स्वास्थ्य चेतना का विकास अत्यंत ही कठिन है। जिसके लिए उनमें वर्तमान विकास की आवश्यकताओं के अनुरूप परिवर्तन लाकर तथा अन्य शैक्षणिक एवं संचालित किए जाने वाले योजना का सम्पूर्ण नियम एवं उनसे होने वाले लाभों की जानकारी दे कर तथा इस योजना का विशेष देख-रेख व समय पर मूल्यांकन करना चाहिए ताकि यह कार्यक्रम पूर्णतः सफल हो और इनका स्वास्थ्य स्तर उच्च हो सके।

संदर्भ सूची

- Agrawal, G.K. & Panday, S.S., 2007. Samajik Anusandhan ki Padhatiya, Agra, Sahitya Bhavan Publishers and distribution Pvt. Limited.
- Kurian, J., 1982. Tribal Health Programme, *Health and population perspective and issue*, Vol.5, No.3.
- Naidu, N.Y., 1979. National Institute Community Development, Hyderabad India, Family Planning by Tribals, *The Eastern Anthropology*, Vol.32.
- Ong, H.C., 1974. Anaemia in Pregnancy in Aboriginal Population, *Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, Vol.77.
- Yadav, M.S., 1994. Aadivaasi samuday me Sawasthy ke kuch paksh, Jaipur, Rawat Publications.

Web search-

- <http://www.archive.india.gov.in/hindi/citizen/health/health.php?id=47> Access at 10.03.2015
- <http://pib.nic.in/newsite/hindifeature.aspx?relid=18353> Access at 02.04.2015
- <http://dprg.gov.in/4391> Access at 02.01.2015
- <http://nrhm.gov.in/hi/nrhm-components/rmnch-a/maternal-health/janani-suraksha-vojana.html> Access at 08.01.2015

AN ANALYSIS OF CASH FLOW STATEMENT THROUGH RATIO ANALYSIS: A COMPARATIVE STUDY BETWEEN TATA CHEMICALS LTD. AND PIDILITE CHEMICALS LTD.

- Dr. Kalpesh Gelda

Assistant Professor, National college
of commerce, Ahmedabad

ABSTRACT:-

From the financial year 2004-05, it has become mandatory for all the Indian companies to present Cash Flow Statement in their Annual Reports. Institute of Chartered Accounts of India (ICAI) has issued Accounting Standard-3 (AS-3) for the cash flow statement. According to this, all the cash transactions of the company are divided in three activities i.e. Operating, Investing and Financing activities. The analysis of cash flow statement becomes easy with the use of various ratios. Ratios help the investors and other stakeholders in analyzing the cash flow data.

Key Words: Cash, Cash equivalents, Operating Activities, Investing Activities, Financing Activities

INTRODUCTION :-

By studying cash flow statements, one can come to know about the capacity of the organizations to generate cash and cash equivalents. It helps the users in comparing the present value of the future cash flows of the different organizations. It removes the effects of using different accounting treatments for the repeated transactions and events. In this way, it improves the comparison of the various enterprises' reporting about operating performance. To know about the amount, timing and surety of future cash flows, historical information about cash flow is used. It is also helpful in checking the correctness of the past judgments of future cash flows. It also helps in determining the relationship between cash flow and profitability and the effect of inflation.

In this paper, a comparative study has been undertaken about the cash flow statement analysis through Ratio Analysis between TATA Chemicals Ltd. and Pidilite Chemicals Ltd.

VARIOUS CASH FLOW RATIOS:-

The detailed information about various ratios has been explained as under:

CASH FLOW TO SALES RATIO

This ratio indicates the proportion of cash flow to the sales. In this ratio, cash flow from operating activities is used. The cash flow from investing and financing activities are not included in this ratio. The term sales mean net sales which indicate revenue of the company which is earned by the company. For the calculation of this ratio, the values are taken directly from the financial statements of the company. This ratio indicates how much cash company has generated in comparison to the sales. It also indicates the capacity of the company to manage cash collection and cash payments. Higher the ratio, higher will be the chances to attract the investors and vice versa. Following formula has been used to calculate this ratio:

$$\text{Cash flow to Sales ratio} = \frac{\text{Operating Cash Flow}}{\text{Net Sales Revenue}}$$

OPERATING INDEX RATIO

Operating Index Ratio compares the cash flow from operating activities with the profit before payment of tax of the company. The operating profit is obtained from the income statements of the company. This ratio indicates the capacity of the company to generate operating cash flow as

against the profit before tax. It shows how much operating cash company is having as for the payment of tax. Higher the ratio, higher will be the capacity of the company to meet the liabilities of tax and vice versa. Following formula has been used to calculate this ratio:

$$\text{Operations Index} = \frac{\text{Operating Cash Flow}}{\text{Operating profit before Income Tax}}$$

CASH FLOW RETURN ON ASSETS

This ratio indicates the capacity of the company to generate operating cash flow in proportion to its assets. For the calculation purposes, cash flow from operating activities as well as total assets of the company has been used. Total assets include fixed assets, current assets and other assets of the company. Both the values are taken from the financial statements of the company. This ratio indicates the capacity of the company to generate operating cash flow in proportion to total assets. This ratio also indicates the capacity of the company to meet the competition in the market. Higher the ratio, higher will be the capacity of the company to meet the liabilities and vice versa. Following formula has been used to calculate this ratio:

$$\text{Cash Flow Return on Assets} = \frac{\text{Operating Cash Flow}}{\text{Total Assets}}$$

LONG-TERM DEBT PAYMENT RATIO

Long-term debt repayment ratio indicates the capacity of the company to pay its long-term liabilities and other payments as against its cash flow from operating activities. In short, this ratio determines the capacity of the company to pay its debt when they mature in any financial year. If the ratio of long-term debt repayment increases, it indicates a decrease in the repayment of the long-term debt of the company. This ratio indicates the capacity of the company to pay its long-term liabilities and other installments on a yearly basis as against its operating cash flow. It also indicates the capacity of the company to pay its obligations as and when they are matured. Higher the ratio, higher is the capacity of the company to pay its obligations and vice versa. Following formula has been used to calculate this ratio:

$$\text{Long Term Debt repayment} = \frac{\text{Long-term Debt Payments}}{\text{Operating Cash Flow}}$$

DIVIDEND PAY-OUT RATIO

This ratio indicates the capacity of the company to pay dividends. This ratio is obtained by dividing the total dividend by the earning per share. How much profit is distributed back to the shareholders in the form of dividend can be known by this ratio. Though the actual amount that the company collects may decrease, most of the companies try to increase their dividend pay-out ratio. This ratio indicates the capacity of the company to pay dividends against its earnings. It also compares the dividend paid by the one company with that of other companies. Higher this ratio, higher is the chances to attract the investors and vice versa. Following formula has been used to calculate this ratio:

$$\text{Dividend Payout Ratio} = \frac{\text{Total Dividend}}{\text{Earning Per Share}}$$

CASH FLOW ADEQUACY RATIO

This ratio determines whether company is having enough cash flow from operating activities to meet its obligations such as purchase of fixed assets, payments of long-term debts and payment of dividends. This ratio indicates the capacity of the company to generate operating cash flow as against the various expenses such as purchase of fixed assets, payment of long-term debt and payment of dividend. If the ratio is more than 1, it can be said that company has enough liquidity

to pay its expenses. But, if the ratio is less than 1, it indicates poor financial position of the company. Following formula has been used to calculate this ratio:

$$\text{Cash Flow Adequacy Ratio} = \frac{\text{Operating Cash Flow}}{\text{Fixed Assets Acquired} + \text{Long-term Debt paid} + \text{Cash Dividend}}$$

DEBT-COVERAGE RATIO

The debt coverage ratio is also known as the debt service coverage ratio. This ratio indicates the capacity of the company to meet its financial obligations as against its net operating income. This ratio is obtained by dividing the total annual debts from the total operating income of the company. Annual debt means the sum of interest and principal amounts of the loan taken by the company. This ratio indicates the capacity of the company to generate its operating profit for the payment of long-term and short-term liabilities. If the ratio is greater than 1, it can be said that the company is having enough operating cash to pay its total debts. But, if the ratio is less than 1, it means that the company is not able to pay its total debts. Following formula has been used to calculate this ratio:

$$\text{Debt Coverage Ratio} = \frac{\text{Total Operating Income}}{\text{Total Debt Service}}$$

RESEARCH METHODOLOGY:-

❖ SAMPLE SELECTION

For the purpose of the study two (02) companies TATA Chemicals Ltd. and Pidilite Chemicals Ltd. have been selected.

❖ PERIOD OF STUDY

The study is conducted for a period of eight (08) financial years i.e. from 2004-'05 to 2011-'12.

❖ DATA COLLECTION

In this study, mainly secondary data is collected. Secondary data has been obtained from the following sources:

- Published Annual Reports of the companies for the financial years 2004-'05 to 2011-'12.
- Directory of Mumbai Stock Exchange
- Websites of the selected companies
- Other related websites

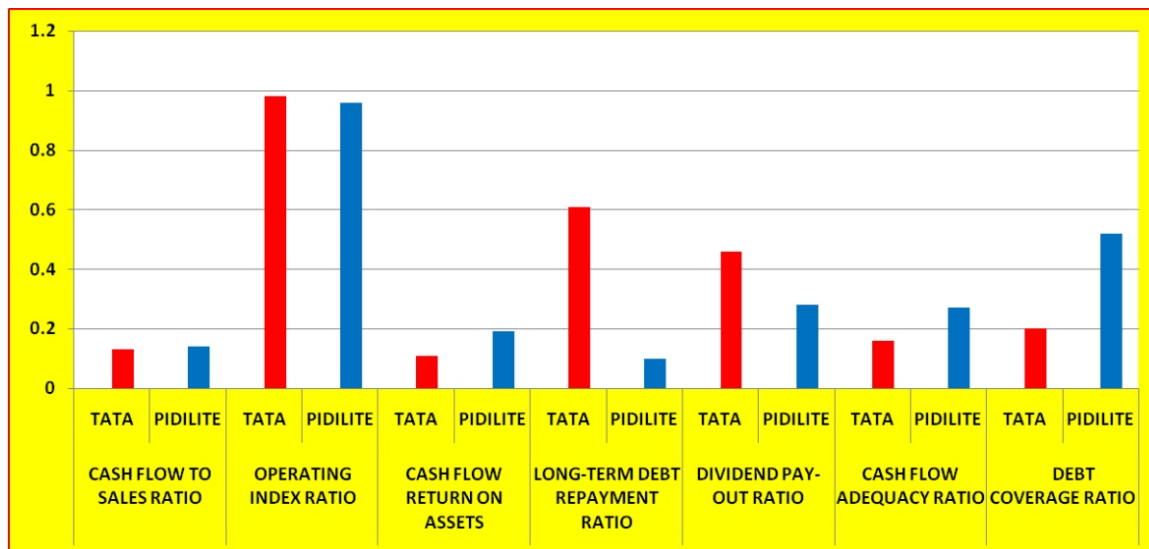
The various ratios for different years for both the companies and for different years have been explained in the following table and chart:

TABLE OF DIFFERENT CASH FLOW RATIOS

YEAR	CASH FLOW TO SALES RATIO		OPERATING INDEX RATIO		CASH FLOW RETURN ON ASSETS		LONG-TERM DEBT REPAYMENT RATIO		DIVIDEND PAY-OUT RATIO		CASH FLOW ADEQUACY RATIO		DEBT COVERAGE RATIO	
	TATA	PIDI LITE	TATA	PIDI LITE	TATA	PIDI LITE	TATA	PIDI LITE	TATA	PIDI LITE	TATA	PIDI LITE	TATA	PIDI LITE
2004-05	0.2	0.12	1.35	0.86	0.17	0.2	0.22	0	0.39	0.3	0.21	0.27	0.19	0.66
2005-06	0.07	0.12	0.48	0.83	0.06	0.22	0.17	0	0.45	0.32	0.08	0.29	0.2	0.71
2006-07	0.17	0.08	1.07	0.58	0.18	0.14	0.59	0	0.39	0.3	0.26	0.17	0.27	0.54
2007-08	0.21	0.08	0.76	0.57	0.14	0.11	0.29	0	0.21	0.23	0.23	0.12	0.3	0.36
2008-09	0.12	0.15	1.56	1.59	0.13	0.19	0.68	0.1	0.55	0.35	0.19	0.2	0.14	0.29
2009-10	0.16	0.22	1.43	1.31	0.11	0.31	0.95	0.06	0.57	0.18	0.18	0.37	0.18	0.46
2010-11	0.07	0.14	0.77	0.81	0.05	0.16	0.18	0.28	0.62	0.29	0.09	0.27	0.16	0.58
2011-12	0.04	0.18	0.45	1.14	0.03	0.22	1.84	0.33	0.5	0.31	0.07	0.45	0.17	0.58
TOTAL	1.05	1.09	7.87	7.69	0.88	1.55	4.91	0.77	3.67	2.28	1.3	2.15	1.61	4.18
AVERAGE	0.13	0.14	0.98	0.96	0.11	0.19	0.61	0.1	0.46	0.28	0.16	0.27	0.2	0.52

CHART FOR VARIOUS CASH FLOW RATIOS (FOR AVERAGE)

INTERPRETAION :

On studying the above calculations, following observations have been made:

- (1) Average Cash flow to Sales Ratio of Pidilite Company is higher (0.14) than the TATA Chemicals Ltd. (0.13). It means that Pidilite is having the highest capacity to generate operating cash flow and to attract the investors as compared to TATA Company.
- (2) Average Operating Index Ratio of TATA Company is higher (0.98) than the Pidilite Chemicals Ltd. (0.96). It means that TATA is having the highest capacity to meet the liabilities of tax than Pidilite Company.
- (3) Average Cash flow Return on Assets Ratio of Pidilite Company is higher (0.19) than the TATA Chemicals Ltd. (0.11). It means that Pidilite is having the highest capacity to to meet the competition and to meet the liabilities as compared to TATA Company.
- (4) Average Long-term Debt Repayment Ratio of TATA Company is higher (0.61) than the Pidilite Chemicals Ltd. (0.11). It means that TATA is having the higher capacity to pay its obligations than Pidilite Company.
- (5) Average Dividend Pay-out Ratio of TATA Company is higher (0.46) than the Pidilite Chemicals Ltd. (0.28). It means that TATA is having the highest capacity to pay dividends against its earnings as compared to Pidilite Company.
- (6) Average Cash flow Adequacy Ratio of Pidilite Company is higher (0.27) than the TATA Chemicals Ltd. (0.16). It means that Pidilite is having the highest capacity to generate operating cash flow as against the various expenses such as purchase of fixed assets, payment of long-term debt and payment of dividend as compared to TATA Company.
- (7) Average Debt Coverage Ratio of Pidilite Company is higher (0.52) than the TATA Chemicals Ltd. (0.2). It means that Pidilite is having the highest capacity to pay dividends against its earnings as compared to TATA Company.

Looking to the above, it can be said that the Pidilite Chemicals Ltd. has obtained the first rank for the highest times. It means that Pidilite Chemicals Ltd. is having the highest capacity to generate operating cash flow as compared to TATA Company.

LIMITATIONS OF THE STUDY:-

Every researcher tries to give justice to his research. Yet, there are some limitations to his findings because he has to depend on information given by some published or unpublished records and other sources. So, the further research can be carried out by considering the aspects given below:

- (1) As the information is collected from limited sources, it is not possible to use different tools and techniques of statistical analysis.
- (2) The study is based on secondary data; the secondary data has its own limitations.
- (3) The entire study is limited to two companies only. It can be carried out by including Industry. So that, the actual efficiency and profitability position of the companies can be measured comparatively and we can see the true and fair picture of any company.

BIBLIOGRAPHY:-

- ❖ M. Y. Khan, P. K. Jain, Financial Management 2001, Third Edition, Tata McGraw – Hill, Publishing Company Ltd., New Delhi.
- ❖ Dr. P. C. Tulsian – Financial Management, 2009, First Edition, S. Chand & Co. Ltd., Ram Nagar, New Delhi – 110 055.
- ❖ J. Made Gowda – Accounting for Managers, 2009, First Edition, Himalaya Publishing House Pvt. Ltd., Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi – 110 002.
- ❖ Dr. P. Periasamy – A Textbook of Financial Cost and Management Accounting, 2009, First Edition, Himalaya Publishing House Pvt. Ltd. Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi – 110 002.
- ❖ C.R.Kothari, Research Methodology- Methods and Techniques.
- ❖ S.N. Maheshwari and S.K. Maheshwari – A Textbook of Accounting for Management 2006 (1st edition), Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi-110014.

स्वातन्त्र्योत्तर आधुनिक संस्कृत साहित्य में नाटककर्त्री श्रीमती रमा चौधरी का योगदान

डॉ. भावप्रकाश एम. गांधी

असि. प्रोफेसर एवं अध्यक्ष- संस्कृतविभाग,

गवर्मेन्ट आर्ट्स कोलेज- भेसाण, जुनागढ , गुजरात

आधुनिक संस्कृत साहित्य की कालावधि लगभग दो शताब्दियों (19वीं 20वीं) की है। इस समय के संस्कृत साहित्य और उसमें भी नाट्य साहित्य की रचना जिस विपुल मात्रा में दृष्टिगत होती है वह सब भारतदेश में संस्कृत भाषा की जीवन्तता का अभिलेख है। इस देश में हिमालय से लेकर कन्याकुमारी तक संस्कृतभाषा, उसके व्याकरण, साहित्य तथा अन्य विविध शास्त्रों का अध्ययन, अध्यापन अनवरत होता रहा है। उन्नीसवीं बीसवीं सदी में परिमाणवृद्धि का ऐतिहासिक कारण है। संस्कृत भाषा के इस अध्ययन परिशीलन तथा उसमें साहित्य लेखन का अमित उल्लास उत्तरमध्यकाल के बाद अंग्रेजी राज्य की स्थापना के कारण हुआ। अंग्रेजों का राज्य तो विदेशी अवश्य था पर प्राचीन साहित्य विशेष रूप से संस्कृत साहित्य तथा इस देश की विविध कलाओं एवं ऐतिहासिक स्मारकों के प्रति उन्होंने जो अभिरुचि दिखाई वह अभूतपूर्व थी। उन्होंने स्वयं संस्कृतभाषा और उसके साहित्य का अध्ययन किया। संस्कृत ग्रन्थों का सम्पादन और उनका अंग्रेजी में अनुवाद किया। विलियम जोन्स का कालिदासकृत “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” नाटक का अंग्रेजी अनुवाद जब यूरोप पहुँचा तो इस उच्चकोटि के नाट्य साहित्य को देखकर वे चकित हो गये और उनकी रुचि संस्कृतभाषा के अध्ययन की ओर आकृष्ट हुई। जिसके परिणाम स्वरूप योरोपीय एवं भारतीय विद्वानों ने निर्बाधगति से संस्कृत साहित्य के पठन पाठन एवं लेखन के क्षेत्र में अभूतपूर्व योगदान दिया।

यहाँ उल्लेखनीय है कि भारतवर्ष में संस्कृत साहित्य की धारा किसी युग में व्याहत नहीं हुई। और यह कम आश्चर्य की बात नहीं कि आधुनिक काल में स्वतन्त्रता प्राप्ति के पश्चात् भी उच्चकोटि का साहित्य हमारे संस्कृत के विद्वानों द्वारा लिखा जा रहा है। आधुनिक विद्वान् जहाँ पद्यकाव्य लेखन में अधिक रुचि लेते हैं। वहीं गद्यकाव्य लेखन भी अछूता नहीं है। संस्कृत नाट्य साहित्य, जिसमें रूपक के भेद नाटक प्रहसन आदि काव्यरूप समाहित हैं, का प्रभूत मात्रा में निर्माण हुआ है। इसमें एक ओर रामायण महाभारत आदि

(उपजीव्य) महनीय रचनाओं से सम्बद्ध कथानकों पर आधारित रूपक लिखे गये तो दूसरी ओर अनेक लेखकों ने स्वतन्त्रता संग्राम को समर्थन और बल देने वाले विभिन्न महापुरुषों व वीरों के चरित को आधार बनाया। अधिकतर ऐसी भी रचनायें प्रकाश में आयी जिन में पूर्वरचनाओं का पिष्टपेषण सा हुआ। फिर भी अनेक रचना ऐसी प्रकाशित हुई, जिनमें इस क्षेत्र में एक नया ही प्रयोग लक्षित हुआ। आधुनिक संस्कृत साहित्य के उत्कर्ष में महिला कवयित्रीओं का महत्वपूर्ण योगदान है। इस आधुनिक संस्कृत साहित्य निर्माण के दौर में महिला कवयित्री श्रीमती रमा चौधरी का महत्वपूर्ण योगदान रहा है, इन्होंने संस्कृत के ९ ग्रन्थों की रचना की है। प्रस्तुत शोधपत्र में उनके द्वारा लिखे गये ९ ग्रन्थों का संक्षेप में परिचय प्रस्तुत किया गया है।

(१) **कविकुलकमलम्** - श्रीमती रमाचौधरी द्वारा रचित “कविकुलकमलम्” आठ दृश्यों का नाटक है। इसमें विद्वता प्राप्ति के पश्चात् विद्योत्तमा के साथ जीवन व्यतीत करने एवं काव्यरचना से सम्बन्धित, उत्तरकालीन चरित गाथा है।

(२) **कविकुलकोकिलम्** - “कविकुलकोकिलम्” नामक नाटक का प्रणयन श्रीमती रमाचौधरी ने किया जिसका प्रकाशन 1970 ई० में हुआ है। यह दस दृश्यों का नाटक है। इसमें कालिदास का जीवनवृत्त वर्णित है। जहाँ आरम्भ में कालिदास उद्वण्ड चित्रित है जो पढ़ने में बिल्कुल रुचि नहीं रखता। बाद में उसी मूर्ख कालिदास एवं विद्यावती के शास्त्रार्थ की घटना, कालान्तर में विद्वान् बनकर विक्रमादित्य के नवरत्नों में स्थान प्राप्त करने की घटनायें, रूपकायित की गयी हैं।

(३) **चैतन्यचैतन्यम्** - श्रीमती रमाचौधरी द्वारा विरचित “चैतन्यचैतन्यम्” नामक नाटक में पांच दृश्य हैं। इनमें महाप्रभु चैतन्य की चारुचरितावली चित्रित है जैसे उनका आविर्भाव, बाललीला, दिग्विजय, महासमधि आदि।

(४) **प्रसन्नप्रसादम्** - ‘प्रसन्नप्रसादम्’ नामक नाटक का प्रणयन श्रीमती रमाचौधरी ने किया। यह दस दृश्यों में विभक्त है जिनमें बंगाल के विश्रुतगायक श्रीरामप्रसाद के जीवन की प्रमुख घटनाओं का वर्णन है।

(५) **भारततातम्** - “भारततातम्” नामक नाटक का प्रणयन श्रीमती रमाचौधरी ने किया। इसके छः अङ्कों में पूज्य बापू महात्मागांधी के जीवनचरित की पावन झांकी प्रस्तुत की गई है। कथावस्तु के अन्तर्गत हरिजनों द्वारा, साम्प्रदायिक मिलनचेष्टा, सुभाषचन्द्र बोस देशबन्धु

चित्तरञ्जनदास से मिलन, लवणसत्याग्रह, भारत छोड़ो आंदोलन, सविनय अवज्ञा आन्दोलन आदि प्रमुख घटनायें रूपकायित की हैं।

(६) **भारतपथिकम्** - श्रीमती रमाचौधुरी द्वारा प्रणीत 'भारतपथिकम्' नाटक में पांच दृश्य हैं जिनमें राजा राम मोहनराय की चरितगाथा वर्णित है। कथावस्तु के अन्तर्गत सती प्रथा उन्मूलन, ब्रह्मसमाज की स्थापना, विदेशयात्रा, त्रिष्टल में स्वर्गवास आदि प्रमुख घटनायें रूपकायित की गई हैं।

(७) **मेघमेदुरमेदिनीयम्** - सन् 1960 ई० में प्रकाशित "मेघमेदुरमेदिनीयम्" नाटक का प्रणयन श्रीमती रमा चौधुरी ने किया। यह नाटक नव दृश्यों में विभक्त है। इसमें मेघदूतकथा के पूर्व की घटनायें संक्षेप में, मेघदूत की कथावस्तु और उसके आगे मेघदूत की कथा के पश्चात् यक्ष और यक्षिणी के मिलने का प्रसंग विस्तारपूर्वक वर्णित है।

(८) **युगजीवनम्** - 1977 ई० में प्रकाशित "युगजीवनम्", नाटक का प्रणयन श्रीमती रमा चौधुरी ने किया। इसके दस दृश्यों में स्वामी रामकृष्ण परमहंस का जीवनचरित वर्णित है। इसमें वर्तमान शताब्दी के जीवन, और आत्मा का रूपकायन है। कथावस्तु के अन्तर्गत कालीमन्दिर में पुरोहित बनना भैरवी द्वारा तान्त्रिक दीक्षा, तोतापुरी के द्वारा अद्वैतवेदान्त की शिक्षा देना, दाम्पत्यजीवन, विवेकानन्द का शिष्यत्व एवं रामकृष्ण की समाधि की प्रमुख घटनायें वर्णित हैं।

(९) **रसमयरासमणिनाटकम्** - श्रीमती रमा चौधुरी द्वारा प्रणीत 'रसमयरासमणि' नाटक आठ दृश्यों में विभक्त है। इसमें रानी रासमणि की उज्ज्वल चरितगाथा रूपकायित है। रानी ने विधवा होते हुए भी गोरण्डसैनिकों को स्वयं परास्त कर अपनी प्रजा की रक्षा की तथा दक्षिणेश्वर में 12 मन्दिरों का निर्माण भी कराया।

इस प्रकार नाट्य निर्माण की परम्परा में श्री रमा चौधुरी ने उपरोक्त ९ नाटक आधुनिक साहित्य को प्रदान किए हैं ।

A Micro Overview of Performance of Indian Cement Industries

- **Prof. Paresh J. Parmar**
Assistant Professor
Govt. Arts & Commerce College-
Rapar(Kachchh)
- **Dr. R. G. Bhuva**
Principal
Saurashtra Gyanpith Arts & Commerce
College-Balvala (Junagadh)

Introduction:

In today's modern world, development of economy has become very important. To develop and maintain economy continuously, various small and large scale industries have contributed a lot. Petroleum, coal, Telecommunication, Iron, Steel and Cement are the key industries of India. In which cement industries have played a major role in development of infrastructure in any country. Due to the various activities undertaken by Central Government, State Government, Public sectors and other organisations to meet the needs of the massive population in the country generate huge demand for cement. The cement industries have an apex place among the other industries of country because cement is a fundamental requirement of all construction activities. Cement is useful in the various constructions such as Buildings, Factories, Dams, Roads, Bridges, water treatment facilities, schools, Colleges, Hospitals etc.

Objectives of research:

The main objectives of research are as under:

- To know the capacity trend and utilization of Indian cement industries.
- To know the production trends of Indian cement industries.
- To check out the export, per capita consumption of cement in India.
- To check out overall performance of cement industries in India.

Performance of cement industry:

The cement industry of India is a vital part of its economy, providing employment to more than a million people, directly or indirectly. Ever since it was deregulated in 1982, the Indian cement industry has attracted huge investments, from both Indian and foreign investors, making it the second largest in the world after China. The industry is currently in a turnaround phase, trying to achieve global standards in production, safety, and energy-efficiency. The modern Indian cement plants are the state-of-the-art plants and are comparable to the best in the world. Price and distribution controls lifted on 1st March 1989 and licensing abolished since 25th July 1991, gave fresh impetus to the key infrastructure industry. However, the performance of the industry improved all the more after late 1990s guiding it to newer heights. The process of improvement in key performance indicators of the industry can be analyzed during changing policy regimes of the government. All the indicators are grouped into primary which

clearly reflect the status of the industry in control and decontrol periods. For the purpose the main data source is the Cement Manufacturers Association (CMA).

Installed Capacity:

The installed capacity of the Indian cement industry has continuously shown an increase over the period. The industry started with 0.0010 MT of installed capacity in 1914 and reached 3.28 MT in 1950 and 9.30 MT in 1960. In 1950-51 the capacity was 3.28 MT and surged to a capacity of 340.44 MT. The growth in the capacity has been traced from 1970 onwards when the industry fell in the hands of government control. In the period between 1970-71 and 1988-89, the installed capacity of the cement industry grew from 17.61 MT to 58.97 MT at the CAGR of 7.47%. This remarkable growth in the capacities was due to producers' expectation of growing markets. But due to various controls and lack of adequate demand, the growth of the industry was not noticed on the desired rates. This resulted in oversupply and low capacity utilizations. Following this, the period after total decontrol till 2011-12, the capacity addition although increased at rates approximately equal to previous period at 7.69% annually, it could hardly match the pace. This was although good for capacity utilizations as production increased at greater rates. The CAGR in the total period of 1970-71 to 2011-12 is calculated to be a decent 7.31%.

Production

The production figures of the Indian cement industry tell a different story. When the industry started in 1914, production was mere 0.0001 MT of cement. This slowly increased to 1.5 MT in 1940 and 2.2 MT in 1950. The following two decades witnessed enough production making it 14.40 MT in 1970-71. In India, after the adoption of price decontrol policy for cement industry, it has been showing phenomenal growth since early 1980s. The production of cement increased from 2.20 MT to 247.45 MT in 2011-12. From 1970-71 to just before decontrol and delicensing of the industry i.e. till 1988-89, the production saw CAGR of 6.69%, just below the growth rate in installed capacity. This indicated oversupply, because of which whole of the industry suffered. The next period of decontrol, though compensated for this excess. Here the CAGR is seen to be 6.81%, well above the previous rates, which is less than the growth in installed capacities of 7.09%. The annual growth rate for the total period during 1970-71 to 2011-12 is 7.01%.

Capacity Utilization

The trend in capacity utilization of the industry is interesting to analyze, as there are many fluctuations all through the period. Starting with 10% in the beginning of the industry, the capacity utilization peaked to around 99% in 1937-38. But this could not be sustained and the capacity utilization fell sharply to 67% in 1950, improving marginally in the following two decades. The capacity utilization was 92% during 1955-56, gradually decreased to 66.83% in 1980-81 and later it took reverse direction in the eighties and started increasing slowly. The capacity utilization in the year 2011-12 is 72.68%. The industry shows significant capacity addition during the year 2008 to 2012. Overall cement demand not been able to keep pace with the addition supply in the

market, although, the pace of capacity additions has slowed considerably. The period of controlled market, as mentioned before, was characterized by oversupply in the industry, which got reflected in negative CAGR of -0.73%. Whole of the period of 1970-71 to 1988-89 saw fluctuations, moving utilization levels to as low as around 65% in some years. But after total decontrol, there was some sort of upturn in this trend due to increased production levels and the CAGR went down to negative 0.82%. It may be mentioned here that the capacity utilizations have been at their highest only after 1999-2000 when it reached 85% and moreover after 2004-05. In January 2007, it even went up to 100%, highest ever, guiding it to the average of 94% for the financial year. This became possible only because the installed capacities did not increase as much as production did, finally leading to closure of gap between supply and demand. The overall period CAGR is just above the negative mark at 0.28%.

Table-1 Five Year Plan Wise Install Capacity and Production of Cement

Five Year Plan	Plan's Period	Capacity (MTPA)	Production (MTPA)	Capacity utilization %
Pre-Plan	1950-51	3.28	2.20	67
1 st plan	1951-56	5.02	4.60	92
2 nd plan	1956-61	9.30	7.97	86
3 rd plan	1961-66	12.00	10.97	91
4 th plan	1969-74	19.57	14.66	74
5 th plan	1974-79	22.58	19.42	86
6 th plan	1980-85	42.40	30.13	72
7 th plan	1985-90	61.74	45.42	74
Annual	1990-91	64.55	48.90	76
Annual	1991-92	66.98	53.61	80
8 th plan	1992-97	105.68	76.22	72
9 th plan	1997-02	146.04	106.90	73
10 th plan	2002-07	178.89	161.64	90
11 th plan	2007-12	340.44	247.45	73

(Source: CMA various annual reports)

Export

The export of Indian cement has increased over the years mostly after decontrol, giving the much-required boost to the industry. The demand for cement is a derived demand, for it depends on industrial activity, real estate, and construction activity. Since growth is taking place all over the world in these sectors, Indian export of cement is also increasing. India has an immense potential to tap cement markets of countries in the Middle East and South East Asia due to its strengths of locational advantage, large-scale limestone and coal deposits, adequate cement capacity and production of world-class quality of cement with the latest technology. Hence, the firms in the industry are capitalizing on the opportunities, provided by the government accompanied by

favorable economic conditions. This is evident by the data, which shows negative CAGR of -5.52% in the control period because of highly protected markets. The average export volume in the period was around only 1.7 lakh tonne of cement. As the industry was decontrolled and economy opened up, cement exports started making rapid strides. The period has seen annual compound exponential growth rate of 35.35%. In volume terms, the exports from Indian cement industry increased from 1.43 lakh tonne in 1989-90 to 16.20 lakh tonne in 2011-12. The overall CAGR for the period of 42 years however equalized a bit at -0.225%. There was a sharp 38% drop in cement export in 2007-08 (from 5.89 MT in 2006-07 to 3.65 MT in 2007-08). The year 2009-10 witnessed a drop in exports to 1.59 MT. The drop is due to competition in the international market. The increasing trends found in the cement exports in the year 2011-12. There is 6.58% increase in 2011-12 compared with the year 2010-11 (1.52 MT in 2010-11 to 1.62 MT in 2011-12).

Per Capita Consumption:

The per capita consumption of 136 kgs in the year 2006-07, compares poorly with the world average of over 350 kgs and more than 660 kgs in China. Similarly in Japan it is 631 kg/capita while in France it is 447 kg/capita. In 2012 per capita consumption is 202 kgs. (513 kgs of global average) The process of catching up with international averages emphasizes the tremendous scope for growth in the Indian cement industry in the long term. Also, one of the reasons for strong interest shown by the foreign players in India is due to its lower per capita consumption of cement. The period of 1970-71 to 2011-12 has shown CAGR of 5.05%. When seen under two sub periods of control and decontrol, it displays much higher growth rates of 6.64% in the decontrol period, as compared to 1.11% in the period from 1970-71 to 1988-89. The cement consumption projections by National Council of Applied Economic Research, on a conservative basis, have placed the cement demand of 252 MT by the year 2011-12. And if the government goes ahead with infrastructure projects in a big way as planned, the consumption is pegged to be at much higher levels of 291 MT. This will surely increase the current per capita consumption of cement in India.

Table-2 Trend Primary Performance Indicator of Indian Cement Industry

Year	Installed Capacity (MTPA)	Production (MTPA)	Capacity Utilized %	Export (lakh tonne)	Per Capita Consumption (Kgs)
1970-71	17.61	14.4	81.77	1.78	26
1971-72	19.56	15.10	77.20	2.66	28
1972-73	19.76	15.60	78.95	2.08	28
1973-74	19.76	14.70	74.39	2.05	26
1974-75	20.06	14.80	73.78	1.32	24
1975-76	21.16	17.30	81.76	3.36	26
1976-77	21.46	18.80	87.60	7.25	29
1977-78	21.91	19.40	88.54	8.27	29

1978-79	22.56	19.42	86.08	0.66	32
1979-80	24.29	17.60	72.46	0.50	30
1980-81	27.92	18.66	66.83	0.74	30
1981-82	29.26	21.10	72.11	0.26	32
1982-83	34.39	23.30	67.75	0.05	32
1983-84	37.04	27.00	72.89	0.06	36
1984-85	42.00	30.13	71.74	0.29	44
1985-86	44.39	33.13	74.63	0.47	39
1986-87	54.40	36.40	66.91	0.48	44
1987-88	57.47	39.37	68.51	0	47
1988-89	58.97	44.08	74.75	0.31	51
1989-90	61.74	45.42	73.78	1.43	54
1990-91	64.55	48.90	75.76	2.54	57
1991-92	66.98	53.61	80.54	2.88	63
1992-93	70.61	54.08	76.59	6.65	61
1993-94	77.38	57.96	74.90	19.87	62
1994-95	84.22	62.35	74.03	16.95	65
1995-96	96.18	69.64	72.41	15.70	78
1996-97	105.68	76.22	72.12	19.70	78
1997-98	110.93	83.16	74.97	26.80	82
1998-99	116.98	87.91	75.15	20.60	85
1999-00	120.16	100.45	83.60	19.50	97
2000-01	133.04	100.11	75.25	31.15	99
2001-02	146.04	106.90	73.20	33.80	97
2002-03	150.48	116.35	77.32	34.70	106
2003-04	157.05	123.50	78.64	33.60	110
2004-05	164.70	133.57	81.10	40.71	115
2005-06	171.89	147.81	85.99	59.90	125
2006-07	178.89	161.64	90.36	58.90	136
2007-08	209.20	174.31	83.32	36.50	156
2008-09	232.54	187.61	80.68	32.00	136
2009-10	294.32	217.44	73.88	15.90	152
2010-11	323.02	227.45	70.41	15.20	180
2011-12	340.44	247.45	72.68	16.20	202

(Source: CMA various annual reports)

It can be seen from the above analysis that the performance of primary indicators in the Indian cement industry has been very impressive during the years Table 2. The annual compound growth rates (CAGR) of the industry has been good in the overall period, showing better performance in the decontrol period than in the control period, which is evident from Table 3. The only exception to this being installed capacity

growth rate, which was slightly higher in the control period leading to oversupply in the industry.

Table-3 CAGR of Primary Performance Indicator %

Indicator	Total Period (1970-71 to 2011-12)	Control Period (1970-71 to 1987-88)	Decontrol Period (1970-71 to 2011-12)
Installed Capacity	7.31%	7.47%	7.69%
Production	7.01%	6.69%	6.81%
Capacity Utilization	-0.28%	-0.73%	-0.82%
Exports	-0.225	-5.52%	-7.45%
Per Capita Consumption	5.05%	1.11%	6.64%

Conclusion:

Thus, the performance of cement industries indicates that the cement industries play a significant role in developing Indian economy. The Indian cement industries perform well during period from 1970-71 to 2011-12. The installed capacity, production, export and per capita consumption are found increasing trends. The cement industry is going through its boom period with full capacity utilization. Powered by the GDP growth of 8-9%, the annual demand for cement in the country continues to grow at 8- 10%.

References:

1. L.G. Burange and ShrutiYamini, "Performance on Indian Cement Industry: The Competitive Landscape", Department of Economics, Mumbai University.
2. www.cmaindia.org
3. www.ibef.org
4. INDIAN CEMENT INDUSTRY FORECAST 2012 RENCOS,online business research.

O Captain! My Captain! – A Decent Elegy by Walt Whitman

Vinita Sandu

M.A. (English) B.Ed. NET

Faculty of English Department

Government Arts College, Maninagar,

Ahmedabad-8

When we talk about Walt Whitman, we find that Whitman was like a living encyclopedia. He wrote about a variety of things and therefore is known as one of the greatest American poets of 19th century. His first collection of poems '*Leaves of Grass*' published in 1855 is one of the finest collections of poems of its type. The varied and vivid themes dealt in it are love, sex, politics, travel, nature. He then continually revised, edited and added to this collection until the early 1890s.

History of the poem:-

Whitman wrote a lot about his country, the USA. He was a true patriot and loved his country. Many poems in his time celebrated the country with all its struggles as a young and stepping nation and there Whitman wrote about the civil war.

The poet was not intimately affected by the civil war until late 1862 when he went to Virginia to see his wounded brother George and then to Washington to become an unofficial nurse to Northern and Southern soldiers in the army hospitals. He also worked as a journalist for newspaper during the war time. He left a record of this period in his prose Memoranda During the War (1875), Specimen Days and Collection (1882) and in the poems Drum Taps and Sequel to Drum Taps (1865-66). It also contained his dirges for Lincoln 'When Lilacs Last in the Dooryard Bloom'd' and 'O Captain! My Captain!'

Journey to the poem:-

Most of Walt Whitman's time was spent in Washington D.C. where Whitman saw the President Abraham Lincoln. During the war time, the poet saw Lincoln actually working in the town. The President would move around on a horse back or in a carriage everyday and actually worked among the people in the state of crisis. And that's why the poet and the people until today are fan and followers of Abraham Lincoln.

Lincoln was still on post after the end of civil war. The Union was preserved and the country began the era of Reconstruction. It seemed that the president Lincoln had guided the ship of the nation safely. And, this is the main theme of the poem *O Captain! My Captain!* Unfortunately Lincoln was assassinated on April 14, 1865 just five days after the confederate surrender. To mourn the loss of his president, Whitman wrote *O Captain! My Captain!* The poetic piece become very hit and went through many versions up until 1891-92.

O Captain! My Captain! First appeared in the Saturday Press and then in Sequel to Drum Taps. After a brief revise Whitman placed it in 'President Lincoln's Burial Hymn' in Passage to India (1871) and finally in the 'Memories of President Lincoln'.

Gist of the poem:-

The simple gist of the poem is that it is an elegy to the speaker's recently deceased captain. There is a mingle of emotions of at once celebrating the safe and successful return of the ship and mourning the loss of the captain or the commander. In the first stanza, the speaker expresses his relief that the ship has reached its home port at last and describes hearing people who are cheerful. The irony of the situation is that despite the celebrations on land and the successful voyage, the speaker tells that his captain's dead body is lying '*cold and dead*' on the deck. In the second stanza the speaker, wishing the dead captain could witness the joy of the people, implores the captain to rise up and hear the bells. Everyone adored and loved the captain and so his death feels like a horrible dream. In the final stanza, the speaker juxtaposes his feelings of mourning and pride.

Analysis of the poem:-

As said earlier, Whitman wrote this poem shortly after President Abraham Lincoln was assassinated. The poem is an extended metaphor intended to memorialize Lincoln's life and work. The captain was the assassinated president, the ship symbolizes the war weather nation following the civil war and *the prize won* represents the victorious union. The speaker is torn between relief and despair, it was a time of many conflicting sentiments and Whitman captures this sense of America in **O Captain! My Captain!** The following lines express a mood of jubilation of the union winning the war as it says "the people all exulting" and on the other side, although the prize that was sought was won, but the hearts still ache amidst the joy of the people.

In the second stanza, the speaker again calls out to the captain to "rise up and hear the bells". The next three lines tell the captain to 'rise up' because all the revelries and joys are meant for him. He is the reason for their merriment –

'for you the flag is flung—for you the bugle trills,
For you bouquets and ribbon'd wreaths—for you the shores a-crowding,
For you they call, the swaying mass, their eager faces turning;
Here Captain! dear father!'

Everyone is celebrating what Lincoln accomplished, the abolition of slavery and the unification of the people after a dreadful war. The poet again calls for the captain as if he had never fallen, he even asks if it is some dream, that the captain has fallen cold and dead. It is to note that he is not ready to accept that his captain is no more.

The final stanza begins in a somber mood as the speaker accepts the fact that his captain is dead and gone. There is vivid and darker imagery here, '*his lips are pale and still*' with '*he has no pulse nor will*'. The poet calls out "My captain" as my father to show his respect for the dead president that he was the father of the America. Lines 19 and 20 are concluding statement that summarize the entire poem – The United States '*is anchor'd safe and sound, its voyage closed and done, From fearful trip the victor ship comes in with object won;*'

Walt Whitman is regarded as father of free verse. It was unusual for him to follow any ordered poetic form with regular meter and rhyme scheme. But this poem **O Captain! My Captain!** has a distinct rhymes scheme and a perfect pattern. It is organized into three

eight line stanzas, each with an AABBCDED rhyme scheme. Each stanza closes with the line 'fallen cold and dead'. The first four line of each stanza are longer than the last four lines. And as the poem is an elegy, the traditional format adds to its comprehensibility. Line 10 and line 19 '*flag is flung*' and '*safe and sound*' are two examples of fine use of alliteration. Repetition occurs many times in this poem, for example: - '*O Captain! My Captain!*' and '*fallen cold and dead*' emphasize the poet's deep loss. Repetition of '*heart*' in line 5 shows the acute grief of poet at the death of his captain- the Redeemer President Abraham Lincoln.

Whitman's patriotism is par boundaries and shackles of narrowism. He loved his country, his countrymen and all the more admired the true hero Lincoln. For him *O Captain! My Captain!* became one of most widely recited poems, one that he would read at the end of his famous lectures about Lincoln and his assassination. This was a public poem for masses, an elegy remembering a beloved president always. Whitman became so identified with the poem that late in the life he remarked – "Damn my captain..... I am almost sorry I ever wrote the poem". This remark meant that he did not even need a pen or a paper to write down his feelings. He could feel for the irreparable loss and the identity lost in his nerves ever.

References:-

1. Whitman, Walt. *Leaves of Grass*, The "Death-Bed" Edition. New York
2. Peck, Garrett (2015). *Walt Whitman in Washington, D.C.: The Civil War and America's Great Poet*. Charleston, SC: The History Press.
3. Sandburg, Carl. *Abraham Lincoln: The War Years*.
4. W. R. Goodman. English Literature 10th revise edition 2010

विशिष्टविधि में मत्वर्थलक्षणा का प्रयोजन

- अपूर्व गराइ

शोधच्छात्र, संस्कृत विभाग, पण्डित्वेरी विश्वविद्यालय

सारांश-

मीमांसा वैदिकवाक्यों को 1.विधि 2.अर्थवाद 3.मन्त्र 4.नामधेय तथा 5. निषेध इन पांच वर्गों में विभक्त किया है। विधिवाक्यों को प्रथम 1.उत्पत्तिविधि 2.गुणवाधि तथा 3.विशिष्टविधि रूप से विभाजित किया गया है। मीमांसा में कर्म तथा गुण, दोनों अप्राप्य होने पर गुण से विशिष्ट कर्म के विधायक वाक्य के रूप में विशिष्टविधि का प्रतिपादन किया गया है। प्रकृत में 'सोमेन यजेत' इस वाक्य को विशिष्टविधि निरूपित करते हुए इस विशिष्टविधिवाक्य के शब्दबोध में सोम शब्द के मुख्यार्थ सोमद्रव्य की मत्वर्थ- सोमवाले अर्थ में लक्षणा करके 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' सोमद्रव्यवाले याग से इष्ट निष्पादित करे, यह शाब्दबोध निरूपित किया गया है। एक वाक्य का दो अर्थ होने पर वाक्य भेद दोष होता है, जो अत्यन्त जघन्य दोष है। परन्तु मत्वर्थ लक्षणा मानने से वाक्यभेद दोष नहीं होता है।

पूर्वपक्षीयों ने पांचपक्ष प्रस्तुत करते हैं जिनमें दोष होने के कारण मत्वर्थलक्षणा ही माननी पड़ी। ये पांच मत हैं -

- सोम तथा याग में समानाधिकरण्य,
- सोम तथा याग में वैयाधिकरण्य,
- भावना में याग का सम्बन्धमात्र से समन्वय,
- भावना में सोम का इतिकर्तव्यता के रूप में समन्वय एवं
- गुणविधि का विधान।

मुख्यशब्दावली – विशिष्टविधि, मत्वर्थलक्षणा, भावना, गुण।

1. सोम तथा याग में समानाधिकरण्य-

पूर्वपक्षीमीमांसक वाक्यभेद के साथ मत्वर्थलक्षणारूपी पददोष को भी दूर करने के लिए सोम तथा याग में समानाधिकरण्य को स्वीकार करने के प्रस्तावक हैं। तब 'सोमेन यागेन इष्टं भावयेत्' फलभावना के कारणरूप में अन्वित होने के कारण कोइ दोष भी नहीं होता।

सिद्धान्तपक्ष का मानना है की समानाधिकरण्येन समन्वय में पांच दोष विद्यमान हैं।

1. लघु को दूर करते हुए समानाधिकरण्य से गुरुदोष वाक्यभेद दोष उपस्थित होता है। ऐक्य रूप मानने के कारण सोम ओर याग भावना के कारणरूप में उपस्थित है। अतः भावना के कारण रूप में "सोमेन यजेत" का विधान करना होगा - "सोमेन इष्टं भावयेत्" एवं "यागेन इष्टं भावयेत्" इस रूप में विधान करना होगा। दो विधान होने के कारण वाक्यभेद दोष उत्पन्न होता है - "उभयविधाने वाक्यभेदः"।
2. "यागेन इष्टं भावयेत्" यँहा याग तो प्रधान कारण है ही, वँहा सोमेन इष्टं भावयेत् को अङ्गीकार करने पर सोम को भावना का कारण(सोमेन) मानना होगा, क्योंकि कारण प्रधान होता है। अतः याग के साथ साथ सोम को भी प्रधान कारण मानना होगा। याग का प्रधान्य तो उचित है परन्तु सोम की प्रधानता आपन्न होती है जो उचित नहीं है।
3. यदि "सोमेन इष्टं भावयेत्" ऐसा माना जाए तो सोम में प्रधानत्व तथा कारणत्व का उदय होता है। तब सोम याग का अङ्ग नहीं बन सकता। परन्तु सोम यागार्थ में होता है। अतः यह निर्दिष्ट नहीं हो पाता है सोम यागार्थम् - "सोमस्य यागार्थत्वानुपपत्तिश्च"

4. सोम फलभावना के कारण बनने से प्रधानरूप से मान्य होगा। तब याग का गुणभूत द्रव्य भी नहीं बन पायेगा। ऐसी स्थिति में याग में द्रव्य का अभाव होगा।

5. अन्तिम दोष यह है की सोम कारण बन ही नहीं पायेगा कारण सोमेन यजेत्- इसमें त प्रत्यय वाच्य है वावना अर्थात् कारणाकाङ्क्षा होने पर यजेत् के अंश यज् धातु ही आकाङ्क्षा का निरसन करेगा अर्थात् योगेन इष्टं भावयेत् होगा और कारणाकाङ्क्षा रही ही नहीं तो सीम का करणरूप में अन्वय का प्रसङ्ग ही उपस्थित नहीं होता।

इन दोषों के कारण समानाधिकरण्य का निरसन होता है।¹

सोम तथा याग का वैयाधिकरण्य-

मत्वर्थ लक्षणा से वचने के लिए तथा समानाधिकरण्य से उत्पन्न दोषों को निरस्त करनेके लिए सोम तथा याग में वैयाधिकरण्य अन्वय - 'यागेन सोमं भावयेत्', 'सोमेन यागं भावयेत्' ऐसा माने तो भी अनेक दोष उपस्थित होता है।-

'यदि च वैयाधिकरण्येनान्वयः, तत्र न तावत् यागेन सोमम् इत्यन्वयः, समानपदोपात्तत्वात्प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेश्च, यागस्य सोमार्थत्वापाताच्च। न चेष्टापत्तेः, अदृष्टद्वयापत्तेः।'²

1. 'सोमेन यजेत्' यँहा 'यागेन सोमं भावयेत्' अन्वय सम्भव नहीं है। क्योंकि 'यजेत्' में 'त' से फलभावना तथा यज् से यज् का ज्ञान होता है। अतः फलभावना से अन्वित होने से यागेन इष्टं भावयेत् ऐसा बोध होता है। और याग फलभावना के प्रति करणत्वेन अन्वित हो जाने से दुसरे का करण नहीं हो सकता अर्थात् सोमकर्मक भावना के प्रति करणत्व के रूप में समन्वित नहीं हो सकता है।
2. यदि 'यागेन सोमं भावयेत्', ऐसा अन्वय मानेंगे तो यह मानना पड़ेगा कि सोम के लिए याग अर्थात् याग सोम के लिए याग अर्थात् याग सोम का अङ्ग है तब सोम साध्य और याग साधन हो जाएगा। जो मानना समीचीन नहीं होगा इससे मीमांसा की मर्यादा हानी होगी।
3. याग सोमार्थ है ऐसा मानने पर दो अदृष्ट उपस्थित ही जाते हैं और दृष्ट प्रयोजन उत्पन्न होने पर अदृष्ट मानना पड़े तो एक से काम चले तो एकाधिक नहीं मानना चाहिए सोम की अदृष्ट मानना ही पड़ेगा और होम में सोम भस्म हो जाता है तो उससे दृष्टफल उत्पन्न असम्भव है। इसप्रकार याग का अदृष्ट सोम और सोम का अदृष्टफल दो अदृष्ट मानने का प्रसङ्ग उपस्थित होता है।
4. यागेन सोमं भावयेत् ऐसा अन्वय सम्भव नहीं है कारण सोम तृतीयान्त है। तो वह साध्य नहीं हो सकता। तब द्वितीय पक्ष 'सोमेन यागं भावयेत्' ऐसा अन्वय करे तो उपरोक्त दोष भी नहीं होता परन्तु याग का साध्य रूप से अन्वय सम्भव नहीं है करण रूप से अन्वय होगा यह उत्पत्ति विधि में होता है अतः यह भी समीचीन नहीं है।³

भावना में याग का सम्बन्धमात्र से समन्वय-

वाक्यभेद तथा मत्वर्थलक्षणा दोष को निरस्त करने के लिए पूर्वपक्ष ने भावना में याग के सम्बन्ध मात्र को स्वीकार किया। भावना के साथ याग का सम्बन्धमात्र का बोध होने से वह याग कभी करणत्वेन अन्वित हो सकता है और कभी साध्यत्वेन भी। जब याग करणत्वेन अन्वित होगा तब अर्थबोध होगा 'यागेन स्वर्गं भावयेत्' और जब साध्यत्वेन अन्वित होगा तब अर्थबोध होगा 'सोमेन यागं भावयेत्'।-

'ननु यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेन नापि साध्यत्वेनोपस्थितिः तद्वाचकतृतीयाद्यभावात्, किन्तु भावनायां यागसम्बन्धमात्रं प्रतीयते। यागस्य च भावनासम्बन्धः करणत्वेन स्थयत्वेन च सम्भवति। तत्र करणत्वांशमादाय फलसम्बन्धः स्थयत्वांशमादाय गुणसम्बन्धश्च स्यात्',⁴

सिद्धान्तपक्ष पूर्वपक्ष को खण्डन करते हुए कहते हैं की एक ही काल में पदार्थ करण तत्ता साध्य नहीं हो सकता । दो विरुद्धविक के द्वारा इस मत का खण्डन करते हैं ।

साध्यनिष्ठ

साधननिष्ठ

1. उद्देश्यत्व एवं उपादेयत्व में विरोध
2. अनुवाद्यत्व एवं विधेयत्व में विरोध
3. प्रधानत्व एवं गुणत्व में विरोध ।⁵

सोम का इतिकर्तव्यता रूप से भावना में समन्वय-

वाक्यभेद दोष के साथ मत्वर्थलक्षणा दोष से भी ' सोमेन यजेत 'इस वैदिक वाक्य के शाब्दबोध का राहित्य प्रतिपादित करने के लिए मीमांसको के ही पूर्वपक्ष का इस वाक्य के शाब्दबोध में सोम पदार्थ सोम द्रव्य की इतिकर्तव्यता के रूप में भावना में समन्वय मानकर सोमेतिकर्तव्यताकेन यागेन भावयेत् यह शाब्दबोध माना जाए ऐसा आग्रह है ।⁶

सिद्धान्तपक्ष का कहना है यदि यह युक्ति दिया जाए 'वेदो वा प्रायद्वशनात्' इस अधिकरण में इस अधिकरण में कथित विरोधी नहीं हो जाता है । इस नियम के द्वारा अन्त्य प्रत्यय(सोमेन -गत तृतीया विभक्ति) में ही लक्षणा हो । फिर भी सोम का इतिकर्तव्यता रूप में अन्वय सम्भव नहीं कारण सिद्ध वस्तु इतिकर्तव्यता नहीं हो सकता ।⁷

सोम का गुण के रूप में समन्वय -

पूर्वपक्षी मत्वर्थ लक्षणा दोष को दूर करने के लिए सोम पदार्थ को याग में गुण के रूप में समन्वय मान कर यँहा पर गुणविधि स्वीकार की जानी चाहिए । गुणविधि की स्वीकृति से दोषों से मुक्ति मिल जाती है । गुणविधि की स्वीकृति में एकमात्र सोम पदार्थ का ही भावना में समन्वय अपेक्षित है ।⁸

' सोमेन यजेत्'—इस स्थल को गुणविधि मानना तभी सम्भव है जब कि धात्वर्थ याग का किसी अन्य वाक्य से विधान हो चुका हो । परन्तु ऐसा कोई वाक्य नहीं है । इसलिए गुणविधि मानना असम्भव है ।⁹

पूर्वपक्षी का कहना है कि 'उद्धिदा यजेत स्वर्गकामः' इस एक वाक्य से ही उद्धिद संज्ञक याग के साथ यागाधिकार का भी प्रतिपादन माना जाता है । 'ज्योतिष्टोमेन यजेत्' इस अधिकारविधि को भी यँहा पर सोमयाग में याग का विधायक मानकर सोम को गुण के रूप में भावना में समन्वय मान सकते हैं ।⁸ परन्तु इससे वाक्यभेद दोष उपस्थित होगा । इसलिए मत्वर्थ लक्षणा ही प्रबल है ।

उपरोक्त आलोचना से स्पष्ट होता है कि विशिष्टविधि में शब्दबोध में मत्वर्थ लक्षणा आवश्यक है । पांचो पक्षों में दोषों का समावेश है और वाक्यभेद अत्यन्त जघन्य दोष है मीमांसा में । परन्तु मत्वर्थ लक्षणा मानने से पददोष होता है जो इससे कम जघन्य है । आपदेव की दृष्टि में वाक्यभेद दोष की तुलना में पददोष क्षम्य है ।-

न च सोमेन यजेत इत्यस्य उत्पत्तिविधित्वेयद्यपि न वाक्यभेदः, तथापि मत्वर्थलक्षणास्यादेव इति वाच्यम् । तस्याः स्वीक्रियमाणत्वात् । लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात्, लक्षणा हि पददोषः वाक्यभेदस्तु वाक्यभेदः । पदवाक्ययोर्मध्ये पदे एव दोषकल्पनाया उचितत्वात् ।¹⁰

अतः विशिष्टविधि में समन्वय के लिए मत्वर्थ लक्षणा आवश्यक है ।

सन्दर्भ-

1. शास्त्री, दयाशङ्कर (2003) न्यायबोधिनी वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, पृ. 45-46
2. आपदेव , मीमांसान्यायप्रकाश
3. शास्त्री, दयाशङ्कर (2003) न्यायबोधिनी वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, पृ. 45-46
4. आपदेव , मीमांसान्यायप्रकाश
5. शास्त्री, दयाशङ्कर (2003) न्यायबोधिनी वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, पृ. 51
6. नेने सोमनाथ, विशिष्टविधि के शब्दबोध में मत्वर्थलक्षणा का प्रावल्य, दार्शनिक त्रैमासिक वर्ष-59 अङ्क-4, पृ-15
7. शास्त्री, दयाशङ्कर (2003) न्यायबोधिनी वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, पृ. 53-54
8. नेने सोमनाथ, विशिष्टविधि के शब्दबोध में मत्वर्थलक्षणा का प्रावल्य, दार्शनिक त्रैमासिक वर्ष-59 अङ्क- 4 पृ,17
9. शास्त्री, दयाशङ्कर (2003) न्यायबोधिनी वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, पृ. 61
10. शास्त्री, दयाशङ्कर (2003) न्यायबोधिनी वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, पृ. 61
11. आपदेव , मीमांसान्यायप्रकाश ,पृ.85

पृथक विदर्भ से संदर्भित समाचारों के प्रकाशन में दैनिक समाचार पत्रों की भूमिका का विश्लेषणात्मक अध्ययन

- सुनील दीपक घोडके*

सार

प्रस्तुत अध्ययन महाराष्ट्र राज्य के नागपुर मंडल पर आधारित है. इसमें दो लोकप्रिय समाचार-पत्र हिंदी समाचार-पत्र दैनिक भास्कर और मराठी समाचार-पत्र दैनिक लोकमत के दो माह (सितंबर 15 से नवंबर 15, 2014 तक) का विश्लेषणात्मक अध्ययन किया गया है. सिर्फ पृथक विदर्भ के मुद्दों पर दो माह में प्रकाशित सामग्री को ही इसमें शामिल किया गया है.

नागपुर मंडल के वर्धा जिले को इसमें पायलट शोध के आधार पर शामिल किया गया है. पृथक विदर्भ के परिणाम की पुनर जांच हेतु प्रस्तुत स्थानीय/शहरी पृष्ठों को लिया गया है. व्यापारिक, अर्थव्यवस्था और खेल के पृष्ठ पर चयनित समाचार पत्रों में खबरों को नहीं दिया गया था.

प्रस्तावना

समाज का आर्थिक, राजनैतिक और सांस्कृतिक विकास ही किसी विकासशील देश का मुख्य और आधारभूत उद्देश्य है. अतः लोकतांत्रिक प्रक्रिया और विकास को गति प्रदान करने में जनमाध्यमों की अहम भूमिका है. यह सर्वविदित है कि जनमाध्यमों में समाचार-पत्र को लोकतंत्र का चौथा स्तंभ कहा गया है. अगर समाचार-पत्रों को समाज हित के लिए या समाज के उचित विकास के लिए अपनी भूमिका का निर्वाह करना है तो उन्हें निष्पक्षतापूर्ण समाचारों का संप्रेषण समाज के समक्ष प्रस्तुत करना होगा. प्रस्तुत शोध अध्ययन दैनिक समाचार-पत्रों में पृथक विदर्भ से संदर्भित मुद्दों पर आधारित है. सरकार और राजनैतिक पार्टियों के साथ-साथ जनसंचार माध्यमों को भी यथार्थपरकता, सत्य और संतुलन के सिद्धांतों के पालन में दुविधा का सामना करना पड़ता है, जिसका परिणाम महाराष्ट्र राज्य के पृथक विदर्भ के हित में नहीं भी हो सकता है.

परिकल्पना

1. पृथक विदर्भ का मुद्दा राजनैतिक खबरों एवं चुनाव तक सीमित है.
2. पृथक विदर्भ के मुद्दों से संदर्भित खबरों के प्रति क्षेत्रीय मराठी एवं हिंदी दैनिक समाचार पत्रों का सकारात्मक रवैया है.

उद्देश्य

इस अध्ययन का मुख्य उद्देश्य जनमाध्यमों में पृथक विदर्भ के मुद्दों के बारे में रिपोर्टिंग की वर्तमान स्थिति का अध्ययन करना है. इसके अंतर्गत निम्न बातों को जानने का प्रयास किया है –

विषय सामग्री का प्रकार, पृष्ठ संख्या, पृष्ठ पर स्थान, कॉलम संख्या एवं ले-आउट के आधार पर पृथक विदर्भ के मुद्दों पर प्रकाशित सभी प्रकार की सामग्री को किस प्रकार महत्ता प्रदान की गई है.

शोध अध्ययन के विविध चयनों का आधार

पृथक विदर्भ के मुद्दों का चयन : वस्तुतः गुजरात, कर्नाटक, मध्यप्रदेश और निजाम संस्थान में बिखरे हुए महाराष्ट्र को अखंड करने का प्रयास नया नहीं था. 1903 में ब्रह्मदेव के चार जिले निजाम से अंग्रेज सरकार के पास आए. सन् 1905 से विदर्भ राज्य की मांग शुरू हुई. इसकी पहली शुरुआत 1911 से 'सूतोवाच नरसिंह' नामक अग्रलेख चिंतामण केलकर ने केसरी समाचार पत्र में लिखा था. पृथक विदर्भ की मांग इन बिंदुओं पर होती है – विकास, किसान आत्महत्या, बेरोजगारी, कुपोषण और राज्य के विभिन्न क्षेत्रों (विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्र) को दिए जा रहे अनुशेष से विदर्भ क्षेत्र को कम अनुशेष मिलना एवं राज्य के किसी एक क्षेत्र के राजनेताओं का एकाधिकार इत्यादि. पृथक विदर्भ के मुद्दों को समाचार-पत्रों के माध्यम से दी जा रही खबरों की सही जानकारी विदर्भवासी जनता एवं महाराष्ट्र को समझना अत्यधिक महत्वपूर्ण हैं.

1. नागपुर मंडल के वर्धा जिले का चयन : विदर्भ की गरीबी, आर्थिक पिछड़ापन, सूखा, बेरोजगारी और इससे जुड़ी अन्य समस्याओं के बारे में काफी कुछ लिखा जा चुका है. इस मुद्दे को राजनीतिज्ञों ने भी पिछले सालों में काफी उछाला है. नागपुर राज्य की उपराजधानी है तो वर्धा शहर महात्मा गांधी की कर्म भूमि है, जिसकी पहचान देश के राजनीति केंद्र बिंदु के नाम से थी. नागपुर से कई मराठी एवं हिंदी समाचार-पत्र प्रकाशित होते हैं. ऐसे में इन

समाचार पत्रों में पृथक विदर्भ के मुद्दों से संदर्भित समाचार या अन्य सामग्री, क्षेत्र में समाचार पत्रों द्वारा विषय प्रस्तुति करते हैं।

2. क्षेत्रीय मराठी समाचार-पत्र 'दैनिक लोकमत' और हिंदी समाचार-पत्र 'दैनिक भास्कर' का चयन : महाराष्ट्र के सभी मराठी समाचार पत्रों में 'दैनिक लोकमत' समाचार पत्र की पाठक संख्या ज्यादा है। वही दैनिक भास्कर समाचार-पत्र महाराष्ट्र राज्य के नजदीकी राज्य मध्यप्रदेश से प्रकाशित होता है, मध्यप्रदेश की राजधानी किसी समय नागपुर थी, महाराष्ट्र एवं मध्यप्रदेश राज्य की सीमाएं एक दूसरे के नजदीकी होने के कारण पाठक हिंदी समाचार-पत्र भी पढ़ते हैं और क्षेत्र में हिंदी दैनिक भास्कर समाचार-पत्र के पाठकों की संख्या अधिक है, यह समाचार पत्र शहरी और ग्रामीण क्षेत्र में लोकप्रिय है, 'दैनिक लोकमत' तथा 'दैनिक भास्कर' ने क्षेत्रीय एवं प्रादेशिक पत्रकारिता को नए ऊँचाईयों तक पहुंचाया है, नागपुर से प्रकाशित 'दैनिक लोकमत' समाचार-पत्र की प्रसार संख्या राज्य में प्रथम स्थान पर है, वहीं हिंदी 'दैनिक भास्कर' समाचार-पत्र की प्रसार संख्या 'इंडियन रीडरशिप सर्वे' के आधार पर देश में प्रथम स्थान पर है।
3. समयावधि का चुनाव : प्रस्तुत शोध अध्ययन के लिए हिंदी समाचार-पत्र 'दैनिक भास्कर' और मराठी समाचार-पत्र 'दैनिक लोकमत' के दो माह (सितंबर 15 से – नवंबर 15, 2014 तक) का अंतर्वस्तु विश्लेषणात्मक अध्ययन किया गया है, सिर्फ पृथक विदर्भ के मुद्दों पर दो माह में प्रकाशित सामग्री को ही इसमें शामिल किया गया है।

शोध पद्धति

प्रस्तुत शोध अध्ययन, महाराष्ट्र राज्य के नागपुर मंडल पर आधारित है, इसमें दो प्रमुख समाचार-पत्र हिंदी समाचार-पत्र 'दैनिक भास्कर' और मराठी समाचार-पत्र 'दैनिक लोकमत' के दो माह (सितंबर 15 से – नवंबर 15, 2014 तक) को आधार बनाकर इनका विश्लेषणात्मक अध्ययन किया गया है, इसमें सिर्फ पृथक विदर्भ के मुद्दों पर दो माह में प्रकाशित सामग्री को ही शामिल किया गया है।

नागपुर मंडल के वर्धा जिले को इसमें पायलट शोध के आधार पर शामिल किया गया है, पृथक विदर्भ के परिणाम की पुनरा जांच हेतु प्रस्तुत स्थानीय/शहरी पृष्ठों को लिया गया है।

1. समाचार पत्रों की पृथक विदर्भ के मुद्दों पर अपनी भूमिका
2. राजनैतिक मुद्दे
3. विकास के आधार पर पृथक विदर्भ की मांग
4. समाचार-पत्र के माध्यम से विज्ञापन
5. रोजगार के मुद्दे पर

आंकड़ों का विश्लेषण सांख्यिकीय पद्धति के साथ जैसे आवृत्ति, प्रतिशत और पृष्ठ क्रमांक इत्यादि।

परिणाम और चर्चा

समाचार-पत्र का अंतर्वस्तु विश्लेषण

समाचार-पत्र के विश्लेषण के पश्चात जो तथ्य सामने आए हैं उसका संक्षेप में वर्णन किया गया है।

पृथक विदर्भ से संबंधित प्रकाशित सामग्री की महत्ता के संदर्भ में तालिका क्रमांक 1 अनुसार प्रस्तुत शोध अवधि के दौरान 'दैनिक भास्कर' समाचार-पत्र में कुल 11 समाचार, 1 फीचर, 1 साक्षात्कार, 1 घोषणापत्र का प्रकाशन हुआ, सूचना, संपादक के नाम पत्र एवं संपादकीय से संबंधित कोई सामग्री प्रकाशित नहीं हुई, वहीं दूसरी ओर 'दैनिक लोकमत' समाचार-पत्र में कुल 21 समाचार, 2 फीचर, 1 सूचना, 2 संपादकीय, 3 संपादक के नाम पत्र का प्रकाशन हुआ, साक्षात्कार, घोषणापत्र से संबंधित कोई सामग्री प्रकाशित नहीं हुई, 60 दिन के शोध अवधि में एक ओर जहाँ 'दैनिक लोकमत' समाचार-पत्र में पृथक विदर्भ से संबंधित खबरों को ज्यादा स्थान दिया है, वहीं दूसरी ओर 'दैनिक भास्कर' समाचार-पत्र में इस मुद्दे से संबंधित खबरों को अपेक्षाकृत कम स्थान दिया गया है।

तालिका क्र. 1

दैनिक भास्कर में प्रकाशित सामग्री (सितंबर 15 से – नवंबर 15, (सितंबर 15 से – नवंबर 15, 2014 तक)

क्र. सं.	प्रकाशित सामग्री	दिनांक	पृष्ठ संख्या	स्थान	कॉलम संख्या	ले-आउट
1.	समाचार	16 सितंबर,	6	मध्य	9.5*20	सिंगल लाइन हेडलाइन, 0 क्रासर,

		2014			से.मी.	फोटो रंगीन (5.5*10 से.मी.) टेक्स्ट नॉर्मल
2.	ऐतिहासिक लेख	17 सितंबर, 2014	2	नीचे	4.8*9 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 1 क्रासर, तीन बॉक्स हेडलाइन जिसमें दो बॉक्स हेडलाइन टेक्स्ट रंगीन, टेक्स्ट नॉर्मल
3.	समाचार	18 सितंबर, 2014	13	नीचे	4*3.8 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
4.	समाचार	3 अक्टूबर, 2014	1	ऊपर एंकर स्टोरी	10*16.4 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, 4 क्रासर, जिसमें दो क्रासर दो क्रासर रंगीन और एक कलर बॉक्स में फोटो रंगीन (3*2 से.मी.) टेक्स्ट नॉर्मल
5.	घोषणापत्र	5 अक्टूबर, 2014	2	मध्य	11*8 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, टेक्स्ट नॉर्मल
6.	समाचार	5 अक्टूबर, 2014	1	नीचे	3*3.8 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन रंगीन टेक्स्ट नॉर्मल
7.	साक्षात्कार	6 अक्टूबर, 2014	2	ऊपर एंकर स्टोरी	5*10 से.मी.	डबल लाइन बोलड हेडलाइन, 1 क्रासर, रंगीन फोटो (4.8*6.3 से.मी.)
8.	समाचार	8 अक्टूबर, 2014	5	ऊपर एंकर स्टोरी	7.5*3.5 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, टेक्स्ट नॉर्मल
9.	समाचार	9 अक्टूबर, 2014	1	मध्य	5*4.3 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, टेक्स्ट नॉर्मल
10.	समाचार	11 अक्टूबर, 2014	1	मध्य	4.8*3.3 से.मी.	डबल लाइन बोलड हेडलाइन, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
11.	समाचार	14 अक्टूबर, 2014	1	मध्य	6.5*11 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन बॉक्स हाइलाइटर, टेक्स्ट नॉर्मल
12.	समाचार	29 अक्टूबर, 2014	1	मध्य	15*8 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, 2 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल, रंगीन फोटो (2*2.8 से.मी.)
13.	समाचार	3 नवंबर, 2014	7	ऊपर एंकर स्टोरी	6.4*9.8 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 2 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
14.	समाचार	6 नवंबर, 2014	1	ऊपर एंकर स्टोरी	10*8 से.मी.	डबल लाइन बॉक्स हेडलाइन रंगीन, 0 क्रासर, रंगीन बैकग्राउंड टेक्स्ट नॉर्मल, रंगीन फोटो (1.8*2 से.मी.)

नोट : संपादकीय, संपादक के नाम पत्र, सूचना और फीचर इत्यादि अन्य प्रकाशित सामग्री की संख्या शून्य

दैनिक भास्कर समाचार-पत्र के पृष्ठवार आकलन में प्रथम पृष्ठ पर समाचार 7 बार समाचार प्रकाशित हुए हैं। इसमें 2 एंकर स्टोरी, 6 समाचार मध्य में और 1 समाचार सिंगल कॉलम बाएं हाथ पर प्रकाशित हुआ है।

कुल 14 समाचारों में 50% समाचार प्रथम पृष्ठ पर प्रकाशित हुए, अन्य पृष्ठों पर क्रमशः पृष्ठ 2 पर तीन, पृष्ठ 5 पर एक, पृष्ठ 6 पर एक, पृष्ठ 7 पर एक और पृष्ठ 13 पर एक समाचार प्रकाशित हुआ।

अधिकांश समाचारों को पृष्ठ के मध्य में स्थान दिया गया है तथा 5 समाचारों को पृष्ठ के ऊपरी भाग में स्थान दिया गया है। मात्र 3 समाचार को ही पृष्ठ के निचले भाग में स्थान प्राप्त हुआ है।

6 समाचार एक कॉलम (3*3.8 से.मी., 5*10 से.मी., 7.5*3.5 से.मी., 5*4.3 से.मी., 4.8*3.3 से.मी., 6.5*11 से.मी.) के, 3 समाचार दो कॉलम (11*8 से.मी., 15*8 से.मी., 10*8 से.मी.) के, 2 समाचार तीन कॉलम (4*3.8 से.मी., 6.4*9.8 से.मी.) के, 3 समाचार चार कॉलम (9.5*20 से.मी., 4.8*9 से.मी., 10*16.4 से.मी.) के प्रकाशित हुए हैं।

अधिकांश समाचार डबल लाइन हेडलाइन और बोल्ड फॉण्ट में है। कुछ समाचारों को छोड़कर सिंगल और 0 क्रासर के साथ सजाया गया है। चार समाचार रंगीन फोटो के साथ और एक रंगीन बॉक्स के साथ प्रकाशित हुआ है।

तालिका क्रमांक 2 के अनुसार 'दैनिक लोकमत' समाचार-पत्र के पृष्ठवार आकलन में प्रथम पृष्ठ पर समाचार 8 बार समाचार प्रकाशित हुए हैं। इसमें 7 समाचार मध्य में प्रकाशित हुए हैं। कुल 29 समाचारों में 25% समाचार प्रथम पृष्ठ पर प्रकाशित हुए। अन्य पृष्ठों पर क्रमशः पृष्ठ 2 पर दो, पृष्ठ 3 पर तीन, पृष्ठ 4 पर सात, पृष्ठ 7 पर एक, पृष्ठ 8 पर पांच, पृष्ठ 10 पर तीन और पृष्ठ 12 पर एक समाचार प्रकाशित हुआ।

तालिका क्र. 2

दैनिक लोकमत में प्रकाशित सामग्री (सितंबर 15 से – नवंबर 15, (सितंबर 15 से – नवंबर 15, 2014 तक)

क्र. सं.	प्रकाशित सामग्री	दिनांक	पृष्ठ संख्या	स्थान	कॉलम संख्या	ले-आउट
1.	संपादक के नाम पत्र	18 सितंबर, 2014	8	मध्य	4*6.5 से.मी.	सिंगल लाइन बोल्ड हेडलाइन, टेक्स्ट नॉर्मल
2.	समाचार	19 सितंबर, 2014	4	ऊपर एंकर स्टोरी	4.5*3.5 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 1 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
3.	समाचार	19 सितंबर, 2014	10	ऊपर एंकर स्टोरी	9*16 से.मी.	बॉक्स आइटम, डबल लाइन बोल्ड हेडलाइन, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
4.	समाचार	21 सितंबर, 2014	3	ऊपर एंकर स्टोरी	13*24 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, 0 क्रासर, फोटो रंगीन (6.2*19 से.मी.) टेक्स्ट नॉर्मल
5.	समाचार	22 सितंबर, 2014	10	ऊपर एंकर स्टोरी	11*16 से.मी.	सिंगल लाइन बोल्ड हेडलाइन, 1 क्रासर, फोटो रंगीन (7.8*5.8 से.मी.) टेक्स्ट नॉर्मल
6.	समाचार	22 सितंबर, 2014	1	नीचे	5.5*20 से.मी.	सिंगल लाइन बोल्ड हेडलाइन, 0 क्रासर, फोटो रंगीन (7.8*5.8 से.मी.) टेक्स्ट नॉर्मल
7.	समाचार	26 सितंबर, 2014	10	ऊपर	14*16 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 1 क्रासर बोल्ड, डबल बॉक्स आयटम, टेक्स्ट नॉर्मल
8.	समाचार	01 अक्टूबर, 2014	4	मध्य	14*16 से.मी.	डबल लाइन बोल्ड हेडलाइन, 1 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल, फोटो (7.5*4.7 से.मी.)
9.	समाचार	01 अक्टूबर, 2014	4	मध्य	14*8 से.मी.	डबल लाइन बोल्ड हेडलाइन, 2 क्रासर, फोटो (2.6*4.8 से.मी.), टेक्स्ट नॉर्मल
10.	समाचार	05 अक्टूबर, 2014	12	मध्य	7.5*16.5 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 1 क्रासर बोल्ड, टेक्स्ट नॉर्मल
11.	समाचार	07 अक्टूबर, 2014	8	ऊपर	8*12 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
12.	समाचार	07 अक्टूबर, 2014	1	ऊपर	22*9 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 3 क्रासर,

		2014				डबल बॉक्स आइटम, फोटो रंगीन (5*5.5 से.मी.) टेक्स्ट नॉर्मल
13.	समाचार	09 अक्टूबर, 2014	4	मध्य	7*11.5 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन, 1 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल, (3*2 से.मी.)
14.	समाचार	09 अक्टूबर, 2014	4	नीचे	19*4 से.मी.	तीन लाइन हेडलाइन बोलड, 2 क्रासर, रंगीन टेक्स्ट नॉर्मल
15.	समाचार	09 अक्टूबर, 2014	7	नीचे	6*6 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
16.	साक्षात्कार	09 अक्टूबर, 2014	8	ऊपर	22*16. 8 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल, दो फोटो रंगीन, (4.5*2, 2*0.5 से.मी.)
17.	संपादक के नाम पत्र	09 अक्टूबर, 2014	8	ऊपर	6*6.5 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
18.	समाचार	11 अक्टूबर, 2014	1	ऊपर	11*4.3 से.मी.	तीन लाइन हेडलाइन, 2 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
19.	समाचार	12 अक्टूबर, 2014	2	नीचे	20.4*9 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, 1 क्रासर बोलड, टेक्स्ट नॉर्मल, फोटो रंगीन (4.5*6.3 से.मी.)
20.	फीचर	12 अक्टूबर, 2014	1	ऊपर	18*13.5 से.मी.	तीन लाइन हेडलाइन रंगीत, 0 क्रासर, फोटो रंगीन (18*13.5 से.मी.), टेक्स्ट नॉर्मल
21.	समाचार	13 अक्टूबर, 2014	2	मध्य	16.3*7 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल, दो फोटो, (2.5*2.1 से.मी.)
22.	समाचार	14 अक्टूबर, 2014	3	ऊपर	10*7.9 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन बोलड, 1 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
23.	सूचना	18 अक्टूबर, 2014	4	ऊपर	3.3*2.4 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
24.	फीचर	20 अक्टूबर, 2014	1	ऊपर	5.5*5 से.मी.	तीन लाइन बोलड हेडलाइन, बॉक्स आइटम, टेक्स्ट नॉर्मल
25.	समाचार		1	मध्य	18.5*6 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, बॉक्स आइटम, टेक्स्ट नॉर्मल,
26.	संपादक के नाम पत्र	31 अक्टूबर, 2014	8	ऊपर	10*6.5 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, 0 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
27.	संपादकीय	02 नवंबर, 2014	1	ऊपर	39*6.5 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, बॉक्स आइटम, टेक्स्ट नॉर्मल, फोटो रंगीन (2*3.4 से.मी.)
28.	समाचार	04 नवंबर, 2014	3	मध्य	9.7*12.5 से.मी.	सिंगल लाइन हेडलाइन बोलड, 1 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल
29.	समाचार	14 नवंबर, 2014	4	नीचे	9.7*12.5 से.मी.	डबल लाइन हेडलाइन, 1 क्रासर, टेक्स्ट नॉर्मल

अधिकांश समाचारों को पृष्ठ के ऊपर में स्थान दिया गया है तथा 5 समाचारों को पृष्ठ के निचले भाग में स्थान दिया गया है.

9 समाचार एक कॉलम (4*6.5 से.मी., 4.5*3.5 से.मी., 6*6 से.मी., 6*6.5 से.मी., 11*4.3 से.मी., 3.3*2.4 से.मी., 5.5*5 से.मी., 10*6.5 से.मी., 39*6.5 से.मी.) के, 2 समाचार दो कॉलम (14*8 से.मी., 10*7.9 से.मी.) के, 7 समाचार तीन कॉलम (9*16 से.मी., 5.5*20 से.मी., 8*12 से.मी., 7*11.5 से.मी., 22*16.8 से.मी., दो समाचार 9.7*12.5 से.मी.) के, 8 समाचार चार कॉलम (11*16 से.मी., 14*16 से.मी. के दो समाचार, 7.5*16.3 से.मी., 22*9 से.मी., 18*13.5 से.मी., 16.3*7 से.मी., 18.5*6 से.मी.) के, 2 समाचार पांच कॉलम (13*24 से.मी., 20.4*9 से.मी.) के प्रकाशित हुए हैं.

अधिकांश समाचार सिंगल लाइन हेडलाइन और बोल्ड फॉण्ट में है, वहीं 12 सिंगल क्रासर और 2 डबल क्रासर के साथ सामग्री को सजाया गया है. सात समाचार रंगीन फोटो के साथ और शेष साधारण फोटो नॉर्मल टेक्स्ट के साथ सामग्री प्रकाशित की गई है.

तालिका क्र. 3

पृथक विदर्भ के लिए दिए गए कुल समाचारों के आंतरिक स्थान और समाचारों की संख्या से संदर्भित

अनु. क्र.	सूचना के मुख्य स्थान	समाचार-पत्र	
		दैनिक लोकमत	दैनिक भास्कर
1	पृथक विदर्भ के मुद्दों से संबंधित प्रकाशित सामग्री की कुल संख्या	29	14
2	पृथक विदर्भ के मुद्दों द्वारा कवर कुल आंतरिक स्थान (कॉलम. सें.मी.)	296*266.5	102.5*119

उपर्युक्त तालिका क्र.3 के अनुसार देखा जा सकता है कि दोनों समाचार-पत्रों में पृथक विदर्भ से संदर्भित कुल सामग्री के विश्लेषण के आधार पर समाचारों की संख्या 'दैनिक लोकमत' समाचार-पत्र में प्रकाशित खबरों की कुल संख्या (29) और कवर कुल आंतरिक स्थान (कॉलम. सें.मी.) (296*266.5) अपेक्षाकृत अधिक है, जबकि 'दैनिक भास्कर' समाचार-पत्र में प्रकाशित खबरों की कुल संख्या (14) और कवर कुल आंतरिक स्थान (कॉलम. सें.मी.) (102.5*119) अपेक्षाकृत कम है.

तालिका क्र. 4

पृथक विदर्भ से संदर्भित समाचार-पत्रों के विभिन्न सूचना के मुख्य स्रोत

अनु.क्र.	सूचना का स्रोत	समाचार-पत्र			
		दैनिक भास्कर		दैनिक लोकमत	
		संख्या (नं.सामग्री)	श्रेणी	संख्या (नं.सामग्री)	श्रेणी
1	समाचार-पत्र के खुद के संवाददाता	13	I	17	I
2	सूचना	-	IV	2	III
3	नेशनल वायर सर्विस	-	IV	-	V
4	मुक्त पत्रकार	1	III	2	III
5	समाचार-पत्र कंपनी के द्वारा सामग्री	-	IV	1	IV
6	संपादक के नाम पत्र	-	IV	1	IV
7	फोटोग्राफ	5	II	10	II
8	अज्ञात स्रोत	1	III	2	III
	कुल	20		35	

तालिका क्रमांक 4 से यह स्पष्ट होता है कि 'दैनिक भास्कर' समाचार-पत्र के खुद के संवाददाता द्वारा 13 सामग्री का संकलन किया गया है इसे श्रेणी I में रखा गया है, II श्रेणी के अंतर्गत फोटोग्राफ (5 सामग्री), III श्रेणी में मुक्त पत्रकार (1 सामग्री) और अज्ञात स्रोत (1 सामग्री) तथा IV श्रेणी के अंतर्गत सूचना, नेशनल वायर सर्विस, समाचार-पत्र कंपनी के द्वारा सामग्री, संपादक के नाम पत्र (0 सामग्री) को स्थान दिया गया है।

'दैनिक लोकमत' समाचार-पत्र के खुद के संवाददाता द्वारा 17 सामग्री का संकलन किया गया है इसे श्रेणी I में रखा गया है, II श्रेणी के अंतर्गत फोटोग्राफ (10 सामग्री), III श्रेणी में सूचना (2 सामग्री), मुक्त पत्रकार (2 सामग्री) और अज्ञात स्रोत (2 सामग्री) तथा IV श्रेणी के अंतर्गत समाचार-पत्र कंपनी के द्वारा सामग्री (1 सामग्री), संपादक के नाम पत्र (1 सामग्री) एवं V श्रेणी के अंतर्गत नेशनल वायर सर्विस (0 सामग्री) को स्थान दिया गया है।

तालिका क्र. 5

विभिन्न सामग्री रूपों की प्रस्तुति

अनु.क्र.	सामग्री प्रस्तुतिकरण के रूप	समाचार-पत्र			
		दैनिक भास्कर		दैनिक लोकमत	
		परिमाण (सामग्री की संख्या)	श्रेणी	परिमाण (सामग्री की संख्या)	श्रेणी
1.	सूचना	-	IV	1	V
2.	फीचर	1	III	2	IV
3.	समाचार	11	I	21	I
4.	घोषणा पत्र	1	III	-	VI
5.	संपादकीय	-	IV	2	IV
6.	साक्षात्कार	1	III	-	VI
7.	फोटोग्राफ	5	II	10	II
8.	संपादक के नाम पत्र	-	IV	3	III
	कुल	19		39	

तालिका क्रमांक 5 से यह ज्ञात होता है कि 'दैनिक भास्कर' समाचार-पत्र में समाचार (11 सामग्री) के रूप में सामग्री को प्रमुखता से प्रकाशित किया गया है, इसे श्रेणी I में रखा गया है, II श्रेणी के अंतर्गत फोटोग्राफ (5 सामग्री) के रूप में सामग्री प्रकाशित हुई, III श्रेणी में फीचर (1 सामग्री), घोषणा पत्र (1 सामग्री), साक्षात्कार (1 सामग्री) सामग्री प्रस्तुत की गई है और IV श्रेणी के अंतर्गत सूचना, संपादकीय, संपादक के नाम पत्र के रूप में सामग्री की संख्या शून्य है।

'दैनिक लोकमत' समाचार-पत्र में सर्वाधिक सामग्री समाचार (21 सामग्री) के रूप में प्रमुखता से प्रकाशित की गई है, जिसे श्रेणी I में रखा गया है, II श्रेणी के अंतर्गत फोटोग्राफ (10 सामग्री) के रूप में सामग्री प्रकाशित हुई, III संपादक के नाम पत्र (3 सामग्री), IV श्रेणी के अंतर्गत संपादकीय (2 सामग्री), फीचर (2 सामग्री) एवं V श्रेणी के अंतर्गत सूचना (1 सामग्री) के रूप में तथा V I श्रेणी के अंतर्गत घोषणा पत्र (0 सामग्री), साक्षात्कार (0 सामग्री) सामग्री प्रस्तुत की गई है।

निष्कर्ष

सामग्री की संख्या, पृष्ठवार आंकलन, समाचारों को दिया गया स्थान, कॉलम संख्या और ले-आउट का अध्ययन करने पर ज्ञात होता है कि दैनिक लोकमत समाचार पत्र ने प्रमुखता से पृथक विदर्भ से संबंधित सामाचारों को प्रकाशित किया है, और उन्हें समाचार-पत्र में उचित स्थान देने के साथ-साथ बेहतर ले-आउट भी प्रदान किया गया है। इस दौरान यह देखा गया कि दैनिक लोकमत समाचार-पत्र में विदर्भ से संबंधित कुल 29 समाचारों को ही स्थान दिया गया है, जिसमें 15 सितंबर से 15 अक्टूबर तक की अवधि में मात्र 22 समाचारों को स्थान मिला है वहीं 16 अक्टूबर से 15 नवंबर तक सिर्फ 7 समाचारों को स्थान दिया गया है, साथ ही एक संपादकीय भी प्रकाशित हुआ। दूसरी ओर दैनिक भास्कर समाचार पत्र में यह देखा गया कि विदर्भ से संबंधित कुल 14 समाचारों को ही स्थान दिया गया है, जिसमें 15 सितंबर से 15 अक्टूबर तक की अवधि में मात्र 11 समाचारों को स्थान मिला है वहीं 16 अक्टूबर से 15 नवंबर तक सिर्फ 3 समाचारों को ही स्थान दिया गया है,

जिसमें समाचार-पत्र में विदर्भ से संबंधित एक भी संपादकीय नहीं है. अतः उपर्युक्त तथ्यों के आधार पर यह समझा जा सकता है कि जैसे ही चुनाव का समय नजदीक आता है पृथक विदर्भ से संदर्भित मुद्दों को समाचार पत्रों में अधिक स्थान दिया जाता है और चुनाव के बाद पृथक विदर्भ से संदर्भित मुद्दें गौण होते नजर आते हैं तथा प्रस्तावित मुद्दों से संबंधित समाचारों की संख्या में कमी होती है.

आधार ग्रंथ

1. दैनिक भास्कर में प्रकाशित सामग्री (सितंबर 15 से – नवंबर 15, 2014 तक), संस्करण नागपुर.
2. दैनिक लोकमत में प्रकाशित सामग्री (सितंबर 15 से – नवंबर 15, 2014 तक), संस्करण नागपुर.

संदर्भ

1. CAG, 2006; Maharashtra Civil Report, Comptroller and Auditor General of India, New Delhi, http://cag.nic.in/reports/maharashtra/rep_2006/maharashtra_civil_01_tc.htm
- Central Statistical Organisation, 2010; Government of India, New Delhi, as quoted in Business India, 'Divide and Grow', January 26.
2. Government of India, 2006; Report of the Fact Finding Team on Vidarbha, Planning Commission, New Delhi.
3. Government of India, 2008-09; Economic Survey, Ministry of Finance, New Delhi.
4. Government of Maharashtra, 1984; Report of the Fact Finding Committee on regional Imbalance in Maharashtra, (Chairman: V.M. Dandekar), Planning Department, Mumbai.
5. वैद्य, एन.बी. 2003 संस्करण प्रथम. विदर्भाची अर्थव्यवस्था आकडेवारीचा आशय. श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर.
6. करंडे, सतीश. 2009 संस्करण प्रथम. शेतकऱ्यांचा आसूड आणि असूडाचे लाभार्थी. सुगावा प्रकाशन, पुणे.
7. टक्कामोरे, संगीता जी. 2013 संस्करण प्रथम. विदर्भातील आर्थिक आणि सामाजिक विचार. श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर.

विज्ञान संचार को बढ़ावा देने में समाचार पत्रों की भूमिका (विज्ञान एवं पर्यावरण से संबंधित खबरों के संदर्भ में)

- अंकिता मिश्रा., डॉ. अनिल कुमार राय

शोध संक्षेप-

बदलती पर्यावरणीय दशाओं व परिवर्तित होती जीवन शैली ने आज हमें पर्यावरण के प्रति सचेत रहने की जरूरत को बता दिया है। आम लोग भी पर्यावरण मित्र बनकर जीवनशैली को बेहतर बनाने और समूचे समुदाय को हरा-भरा माहौल देने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका कैसे निभा सकते हैं, आज यह जानना जरूरी हो गया है। गांधी जी की पर्यावरण के प्रति राय सभी जानते हैं। वे कहा करते थे कि प्रकृति हमारी जरूरतों को तो पूरा कर सकती है, लेकिन लालच को नहीं।

पर्यावरण अस्थिरता और वनों की अंधा-धुंध कटाई भी इसका मुख्य कारण है। पर्यावरण को हम कैसे बचा सकते हैं। प्रतिदिन की जीवनशैली में इसे महत्वपूर्ण क्रिया-कलाप में शामिल करके हम पर्यावरण संरक्षण में महत्वपूर्ण योगदान दे सकते हैं। इसके लिए आवश्यक है कि इससे संबंधित जानकारी जनसंचार माध्यमों के जरिए लोगों तक पहुंचे। इसमें महत्वपूर्ण भूमिका समाचार पत्र निभा सकते हैं। समाचार पत्र पर्यावरण, विज्ञान और तकनीकी से संबंधित खबरें प्रकाशित करके आमजन को जागरूक कर सकते हैं। यही सही मायने में ग्रीन कम्यूनिकेशन होगा। लेकिन इसके लिए सार्थक प्रयास करने होंगे। यह तभी संभव होगा जब लोगों में विज्ञान एवं पर्यावरण के प्रति चेतना विकसित हो, इसके लिए आवश्यक है कि ऐसी सामग्री जनमाध्यमों के द्वारा लोगों तक पहुंचाई जाए जिनसे उनके अंदर वैज्ञानिक दृष्टिकोण विकसित हो। लोगों में जब वैज्ञानिक मनोवृत्ति पनपेगी तभी वे पर्यावरण और उसके महत्व को सही ढंग से समझ पाएंगे। इसके लिए जरूरी है कि बड़े पैमाने पर पर्यावरण, विज्ञान एवं तकनीकी से संबंधित जानकारी समाचार पत्रों, पत्रिकाओं और इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों के जरिए उन तक पहुंचाई जाए।

विज्ञान, तकनीकी एवं पर्यावरण से संबंधित जानकारी जब माध्यम के जरिए लोगों तक पहुंचती है तो इसे विज्ञान संचार कहा जाता है। हालांकि आजकल बिगड़ती पर्यावरणीय दशाओं और पर्यावरणीय असंतुलन को ध्यान में रखते हुए एक अलग विधा विकसित हुई है जिसे पर्यावरण संचार कहा जाने लगा है। इसमें पर्यावरण एवं इसकी तकनीकी व प्रौद्योगिकी से संबंधित जानकारी को लोगों तक पहुंचाया जाता है।

विज्ञान व पर्यावरण से संबंधित खबरों के प्रति मीडिया अभी भी उतनी मुखर नहीं हो पाई है, जितनी अन्य क्षेत्रों के प्रति है। पर्यावरण, विज्ञान व तकनीकी से संबंधित खबरें हमें अखबारों में गाहे-वगाहे देखने को मिल जाती हैं, वह भी ज्यादातर समाचार एजेंसी या फिर सरकारी संस्थाओं द्वारा दी गई प्रेस विज्ञप्ति मात्र पर आधारित होती हैं। जबकि राजनैतिक और अपराध व व्यापार से संबंधित ऐसी अनेक खबरें होती हैं, जिसमें संस्थान स्वयं टीम बनाकर शोध करवाता है और आंकड़ों और तथ्यों के आधार पर खबरें प्रकाशित करवाता है। बहुत कम ही ऐसे मामले हैं जिनमें विज्ञान, तकनीकी और पर्यावरण को आधार बनाकर खबरें प्रकाशित की गई होती हैं। इस क्षेत्र के पीछे की उदासीनता का कारण प्रबंधन और संपादक का ऐसी खबरों के प्रति का रुझान न होना ही बताता है। जबकि ऐसा नहीं है। बेहतर प्रस्तुतीकरण और आकर्षक व प्रभावपूर्ण लेखन के साथ यदि इस प्रकार की खबरें सहज और सरल भाषा में प्रकाशित की जाएं तो आम आदमी भी ऐसी खबरों को पढ़ने की इच्छा रखता है। कठिन शब्दावली और उबाऊ रचना प्रक्रिया के कारण पाठक भी ऐसी खबरों से मुंह मोड़ लेता है। जबकि मानसिक व सामाजिक विकास की सतत प्रक्रिया और तरक्की के लिए ऐसी जानकारियां महत्वपूर्ण साबित हो सकती हैं। इस शोध पत्र में विदर्भ क्षेत्र से प्रकाशित होने वाले दो प्रमुख हिन्दी समाचार पत्रों (दैनिक

भास्कर व लोकमत) को शामिल किया गया है। पर्यावरण, तकनीक और वैज्ञानिक खबरों के प्रकाशन व उनके महत्व को ध्यान में रखकर शोध पत्र तैयार किया गया है और इसको ध्यान में रखते हुए लोगों का प्रश्नावली के माध्यम से मत लिया गया है। चार महीनों (अगस्त, सितंबर, अक्टूबर, नवंबर 2014) में प्रकाशित खबरों का अन्तर्वस्तु विश्लेषण करके यह निष्कर्ष प्राप्त हुआ कि मीडिया संस्थानों द्वारा इस प्रकार की खबरों को तबज्जो नहीं दी जाती है। इसके पीछे संस्थान यही तर्क देते हैं कि पाठक संबंधित खबरों को पढ़ने के लिए इतने तत्पर नहीं होते। उन्हें अन्य प्रकार की खबरों को पढ़ने में अधिक दिलचस्पी लेते हैं। इसमें राजनीति, अपराध, खेल, मनोरंजन से संबंधित खबरें प्रायिकता में शामिल होती हैं।

प्रमुख शब्द- विज्ञान, पर्यावरण, विज्ञान संचार, वैज्ञानिक दृष्टिकोण

प्रस्तावना-

जीवन देने वाली वायु हमारे लिए जहरीली होती जा रही है। व्यक्ति का खुली हवा में सांस लेना मुश्किल हो रहा है। हमारे सामने जो स्थिति निर्मित हुई है उसके कारक हम सब हैं। पर्यावरण के महत्व और उसकी भूमिका को हमने नहीं समझा। जिंदगी की आपा-धापी में हम इतने आगे बढ़ गए कि अपने चारों-ओर अंजाने में ही हवा में जहर घोलते चले गए। प्रशीतक का बढ़ता उपयोग, बढ़ते उद्योग, यातायात साधन और निर्माण क्षेत्र सभी ने मिलकर पर्यावरण को हानि पहुंचाई। इसके लिए हम सभी जिम्मेदार हैं। डब्ल्यूएचओ की पिछले साल मई 2014 में आई रिपोर्ट के आधार पर उसमें कहा गया है कि प्रदूषण से पर्यावरण को बहुत नुकसान हुआ है। 2011 से भी बुरी स्थिति मौजूदा दौर में हो गई है। हमारी राजधानी दिल्ली की हवा इतनी जहरीली हो गई है वहां सबसे अधिक लोग फेफड़ों की समस्या से परेशान हैं। जानकारी के अनुसार पीएम 2.5 आंकड़ों के आधार पर यहां की हवा दुनिया में सबसे ज्यादा प्रदूषित है। ऐसे अनेक आंकड़े और जानकारियां हैं जो पर्यावरण के खतरों और इसके असंतुलन से पैदा हुई स्थिति के बारे में हमें बताती हैं।

सुखद जीवनशैली के नाम पर हरी-भरा धरा को हमने मुरझाने के लिए छोड़ दिया। लेकिन अब समय आ गया है जब हमें स्वयं इस बात को समझना होगा कि जब हमारा पर्यावरण बचेगा तभी हम जिंदा रह सकेंगे। इसके लिए आवश्यक है कि लोगों को जागरूक किया जाए। उनके अंदर वैज्ञानिक एवं पर्यावरण चेतना का विकास किया जाए, जिससे वह इसके महत्व को समझ सकें। इसमें मीडिया महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है।

वैज्ञानिक दृष्टिकोण की आवश्यकता और महत्व-

पर्यावरण एवं विज्ञान के प्रति लोगों का सकारात्मक नजरिया विकसित हो। इससे संबंधित जानकारी को वे आत्मसात कर सकें और अपने जीवन में अपना सकें। इसके लिए आवश्यक है कि इस तरह के प्रयास किए जाने चाहिए जिससे कि उनमें वैज्ञानिक दृष्टिकोण व मनोवृत्ति विकसित हो जोकि पर्यावरण संतुलन के प्रति उन्हें प्रेरित करे। पर्यावरण संतुलन के लिए आवश्यक है कि पारिस्थितिक तंत्र संतुलन में रहे। प्रत्येक जीव एवं जन्तु का पर्यावरण संतुलन में अपना अलग योगदान है। खाद्य श्रृंखला में भी आपसी सामंजस्य आवश्यक है। ऐसे कई पहलू हैं जिनके बारे में हमें सोचना होगा। इनके बारे में आमजन के तभी सोच विकसित होगी जब उन तक संबंधित जानकारी पहुंचाई जाएगी। इसके हमें सबसे पहले उन तक ऐसी जानकारी एवं सामग्री पहुंचानी होगी जोकि उनके अंदर वैज्ञानिक दृष्टिकोण को विकसित कर सके। इसके लिए आवश्यक है कि हमें यह भी जानना होगा कि वैज्ञानिक दृष्टिकोण क्या है। तभी हम इसके उपादान से बेहतर तरीके से जुड़ सकेंगे।

विज्ञान हमारे दैनिक जीवन से सीधे से जुड़ा हुआ है। हमारे प्रत्येक क्रिया-कलाप में विज्ञान की परिणति नजर आती है। हमारा शरीर, हमारे चारों-ओर का वातावरण, आहार-व्यवहार में विज्ञान समाया हुआ

है। प्राचीन काल में जब मानव गुफाओं में रहता था और जब उसने आग का आविष्कार किया, वह कोई चमत्कारिक घटना नहीं थी, बल्कि वैज्ञानिक घटना थी। दो पत्थरों को रगड़ने से जो ऊर्जा उत्पन्न हुई उसने आग को जन्म दिया। इसी प्रकार पेड़ से गिरा हुआ सेब जब न्यूटन ने उठाया तो उनके मन में विचार आया कि सेब नीचे ही क्यों गिरा ? दाएं-बाएं हवा में कहीं भी जा सकता था, जमीन पर गिरता ही नहीं, हवा में ही लटका रहता। न्यूटन ने जमीन पर सेब गिरने की वजह को ढूंढा और गुरुत्वाकर्षण बल के नियम का प्रतिपादन भी किया। इसी प्रकार अनेक घटनाएं हमारे चारों-ओर घटती रहती हैं, लेकिन उन्हें वैज्ञानिक ढंग से समझने के लिए आवश्यक है कि व्यक्ति में वैज्ञानिक दृष्टिकोण हो। न्यूटन से पहले भी हजारों लोगों ने सेब को जमीन पर गिरते हुए देखा होगा, लेकिन किसी के मन-मस्तिष्क में यह विचार नहीं आया कि सेब जमीन पर ही क्यों गिरता है। न्यूटन ने उसके गिरने की वजह को जानने का प्रयास किया और वैज्ञानिक दृष्टिकोण अपनाते हुए अपने शोध कार्य में लग गए और एक नए सिद्धान्त और नियम को प्रतिपादित किया। तार्किक ढंग से वैज्ञानिक आधार पर तथ्यों को सही व गलत साबित करने की प्रवृत्ति जो व्यक्ति रखता है, उसमें वैज्ञानिक दृष्टिकोण जन्म लेता है।

हमारे देश में ज्यादातर लोग आज भी सांप के काटने पर झाड़-फूंक करवाते हैं और कहते हैं कि ओझा या बाबा ने उन्हें ठीक कर दिया है। दरअसल में ओझा या बाबा के झाड़ने से वे ठीक नहीं होते हैं, बल्कि ये वे लोग होते हैं, जिन्हें जहरीले सांप ने नहीं काटा होता है। देश में पाए जाने वाले 70 फीसदी सांप जहरीले नहीं होते हैं। ऐसी स्थिति में लोगों के अन्दर अंधविश्वास घर कर जाता है और लोग हर बार सांप काटने पर झाड़-फूंक वाले के पास में चले जाते हैं। जब कभी उन्हें जहरीला सांप काट लेता है और झाड़-फूंक कराने पर भी व्यक्ति ठीक नहीं होता है, तो भगवान की मर्जी मानकर स्वीकार कर लेते हैं कि जिन्दगी ही इतनी थी। ऐसे कई उदाहरण हैं, जो हमारे समाज में आए दिन घटते रहते हैं। परंपराओं और संस्कृतियों का हवाला देकर लोग अंधविश्वास में घिरे रहते हैं। पर्यावरण से संबंधित ऐसी अनेक धारणाएं और मिथ भी व्याप्त हैं जोकि पर्यावरण के प्रति अज्ञानता और वैज्ञानिक दृष्टिकोण के अभाव में जन्म लेती हैं। यह सब तभी होता है जब व्यक्ति में वैज्ञानिक दृष्टिकोण का अभाव होता है। वैज्ञानिक दृष्टिकोण व्यक्ति में तार्किक क्षमता के आधार पर सही-गलत निर्णय लेने की क्षमता विकसित करता है। यह क्षमता सिर्फ विज्ञान व तकनीक के क्षेत्र में ही लागू नहीं होती है बल्कि जीवन से जुड़े तमाम पड़ावों, क्रिया-कलापों से संबंध रखती है। विज्ञान एवं पर्यावरण से संबंधित तथ्यों और जानकारी को लोगों तक पहुंचाया जाता है वही विज्ञान संचार है।

विज्ञान संचार क्या है-

इतनी बात विज्ञान, पर्यावरण एवं इससे संबंधित जानकारी को लेकर की जा चुकी है तो आवश्यक है कि विज्ञान संचार को भी समझ लेना चाहिए।

जब हम संचार के जरिए विज्ञान एवं तकनीक से संबंधित जानकारियां, सूचनाएं एक व्यक्ति से दूसरे व्यक्ति तक पहुंचाते हैं तो वह विज्ञान संचार कहलाता है। विज्ञान संचार हमारे बीच कब से और इसकी अवधारणा कैसे आयी? इसके बारे में कहा जाता है कि विज्ञान संचार भी आदिकाल से है। मानव ने जब आग को खोजा और इससे जुड़ी जानकारी एक दूसरे के बीच बांटी, तो यह भी तो संचार था। आग कैसे उत्पन्न होती है, जब इसकी वैज्ञानिक विधि को एक दूसरे तक पहुंचाया तो यह संचार 'विज्ञान संचार' हो गया। इसी अवधारणा को ध्यान में रखते हुए अन्य जानकारियां भी आपस में दी जाने लगीं। शुरुआत में तो सब संकेतों और मौखिक रूप से चलता था, लेकिन जैसे-जैसे भाषा का विकास होता गया इसका स्वरूप और सुदृढ़ होता गया। अलिखित से लिखित हो गया।

इसका उदाहरण हमें आर्यभट्ट की आर्यभट्टीय व भास्कर की लीलावती में देखने को मिलता है। इन ग्रंथों को देखकर लगता है कि विज्ञान संचार की अवधारणा फलीभूत हुई है। लेकिन इतना अवश्य कहा जा सकता है कि इस तरह का संचार व्यापक न होकर एक क्षेत्र एवं वर्ग विशेष तक ही सीमित रहा। इसकी व्यापकता उतनी नहीं हो पाई जितनी कि होनी चाहिए। धीरे-धीरे विकास के नए सोपान तय करते हुए आज हम सूचना क्रांति के दौर में पहुंच गए हैं, लेकिन विज्ञान से जुड़ी जानकारी हमारे बीच उतनी सहजता के साथ नहीं पहुंच पा रही है। इसकी वजह ज्ञान का संकुचित मार्ग का होना है। प्रयोगशालाओं तक ही ज्ञान सीमित किया जा रहा है। कठिन भाषा और जटिल शब्द इसकी संचार प्रक्रिया और दुरुह बना रहे हैं। आज तमाम साधन और माध्यम सहज और सुलभ हैं। जिनके माध्यम से विज्ञान व तकनीकी से जुड़ी जानकारियां हमारे बीच आसानी से पहुंच सकती हैं। इसके लिए हमें किसी व्यक्ति विशेष पर निर्भर नहीं रहना पड़ेगा। बस इसके हमें स्वयं थोड़ा सा प्रयास करना होगा। प्रिंट, रेडियो, टीवी, इंटरनेट सहित ऐसे अनेक माध्यम हमारे बीच मौजूद हैं, जिनसे हम विज्ञान एवं तकनीकी से जुड़ी जानकारी प्राप्त कर सकते हैं।

विज्ञान की बात यदि हम करें तो इसका पहला प्रमाण हमें उर्दू भाषा में लिखी गई सबसे प्राचीन पुस्तक 'बहरे हिकमत' में देखने को मिलता है। इसका प्रकाशन सन 1798 में हुआ था। इसमें नाप और पैमाइश का वर्णन किया गया था जोकि एक तरह से वैज्ञानिक लेखन था। विज्ञान को आम लोगों तक पहुंचाने और उनमें वैज्ञानिक चेतना विकसित करने का जो पहला प्रयास देश में प्रिंट माध्यम में हमें नजर आता है – वह है विज्ञान परिषद् इलाहाबाद द्वारा प्रकाशित पत्रिका 'विज्ञान' में। इससे पहले ऐसी किसी संस्था या संगठन के बनने का कोई ठोस प्रमाण प्राप्त नहीं होता है जिसका उद्देश्य हिंदी में विज्ञान का प्रचार-प्रसार करना हो। सन 1913 में विज्ञान परिषद् इलाहाबाद स्थापना हुई। विज्ञान का प्रचार-प्रसार करना इसका मुख्य उद्देश्य था जिसको पूरा करने के उद्देश्य से सन 1915 से 'विज्ञान' नामक मासिक पत्रिका की शुरुआत की गई जिसका प्रकाशन आज भी हो रहा है। स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात विज्ञान से संबंधित जानकारियों, सूचनाओं के प्रचार-प्रसार के लिए सरकारी एवं गैर सरकारी स्तर पर प्रयास हुए। इसमें कृषि अनुसंधान परिषद्, नई दिल्ली, वैज्ञानिक एवं औद्योगिक अनुसंधान परिषद्, नई दिल्ली प्रमुख हैं। इन संस्थाओं से दो प्रमुख पत्रिकाओं 'खेती' और 'विज्ञान प्रगति' का प्रकाशन हुआ। 'विज्ञान भारती' पत्रिका का प्रकाशन गोविंद बल्लभ पंत कृषि विश्वविद्यालय, पन्त नगर से किया गया। एकलव्य से प्रत्येक माह 'स्रोत' और 'चक्रमक' नामक दो विज्ञान पत्रिकाओं का प्रकाशन हिंदी में किया जाता है। इसके अलावा रेडियो और टीवी पर भी तरह-तरह के कार्यक्रम प्रसारित किए जाने लगे, जिनमें विज्ञान एवं तकनीकी से संबंधित जानकारियां प्रसारित की जाने लगीं। कृषि दर्शन, टर्निंग प्वाइंट, नैनो की दुनिया, भूमि, कल्याणी, स्वस्थ भारत, खुदबुद खेल विज्ञान के, विज्ञान इस सप्ताह, क्वेश्चन आफ साइंस, बातें राज की, विज्ञान-जवाबों में सवाल, रेडियो सीरियल 'मानव की विकास यात्रा', एटम टू स्टार सहित तमाम प्रोग्राम संस्थाओं द्वारा बनाए गए, जिनका मूल उद्देश्य विज्ञान का प्रचार-प्रसार करना है। इसके साथ ही समाचार पत्रों ने भी विज्ञान एवं पर्यावरण से संबंधित जानकारी प्रदान करने के लिए साप्ताहिक पृष्ठ शुरू किए, लेकिन ज्यादातर प्रकाशनों में तकनीकी से संबंधित जानकारी अधिक दी जाने लगी। प्राथमिकता में पर्यावरण से संबंधित खबरें कम ही रहीं।

शोध के उद्देश्य व महत्व-

- समाचार पत्रों का लोगों में वैज्ञानिक समझ विकसित करने में योगदान
- विज्ञान के प्रति समझ पैदा करने में योगदान
- नवीन व तकनीकी पूर्ण जानकारी प्रदान करने में भूमिका
- पर्यावरण के महत्व के प्रति लोगों को जागरूक करना

निदर्शन का चुनाव व शोध प्रविधि-

अन्तर्वस्तु विश्लेषण के लिए नागपुर से प्रकाशित हिन्दी समाचार पत्रों (दैनिक भास्कर और लोकमत समाचार) के चार माह (अगस्त, सितंबर, अक्टूबर, नवंबर 2014) के प्रकाशित अंकों को शामिल किया गया है। प्रश्नावली भरवाकर पर्यावरण एवं विज्ञान से संबंधित खबरों के प्रकाशन और प्रस्तुतीकरण को लेकर 100 लोगों की राय ली गई।

आंकड़ों का प्रस्तुतीकरण व विश्लेषण-

दोनों ही पत्रों में प्रकाशित विज्ञान एवं पर्यावरण आधारित खबरों के प्रति नजरिया एवं सुझावों को जानने के लिए वर्धा शहर के लोगों से बातचीत की गई। प्रश्नावली में छः वैकल्पिक एवं 4 व्याख्यात्मक प्रश्नों को शामिल किया गया है। जिनका उत्तर परिणाम लिखते समय समग्रता के साथ लिखा गया है।

- आपको अखबार में कैसी खबरें पढ़ना पसंद है ?

राजनीतिक	अपराध	खेल	विज्ञान, पर्यावरण व तकनीकी	विकासपरक	मनोरंजन
22	21	15	16	13	13

परिणाम-

राजनीतिक और अपराध की खबरों के प्रति अभी भी पाठक की गहरी रुचि है। इसका प्रमुख कारण इन खबरों की रचना प्रक्रिया और बेहतर लेखन शैली व स्पष्टता ही है।

- आप पर्यावरण व विज्ञान से जुड़ी खबरें पढ़ना पसंद करते हैं ?

बहुत ज्यादा	बहुत	थोड़ी बहुत	बिल्कुल नहीं
10	17	50	23

परिणाम-

लोग पर्यावरण, विज्ञान और विकासपरक खबरों को पढ़ना चाहते हैं, लेकिन ऐसी खबरों में की नीरस रचना प्रक्रिया उनके रुझान को कम कर देती है। पर्यावरण, विज्ञान व तकनीकी की खबरों के प्रति पाठक का बहुत ज्यादा रुझान तो नहीं है, लेकिन थोड़ी बहुत जानकारी सभी लेना चाहते हैं।

- विज्ञान व पर्यावरण की खबरों के प्रति आपकी उदासीनता का कारण क्या है ?

रोचकता न होना	उबाऊ खबरें	सिर्फ जानकारी मात्र देना	कठिन शब्दावली
46	7	32	15

परिणाम-

पाठकों का यही कहना है कि विज्ञान, पर्यावरण व तकनीकी से संबंधित खबरें आती तो हैं, लेकिन कम। जब भी इस तरह की खबरें प्रकाशित होती हैं, तो उनमें रोचकता का अभाव होता है। कठिन और तकनीकीपूर्ण भाषा शैली भी उसकी पठनीयता को कम कर देती है।

- क्या विज्ञान, पर्यावरण व तकनीकी से संबंधित दी जानी चाहिए ?

हां	अधिक से अधिक	कभी-कभी
48	38	14

परिणाम-

पर्यावरण, तकनीक और विज्ञान की जानकारी अधिक से अधिक दी जानी चाहिए. इन खबरों के बारे में विस्तार से बताया जाए तो लोगों को ठीक से समझ में आएगा और खबरों की पठनीयता भी बढ़ेगी.

- पर्यावरण, विज्ञान व तकनीक से संबंधित खबरों का प्रस्तुतीकरण कैसा होना चाहिए ?

रोचक जानकारी परक	व सरल और स्पष्ट	समझ पूर्ण	चित्रमय
10	50	17	23

परिणाम-

विज्ञान व तकनीक से संबंधित जानकारी और खबरें अधिक से अधिक जब प्रकाश में आएंगी तो लोगों का रुझान बढ़ेगा और और विज्ञान की जानकारी अधिक से अधिक दी जानी चाहिए. खबरों में रोचकता हो, शब्द सरल और स्पष्ट हों. जहां जरूरत हो वहां पर समझाने के लिए चित्रों का भी प्रयोग किया जाना चाहिए.

- पर्यावरण, विज्ञान व तकनीक की खबरें आपके अंदर वैज्ञानिक समझ विकसित करती हैं ?

हां	नहीं
64	36

परिणाम-

पाठकों से जब यह राय ली गई तो उन्होंने यही कहा कि ऐसी खबरें और जानकारियां उनके अन्दर वैज्ञानिक समझ और वैज्ञानिक दृष्टिकोण को विकसित करती हैं एवं अंधविश्वास में कमी आती है.

निष्कर्ष-

इसके जरिए जो निष्कर्ष निकलकर आ रहे हैं, वे यही बताते हैं कि बेहतर रचना प्रक्रिया और जानकारीपरक प्रवृत्ति के साथ यदि खबरें प्रकाशित की जाएं तो ऐसी खबरों की पठनीयता भी बढ़ेगी और लोगों की जिज्ञासा में भी वृद्धि होगी। खबरों के प्रकाशन को लेकर संपादक, रिपोर्टर और प्रबंधन को भी इस ओर ध्यान देना चाहिए.

सुझाव-

- पर्यावरण, विज्ञान व तकनीक से संबंधित खबरों के प्रकाशन के लिए ऐसे नए शब्द तैयार किए जाएं जो संबंधित तथ्य और बात को सहजता से कहने का सामर्थ्य रखते हो.
- शब्दावली को स्पष्ट लिखा जाए, जरूरत हो तो समझाया जाए, उपयुक्त हो तो चित्र व आरेख का भी इस्तेमाल किया जाए.
- पर्यावरण की जीवन में उपयोगिता, बेहतर स्वास्थ्य के लिए इसका महत्व, इससे संबंधित जानकारी भी जानकारी पत्रों में प्राथमिकता के साथ प्रकाशित की जाए. सिर्फ कुछ दिवसों पर ही नहीं अपितु प्रमुखता के साथ पत्र में ऐसी खबरों और जानकारियों को दिया जाना चाहिए।
- पत्रों में प्रतिदिन इस तरह की खबरों को प्रकाशित किया जाए. अभी कुछ ही पत्रों में इस तरह की खबरों को लेकर नियमितता नजर आती है. अभी बहुत काम किया जाना बाकी है.

આત્મકથાના લક્ષણો

- આશા આર.પટેલ

(૧) નિખાલસતા:

આત્મકથાકાર અનુભૂતિ પછી અભિવ્યક્તિ સાધે છે ત્યારે એ સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન એક અતિ-આવશ્યક ગુણની અપેક્ષા આત્મકથાકાર પાસે વાચક રાખતો હોય છે, એનો ઉલ્લેખ એની આકૃતિ વિશે વિચારીએ પહેલાં આપણે કરી લેવો જોઈએ. વાચક એની પાસેથી પ્રામાણિકતા અને અસંગિધ સત્ય ભાષી પણાની અપેક્ષા રાખે છે. અને આ અપેક્ષા આત્મકથાકાર માત્ર નિખાલસ બનીને જ સંતોષી શકતો હોય છે. નિખાલસ માનવી દ્વારા જ સત્યની અભિવ્યક્તિ શક્ય છે. એની ઓળખ ઈતરજનો ને એના નિખાલસ બયામ દ્વારા જ થાય છે. અહીં, નિખાલસતાનો આવો મહિમા છે, છતાં એક વાત ખાસ લક્ષમાં લેવાવી જોઈએ કે નિખાલસ માનવી દ્વારા સત્યની અભિવ્યક્તિ શક્ય બને છે.

એક વાત ખાસ લક્ષમાં લેવી જોઈએ કે નિખાલસતાનો આવો મહિમા છે. નિખાલસ માનવી સત્ય જ કહેતો હોય છે. તેવું નથી હોતું. સત્યનું ઉદ્ઘાટન નિખાલસતા વિના શક્ય નથી જ, પણ માનવી નિખાલસ હોય એથી તે સત્ય વક્તા છે એમ ધારી લેવાની ભૂલ પણ ન થવી જોઈએ. આને સ્પષ્ટ કરવા, આગળ આપેલું ઉદાહરણ ફરીથી લઉં છું ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ સૌના મનમાં એક ખ્યાલ ઊભો કરે છે કે ગાંધીજી વિદ્યાર્થી તરીકે સ્કોલર હતા નહિ. તેઓ એક સરેરાશ વિદ્યાર્થી જ માનતા. પરંતુ ગાંધીજીના અક્ષરદેહ અંગે દસ્તાવેજો તપાસતાં, શૈશવનાંએ પ્રગતિ પત્રકો જોતા તો એમની ‘આત્મકથા’ માંથી ઊઠતી આ છાપ ખોટી કરે છે. અહીં, ગાંધીજીનું બયાન અસત્ય ગણાય ? પોતાની મહત્તા દર્શાવવામાં ગાંધીજી શું નિખાલસ નથી ? આનો ખુલાસો, જો કે, આપણે આપી શકીએ છીએ. આત્મકથા લેખન— સમયની ગાંધીજીની પોતાના બાળપણના અભ્યાસ વિશેની આ અસમજ હતી એટલી એની સત્યતા છે.

(૨) અપૂર્ણતા :

બાળકનો જન્મ થતાં માતા સાથે જોડાયેલી નાળ કપાઈ જાય છે અને એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધારણ કરે છે, તેવું કલાના જન્મનું છે. વાસ્તવની સામગ્રી ક લાદેલ ધારણ કરતાં સર્જક એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું થાય છે. આત્મકથા ‘હું’ ની કથા છે. એકવાર નિરૂપાયા પછી તે કપાઈને ભાગ્યાધીન થતી નથી. તેનું નિરૂપણ એક જ વખતે થતાં, હંમેશ માટે પર્યાપ્ત બનતું નથી. સમય જળના વહેવા સાથે એક વખત કરેલું આત્મરેખાકંન ભૂંસાઈ જાય છે. આ અર્થમાં તે અપૂર્ણ છે જ. એટલું જ નહિ, એકવાર એ જે પ્રકારે અભિવ્યક્તિ થાય છે ત્યાં પણ એ અપૂર્ણ છે. જીવન ચરિત્રના સ્વરૂપથી આત્મકથાનું સ્વરૂપ આથી જુદું પડે છે. આત્મકથા એના સર્જકની સ્મૃતિના આરંભકાળથી શરૂ થાય છે. અને એના રચનાકાળે સમાપ્ત થાય છે. તે ઈચ્છે તો પણ તે અશેષ નિરૂપણ કરી શકે તેમ નથી.

(૩) શૈલી :

આત્મકથા ને કલાત્મક સ્વરૂપ આપવામાં શૈલીનો મહત્વનો ફાળો છે. આત્મકથા ને વાસ્તવની મર્યાદા છે. વાસ્તવમાં આત્મકથાકાર કશો ફેરફાર કરી શકતો નથી. અને તોયે સાહિત્યનું સ્વરૂપ બનવાની તે ક્ષમતા ધરાવે છે. એ કેવી રીતે ? આ પ્રશ્ન સહેજે ઉપસ્થિત થાય છે. સાહિત્ય એટલે શબ્દની કળા. અન્ય કોઈપણ સ્વરૂપ કરતાં સર્જક અહીં શબ્દના આ માધ્યમનો પૂરેપૂરો કસ કાઢી શકે છે. આ સ્વરૂપ, આથી જ, અનેક શક્યતાઓ અને વિવિધતાઓથી સભર છે. શબ્દના માધ્યમ દ્વારા આત્મકથા પોતાનું હૃદયગત વ્યક્ત કરે છે. ત્યારે એની અભિવ્યક્તિ અનેરો કલા દેહ ધારણ કરે છે ક્યારેક તે કાવ્ય દ્વારા પોતાની ઉર્મિઓને વહાવે છે. તો ક્યારેક નાવલકથા જેવી રસપ્રદ રજૂઆત પણ જોવા મળે છે. ક્યારેક એક જ કૃતિમાં અન્ય સ્વરૂપોનાં તત્વો એકી સાથે જોવા મળે છે. અમૃતાપ્રીતમ ‘રસીદી ટિકટ’ માં ડાયરી, પત્રો, કાવ્યો અને ટૂંકીવાર્તા નો સુંદર

વિવિધતા રહેવાની, કથનાત્મક, નાટ્યાત્મક, વર્ણનાત્મક, વાર્તાલાપયુક્ત એમ વિવિધ શૈલીઓ આત્મકથામાં જોવા મળે છે. આત્મકથાકારના અનુભવ વિશ્વના અને અભિવ્યક્તિ સામર્થ્યના પ્રમાણમાં તેની નિરૂપણ પદ્ધતિમાં વૈવિધ્ય દેખાતું હોય છે.

(૪) જીવનની પુનર્નિર્મિત :-

આત્મકથા વિશે રોય પાસ્કર ની વ્યાખ્યા ચરિ તાર્થ થાય છે કેમકે જીવનની પુનર્નિર્મિત બને છે. જીવન દેખીતી રીતે તો અનેક અસંખ્યબદ્ધ વિગતોથી ભરેલું હોય છે, એટલું જ નહિ, જીવન તો વહે જ જાય છે. વહી ગયેલા જીવનને આત્મકથાકાર સમયના અનિરુદ્ધ પ્રવાહ પર સંત્રિત કરે છે, અવલોકે છે, પરોક્ષે છે અને આ રીતે વીતેલા સમયની ઘટનાઓના મર્મને આંતરબાહ્ય પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં એ ઘટનાઓનું દ્રાવણ થાય છે અને એક અખંડ અનુભૂતિરૂપે તેના રચયિતાના સંવિદમાં આવિષ્કૃત થાય છે.

(૫) પુનર્વિચારણા થકી પુનર્નિર્મિત :-

આત્મકથામાં અતીતને આકાર આપવામાં આવે છે આત્મકથા જીવન પર એક તરફ લાદે છે. અને તેમાંથી સુસંગત કથાનું નિર્માણ કરે છે. જીવનના કેટલાક તબક્કાઓ સ્થાપીને તેઓ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે. આમાંથી સ્વ અને બાહ્ય દુનિયા વચ્ચે સંબંધ-અસંબંધની એક સુસંગતતાનું નિર્માણ થાય છે. આવી સુસંગતતા આત્મકથાકારે લીધેલા કોઈ ચોક્કસ દષ્ટિ બિંદુનો નિર્દેશ કરે છે. આમ, આત્મકથાકાર જ્યારે અતીતને ઘાટ આપે છે ત્યારે ઓમાં ‘ આજની ક્ષણને પામી શકાય છે. આ ક્ષણ એવી છે કે જ્યાંથી તે પોતાના સમગ્ર જીવનને અવલોકે છે, જ્યાંથી તે પોતાના જીવનને અખિલાઈમાં જોઈ શકે છે. અતીતમાં જીવાનેવિવશ કરનારી આ જ ક્ષણ હોય છે. આ ક્ષણે તે સ્મૃતિનું તીવ્ર દબાણ અનુભવતો હોય છે તેણે રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક હોદ્દો પ્રાપ્ત કર્યો હોય, કોઈપણ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય, અથવા તો નવું જીવન દર્શન પામ્યો હોય – આ ક્ષણ એની અભિવ્યક્તિને એકતા આપે છે. આ જે કારણ-સર એના આલેખનમાં એની આજની ક્ષણનો પ્રભાવ વ્યાપક પણે જોવા મળે છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’ માં ગાંધીજી પોતાના વિલાયતમાંના જીવનનું આલેખન કરે છે ત્યારે એમના એ સમયના જીવનનું વાસ્તવિક આલેખન તો તો છે જ, પણ એ જીવનના અર્થઘટનને સત્યના અનેકવિધ આલેખાર્વને સમજેલા, રચનાકાળના ગાંધીજી પોતાની શબ્દ પસંદગીમાં વ્યક્ત કરે છે. આ આલેખનમાં એમનો સારા દેખાવાનો મોહ અને તત્કાલીન સમાજમાં પોતાનો ‘રેલો’ પડે એ આકાંક્ષા વ્યક્ત થયાં છે પરંતુ ‘..... સાંજનો પોશાક દસ પાઉંડમાં દીવાસળી મૂકી કારાવ્ય’^{૨૬} / ‘ત્રણ પાઉંડ વાયોલિન ખરીદવામાં હોમયા’^{૨૭} આ બેલ સાહેબે મારા કાનમાં ઘંટ વગાડ્યો.’^{૨૮} જેવી આ અભિવ્યક્તિ આજના ગાંધીજી ને દર્શાવે છે.

જીવનમાં અર્થઘટનને કારણે જ આત્મકથા ને કેવળ તવારીખ કહી શકાય નહિ: જીવનનો શુષ્ક વૃત્તાંત બનાવામાંથી તે ઊગરી જાય છે. એ.એમ.કલાર્ડના શબ્દોમાં કહીએ તો, આત્મકથા ‘Philosophic history’^{૨૯} વ્યક્તિના જીવનમાં ઘટના ઘટે છે ત્યારે કશો અર્થ હોતો નથી. સમગ્ર જીવનના સંદર્ભે જ તે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મકથાનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે તેમ, વુદ્ધાવસ્થામાં લખાયેલી આત્મકથાઓ જ શ્રેષ્ઠ નીવડી છે એવું નથી, તો ત્રીસી-ચાલીસીમાં લખાયેલી આત્મકથા હંમેશાં સારી હોય છે. તેવું પણ નથી. સેલિની એ પોતે અઢાવન મે વર્ષે આત્મકથા લખી હતી, રૂસો સતાવન મે વર્ષે તો ગાંધીજીએ પચાસ મે વર્ષે લખી હતી. ઓબ્રેમેનને, પષ્ટિબ્રાતા અને રોબર્ટ ગ્રેવ્સ જેવા એ ત્રીસી-ચાલીસીમાં લખી છે. મણિ લાલે અઢવીસ મે વર્ષે લખવાની શરૂ કરી હતી. આ સર્વ ઉદાહરણ કોઈ ચોક્કસ સમયનો નિર્દેશ કરતાં નથી. ખબર અંગે એક ઉપયોગી સૂચન કરી જાય છે. તેના મત પ્રમાણે, આત્મકથાકારે પોતાના વર્તમાનથી ભૂતકાળ જુદો પડે, જ્યાંથી એ ખાસ દષ્ટિકોણથી પુનઃવિચારણાકરે તે સમય આત્મકથા લેખન માટે યોગ્ય ગણાય. ગાંધીજીની આત્મકથા તેમના જીવનના વ્યાપક ફલકને મુકાબલે અતિટૂંકી છે, પણ ગરવી છે જેઓએ જીવનમાંથી કશુંક મેળવ્યું છે તેવી વ્યક્તિઓ ની આત્મકથા સારી નીવડે છે. લેખક આત્મકથા અતીતને ઘાટ આપવામાં અર્થઘટનની સહાય લે છે. આથી, આત્મકથા એટલે પુનર્નિર્મિત રચના મનાય છે.

(૬) તથ્ય પસંદગી

આત્મકથા કાર જ્યારે અર્થસભર દષ્ટિ બિંદુનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે તથ્ય પસંદગીનો પ્રશ્ન એને સરળ બની જાય છે. ‘તથ્ય’ એ તો આત્મકથાનો પાયો છે. જીવનનો અનંત સંકુલતામાંથી આત્મકથાકાર હકીકતોને પસંદ કરીને જુદી તારવે છે. આ હકીકતોમાં કઈપણ –વધુ ભાર આપવો. કઈને ઓછા મહત્વની ગણવી તે પણ નક્કી કરે છે. પોતાના વ્યક્તિત્વના આર્વિભાવ માટે જીવનમાં બનતી અનેકવિધ ઘટનાઓ, વળાંકો અને પ્રસંગોમાંથી પ્રસ્તુત નિરૂપણમાં શું ઉપકારક નીવડશે, શું અપકારક નીવડશે, તે વિચારી લે છે. સુરેખ સંયોજનો આધાર વસ્તુ વરણીમાં છે. આત્મકથામાં આલેખાયેલા કોઈપણ અનુભૂતિ તેની અનિવાર્યતાની પ્રતિતિ કરાવતી હોવી જોઈએ. કૃતિની સમગ્રતામાં તેનું કાર્ય સંતપ્ત નીવડવું જોઈએ, આત્મકથાનું આ લક્ષણ આત્મકથાકાર પાસે હેયોપાદેયની જાણકારીની અપેક્ષા રાખે છે. પોતાને ગમતી હકીકતોને નિરૂપવાનનો મોહ તેણે ત્યજવો પડે છે.

(૭) સુડિલષ્ટતા :-

ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ જોતા, આપણું જીવન અનેક અસંબંધ વિગતોથી ભરેલું લાગે છે. આત્મકથાકાર આવા જીવનની પુનરચના કરે છે ત્યારે એ પોતાના જીવનને અખંડપણે પામવા માટે, અતીતનાં દ્વાર ખોલીને પોતાના પર દષ્ટિ કેન્દ્રિત કરે છે. એની નજર એના આજના ઉપર સ્થિર થાય છે. પોતે આજે જે છે તે કઈ રીતે બન્યો. ક્યાં ક્યાં પરિબળો એ એમાં ભાગ ભજવ્યો એ તેની મુખ્ય શોધી બની રહે છે. ભૌતિક હકીકત પરનો કાબૂ ગુમાવ્યા વિના વાસ્તવિકતાનું અનુભવ સિદ્ધ ચિંતન તીવ્રતાની ક્ષણોને એક સર્વતોમુખી દષ્ટિકોણ આપે છે. આ ઉચ્ચતાને પામેલી સભાનતા તેનો કથાનો આકાર આપવા માટે જ્યારે તેમાં ફરીથી આવે છે. એટલે કે તે અતીતને માટે શોધન મદદ રૂપ બને છે. બહિર્ગત અનુભવ અને આંતરિક વિકાસ વચ્ચે એક પ્રકારની સંવાદિતા આવી મળે છે. અને દુઃખદાયક કે સુખ દાયક અનુભવ અહીં વ્યક્તિત્વના સત્ત્વ – (ગ્બલ્દ્ય) માં રૂપાંતરિત થાય છે.

(૮) વર્તમાન અને અતીત નો પારસ્પરિક પ્રભાવ :-

આત્મકથાકાર આજની ક્ષણ (રચનાકાળ) પર ઊભો રહીને, પોતાના જીવનને અખિલાઈમાં પામે છે. તેની ‘આજ’ ની ક્ષણ એ શું છે ? પોતાના જન્મથી માંડીને આજ પર્યંત તેનો ‘સ્વ’ બાહ્ય જગત સાથેના અનેક ઘાત-સંઘાતોમાંથી પસાર થઈને તે ‘આજ’ નું પોતાનું રૂપ પામ્યો છે. આમ, આત્મકથાકાર ની રચનાક્ષણ – ‘આજ’ તેના અતીતના પ્રભાવથી યુક્ત હોય છે. આત્મકથાકાર આત્મકથા લખે છે ત્યારે તેના અતીતના આલેખનમાં તેના વર્તમાન નો પ્રભાવ અનાયાસે પડતો હોય છે. તેણે લીધેલા દષ્ટિબિંદુમાં તેની તથ્ય પસંદગીમાં તેનો વર્તમાન દષ્ટિ ગોચર થાય છે.

(૯) ઐતહાસિક સુસંગતતા :-

આત્મકથામાં વર્તમાન અને અતીત જે રીતે એકબીજા પર પ્રભાવ પાડે છે એ રીતે જોતા, આપણે કહી શકીએ કે, આત્મકથાનો આરંભ અંતમાં હોય છે.

આત્મકથામાં ઓના આરંભ અને અંત વચ્ચે એક પ્રકારની સુસંગતતા જોવા મળે છે. આ ઐતહાસિક સુસંગતતા છે. જન્મથી આ જ પર્યંતના અનુભવોની શ્રેણીના આલેખનથી આત્મકથાકારના વ્યક્તિત્વ ને પામી શકાતું હોય તો જ એ આત્મકથા કહેવાય, પ્રવાસનું આલેખન લેખકના વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરે છે, પણ એ વ્યક્તિત્વનો એક અંશ હોય છે. અર્થાત્ ત્યાં વ્યક્તિત્વને એની સમગ્રતામાં પામી શકાતું નથી. મુનશીની ‘મારી બિન જવાબદાર કહાણી’ અને એમની આત્મકથાત્રયી જોતા આભેદ સ્પષ્ટ થશે. જીવનના અમુક જ તબક્કાના અનુભવોના આલેખનને પણ આત્મકથા કહી શકાશે નહિ. ‘ઓતરાતી દિવાલો’ કે ‘યરવડાના અનુભવો’ એ માત્ર જેલ જીવનના અનુભવોનું આલેખન છે. અહીં પણ વ્યક્તિત્વને સમગ્રતામાં પામી શકાતું નથી. ‘સકકરબાજમાં આઠ વર્ષ’ માં ઍન્જનિયર તરીકેના આઠ વર્ષના અનુભવોનો જ અહેવાલ હોવાથી એને પણ આત્મકથા કહી શકાશે નહિં. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ‘સમુ રચવય ચર્યા માં માત્ર બે પૃષ્ઠોમાં પોતાના બાવીસ વર્ષ પર્યંત જીવનની કથા આપી છે. આત્મકથા આવો સાર નથી. આત્મકથાને સમગ્રતાની અપેક્ષા છે. સારની નહિ. આ સમગ્રતા ઐતહાસિક સુસંગતતામાંથી પામી શકાય છે. આત્મકથામાં આવતી પ્રત્યેક હકીકત

પ્રક્રિયાના એક ભાગરૂપે આવે છે. ત્યારે હકીકતનું હકીકત લેખે મહત્વ રહેતું નથી. ‘સ્વ’ના આવિર્ભાવમાં ખપ જોગી હોય તેટલી જ હકીકતો ને તે પસંદ કરે છે.

આત્મકથાના સંદર્ભે જે કહેવાયું છે તે આ અર્થમાં આત્મકથાકારની અંતરનિષ્ઠા જો પ્રત્યેક સ્તર અને પ્રત્યેક ભૂમિકા ઉપર એકાગ્ર અને એકનિષ્ઠ બનીને કામ કરતી હોય તો સુગ્રથિતતા અને સંવાદિતા સહજ બનીને આવે છે અને ત્યારે જ એના વ્યક્તિત્વને સમગ્રતામાં પામી શકે છે.

(૧૦) હકીકતો કે અનુભવો :-

આત્મકથા એ હકીકતોનો કોરો અહેવાલ નથી. આત્મકથાકારના જીવન સાથે બંધાયેલી એ હકીકતો આત્મકથાકારને આંતરબાહ્ય સ્પર્શે અને તેના જીવનના હૂસ-વિકાસમાં કારણ ભૂત બને ત્યારે એ હકીકતો તરીકેનું પોતાનું અસ્તિત્વ ઓગાળી દઈને આત્મકથાકારનો જીવંત અનુભૂતિ પદાર્થ થઈ જાય છે. —કપૂર બળે અને તેનું ઉન્નયન થઈ જાય તેમ ! આવી હકીકતો જ કશોક મહિમા તેના ગૂઢતમાં લઈને આવે છે અને તેથી તે રૂપે તેનો આત્મકથામાં મહત્વની બની રહે છે.

આત્મકથામાં હકીકતો ફળતી હોય છે ને નવાં નવાંરૂપ ધરતી હોય છે. આત્મકથાકારના જીવન સાથે ત્યારે જ એ તત્સમ થઈ એમ કહેવાય.

આત્મકથામાં આલેખાતા અનુભવોમાં વિવિધ અર્થો અને અર્થ ઝગાયાઓ સમાયાં છે. અનુભવના તત્કાલીન અને પશ્ચાદ્ગામી અર્થો વચ્ચે આત્મકથાકારે સમતુલા ઊભી કરવી જોઈએ. અનુભવ થાય છે ત્યારે એ કશોક અર્થ ધરાવે છે, તો ક્યારેક સમગ્ર જીવનના સંદર્ભે જ તપાસતાં તેમા અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ‘સત્યના પ્રયોગો’ માં ‘ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત’ નો પ્રસંગ ગાંધીજી એ આલેખ્યો છે તેમાં બને અર્થો વચ્ચેની સમતુલા જોવા મળે છે. ચોરીની કબૂલાત કરતી ચિઠ્ઠી વાંચીને રડતા પિતાનું ચિત્ર ગાંધીજી આપે છે અને કહે છે: ‘એ મોતી બિંદુ ના પ્રેમબાણે મને વીધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. એ પ્રેમ તો જેણે અનુભવવ્યો હોય તેજ જાણે રામબાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે. મારે સારું આ અહિંસાનો પદાર્થ પાઠ હતો. તે વેળા તો મેં એમાં પિતા પ્રેમ ઉપરાંત બીજું ન જોયું, પણ આજે હું એને શુદ્ધ અહિંસાને નામે ઓળખી શકું છું આવી અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કોને અલિપ્ત રાખે ? એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.’^{૩૦}

અહીં ‘મોતી બિંદુ’ ‘પ્રેમબાણ’ અને ‘વીધ્યો’ જેવા શબ્દોનો વિનિયોગ તત્કાલીન પશ્ચાતાય ના અર્થન ને પ્રકટ કરે છે. અહિંસાના પદાર્થ પાઠની વાત તારવે છે. એ એનો દુરગામી અર્થ છે. વળી, આત્મકથાલેખન નો હેતુ, ‘ જે એક ને સારુ શક્ય તે બધાને સારુ શક્ય’ હોવાથી, તેમાથી બીજા પ્રયોગોને કરનારાઓને સારુ સામગ્રી મળે તે હોવાથી, આત્મકથાકાર આ પ્રસંગ પરથી અહિંસાની આમાપ શક્તિ પ્રતિ નિર્દેશ કરે છે.

આમ, આત્મકથામાં પ્રત્યેક અનુભવ એક કેન્દ્ર હોય છે. આત્મકથામાં આવા અનુભવોનો આલેખ હોય છે. આ આલેખ કલ્પના—કાલ્પનિક રેખા છે. વાસ્તવમાં તો અનુભવોની આ ગતિવિધિ—?:—ભ?ભદ્રત નાં વિવિધ આંદોલનો હોય છે. જે સીધી દિશામાં પ્રયાણ કરતાં નથી. આથી, આત્મકથાકારે અનુભવની પ્રકૃતિને સમુચિતપણે આલેખવી પડે છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં ગાંધીજીનો આત્મકથા લેખનનો હેતુ જોતા, એ અહિંસા શક્તિનો મહિમા ગાય છે તે નિર્વાહ્ય બને છે પણ—, દરેક આત્મકથામાં તેવું ન પણ બને. ‘to be’ માંથી ‘becoming’ ની પ્રક્રિયા સહજ સ્ફૂટ બનવી જોઈએ. આત્મકથાકાર જો દરેક અનુભવ પર વિવેચન કરતો રહે તો કૃતિની કલાને હાનિ પહોંચે છે અને આત્મકથા ગૃહિત જીવન દર્શનનું પાઠ્ય પુસ્તક બની બેસે છે.

(૧૧) વ્યક્તિત્વનો આવિષ્કાર :-

આત્મકથા આખરે તો તેના રચયિતા વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવનારી કૃતિ હોવાથી, તેનો કેન્દ્રસ્થ ગુણ તેના લેખકના વ્યક્તિત્વનો આવિષ્કાર જ હોવો જોઈએ. જો વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ સમર્થ હોય, પણ તે પોતાનો જીવનકથાને ઘાટ આપવામાં નાકા મિયાબ નીવડે તો કૃતિ નિષ્ફળ જાય છે. બીજી તરફ, સમર્થ વ્યક્તિત્વને અભાવે પણ કૃતિને નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે એ જ આત્મકથા શ્રેષ્ઠ છે જ્યાં જેમાં આત્મકથાકારે

શરમ-સંકોચનો પડદો ઉપાડી દીધો છે. ચહેરા પરનો બુરખો હટાવી દીધો છે અને પોતે જેવો છે તેવો તે આપણી સામે અનાવૃત્ત થાય છે. આત્મકથાકારના સ્પિરિટની — આત્માની ઓળખ થાય છે, તેના જીવનના આગળ વધેલા ચાલકબળોનો બોધ થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આત્મકથા સત્યકથા છે એ આપણે જોઈ ગયાં છીએ, પરંતુ આત્મકથા શું પ્રગટ કરે છે: વ્યક્તિત્વ કે સત્ય. ? બંને પરસ્પર વિરોધી છે ? અભિવ્યક્તિમાં સત્ય કેવી રીતે પ્રકટ થાય છે તે જાણવું આવશ્યક બને છે.

(૧૨) સત્ય-અભિવ્યક્તિમાં :

આત્મકથાકારે આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ કરનાર તેની અભિવ્યક્તિ જ છે. નર્મદ, ગાંધીજી, ચં.ચી. મહેતાની આત્મકથામાં ક્યાં, કેટલું, કેવું સત્ય છે તેની ચર્ચા થઈ શકે ખરી, એની અભિવ્યક્તિ-વિશેષતા જ એના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવી આપે છે અને એના સત્યને પ્રકટ કરી આપે છે. આત્મકથા પ્રાયઃ એના રચયિતાના સમયની એની વિશેષની માહિતી માટે લખાણ છે અને વંચાય છે, આમ છતાં, આત્મકથા કેવળ ઐતહાસિક સત્ય કે મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય આપતી નથી.

સારી આત્મકથામાં તો આ પુરાવોઓ ચકાસવા જવાની જરૂર નથી. સચ્ચાઈનો આ ગુણ તેની કૃતિમાંથી જ પ્રકટ થાય છે. એમાં રહેલી ભૂલને શોધી શકાય છે. મિથ્યાભિમાની કે વ્યક્તિત્વની ક્ષુદ્રતા એની જાતે જ પરખાય છે. જીવનનો બાહ્ય તબક્કો ખૂબ જ સૂક્ષ્મ રીતે એના ચારિત્ર્યની સાથે સુસંગત હોય છે. વળી, પોતાની જાતનું સુસંગત પણે ખોટું નિરૂપણ કરવું સરળ હોતું નથી. આવો પ્રયાસ થતાં પાત્રની ખંડિતતા ક્યાંક ને ક્યાંક તૂટી જતી હોય છે. વિચક્ષણ મિથ્યાભાષી પણ તેના વ્યક્તિત્વ સંબંધે આપણને છેતરી શકતો હોય એ શક્ય નથી.

આત્મકથાનું સત્ય લેખકના અને તેના પોતાના વ્યક્તિત્વના અખંડ પ્રભાવમાંથી પ્રભવે છે. તેનાં પોતાના અને દુનિયામાંના અનંત સ્વરૂપો તેની આજુબાજુ હોય છે તેમાંથી તેની આકૃતિનું નિર્માણ થાય છે. આત્મકથામાં જે જીવનનું નિરૂપણ થાય છે તે એક પ્રક્રિયા બનતી હોય તેવી રીતે નિરૂપાય છે. એ જીવનના સાહસનું માત્ર નિરૂપણ નથી, આત્મકથા લેખન પોતે જ એક સાહસ બની જાય છે. તેમાં એક પ્રકારની શોધ છે. શોધની આ સમજ જો ન હોયતો જીવન વિકૃત બને છે. જીવન હંમેશા અજ્ઞાત તરફની મુસાફરી છે. માનવી જ્યારે આત્મકથા લખે છે ત્યારે એ કાર્ય પણ માનવી જે છે તે રહીને કાર્ય કરે છે.

આમ, આત્મકથામાં અભિવ્યક્તિ રીતિ અર્થાત્ નિરૂપણને આપેલો ઘાટ અગત્યનાં બને છે. આંતરબાહ્ય જીવનનું તે અર્થઘટન કરે છે. આત્મકથા લખતાં પહેલાં આત્મકથાકાર કશીક વિસંવાદિતાનો અનુભવ કરે છે, જે લખ્યા બાદ સંવાદિતા પ્રાપ્ત કરે છે. જીવનમાં જે બધું વિખરાયેલું હતું તે ગોઠવતાં પોતાને તે વિશેષપણે ઓળખતો બને છે. આત્મકથા લખે છે ત્યારે ઘણીવાર માણસ પોતે બદલાયો હોય તેવું અનુભવે છે. તેનું કારણ આ છે. તેના લખાણમાં તે છે તેવો નહિં, પણ હોવો જોઈએ તેવો ક્યારેક લાગે છે. માનવ વિશેનું સત્ય વિજ્ઞાન ને આધારે ક્યારેય પામી શકાતું નથી.

આત્મકથાકાર સંનિષ્ઠાથી પોતાના અંતરતમમાં પ્રવેશ્યો હોય અને પોતાના અંતરાત્માને ઓળખી ચૂક્યો હોય ત્યારે જ તે આ સામનો પામી શકે દરેક આત્મકથામાં દેખાતું નથી. પણ સારી કહેવાતી દરેક આત્મકથામાં આત્મકથાકાર, જે પોતાના જીવનના, વ્યક્તિના-વ્યક્તિત્વના ચાલક બળથી અગાઉ અજાણ હતો તે આત્મકથા લખ્યા બાદ એને ઓળખતો બને છે. તેની ‘હું’ ની ઓળખ, ‘હું’ નાં ઘડતર બળો, તેના આંતરિક વ્યક્તિત્વની ઓળખ અર્થાત્ પોતાના સાચા સ્વરૂપ ની પિછાણ બીજું કોઈપણ સાહિત્ય સ્વરૂપ આપતું નથી. માત્ર આત્મકથા જ તે આપે છે.

આત્મકથાને વ્યાખ્યાત્મક રીતે બાંધવામાં પ્રયત્નમાંથી ઉદ્ભવેલાં આત્મકથાનાં અનુભૂતિગત અને અભિવ્યક્તિગત લક્ષણોનો આપણે સવિસ્તર ચર્ચા અને એ સહુને આધારે એક વાત સ્પષ્ટ થઈ કે, આજ સુધી આત્મકથાનાં જે કંઈ ઉદાહરણો આપણને પ્રાપ્ત છે એના આધારે આ લક્ષણો ચોક્કસ કર્યા છે. આ લક્ષણો આજ સુધી પ્રાપ્ત આત્મકથાઓનાં ઉદાહરણોને આધારે છે, એ એની મર્યાદા સ્વીકારવી જ રહી.

પાદટીપ :

- (૧) પંડ્યા, નવલરા 'નવલગ્રંથાવલિ' પૃષ્ઠ: ૨૬૧
(૨) 'The oxford english Dictionaty' —:ઈંઈ .૨૫૭૩
(૩) વ્યાસ, સતીશ 'આત્મકથા' દ્વિતય આવૃત્તિ: ૨૦૦૫, પૃષ્ઠ:૪
(૪) 'Encyclo Paedia Britanica', (૧૯૭૦) —:ઈંઈ× .ઈં ૮૫૪ થી ૮૫૫
(૫) Shipley Joseph Tp (ed') 'Dictionary of world literature', (૧૯૭૦) P. ૨૩
(૬) ANNa xait Aa'uink ih.id Ka JalvnI prk saihTYa', પૃષ્ઠ :૧૩૧
(૭) ઠાકર, ધીરુભાઈ: 'રસ અને રુચિ', પૃષ્ઠ: ૧૦૫
(૮) ભટ્ટ, પ્રેમ શંકર 'આયમન', પૃષ્ઠ: ૧૮૭
(૯) દવે, ઈન્દ્રવદન, 'ઉપાસના', પૃષ્ઠ: ૧૪૨-૧૪૩
(૧૦) ઝવેરી, રસીકલાલ 'દિલની વાતો ભાગ-૧' પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ : ૬
(૧૧) નર્મદ, 'મારી હકીકત', પૃષ્ઠ: ૨
(૧૨) ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ 'સત્યના પ્રયોગો', પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ :૭
(૧૩) સાવરકર, વિનાયક 'મારી જનમટીપ' પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ :૧૧
(૧૪) ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ 'સત્યના પ્રયોગો' પૃષ્ઠ : ૪,૫
(૧૫) ભાયાણી, હરિવલ્લભ, 'રશ્મિ', અંક ૧૬-૧૭
(૧૬) —એજન—
(૧૭) ગાંધી, મોહનદાસ, 'સત્યના પ્રયોગો' પૃષ્ઠ : ૨૮
(૧૮) ગાંધી, મોહનદાસ, 'સત્યના પ્રયોગો' પૃ: ૭
(૧૯) દવે, નર્મદ 'મારી હકીકત'. પૃષ્ઠ :૨
(૨૦) ડોંગર-૨ .અબ્જબ્રજબ્રજ —અબ્રજ દભ્રજ(લોબ્રજ) કઠજજ
(૨૧) કાર એચ. વુઈલ્ડનપ 'સત્યમીમાંસા', પૃષ્ઠ : ૨૩ે અનુવાદક: તેરાલાલુ
(૨૨) ગાંધીજી, 'મંગલપ્રભાત', પૃષ્ઠ :૯
(૨૩) —એજન— પૃષ્ઠ : ૨
(૨૪) ગાંધી , મોહનદાસ 'સત્યના પ્રયોગો' —પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ : ૬-૭
(૨૫) 'ગ્રંથ' અંક ૧૨૭, પૃષ્ઠ : ૪૧ (૧૯૭૪)
(૨૬) ગાંધી, મોહનદાસ, 'સત્યના પ્રયોગો' પૃષ્ઠ: ૫૧ —૫૨
(૨૭) —એજન—પૃષ્ઠ : ૫૨
(૨૮) —એજન— પૃષ્ઠ : ૫૩
(૨૯) Roy Pascal, 'Desingnand Truth in Autobiography,' . —૯
(૩૦) ગાંધી, મોહનદાસ, 'સત્યના પ્રયોગો' પૃષ્ઠ : ૨૮
(૩૧) નર્મદ 'મારી હકીકત' પૃષ્ઠ:૧
(૩૨) —એજન— પૃષ્ઠ :૨
(૩૩) નર્મદ પૃષ્ઠ : ૫૧
(૩૪) પાઠક, જયંત 'વનાંચલ' પૃષ્ઠ :૬
(૩૫) પટેલ, પન્નાલાલ 'અલપ ઝલપ' પૃષ્ઠ ૮

विज्ञापन की दुनिया में अपनी जमीन की तलाश में स्त्री:-

‘एक जमीन अपनी’ ।

- झाला पंकजबा भरतसिंह

आंकलीयारा ता. सतलासणा जि. महेसाणा

आधुनिक काल के समाज में नारी की साक्षरता, शिक्षा व चेतना में आज हुए फैलाव के कारण उसके प्रति सामाजिक द्रष्टिकोण में भी बदलाव आया है। इस कारण महिलाएँ पहले की तुलना में अधिक निर्भिक स्वावलम्बी, अधिकारचेता अस्मिता व अस्तित्व के प्रति सबक एवं संवेदनशील दिखाई देती हैं। उनमें आ रहा यह सकारात्मक परिवर्तन एक विचित्र स्थिति से गुजर रहा है। उनके एक ओर शिक्षा, नौकरी जीवन मूल्यों में बदलाव की स्थिति है। तो दूसरी ओर परंपरागत संस्कार हैं।

‘एक जमीन अपनी’ चित्रा मुद्गल के उपन्यास में विज्ञापन जगत के एक खास चुने हुए कथ्य और परिवेश के माध्यम से आधुनिक नारी सच्ची अस्मिता व्यक्ति के रूप में उसकी सार्थक और वास्तविक परिस्थिति की तलाश अभिव्यक्त हुई है। अंकिता को केन्द्रित कर और मोडलिंग की दुनिया पर लिखे गए इस उपन्यास में एक स्वाभिमानि स्त्री के यथार्थ जीवन के कटु एवं भीषण संघर्षमय पक्ष को उजागर किया गया है। घर वालों के विरोध का बावजूद प्रेम विवाह करनेवाली अंकिता पति सुथांशु के असह्य व्यवहार से त्रस्त है। उसे एहसास होता है। कि पति के घर में वह महज एक नौकरानी बनकर रह गई है, उसे लगता है, - “मैं सिर्फ गृहिणी नहीं हूँ एक स्त्री भी हूँ..... आखिर सुबह से रात के बीच कोई एक क्षण ऐसा नहीं हो सकता जिसे मैं नितांत अपने लिए जी सकूँ.... कागज कलम लेकर बैठ सकूँ।” (1) पर पति से उसे निराशा ही मिलती है पति से वह उससे अलग होने का निर्णय लेती है।

जब कोई स्त्री घर की चार दिवारे छोड़कर घर से बाहर निकलती है। तब उसे दुनियामें कई मुश्किलीयों का सामना करना पड़ता है। अंकिता के साथ ही कुछ ऐसा हुआ। सुथांशु से अलग होने बाद अंकिता पत्रकारिता और विज्ञापन के जगत में प्रवेश करती है। मुम्बई जैसी चमक-दमक, अपराध और सेक्स तांडव की नगरी में विज्ञापन फिल्मों के चक्रव्यूह में फँसकर कैसे अपने अस्तित्व चरित्र को बचाकर रहा जा सकता है इसके लिए कितने संकट झेलने पड़ते हैं। कैसी-कैसी अग्निपरीक्षाएँ देनी पड़ती हैं। कैसे-कैसे मनुष्यवेशी खूँखार भेड़ियों से जूकना पड़ता है अंकिता का जीवन इन सबका आदर्श है। वह घरमें अपने पति से टकराती है, अपने मायके में भैया, भाभी, तथा माँ की रूढ़िवादिता से। माँ के मृत्यु के बाद मायके में पारिवारिक सम्पत्ति के अपने हिस्से को त्याग कर उससे सम्बन्धित कलह से उबरती है। अपनी सहयोगी विज्ञापन फिल्मों की हिरोइन नीता को उसकी धनलोलुप प्रवृत्ति के लिए लताड़ती है जिसका कारण नीता

यौन शोषण का शिकार बनती है। नीता इस शोषण को पुरुष की दासता से मुक्ति, स्वच्छन्द, निर्वाद और आत्मविकास मानती है। उसे इस बात का एहसास नहीं होता कि विज्ञापन कला की आड़ में उसकी देह का ही नहीं उसके समूचे व्यक्तित्व का ही सौदा होता है। अंकिता कला निर्देशकों की कामुकता, यौनशोषण को प्रताड़ित करती है। कला के नाम पर इस देहभोग का घनधोर विरोध करती है। उसमें इतना साहस है कि एक विज्ञापन एजेंसी की प्रबन्धक होने पर वह इस व्यापार को खत्म करने के लिए निर्देशक और मालिक भोजराज को भी खरीखोटी सुनाती है।- “वह अशिलता का आश्रय लेकर उत्पादक को बेचने के विरुद्ध है...अपनी एजेंसी को वह ‘चकला’ नहीं बनाना चाहती।” (2)

विज्ञापन फिल्मों की भाँड़ी अनैतिक, दूषित, नगई के विरुद्ध वह हर मोरचे पर डटी हुई है। तभी तो वह अपनी सहेली नीता को अधनंगे कामुक दृश्यों में अभिनय करने के लिए खूब फटकारती है। कला की आड़ में होने वाले इस दुराचार का नई पीढ़ी पर पड़नेवाले घातक दुष्टप्रभाव से सचेत करती है। उसे लगता है कि – “द्वार में जो काम दुःसासन बल से नहीं कर सका, आधुनिक काल में वह काम व्यावसायियों ने छल से कला- विज्ञापन कला के नाम पर बड़ी चालाकी से कर लिया और विडम्बना यह है कि इसमें सबसे अधिक शोषित जो है, उसे इसका पता नहीं है, उसे बेचा जा रहा है। उसकी देह ही नहीं समूचे व्यक्तित्व को चौराहे पर नीलाम किया जा रहा है।” (3) विज्ञापन के नाम पर चलने वाले देह व्यापार का भरपूर विरोध अंकिता ने किया है। अंकिता को अपनी जमीन तलाश में बहुत संघर्ष करना पड़ा और उसे सफलता मिल ही गई।

दूसरी तरफ देखे तो नीता अंकिता की सहेली है लेकिन प्रकृति से अंकिता से विपरीत उसके जीवन की त्रासदी यह है कि वह निर्बान्ध मुक्त व्यक्तित्व के विकास के नाम पर अपना शोषण करवा रही है। विज्ञापन की दुनिया में सफलता के लिए शोटकट अपनाकर वह ऊँचाई पर तो पहुँच जाती है लेकिन उसकी जमीन अथवा नींव मजबूत न होने के कारण उसका जीवन पत्रों के महल सा भहराकर ढह जाता है। रेगिस्तान में भटकती हुई हिरनी जैसी – उसकी दशा है। नीता अनुभवों की आँच में थकने के बाद – अपना समूचा जीवन होम करने के बाद यह सूत्र नीता के हाथ लगा है कि – “इस देश की स्त्री को यहीं के मौसम के अनुशासन में जी सकता है। बाहरी और उधार लिया हवा, पानी, उसे पच नहीं सकता। ” (4) नीता अपनी छोटी बच्ची अंकिता को सौंपकर वह परिस्थितियों के सामने हार मान लेती है और वह असफल होने पर आत्मघात कर लेती है।

फिल्मी दुनिया की तरह ही विज्ञापन की दुनिया ग्लेमरयुक्त दुनिया है। जिसका उद्देश्य अपने विज्ञापनों में सम्बन्धित उत्पादों की विशेषताएँ रेखांकित करते हुए ग्राहक को वे सारे उत्पाद खरीदने के लिए प्रेरित करता है। वास्तविकता यह है कि आज के विज्ञापनों में स्त्री देह का नग्न चित्रण अधिक होता है और उत्पादों के विशेषताओं की चर्चा कम इस उपन्यास में दो चरित्र अंकिता और नीता दोनों के जीवन के

मूल्याँ को हम देख सकते हैं। एक स्त्री यैसी है जो अपनी महेनत और लगन से न केवल इस क्षेत्र में टिके रहना चाहती है बल्कि इस क्षेत्र में कुछ क्रांतिकारी बदलाव लाने का भी प्रयास करती है और उसमें वो सफल भी होती है। दूसरी स्त्री जीवन में किसी प्रकार की वर्जना को न मानने वाली नीता को आत्महत्या कर अपने जीवन का समापन करना पड़ा। नीता की आत्महत्या ऐसी मानसिकतावाली युवतियों के लिए एक सबक है।

संसदर्भ:-

1. एक जमीन अपनी चित्रा मुद्गल – पृ.16
2. एक जमीन अपनी चित्रामुद्गल – पृ-183
3. डॉ. कृष्णचन्द्र गुप्त 'प्रकर' जून – 1991 पृ-38
4. एक जमीन अपनी – चित्रामुद्गल पृ-205

तुलसी साहित्य में समन्वयवादी द्रष्टि

- दिनेश शियाल,

मददनिश शिक्षक, मॉडल स्कूल डेडीयापाडा जि: नर्मदा

तुलसीदास एक समन्वयवादी कवि थे। परस्पर विरोधी विचारधाराओं के सर्वानुमत तत्वों को लेकर बीच का ग्राह्य रास्ता निकालना समन्वय लहलाता है। उन्होंने भक्ति, काव्य और चिंतन के हर क्षेत्र में समन्वयवादी द्रष्टि का परिचय दिया है।

१. आध्यात्मिक समन्वय :-

हिंदी साहित्य में जब तुलसीदास का उदय हुआ उस समय आध्यात्मिक क्षेत्र में कई परस्पर विरोधी विचारधारा प्रचलित थी। इनमें ज्ञानमार्ग और भक्तिमार्ग का संघर्ष अद्वैतवाद का जो मार्ग दिखाया। उसमें भक्ति के लिए कोई स्थान नहीं था। अतः उन्होंने ज्ञानमार्ग को अस्वीकार न करते हुए भक्ति का समर्थन किया और दोनों को सांसारिक कष्टों से मुक्त होने का साधन बताया।

— “ भक्ति ही ज्ञान ही नहीं नहीं कुछ भेद

उभय हरही भाव-संभव खेद।”

कर्म सांसारिक प्रवृत्ति है, उसके निष्काम होने पर वह लोक संग्रह रूप ग्रहण करता है क्योंकि उसमें विशेष के प्रति आसक्ति नहीं होती, उसका रूप सामान्य होता है। आसक्ति मनुष्य को परिसीमित, सकीर्ण और मनोवृत्ति का बनाती है तथा स्वार्थ रूप में बाधा बनकर उसकी नैसर्गिक उदात्त भावनाओं को विकसित नहीं होने देती। इसलिए मानव को विश्व कल्याण के लिए स्वार्थवृत्ति से ऊपर उठकर निष्काम एवं सम द्रष्टा होकर कर्म करना चाहिये। इस स्थिति में वह ‘स्व’ एवं ‘पर’ की कुंठाओं से विनिर्मुक्त हो जाता है तथा अंततोगत्वा परिहित साधना स्वहित को फलित कर देती है। यह लोक कल्याण एवं स्वकल्याण का श्रेष्ठ रूप है।

मानव मूल्यों की सबसे बड़ी प्रेरणा मानव को लोक संग्रह की ओर प्रवृत्त करना है। क्षुद्र स्वार्थ, कुत्सित कामनाओं, कुंठाओं एवं नश्वर जटिलताओं से व्यक्ति को मुक्त करना ही लोक संग्रह का परमोदय है। वेदों में मन की भावना के परिष्कार हेतु प्रार्थना की गई है की भगवन प्रेरणा दीजिये की हमारा मन भद्र मार्ग का अनुकरण

करे। यद भद्र तन्न आसुव अर्थात् जो भद्र या कल्याणकारो है उसे हमें प्राप्त करायिये। यजनीय देवगन हम कानों से भद्र सुने और आँखों से भद्र देखे।

वेदकालीन में 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' की कामना करते हुए सामाजिक उन्नति एवं आर्थिक संतुलन हेतु शोषण वृद्धि और एकान्तिक स्वार्थ की निंदा की गई है। उदारचेतता मनुष्यों ने परिग्रह को आदर्श रूप में स्वीकार करते हुए 'शत हस्तं समारं सहश्वराथार्तम संकिर अर्थात् सैकड़ों हाथों से इक्कठा करो हजारों हाथों से बाँट दो। आर्थिक मूल्यों का इतना उदार स्वरूप अन्यत्र मिलना दुर्लभ है। घुटन भरे विश्व समाज को आज फिर ऐसे ही उदार मानव मूल्यों की आवश्यकता का अनुभव हो रहा है।

ગુજરાત જલિયાવાલા : હત્યાકાંડ માનગટ હત્યાકાંડ

ડૉ. ઉવેશ એમ. શહેરાવાલા

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સરકારી આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ મોરવા હડફ

‘હત્યાકાંડ’ શબ્દ કોને પડે એટલે અગાધ ભૂતકાળમાં સરી પડે છે અને શોધવા મંડી પડે છે હત્યાકાંડનું વર્ષ, ઘટના, કારણો-પરિણામો અને શહીદોની સંખ્યા અને નામાવલિ. ઇતિહાસ સાથે સાધારણ પરિચય ધરાવનારની જીભ પર ‘બેસ્ટાઈલ જેલનો હત્યાકાંડ’ (ફ્રાંસ, ૧૭૮૯), ‘લોહિયાળ બાગ હત્યાકાંડ’ (અમૃતસર ૧૯૧૯) વગેરે નામો આવી જાય. પરંતુ આપણા ગુજરાતના સીમાડા પર ઈ.સ.૧૯૧૩માં સર્જાયેલ માનગટ હત્યાકાંડ વિશે કેટલાં ગુજરાતીઓ જાણે છે. જેઓ થોડી ઘણી જાણકારી ધરાવે છે તે અધકચરું અને આઝાદીની લડત સાથે સરળતાથી તેનું અનુસંધાન કરી દે છે. જેનાથી જનમાનસમાં અનેક ગેરસમજો પણ પેદા થાય છે. તેમાં સરકારસ તંત્ર, સામાજિક કર્મશીલો અને ઇતિહાસ લેખકો પણ બાકાત નથી. ઇતિહાસનું આલેખન અધ્ધરતાલ થતું નથી તે ન્યાયે રાષ્ટ્રીય દફતર ભંડાર (નવી દિલ્હી)માં સચવાયેલાં સમકાલીન દસ્તાવેજો, અન્ય સંદર્ભ સાહિત્ય અને આદિવાસીઓના લોકસાહિત્યનો આધાર લઈ તૈયાર કર્યો છે.

માનગટ હત્યાકાંડ ૧૭ નવેમ્બર, ૧૯૧૩ના રોજ ગુજરાતની સરહદ પર આવેલા માનગટ ડુંગર પર સર્જાયો હતો. તે આદિવાસીઓના મહાન બલિદાનની ગૌરવશાળી ઘટના હતી. સમગ્ર માનગટ કેન્દ્રમાં ભીલોના ગુરુ ગોવિંદ (૧૮૬૩-૧૯૩૧) હતા. હત્યાકાંડ શબ્દમાં અથડામણ, અફડાતફડીનો ભાવ તો હોય છે જ. જ્યારે માનગટ હત્યાકાંડ પાછળ ચોક્કસ વિચારસરણી ગોવિંદ ગુરુની સમાજ-ધર્મ સુધારણાની પૃષ્ઠભૂમિ પણ રહેલી હતી. તેથી સૌ પ્રથમ આપણે આ પરિપક્વ માનગટ હત્યાકાંડને જાણવા અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું. સાથે બ્રિટિશ સત્તાધીશો ઉપરાંત તત્કાલીન દેશી રાજ્ય તથા અન્ય સ્થાપિત હિંતોની ખલનાયકીના પરિવેશન પણ જોઈશું તે પહેલાં ગોવિંદ ગુરુનો પરિચય મેળવીએ.

ભીલોના ગુરુ ગોવિંદનો જન્મ ઈ.સ.૧૮૬૩માં રાજસ્થાનના ડુંગરપુર જિલ્લાના વેદસા ગામે વણગાર કુટુંબમાં થયો હતો. બિલકુલ અક્ષરજ્ઞાન નહીં પામેલા તેઓએ ૨૧ વર્ષની ઉંમરે વૈસાગી જીવન જીવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. દરમિયાન ઉદેપુરમાં આર્યસમાજ સ્થાપક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને પણ મળ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦ ‘છપ્પનિયા દુકાળો’ રાજસ્થાન અને ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં કાળે કેર વર્તાવી દીધો ત્યારે તેઓ દુષ્કાળની ભયંકરતાથી બચવા પંચમહાલ જિલ્લાના સુંથ રાજ્યના નટવા ગામે સ્થાયી થયા. જ્યાં દુષ્કાળે તેમના પત્ની અને ત્રણ બાળકોને ભરખી લીધાં. એ આઘાતોએ ગોવિંદ ગુરુના જીવનને એક નવી દિશા ચીંધી. તેમને દુષ્કાળના ખપ્પરમાં હોત્તા અનેક સામાજિક - ધાર્મિક દૂષણોમાં સબડત ભીલો મોટે સંવેદન જાગ્યું અને પરિણામે સ્થાઈ. મહાન સમાજ સુધારા પ્રવૃત્તિની પૃષ્ઠભૂમિ તત્કાલીન આદિવાસી ઓની સામાજિક - આર્થિક - રાજકીય સ્થિતિ જોયા પછી તેઓ સામે સમાજ સુધારા ચળવળનો સુંદર આદર્શ પ્રસ્તુત કર્યો. જેમાં એકેશ્વરવાદનું પાલન શારીરિક સ્વચ્છતા, ઘર-માંસાહાર, ખૂન-લુંટફાટ ન કરવાં, ચોરી, વ્યાભિચારથી દૂર રહેવું, ધાર્મિક તહેવારો પર ઉપવાસ કરવા વગેરે ઉપદેશો મુક્યા હતા. તેનો સુવ્યવસ્થિતપણે પ્રચાર કરવા માટે ‘સંપસભા’ (૧૯૦૫) નામના ધાર્મિક સંગઠનની સ્થાપના કરી (૧૯૦૫). તેના નેજા હેઠળ ઘૂણીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. પંચમહાલ અને રાજસ્થાનમાં ભીલોની મોટી સભાઓનું આયોજન કરી તેઓમાં સંસ્કૃતિકરણનાં બીજ રોપ્યા. તેઓની હા પ્રવૃત્તિઓ સમગ્ર તથા ‘ભગત ચળવળ’ ભગત સંપ્રદાય ’ તરીકે પ્રચલિત બની હતી. કારણકે તેમના આદિવાસી અનુયાયી ઓ ‘ભગત ’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. તેઓ કેસરી સાફો, રુદ્રાક્ષની માળા અને હાથમાં ચીપિયો રાખતા હતા.

અહીં સુધી વાંચ્યા પછી વાચકને પ્રશ્ન અવશ્ય થવો જોઈએ કે આ વર્ણનમાં હત્યાકાંડ સર્જવવાની ભૂમિકા ક્યાં આવી પણ ખરેખરી પૃષ્ઠભૂમિ ગોવિંદ ગુરુની ભીલ સમાજની સુધારણામાં રહેલી હતી. અગાઉ આપણે જોયું કે ૧૯ માં સૈકામાં આદિવાસીઓ સમાજ જીવનનાં દરેક સ્તરે પછાત હતા. અનેક સમાજ - ધાર્મિક દૂષણો તેઓમાં પ્રચલિત હતા.

ઘર વગરના રોજિંદા આદિવાસી જીવનની કલ્પના પણ થઈ શકતી નહોતી. તેઓમાં કહેવત ચાલતી હતી કે ‘ભગવાને તમને (કહેવાતી રોજિંદા ઉપલી જ્ઞાતિઓ) ધી આલ્યું ને અમુને (ભીલોને) હરો આલ્યો.’ દરરોજ સ્નાન કરવાની પણ તેઓમાં દેવ નહોતી અને સૌથી વિશેષ તો તેઓ બ્રિટિશરો અને દેશી રજવાડાઓ દ્વારા કરવાતી વેઠપ્રથાના ભારથી કચડાય રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં ગોવિંદ ગુરુ અને તેમના ભગત સંપ્રદાયે ભીલોમાં નવજીવનનો સચાર કર્યો. આત્મસ માન્ની ભાવના જગાડી. અન્યાય સામે લડવાની પ્રતિકારશક્તિ પૂરી પાડી. ગુરુના ઉપદેશોની બુનિયાદ પર ભગત ભીલોને માસાહાર, દારૂ, લૂંટફાટ વગેરેનો ત્યાગ કરી વેઠ પ્રથા કરવાની પણ સ્થાપિત હિંતોને ઘસીને ના પાડવાની હિંમત કેળવી.

આ સ્થિતિ સંતસમપુર, બાંસવાડા, ડુંગરપુરના રાજ્યો દારૂના ઠેકેંદારો અને બ્રિટિશ સત્તા માટે ખતરનાક સાબિત થઈ હતી. કારણ કે બ્રિટિશ રાજમાં ઠેર ઠેર દારૂનાં સરકારી પીઠાંઓ હતા. તેઓના સૌથી મોટા ગ્રાહકો આદિવાસી હતા. એજ રીતે વેઠ પ્રથા એ બ્રિટિશ અને દેશી રજવાડાંઓના અર્થતંત્રનું મહત્વનું અંગ હતું. રૂંકમા ગોવિંદ ગુરુની સુધારા પ્રવૃત્તિઓએ દેશી રાજ્યોના અર્થતંત્રની કમર તોડી નાખી હતી. ઉદા. ગોવિંદ ગુરુના દારૂ ન પાવવાના ઉપદેશને કારણે ઈ.સ. ૧૯૧૨માં

એટલે તેઓ ભગત સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિઓને કચડી નાખવા મેદાને પાડયા. જેના ભાગ રૂપે સંપ્રદાયની ધૂણીઓ ખોદી કાઢવી .ભીલોને પરાણે દારૂ પીવડાવવો, સંપ્રદાયની ઓળખરૂપ કેસરી સાફો, રુદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવાની મનાઈ વગેરે જેવાં હુકમો આદર્યા. તેનાથી ત્રાસી ગોવિંદ ગુરુ અને તેના શિષ્યોએ પહેલાં ઈડર અને પછી માનગઢ ડુંગર પર આશ્રય લીધો. જે આજે પણ આદિવાસીઓએ માટે પવિત્ર સ્થળ મનાય છે.

આજ સમયે દેશી રજવાડાંઓ અને તેમને પ્રોત્સાહિત કરતી બ્રિટીશ સરકારથી હારી થાકી ગોવિંદ ગુરુએ ‘ભીલ રાજ’ સ્થાપવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું. મહાદાઓના આગમન પહેલાં ભીલ રાજાઓનાં નાનાં -મોટાં રાજ્યો હતા. પરંતુ બ્રિટિશ મદે સુલ નિતિનાં દુષ્પરિણામો તથા સ્થાનિક રાજાઓની કુટલિતાથી તેઓ જમીન-જાગીર વિહારો અને સત્તાવિહિન બન્યાં હતા . ગોવિંદ ગુરુએ પોતાના શિક્ષિત શિષ્ય પૂંજા ધીરજ પારગીના માર્ગદર્શનમાં ભીલરાજનો વિચાર રજૂ કર્યો.અને માનગઢ ખાતે મોટા પ્રમાણમાં ભીલોને એકઠાં કરી નવેમ્બર ૧૯૧૭માં ભીલરાજનું રણશિંગુ કુંકવાનું નકકી કર્યું. તેના ભાગરૂપે ૧૭ નવેમ્બર ૧૯૧૩ (માગસર સુદી પૂનમ) ના રોજ મોટા મેળાનું અમયોજન કર્યું. મેળાના આમંત્રણરૂપે ભગત સંપ્રદાયના ગ્રાંડાઓ ફીલ વિસ્તારોમાં વહેંચાયા. પ્રતિભાવ રૂપે ઘી, નાળિયર અને એક આનો રોકડો લઈ. ૩૦૦૦ જેટલા ભીલો માનગઢ ડુંગર પર ભીલરાજની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા. સ્થાનિક લોકવાયકાઓમાં આ સંખ્યા એક થી દોઢ લાખનું હોવાનું જણાવામાં આવે છે. એનું કારણ આદિવાસીઓએ ગોવિંદ ગુરુના કહેણ પર જાત ન્યોછાવર કરવા પણ તૈયાર હતા. તેહો ધાર્મિક વિધિઓની વસ્તુઓ ઉપરાંત બંદુકો, તલવારો,તીરકામઠાં,અને ગોફાણોથી સુસજ્જ હતા. ગોવિંદ ગુરુએ તેમને દુશ્મનોની બંદુકની ગોળીઓને પણ પાણી બનાવી દેશે એવી ધરપત પણ આપી હતી. પ્રસ્તુત આસ્થા સાથે પંચમહાલના આદિવાસીઓ પણ આ જ મહાન ઐતાહાસિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ગોવિંદ ગુરુના ચમત્કાની આશાએ આખરી શ્વાસ સુધી ભીલરાજની સ્થાપના માટે લડવા તૈયાર થયા હતા. નવેમ્બર ૧૯૧૩ના પહેલાં અઠવાડિયાથી જ ભીલો માનગઢ મુકામે એકઠા થવા લાગ્યા.

માનગઢ પર આદિવાસીઓનું વિશાળ સંખ્યામાં ભેગા થયું એ સુંથ (સંતરામપુર), કુશાળગઢ,બાંસવાડા,અને ડુંગર પુર જેવા રાજ્યો માટે ઘેરી ચિંતાનું કારણ બન્યું હતું. તેથી સંતરામપુરના રાજાઓ ગોવિંદ ગુરુની ધરપકડ કરી માનગઢ પરથી ભીલોને તાત્કાલિક વખેરી નાખવા બ્રિટિશતંત્રને વિનંતી કરી. કારણકે દેશી રજવાડાંઓ અને બ્રિટિશ વહીવટી તંત્ર સુદ્ધાં ભીલોને સંગઠિત તાકાત કેવાં પરિણામો નિપજાવી કશે તેનાથી સુપેરે વાકેફ હતા. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ સમયે તથા ૧૮૬૭માં આદિવાસીઓને વિદ્રોહને દબાવવામાં નાકે દમ આવી ગયેલો, એ તો બ્રિટિશરો પણ ભૂલી શકે તેમ નહોત.

દેશી રજવાડાંઓ તેઓના રાજ્યો સાચવવાની ચિંતામાં પડ્યાં. પરંતુ ગોવિંદ ગુરુ આફમક મિજાજ સાથે મધ્યમમાર્ગી વૃત્તિનો સુમેળ ધરાવતા હતા. ઉદા. તરીકે ભીલ રાજનું રણશિંગુ કુંકતા અગાઉ તેમણે બ્રિટિશ સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર કરી દેશી રજવાડાંઓને આદિવાસીઓ પ્રત્યેના વ્યવહારોમાં પરિવર્તન લાવવા વિનંતી કરી હતી. પરંતુ તે બહેસ કાને અથડાઈ પાછી આવી.આખરે ભીષણ સંઘર્ષનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૭મી નવેમ્બર ૧૯૧૩ની સવારે નવ વાગે, બ્રિટિશ લશ્કર, મેવાડ ભીલ પર સંયુક્ત હુમલો કર્યો. આધુનિક હથિયારો અને અંગ્રેજી લશ્કરના નેજા હેઠળ લડતી સેના સામે તીર કામઠાંઓ વડે લડતા ભીલો કેટલી ટકકર ઝીલી શકે. છતાં ભીલો ગુરુના ચમત્કારની આશાએ અને ભીલરાજની સ્થાપના માટે આખરી દમ સુધી લડ્યા.

તાત્કાલીન બ્રિટિશ દસ્તાવેજો મુજબ માનગઢ હત્યાકાંડમાં ૨૫ જેટલાં ભીલો માર્યા ગયા હતા. જ્યારે સ્થાનિક લોકવાયકા મુજબ માનગઢ હત્યાકાંડમાં ૧૨૦૦ ભીલો વીરગીત પામ્યા હતા.લોકવાયકા અતિશયોક્તિ ભરેલી જ હોય તેમ માનવું વાજબી નથી. આજના માનગઢ ડુંગરાની ભૂગોળ અને તેની ચોમેર આવેલી ઈંડા ખાઈઓ જોતાં સેંકડોની સંખ્યામાં ભીલો શહીદોની વર્ષા હોવા જોઈએ. વણી મહત્વનો સવાલ એ પણ છે કે બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રને હત્યાકાંડનો સાચો આંકડો આપવામાં રસ પણ શો હોય. એવું પણ બની શકે કે તેઓની મશીનગનોની ગોળીઓના પ્રહારમાં ખાઈઓમાં ફેંકાઈ ગયા હોય એટલે હત્યાકાંડનો આંકડો આજે પણ વિવાદાસ્પદ બની રહ્યો છે.

અંદાજે ૧૦૦ વરસ પહેલાં બનેલી આ ઘટનાઓને લગતી મૌખિક પરંપરા કઆજે પણ આદિવાસીઓમાં ચાલે છે. તે મુજબ ગોવિંદ ગુરુ ચમત્કારી વ્યક્તિત્વ હતું કહો કે ભગવાનના અવાર હતા કે દુનિયાની કોઈ તાકાત તેમને હરાવી શકે તેમ નહોતી. તેમનામાં બંદુકની ગોળીઓને પણ પાણી કે ભમરામાં ફેરવી નાખવાની જાદુઈ તાકાત હતી અને માનગઢમાં તેઓએ આ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો હતો. પરંતુ દૈવી શક્તિ ધરાવતા નેતાને વશ કરવા સ્થાનિક રાજાઓએ નાળિયેરમાં ગાયનું લોહી ભરીને માનગઢની પવિત્ર ધૂણીમાં નાંખી,ધૂણીનું દેવત્વ નષ્ટ કર્યું. પરિણામે ગોવિંદ ગુરુ અને ભગત ભીલો નિઃસહાય બન્યા. તેને લગતાં અનેક ગીતો આજે પણ ભીલો ઉત્સાહ પુર્વક ગાય છેવે. સમયના વહેણ સાથે ધાર્મિક નેતાઓના વ્યક્તિત્વ સાથે અલૌકિક વાતો,દંતકથાનું સમિશ્રણ થાય એ કાંઈ નવી વાત નથી. ગોવિંદ ગુરુ પણ તેમાથી બાકાત નહોતા.

ભારતીયેન રાણેના પ્રવાસ નિબંધોમાં પ્રગટ થતી સંસ્કૃતિ

- આરતી એસ. સોની

ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજ, મણીનગર

ગુજરાતી પ્રવાસ સાહિત્યમાં લેખકોની સરખામણીએ લેખિકાઓએ પણ કલમ અજમાવી છે. પ્રીતિ સેનગુપ્તા તો માત્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વ સાહિત્યમાં પ્રવાસનાં પર્યાય તેમજ “વિશ્વ પ્રવાસી”નું બિરુદ મેળવી ચુક્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રીતિ સેનગુપ્તા, વર્ષા અડાલજા, ભારતીયેન રાણે વગેરે જેવી લેખિકાઓએ પ્રવાસો ખેડ્યાં છે. અહીંયા આપણે ભારતીયેન રાણેનાં પ્રવાસ નિબંધોમાં સંસ્કૃતિને નિરૂપણે છીએ. એમના પાસે “ઈપ્સિતાયન” ૨૦૦૯ અને “પગલાંનાં પ્રતિબિંબ” ૨૦૧૦ એમ બે પ્રવાસ નિબંધો મળે છે. આ બંને કૃતિમાં તેમણે ઓસ્ટ્રીયા, મોરેશિયસ, જર્મની, હંગેરી, ગ્રીસ, ઇટલી, વેટિકન, માલ્ટા, સ્પેઈન, આન્ડોરા, મોરોક્કો વગેરે જેવા સ્થળોને આવરી લીધા છે. “ઈપ્સિતાયન” માં ૪૪ અને “પગલાંના પ્રતિબિંબ” માં ૩૦ નિબંધોમાં તેમણે પહેલાં “ગુજરાત મિત્ર” માં કોલમ સ્વરૂપે અને ત્યારબાદ પુસ્તક રૂપે વાચક સમક્ષ પ્રગટ થયા છે. આ બંને કૃતિમાં તેમણે પ્રકૃતિ વર્ણનો, સ્થળ વર્ણનો સ્થાપત્યનાં વ્રણનો, સંસ્કૃતિ, અલંકારો અને સૌથી વિશેષ એવા આકર્ષક શહેર કે દેશના નામની આગળ મુકાયેલા વિશેષણો અત્યંત હૃદયસ્પર્શી અને કર્ણપ્રિય બન્યાં છે.

પ્રવાસકૃતિમાં સંસ્કૃતિ એટલે જે તે દેશ કે શહેર કે સ્થળ ત્યાંની પ્રજા, આબોહવા, પહેરવેશ, ભાષા, માન્યતા, રીત રિવાજ, વહેમો, ખાણી – પીણી વગેરેથી વાચકને પરિચિત કરાવવા. પ્રવાસકૃતિમાં સંસ્કૃતિ નિરૂપણ અગત્યનું અંગ છે. પ્રવાસ લેખકના પ્રવાસની સાથે સાથે વાચક પણ પ્રવાસ કરે છે. આથી વાચક પણ જે તે સ્થળ કે શહેરની સંસ્કૃતિથી વાકેફ થાય. પ્રવાસનો હેતુ માત્ર ને માત્ર વર્ણનો કે જે તે સ્થળની પ્રશંસા કે ગુણગાન ગાવા એવું નથી. પ્રવાસનો મુખ્ય હેતુ તો ત્યાંની સંસ્કૃતિથી વાચકને માહિતગાર કરાવવાનો છે. ભારતીયેન રાણેએ પણ તેમનાં બંને પ્રવાસ નિબંધોમાં ત્યાંનાં દેશોનાં રિત રિવાજ, માન્યતા, વહેમો, ઉત્સવો, ભાષા, પહેરવેશ, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે. આપણે તેમનાં પ્રવાસગ્રંથમાં વર્ણવાયેલી સંસ્કૃતિને તપાસીએ.

“ઈપ્સિતાયન”માં બર્ગસ્ટાઈનમાં વસંતના આગમનને વધાવવા માટેના ઉત્સવને કંઈક આવી રીતે નોંધે છે. ગ્રાસ ઓસલેઉટેન – સૂતેલા ઘાસને જગાડવાનો ઉત્સવ ! આવા વિશેષ ઉત્સવને તેવો આમ નોંધે છે,

“એ દિવસે પુરુષો અને બાળકો ગાયને ગળે બંધાતી ઘંટડીઓ લઈને નીકળી પડે. સૌ ગામમાં, ખેતરોમાં ને ગોચર ઢોળાવો પર ફરે, ને ટોકરી વગાડીને એના રણકારથી બરફની ચાદર ઓઢીને સૂતેલા ઘાસને જગાડે. બાળકો અગ્રગણ્ય ફાર્મ હાઉસની સામે ખાસ ઉભા રહી, વધુ જોરથી વગાડે, અને એ શુકનના બદલામાં એમને ભેટ – મીઠાઈ કે ચોકલેટથી નવાજવામાં આવે.”

સૂતેલા ઘાસને જગાડવાની કેવી અદ્ભૂત કલ્પના અને ઋતુઓને ચાહવાની કેવી કાવ્યમત રીત ! જે લેખિકાને સ્પર્શી જાય છે. ભારતની કોઈ વ્યક્તિ કદાચ આવા ઉત્સવની કલ્પના જ ના કરી શકે. અહીં લેખિકાએ ત્યાંના અદ્ભૂત એવા ઉત્સવની વાત કરી છે. આ ઉપરાંત ત્યાંની સામાજિક માન્યતાઓ અને રૂઢિગત પરંપરા અને વિધિઓ વિશે પણ નોંધે છે. તો વળી ઓસ્ટ્રીયામાં ઘણે હાંકવા માટે કરતા ડચકારા –

કિકિયારીઓની સાથે સાથે થતા નૃત્યો વિશે પણ નોંધે છે. જેમાં ટાયરોલિયન ગોવાળિયાઓના જીવનનું પ્રતિબિંબ કરાવે છે. ત્યાંના વાદ્યોનો પરિચય કરાવતો એવો કાર્યક્રમ જેને લેખિકા આમ નોંધે છે.

“આઠ દસ ફૂટ લાંબા પોલા લાકડામાંથી બનાવેલાં, છેડેથી જરાક વળેલા, પાઈપ જેવાં ચારેક વાદ્યો લાવવામાં આવ્યા. કલાકારો એનો ગોળ વળેલો છેડો જમીન પર ટેકવી, એનો બીજો છેડો મોમાં મૂકી, એને ફૂંકીને વગાડવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તો એવી સરગમ જામી કે, આટલું સુરીલું અને અસરકારક સંગીત આવા સામાન્ય ભૂંગળામાંથી પ્રગટી શકે એ માન્યામાં પણ ન આવે.”

અહીં ત્યાંના ગોવાળિયાઓનાં વાદ્યની વિશેષતા જણાવે છે. જેમ આપણા ગોવાળિયાઓને પ્રિય વાંસળી તેમ ઓસ્ટ્રિયાના પહાડી ગોવાળિયાઓનો આ જબરજસ્ત મોટો વાંસળો. આમ ત્યાંનાં વાદ્યની વિશેષતા દર્શાવી ત્યાંની સંસ્કૃતિથી આપણને પરિચિત કરાવે છે. સંસ્કૃતિનો જ એકભાગ એવી જે તે દેશ કે શહેરની ખાણીપીણી એના વિશે પણ ભારતીયોને નોંધ્યું છે. ઇજિપ્તમાં ખાણીપીણીની સાથે ત્યાંની ચા, કોફી અહીંયા કરતા કેટલી જુદી અને કેટલા ફલેવરવાળી, કઈ કઈ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેને આમ દર્શાવે છે.

“ઇજિપ્તમાં ફુદીનો, જુહી, ગુલાબ, કેસર વગેરે અનેક જાતની ફલેવરવાળી રહા મળે છે. ઝીણી સસ્તી ભૂકીને ઉકાળીને કડક – મીઠી રહા બનાવવામાં આવે, જેમાં દૂધ ઓછું ને.... પાણી વધારે ! જો કે અહીંનું રાષ્ટ્રીય પીણું તો કોફી જ ઇજિપ્તમાં જમીને કોફી પીવાનો રીવાજ છે. અહીં બે પ્રકારની કોફી મળે, ફીણ ફીણવાળી પણ દૂધ વિનાની ટર્કિશ કોફી અને તજ - લવિંગ – એલચીની ફલેવરવાળી અરેબિયન કોફી.”

કદાચ ભારતના લોકો રહા, કોફીમાં આટલી ફલેવર હોય એવી કલ્પના જ ના કરી શકે. અહીંયા લેખિકાએ ખાણીપીણીનાં માધ્યમથી ઇજિપ્તના સંસ્કૃતિથી પરિચિત કરાવે છે.

ભારતીયોને તેમનાં આ બંન્ને પ્રવાસગ્રંથોમાં સંસ્કૃતિને નિરૂપી છે. સંસ્કૃતિ નિરૂપણમાં જે તે દેશ કે શહેરનાં હવામાન કે આબોહવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતીયોને “ઇસિતાયન” માં પ્રવાસીઓનું માનીતું ને લાડકું એવું રજાઓ ગાળવાનું સ્થળ મોરેશિયસ જેનું હવામાન ત્યાંની પ્રજા, ત્યાંના બજાર, હોટલો વગેરે વિશે નિરૂપી ભાવકને ત્યાંની સંસ્કૃતિથી પરિચિત કરાવ્યા છે. આ ઉપરાંત જે તે સ્થળનાં લોકોનાં સ્વભાવથી પરિચિત કરાવે છે. આ ઉપરાંત જે તે સ્થળનાં લોકોનાં સ્વભાવથી પરિચિત કરાવે છે. આન્ડોરાનાં લોકો વિશે તેઓ નોંધે છે કે,

“આન્ડોરાના લોકો ઘમંડી અને સ્વતંત્ર મિજાજના ગણાય છે. કહેવાય છે કે, જાણે મોટે તાળું મારીને બેઠાં હોય તેવાં ઓછાબોલાં આ લોકો પોતાનાં રહસ્યો છુપાવી જાણે છે. સ્પેનના લોકો એમને સેરડા અર્થાત કલોઝ્ડ (મીંઢા) કહે છે.”

આન્ડોરાના લોકોનાં મૌનને અદ્ભૂત રીતે વર્ણવ્યું છે. અહીંયા માત્ર સ્થળ કે શહેરનાં વર્ણન કે પ્રકૃતિ વર્ણનો સુધી સિમિત ન રહેતા ત્યાંનાં લોકોના સ્વભાવને વર્ણવીને લેખિકાએ સંસ્કૃતિ નિરૂપણમાં અદ્ભૂત નિરૂપણ કર્યું છે. આ ઉપરાંત પોર્ટુગલ પ્રજાએ ભોગવેલા વિષાદને ભારતીયોને બાખૂબી નિરૂપ્યો છે.

“પ્રજાના આત્માને કોરી ખાતી મુરખાપાભરી રિક્તતાની આ લાગણીને “સોદાહે” કહે છે : ઇતિહાસનો ભાર વેદાન્તી પ્રજાની સામુહિક ગ્લાનિ... મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ તો ચડતી – પડતીના કેટલાય તબક્કાઓમાંથી પસાર થયો છે; શા માટે માત્ર આ જ પ્રજાના હૃદય પર મહાકાળે આંસુના હસ્તાક્ષર કર્યા હશે?”

અહીંયા લેખિકાએ પોર્ટુગલ પ્રજાના દુઃખો જ નથી નિરૂપ્યા સાથે સાથે ઈશ્વરે આ પ્રજા માટે કેમ દુઃખો નક્કી કર્યા છે. એવો પ્રશ્ન કરી બીજા દેશની પ્રજા માટે લાગણી અનુભવી માનવીય ફરજ પણ પૂરી કરી છે. માત્ર ત્યાંની સંસ્કૃતિને ન નિરૂપતા ત્યાંના લોકો માટે પણ લાગણીનો ભાવ અનુભવે છે. ભારતીયેને તેમનાં બંને પ્રવાસનિબંધોમાં ત્યાંની સંસ્કૃતિથી પરિચિત કરાવ્યા છે. લેખિકાએ ઉત્સવો, રિતરિવાજ વહેમ, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, ખાણીપીણીની નાનામાં નાની વિગતો ને સાથે સાથે ત્યાંનાં લોકોના સ્વભાવ વિશે પણ નોંધ્યું છે. ભારતીયેને પ્રવાસ માત્ર ફરવા માટે કે નવા સ્થળોથી પરિચિત થવા માટે જ નથી કર્યો પણ જે તે સ્થળની સંસ્કૃતિને જાણી, સમજી, પરિચિત થઈ ભાવકને પણ તેનાથી માહિતગાર કર્યા છે. ખરેખર એક વાચક તરીકે આપણે આ બંને પુસ્તકોનાં સ્થળની કે દેશની સંસ્કૃતિથી ચોક્કસ થોડા ઘણા માહિતગાર થઈશું, ભારતી બેનની શૈલી પણ એટલી ચિત્રાત્મક અને ભાવવાહી છે કે તેમણે નોંધેલી દરેક વસ્તુ ચોક્કસ યાદ રહી જાય. સંપૂર્ણપણે જોઈએ તો “સુતેલા ઘાસને જગાડવાનો ઉત્સવ” હોય કે પછી ઓસ્ટ્રીયાના ગોવાળીયાનો વાંસળો કે આન્ડોરાનાં લોકોનું મોન દરેક વર્ણનો શબ્દસર ચિત્રાત્મક રીતે આપણા હૃદયમાં ઘર કરી જાય એવા હૃદયસ્પર્શી વર્ણનો આપ્યાં છે.

અંતે એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે ભારતીયેનનાં બંને પ્રવાસ “ઈપ્સિતાયન” “પગલાંનાં પ્રતિબિંબ” પુસ્તકમાંથી પસાર થયા બાદ ત્યાંની સંસ્કૃતિથી ચોક્કસ માહિતગાર થયા હોઈએ એવું લાગ્યા વિના રહેશે નહીં.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. “ઈપ્સિતાયન” - ભારતીયેન રાણે - ૨૦૦૯
૨. “પગલાંનાં પ્રતિબિંબ” - ભારતીયેન રાણે - ૨૦૧૦
૩. “ગુજરાતી પ્રવાસ સાહિત્ય” - ડૉ. અરૂણ બક્ષી

Trends in Corporate Disclosures of Pharmaceutical Companies of Vapi.

**- DR. RONAK RANA
ASSISTANT PROFESSOR,
NATIONAL COLLEGE OF COMMERCE,
AHMEDABAD**

ABSTRACT :-

The Companies Act of 1956 was the first comprehensive piece of company legislation passed by the parliaments of Independent India. It was endorsed to meet the changing social and economic needs of the country. The companies Act of 1956 contains chief requirements relating to financial reporting. Reporting Practices require inclusion of Balance sheet, Profit and loss account and schedules/notes as a part of the annual accounts. In the present study an attempt is made to understand the nature, objectives and types of corporate disclosure and the relevant legal requirement for disclosure of the accounting information. The main focus is on the recent trends in the mandatory and voluntary disclosures. An attempt has been made in this study to investigate the disclosure patterns in the financial statements of the two pharmaceutical companies.

Key Words : Corporate Disclosure, Mandatory Quantitative Disclosure, Mandatory Qualitative Disclosure, Voluntary Quantitative Disclosure, Voluntary Qualitative Disclosure, Annual Report

Introduction :-

Accounting is a social force. The primary function of which is to facilitate the administration of the economic activity of an enterprise. It has two fold phases-firstly-measuring and arranging the economic data and secondly-communicating the results of this process to the interested parties. The second phase is performed by means of "Financial Reports." The companies are faced in the time honored task of informing their shareholders and public of the financial position and results of operations in such terms which can be best understood i.e. with the increasing control over the economic activities by the corporate sectors. The financial disclosure has assumed greater importance, as they are now considered a corner stone in the trading structure helping to bridge the gap between the producer and the user, owner and the manager, commerce and government. Corporate Disclosure have a vital role to play in the life of all companies and also of many other organisations. While Corporate Disclosure play an especially important role in larger public companies, they are essential not only in furthering accountability but also in communication and image projection for all companies.

OBJECTIVES :-

There are four important activities which are the significant parts of Corporate Disclosure. The analysis of all these activities is undertaken with the following objectives :

- [1] To study voluntary disclosure [Quantitative & Qualitative] pattern for corporate financial reporting.
- [2] To study Mandatory disclosure [Quantitative & Qualitative] pattern for corporate financial reporting.
- [3] To study the recent trends followed in corporate non-accounting disclosure. [4] To study the recent trends followed in corporate accounting disclosure.

RESEARCH METHODOLOGY :-**SAMPLE SELECTION**

For the purpose of the study two (2) companies from Pharmaceuticals Industry i.e. 'Gujarat Themis Biosyn Limited' and 'Themis Medicare' have been selected.

PERIOD OF STUDY :-

The study is conducted for a period of five (5) financial years i.e. from 2007–08 to 2011–12.

DATA COLLECTION :-

In this study, mainly secondary data is collected. Secondary data has been obtained from the following sources :

- I Published Annual Reports of the companies for the financial years 2007–08 to 2011–12.
- I Websites of the selected companies
- I Other website viz : www.inflibnet.com, www.bseindia.com, www.moneycontrol.com

HYPOTHESIS :

- 2 H_0 = There is significant presentation of accounting information of selected pharmaceuticals companies.
 H_1 = There is insignificant presentation of accounting information of selected pharmaceuticals companies.
- 2 H_0 = There is significant presentation of non-accounting information of selected pharmaceuticals companies.
 H_1 = There is insignificant presentation of non-accounting information of selected pharmaceuticals companies.
- 2 H_0 = There is satisfactory corporate disclosure of selected pharmaceuticals companies.
 H_1 = There is dissatisfactory corporate disclosure of selected pharmaceuticals companies.

Application of Statistical Tools :

[A] Chi-Square Test [Goodness of Fit]

[B] Spearman Correlation

Ü **Gujarat Themis Biosyn Limited :-**

Table No. 1 “% of Accounting and Non-accounting Information.”

Year	Accounting Information	Non-Accounting Information	Total Information
07-08	83.33	77.78	79.49
08-09	83.33	77.78	79.49
09-10	83.33	77.78	79.49
10-11	83.33	77.78	79.49
11-12	83.33	77.78	79.49

m Analysis of Accounting Information :

In this study when accounting information score was calculated for “Gujarat Themis Biosyn Limited” from 2007-08 to 2011-12, it was found that it is same in all the years i.e. 83.33%. The above mentioned result shown in table no. 1 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Gujarat Themis Biosyn Limited”.

This score in case for “Gujarat Themis Biosyn Limited” was 83.33% [as discussed above] so from this, it can be said that “Gujarat Themis Biosyn Limited” disclosed most of the requirement of accounting information items.

m Analysis of Non-accounting Information :

In this study when non-accounting information score was calculated for “Gujarat Themis Biosyn Limited” from 2007-08 to 2011-12, it was found that it is same in all the years i.e. 77.78%. The above mentioned result shown in table no. 1 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Gujarat Themis Biosyn Limited”.

This score in case for “Gujarat Themis Biosyn Limited” was 77.78% [as discussed above] so from this, it can be said that “Gujarat Themis Biosyn Limited” disclosed most of the requirement of non-accounting information items. m

Analysis of Total Information :

In this study when total information score was calculated for “Gujarat Themis Biosyn Limited” from 2007-08 to 2011-12, it was found that it is same in all the years i.e. 79.49%. The above mentioned result shown in table no. 1 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Gujarat Themis Biosyn Limited”.

This score in case for “Gujarat Themis Biosyn Limited” was 79.49% [as discussed above] so from this, it can be said that “Gujarat Themis Biosyn Limited” disclosed most of the requirement of non-accounting information items.

Ü Themis Medicare :-

Table No. 2 “% of Accounting and Non-accounting Information.”

Year	Accounting Information	Non-Accounting Information	Total Information
07-08	83.33	88.89	87.18
08-09	83.33	88.89	87.18
09-10	83.33	88.89	87.18
10-11	75.00	85.19	82.05
11-12	75.00	85.19	82.05

m Analysis of Accounting Information :

In this study when accounting information score was calculated for “Themis Medicare” from 2007-08 to 2011-12. It was found that there is remarkable fluctuation in the score of these items. The percentage of the disclosed accounting information items in the year 2007-08 was 83.33%. It decline by 75.00% which was the remarkable decrease and it remains same upto 2011-12 . The above mentioned result shown in table no. 2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Themis Medicare”.

m Analysis of Non-accounting Information :

In this study when non-accounting information score was calculated for “Themis Medicare”. There is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed non-accounting information items in the year 2007-08 was 88.89% and remained same upto 2009-10. Then it decline by 85.19% which was the remarkable decrease and remain the same in the year 2011-12. The above mentioned result shown in table no. 2 [“% of Accounting and Non-Accounting Information”] for “Themis Medicare”.

m Analysis of Total Information :

In this study when total information score was calculated for “Themis Medicare” from 2007-08 to 2011-12, there is no upper or downward trend. The percentage of the disclosed total information items in the year 2007-08 was 87.18%. It declined by 82.05% which was the remarkable decrease and it is the same upto 2011-12. The above mentioned result shown in table no. 2 [“% of

Accounting and Non-Accounting Information”] for “Themis Medicare”. This

score in case for “Themis Medicare” was the highest 87.18% in the year 2007-08. So from this, it can be said that “Themis Medicare” disclosed most of the requirement of total information.

2 Table no. 3 of Accounting Information :

Company's Name	γ_c^2	γ_t^2	Result
Gujarat Themis Biosyn Limited	1.67	9.49	Accept
Themis Medicare	2.50	9.49	Accept

In the hypothesis testing when the γ_c^2 is less than γ_t^2 then the H_0 is accepted. The accounting information provided by ‘Gujarat Themis Biosyn Limited’ and ‘Themis Medicare’ which were selected are adequate as the γ_c^2 is less than γ_t^2 therefore it is H_0 accepted. ‘Themis Medicare’

Table no. 4 of Non-accounting Information :

Company's Name	γ_c^2	γ_t^2	Result
Gujarat Themis Biosyn Limited	6.67	9.49	Accept
Themis Medicare	2.19	9.49	Accept

In the hypothesis testing when the γ_c^2 is less than γ_t^2 then the H_0 is accepted. The non-accounting information provided by ‘Gujarat Themis Biosyn Limited’ and ‘Themis Medicare’ which were selected are adequate as the γ_c^2 is less than γ_t^2 therefore it is H_0 accepted.

2 Table no. 5 of Total Information :

Company's Name	γ_c^2	γ_t^2	Result
Gujarat Themis Biosyn Limited	8.21	9.49	Accept
Themis Medicare	4.44	9.49	Accept

In the hypothesis testing when the γ_c^2 is less than γ_t^2 then the H_0 is accepted. The total information provided by ‘Gujarat Themis Biosyn Limited’ and ‘Themis Medicare’ which were selected are adequate as the γ_c^2 is less than γ_t^2 therefore it is H_0 accepted.

2 Rank correlation for selected companies for 2007-08 to 2011-12

Table No. 6 Rank correlation analysis for Accounting and Non-accounting information

Name of Company	A/c Info.	Rank	Non-a/c Info.	Rank
Gujarat Themis Biosyn Limited	50	1	105	2
Themis Medicare	48	2	118	1

Correlations :

			accounting information	nonaccounting information
Spearman's rho	accounting	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed). N	1.000 . 2	-1.000 . 2
	nonaccounting	Correlation Coefficient Sig. (2-tailed) N	-1.000** . 2	1.000 . 2

The result of correlation between accounting and non-accounting information is - 1.00 which has been calculated through Spearman correlation method. In accordance with result, we can say that there is perfect negative correlation between accounting and non-accounting information.

FINDINGS :-

1. 'Gujarat Themis Biosyn Limited' has done presentation about accounting and non-accounting information during the period of 2007-08 to 2011-12. The "Accounting Information" disclosed by the company was 83.33% in all the years. 'Gujarat Themis Biosyn Limited' has disclosed 76.78% of "Non-Accounting Information" in all the years. Here, it is noticed that 'Gujarat Themis Biosyn Limited' has disclosed 83.33% of "Accounting Information" in all the years and 76.78% of "Non-Accounting Information" in all the years which was weak performance compare to other companies.

2 'Themis Medicare' has done presentation about accounting and non-accounting information during the period of 2007-08 to 2011-12. The "Accounting Information" disclosed by the company was appreciable in the year 2007-08 to 2009-10, which was 83.33%. This has been highest disclosed information given by them during the period of study i.e. 2007-08 to 2011-12. The lowest disclosed "Accounting Information" was 75.00% in the year 2007-08 and 2010-11. 'Themis Medicare' has disclosed 88.89% of "Non-Accounting Information" in the year 2007-08 to 2009-10 and the lowest "Non-Accounting Information" disclosed by them was in the year 2010-11 to 2011-12 which was 85.19%. Here, it is noticed that 'Themis Medicare' has disclosed 83.33% of "Accounting Information" in the year 2007-08 to 2009-10 and 88.89% of "Non-Accounting Information" in the year 2007-08 to 2009-10 with best performance amongst selected companies during the

period of study.

LIMITATIONS OF THE STUDY :-

Every researcher tries to give justice to his research. Yet, there are some limitations to his findings because he has to depend on information given by some published or unpublished records and other sources. So, the further research can be carried out by considering the aspects given below.

This study is entirely based on the published financial statements of the company and other information received from the company officials. So, all analysis is based on this data. So it can be reliable to that extent.

- [1] Only two companies are selected to examine their disclosure performance.
- [2] The data of each company is only for five years.
- [3] Majority mandatory items are covered for the study but the list of voluntary items is sizeable. Hence, all items were not possible for the study due to time constraints for the investigation purpose.

CONCLUSION AND RECOMMENDATION :-

A materially misstated corporate disclosure, whether it is in terms of incorrect classification in the categories or numerical accuracy, can be misleading to the user and can lead to wrong decisions taken by the users of the annual report. The survey has revealed that although sample companies prepare annual report according to companies act 1956, there is also a degree of noncompliance. It is, however, found that there are not many differences between companies in their reporting of disclosure information. This is expected because the preparation of mandatory and voluntary disclosure does not allow for many choices, differences of interpretation or different accounting treatments. To make disclosure more informative and useful for users, the banks should disclose additional mandatory information i.e . segment report, attendance slip & proxy form, employee statement u/s 217 [A], CEO & CFO certificate and voluntary information such as social responsibility report, Secretarial audit report, risk and concern. Due to the limited scope of the present study, a large number of research issues have not been attempted but are identified in the course of the study. Disclosure practices of additional items other than mandatory quantitative, mandatory qualitative, voluntary quantitative, voluntary qualitative, disclosure practices differences between listed and unlisted companies, disclosure practices differences between financial and other institutions are some such potential issues for future research.

BIBLIOGRAPHY :-

- Arunkumar Basu, On Presentation of Company Financial Statement Corporate, Financial Reporting (UGC) (2001)
- B. Charumati, Accounting and Disclosure Norms for Multinational Companies Journal of The Indian Accounting Association Volume No. XXVIII, (1997)
- Bhabhatosh Banerjee, Regulation of Corporate Reporting In India : Perceptions of Users - A case Stuy Indian Journal of Accounting, Volume - XXX (1999)
- Bikki-Jaggi, Disclosure of Management earnings, forecasts in financial statement : Challenges for developing countries Indian Journal of Accounting, Volume No. XXVI (1995)
- Frank B. Gigler & Thomas Hemmer Conservation Optimum Disclosure Policy and the timeliness of Financial Reports - The Accounting Review, Volume No. 76 Page No. 4 (2001)
- H. L. Verma, M. C. Grag & K. P. Singhal, Disclosure of Accounting Standards - A Study of Indian Corporate Sector Financial Reporting and Disclosure (2000)
- Herve's Stolowy and Michel & J. Lebas, Corporate Financial Reporting - A Global Perspective, Thomson.
- Jawaharlal, Corporate Annual Report : Theory and Practice Sterling Publisher Pvt. Ltd. (1985)
- Manipadma Datta, Improving Financial Reporting System and Auditors : The questions of Independence Revisited, Chartered Secretary, Jan, (1993)

नागार्जुन एवं धूमिल की कविता में राजनीतिक व्यंग्य

- दिनेश एस. चौधरी

धूमिल और नागार्जुन हिन्दी काव्य जगत् में प्रमुख प्रगतिशील कवियों के रूप में प्रतिष्ठित हैं। उन्होंने भारत के 'सर्वहारा जनगण' के शोषण, गरीबी, भुख, अत्याचार, दुःख आदि को अपनी कविता में मार्मिक और सशक्त अभिव्यक्ति दी है। ये अपनी युगीन परिस्थितियों और समस्याओं से वाकिफ हैं और आम जनता के हित के लिए प्रतिबद्ध भी हैं। इसलिए नागार्जुनजी निर्भीकता के साथ कहते हैं -

“प्रतिबद्ध हूँ, जी हाँ, प्रतिबद्ध हूँ
बहुजन समाज की अनुपल प्रगति के निमित्त
संकुचित 'स्व' की आपाधापी के निषेधार्थ
अविवेकी भीड़ की भेड़िया धसान के खिलाफ
अंध-बधिर व्यक्तियों को सही राह बतलाने के लिए।” १

आज़ादी के पूर्व भारतीय प्रजा को जो सुनहरे स्वप्न दिखाये गये थे, वे आज़ादी मिलने के कुछ ही वर्षों में टूटकर बिखरने लगे। कुछ अवसरवादी नेताओं ने सत्ता के सूत्र हाँसिल कर एसी धोंधली मचायी कि आम जनता हतप्रभ-सी होकर देखती ही रह गई। देश की विभिन्न स्थितियों और सामान्य जनजीवन में कोई खास परिवर्तन नहीं आया। नेताओं की स्वार्थवृत्ति, मुखौटेबाजी, अवसरवादिता, नारेबाजी, दोगलापन, भ्रष्टाचार जैसी विसंगतियों ने धूमिल और नागार्जुन जैसे कवियों को झकझोर दिया। उनके मन का आक्रोश और झुँझलाहट कविता में तीखी और धारदार अभिव्यक्ति बनकर उभर आया है।

स्वार्थी और सतालोलुप नेता वर्ग प्रजा को अपनी रैयत न मानकर उसे सिर्फ वोट के रूप में देखता है जिसकी अधिकतम संख्या उसे कुर्सी पर बिठाती है। इसलिए चुनाव आने से पहले जब वह प्रजा के सामने आता है तो समाज-सेवक का मुखौटा पहनकर नये नये वादे करता है। धूमिल ने इस पाखण्ड को बेनकाब कर दिया है -

“हाँ यह सही है कि इन दिनों
मन्त्री जब प्रजा के सामने आता है
तो पहले से
कुछ ज्यादा मुस्कुराता है,
नये नये वादे करता है
और यह सब सिर्फ घास के
सामने होने की मजबूरी है।” २

आजादी के पश्चात भी भारतीय शासक साम्राज्यवादी अंग्रेज शासकों से जुड़े हुए थे। भारत के प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू और अन्य पूँजीवादी नेता ब्रिटेन की राजसता और रानी एलिजाबेथ की कठपुतली बने हुए थे। एलिजाबेथ के स्वागत में तप्तर भारतीय शासकों की समझौतावादी नीति पर नागार्जुन ने चुटीला व्यंग्य किया है -

“आओ रानी, हम ढोएँगे पालकी,
वही हुई है राय जवाहरलाल की,
आओ बंदनवार सजाएँ,
खुशियों में डूबे उतराएँ,
आओ तुमको सैर कराएँ,
उटकमंड की, शिमला-नैनीताल की
आओ रानी हम ढोएँगे पालकी।” ३

आजादी के कई वर्ष पश्चात भी भारतीय प्रजा अपनी प्राथमिक आवश्यकताएँ जुटाने में असफल रही है। इसके लिए सबसे ज्यादा जिम्मेदार हमारे देश के सूत्रधार हैं। उनकी नरभक्षी जीभ पसीने का स्वाद चख गई है। इसलिए वे जनता की रोटी के साथ खिलवाड करते रहते हैं। धूमिल ने इस तथ्य का वास्तविक और नग्न चित्र खींचा है -

“एक आदमी
रोटी बेलता है
एक आदमी रोटी खाता है
एक तीसरा आदमी भी है
जो न रोटी बेलता है, न रोटी खाता है
वह सिर्फ रोटी से खेलता है
में पूछता हूँ -
‘यह तीसरा आदमी कौन है ?’
मेरे देश की संसद मौन है।” ४

महात्मा गाँधी स्वातंत्र्य आंदोलन के मुख्य जननेता थे। उनके व्यक्तित्व, विचारों और आदर्शों से सारा देश प्रभावित था। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारतीय नेता गाँधीजी के आदर्शों की दुहाई देकर उसकी आड़ में अपनी स्वार्थ-पूर्ति करने लगे। अपनी सत्ता लालसा, स्वार्थपरता, दोगलापन, छल-कपट, रिश्तवतखोरी, भ्रष्टाचार, दल-बदल वृत्ति आदि को छिपाने के लिए गाँधीजी के आदर्शों का दुरुपयोग होने लगा। नागार्जुन ने राजनेताओं की इस धोंधली को व्यंग्यास्त्र से अनावृत कर दिया है -

“गाँधीजी का नाम बेचकर, बतलाओ कब तक खाओगे ?
यम को भी दुर्गन्ध लगेगी, नरक भला कैसे जाओगे ?” ५

स्वाधीनता-संग्राम के समय भारतीय जनता ने जिस सम्राज्य की कल्पना की थी, वह आजादी मिलने के बाद चूर-चूर हो गई। गांधीजी के अनुयायियों ने अपनी स्वार्थ-पूर्ति के लिए सारे आदर्शों और प्रतिबद्धता को तिलांजलि दे दी। इस धोखेबाजी पर नागार्जुन ने करारा व्यंग्य किया है -

“लाज शरम रह गई न बाकी गांधीजी के चेलों में।

फूल नहीं लाठियाँ बरसती राम राज्य की जेलों में।”६

भ्रष्ट नेताओं के कारण भ्रष्टाचार देश के हर क्षेत्र में व्याप्त हो चुका है। हरिशंकर परसाई ने ‘हरि अनन्त, हरिकथा अनन्ता’ कहकर भ्रष्टाचार की सर्व-व्याप्ति का निर्देश दिया है। नागार्जुन ने सम्राज्य की कल्पना के विरुद्ध फैले भ्रष्टाचार के लिए ‘रावण’ का प्रतीक चुना है -

“राम-राज्य में अब की रावण नंगा होकर नाचा है,

सूरत शकल वही है भैया, बदला केवल ढाँचा है

नेताओं की नीयत बदली फिर तो अपने ही हाथों

भारत माता के गालों पर कसकर पडा तमाचा है।”७

भारत विश्व का सबसे बड़ा जनतांत्रिक देश है। लेकिन हमारे भ्रष्ट और स्वार्थी नेताओं ने ऐसी धाँधली मचायी है कि अब धीरे धीरे प्रजा का विश्वास जनतंत्र से उठता जा रहा है। प्रजा के विकास के नाम पर नेता-वर्ग अपना ही विकास कर रहे हैं। इस अराजकता पर धूमिल ने भरपूर कशाघात किया है -

“ऐसा जनतंत्र है जिसमें

जिन्दा रहने के लिए

घोड़े और घास को

एक जैसी छूट है

कैसी विडम्बना है

कैसा झूठ है

दरअस्ल, अपने यहाँ जनतंत्र

एक ऐसा तमाशा है

जिसकी जान

मदारी की भाषा है।”८

इन्दिरा गांधी ने अपनी सत्ता-लोलूपता एवं स्वार्थ-साधना के लिए देश में आपात-काल की घोषण कर दी थी। इन्होंने सत्ता और संविधान का दुरुपयोग कर लोकतांत्रिक मूल्यों का गला घोट दिया था। ‘सत्य’ नामक कविता में नागार्जुन ने इस तथ्य का गंभीरता पूर्वक बयान करते हुए चोट की है -

“जी हों, सत्य को लकवा मार गया है,
उसे इमर्जेन्सी का शाक लगा है
लगता है, अब वह किसी काम का न रहा
जी हों, सत्य अब पड़ा रहेगा

लोथ की तरह, स्पन्दनशून्य मांसल देह की तरह ।” ९

स्वराज्य मिलने के कई वर्षों के बाद भी देश की समस्याओं, प्रश्नों और स्थितियों में कोई खास बदलाव नहीं आया है। विदेशी शासकों और स्वदेशी शासकों के शासन में कोई खास फर्क महसूस नहीं होता। हरिशंकर परसाई ने इसे ‘ट्रान्सफर ओफ पावर नहीं, ट्रान्सफर ओफ डिश’ कहा है। इस विद्रूप स्थिति से आहत कवि अपने आप से प्रश्न करता है कि क्या ऐसी आजादी के लिए सैकड़ों लोगो ने बलिदान दिये थे ? स्वराज्य का क्या यही मतलब होता है ? कवि के शब्दों में -

“बीस साल बाद

मैं अपने आप से एक सवाल करता हूँ
जानवर बनने के लिए कितने सब्र की जरूरत होती है ?

.....

क्या आजादी सिर्फ तीन थके हुए रंगों का नाम है
जिन्हें एक पहिया ढोता है

या इसका कोई खास मतलब होता है ?” १०

सर्वोदय का अर्थ होता है- सब का उदय। जय प्रकाश नारायण के नेतृत्व में चले इस आंदोलन में देश की जनता ने विश्वास किया, किन्तु कुछ ही समय में उसका गिलट उतरता गया। इसमें छिपी सतालालसा, दिखावापन, ढोंग-ढकोसला, छल-कपट, दोगलापन जैसी अनेकानेक विकृतियाँ उभरकर सामने आने लगीं। नागार्जुन जैसे बुद्धिजीवियों, चिंतकों एवं प्रजा का विश्वास इसमें से उठता गया। नागार्जुन ने सर्वोदयवादियों पर कचोटता हुआ व्यंग्य किया है -

“बापु के भी ताऊ निकले तीनों बंदर बापू के !
सरल सूत्र उलझाऊ निकले तीनों बंदर बापू के !
मूँड़ रहे दुनिया-जहान को तीनों बंदर बापू के
चिढ़ा रहे हैं आसमान को तीनों बंदर बापू के
करें रात-दिन टूर हवाई तीनों बंदर बापू के
बदल-बदल कर चरखें मलाई तीनों बंदर बापू के
गाँधी-छाप झूल डाले हैं तीनों बंदर बापू के ।” ११

नागार्जुन की दृष्टि इतनी तीक्ष्ण है कि भारतीय राजनीति की शायद ही कोई ऐसी विसंगति होगी जो उनके व्यंग्य-प्रहार से बच पायी हो। डॉ. ० नामवर सिंह का यह कथन उनके लिए बिलकुल सही है- ‘‘व्यंग्य की इस विदग्धता ने ही नागार्जुन की अनेक तात्कालिक कविताओं को कालजयी बना दिया है, जिसके कारण वे कभी बासी नहीं हुई और अब भी तात्कालिक बनी हुई है... इसलिए यह निर्विवाद है कि कबिर के बाद हिन्दी कविता में नागार्जुन से बड़ा व्यंग्यकार अभी तक कोई नहीं हुआ।’’ १२

नागार्जुन एवं धूमिल की कविता आम आदमी सी कथा-व्यथा से जुड़ी जनवादी कविता है। उन्होंने समाज की विसंगत-विकृत एवं विद्रुप स्थितियों का बारीक निरीक्षण कर उन पर भरपूर व्यंग्य बाण छोड़े हैं। कविता लिखते समय उनकी दृष्टि कलापक्ष के बजाय अनुभूति की सच्ची, मार्मिक और सचोटे अभिव्यक्ति पर रही है। उन्होंने आम आदमी की भाषा के शब्दों में अणु-विस्फोट की ताकत भरकर उन्हें कविता में स्थान दिया है। देश में व्याप्त अराजकता से व्यथित कवि-मन के आक्रोश ने कविता में विकट व्यंग्य का रूप धारण कर लिया है। उनके काव्य की प्रस्तुतता आज के आधुनिक समय में भी बरकरार है।

-: संदर्भ सूची :-

१. नागार्जुन : प्रतिनिधि कविताएँ, पृ-१७
२. धूमिल : ‘संसद से सड़क तक’ - पटकथा, पृ-१३७
३. नागार्जुन : प्रतिनिधि कविताएँ, पृ-१०१-१०२
४. धूमिल : ‘कल सूनना मूझे’, रोटी और संसद, पृ-६६
५. नागार्जुन : हजार हजार बाँहोवाली, पृ-८२
६. नागार्जुन : इस गुब्बारे की छाया में, पृ-६२
७. वही, पृ-६३
८. धूमिल : संसद से सड़क तक, पटकथा - पृ-११७
९. नागार्जुन : प्रतिनिधि कविताएँ, पृ-११६
१०. धूमिल : संसद से सड़क तक, बीस साल बाद पृ-११
११. नागार्जुन : प्रतिनिधि कविताएँ, पृ. १०८-१०९
१२. वही, पृ. ९

आईबीएन7 की समाचार नीति और पेड न्यूज

रणजीत कुमार *

प्रो. अनिल कुमार राय **

सारांश: प्रस्तुत शोध अध्ययन के अनुसार आईबीएन7 समाचार चैनल ने दिल्ली विधान सभा चुनाव 2013 के दौरान आम आदमी पार्टी से संबंधित खबरों को ज्यादा प्रसारित किया है। शोध अध्ययन में समाचार चैनल के 28 नवंबर से 4 दिसंबर 2013 के प्रमुख प्रसारण अवधि को शामिल किया गया है। समाचार चैनल ने दिल्ली विधान सभा चुनाव के दौरान विभिन्न राजनैतिक पार्टियों पर केंद्रित विशेष कार्यक्रम प्रस्तुत किया है। इन कार्यक्रमों के समय विभाजन में असंतुलन है। किसी पार्टी और उसके नेता से संबंधित समाचार और विशेष कार्यक्रम को अधिक समय प्रदान किया गया है तो किसी पार्टी और उसके नेता को कम समय प्रदान किया गया है। विश्लेषण से यह स्पष्ट होता है कि समाचार चैनल ने कांग्रेस और भारतीय जनता पार्टी की तुलना में आम आदमी पार्टी को अधिक समय दिया है।

शोध केंद्रित शब्द (Key Words): आईबीएन7, पेड न्यूज, आम आदमी पार्टी, आशुतोष, भारतीय जनता पार्टी व कांग्रेस।

शोध प्रविधि: प्रस्तुत शोध पत्र के लिए 'संचार के अवरोध' सिद्धांत की कसौटी पर पेड न्यूज को परखने, समाचार की निष्पक्षता, वस्तुनिष्ठता व स्रोत के लिए अंतर्वस्तु विश्लेषण किया गया है।

शोध की सीमाएं: प्रस्तुत शोध में आईबीएन7 की समाचार नीति और कथित पेड न्यूज का अवलोकन करने हेतु दिल्ली विधान सभा चुनाव 2013 को आधार बनाकर एक सप्ताह के समाचार का विश्लेषण किया गया है।

शोध का महत्त्व: दिल्ली विधान सभा चुनाव 2013 का परिणाम आने के बाद आईबीएन7 समाचार चैनल के प्रबंध संपादक आशुतोष, समाचार चैनल से त्याग पत्र देकर आम आदमी पार्टी में शामिल हो गए। आम आदमी पार्टी इस चुनाव में 28 सीट के साथ दूसरी सबसे बड़ी पार्टी बनकर उभरी थी। इस अध्ययन के माध्यम से समाचार चैनल के निष्पक्षता का आंकलन करने का प्रयास किया गया है।

शोध का उद्देश्य: प्रस्तुत शोध के माध्यम से यह ज्ञात करने का प्रयास किया गया है कि आईबीएन7 समाचार चैनल के प्रबंध संपादक के पद पर रहते हुए आशुतोष ने आम आदमी पार्टी व दिल्ली विधान सभा चुनाव में भाग लेने वाली राजनैतिक पार्टियों से संबंधित किस प्रकार की और कितने समय तक समाचार का प्रसारण किया।

शोध की उपकल्पना: आईबीएन7 समाचार चैनल ने आम आदमी पार्टी के पक्ष में अधिकांश खबरों का प्रसारण किया।

प्रस्तावना: संचार माध्यमों में टेलीविजन सबसे सशक्त माध्यम है। दृश्य-श्रव्य के रूप में टेलीविजन में साक्षर और निरक्षर दोनों वर्ग तक सूचना संप्रेषित करने की क्षमता है। संचार माध्यमों के संदर्भ में मार्शल मैकलुहॉन का कथन है- माध्यम ही संदेश है। अर्थात् जो सूचना जिस माध्यम (टेलीविजन, रेडियो, अखबार आदि) से प्रेषित की जाएगी उसकी प्रभावशीलता उसी रूप में होगी। "संचार के प्रारंभिक विद्वानों के अनुसार जनसंचार माध्यम इतना ज्यादा शक्तिशाली एवं प्रभावी होते हैं कि वे लोगों के विचारों को अपनी इच्छानुसार बदल सकते हैं, यहां तक कि मतदान संबंधी विचारों को बदल सकते हैं।" टेलीविजन पर किसी घटना का न सिर्फ जीवंत प्रसारण देखा व सुना जा सकता है बल्कि उसे आसानी से ग्रहण भी किया जा सकता है। वैश्वीकरण के इस दौर में समाचार चैनल टेलीविजन के माध्यम से प्रतिक्षण देश और दुनिया की सूचना त्वरित रूप में संप्रेषित कर रहे हैं।

सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय के अनुसार इस समय हमारे देश में विभिन्न भाषाओं के लगभग 405 समाचार चैनल हैं¹ इनकी लोकप्रियता का मापन पहले टैम (TAM) और बार्क (BARC) करता है। जिसके आधार पर

*पीएच. डी. शोध छात्र : संचार एवं मीडिया अध्ययन केंद्र, म. गां. अं. हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा (महाराष्ट्र) ई मेल - ranjitkumaran@hotmail.com

**निदेशक : संचार एवं मीडिया अध्ययन केंद्र, म. गां. अं. हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा (महाराष्ट्र) ई मेल - raianilankit@gmail.com

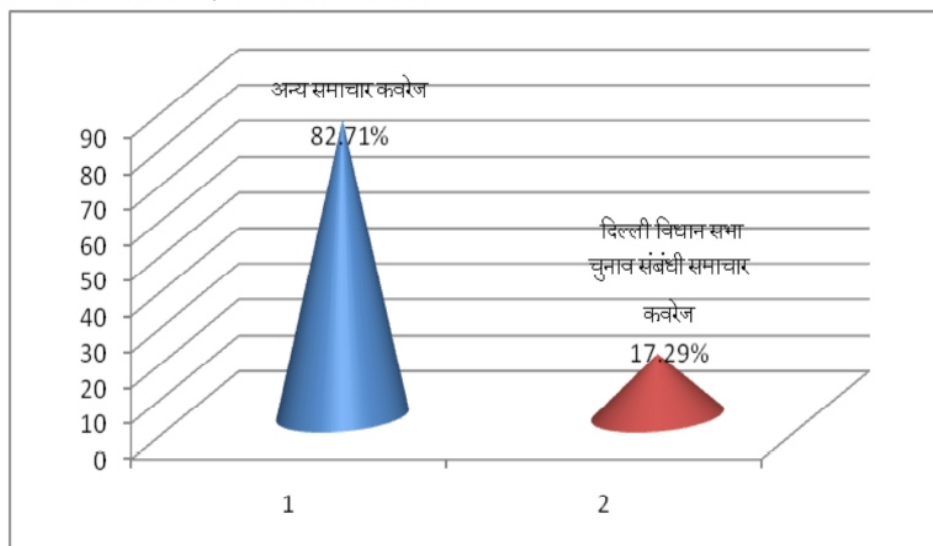
इन समाचार चैनलों को विज्ञापन मिलता है। आईबीएन7 एक हिंदी समाचार चैनल है। यह हिंदी के दस सर्वश्रेष्ठ समाचार चैनलों में से एक है।³ समाचार चैनलों की लोकप्रियता उसकी समाचार नीति पर निर्भर करती है। समाचार नीति ही विभिन्न प्रकार के समाचार का वरीयता क्रम और प्रदान किया जानेवाला समय निर्धारण करता है। समाचार की प्राथमिकता और समय निर्धारण में 'संचार के अवरोध सिद्धांत' की मुख्य भूमिका होती है। इनमें भाषा संबंधी, संगठनात्मक, भावनात्मक, भौतिक और व्यक्तिगत के अतिरिक्त भी अनेक अवरोध सम्मिलित हैं।⁴ यह अवरोध मीडिया में पेड न्यूज निर्मित करने के रूप में भी सामने आता है। भारतीय प्रेस परिषद के पेड न्यूज संबंधी परिभाषा और सीमाएं इस संबंध में उल्लेखनीय हैं- "पेड न्यूज को किसी मीडिया (प्रिंट या इलेक्ट्रॉनिक) में प्रतिफल के रूप में नगद या वस्तु देकर कोई समाचार या विश्लेषण प्रकाशित करने के रूप में परिभाषित किया जा सकता है। पेड न्यूज एक जटिल प्रवृत्ति है और पिछले 6 दशकों से उसने कई रूप धारण कर लिए हैं। ये विभिन्न अवसरों पर धन की सीधी अदायगी करने के अलावा दान स्वीकार करने, विदेशी या स्वदेशी दौरे करवाने, विभिन्न आर्थिक या गैर आर्थिक लाभ लेने के रूप में हो सकते हैं। भारतीय प्रतिभूति और विनियम बोर्ड (सेबी) द्वारा भारतीय प्रेस परिषद के ध्यान में पेड न्यूज का एक और रूप लाया गया है जो मीडिया कंपनियों और कॉर्पोरेट एंटीटी के बीच प्राइवेट संधि के रूप में है। प्राइवेट संधि एक औपचारिक करार है, जो मीडिया कंपनी और अन्य गैर मीडिया कंपनी के बीच किया जाता है और जिसमें विज्ञापन के स्थान और पक्षपातपूर्ण समाचार छापने के बदले गैर-मीडिया कंपनी के कुछ शेयर कंपनी में अंतरित कर देता है।"⁵ इस परिभाषा से यह स्पष्ट है कि पेड न्यूज का कोई एक स्वरूप नहीं है। यह किसी भी रूप में लाभ अथवा हानि पहुंचाने के लिए हो सकता है। लेकिन पेड न्यूज का मानक अस्पष्ट है। इस संदर्भ में वरिष्ठ पत्रकार कमाल का कहना है- "कोई समाचार किसी पाठक अथवा दर्शक को पेड न्यूज प्रतीत होने पर भी संकलनकर्ता या प्रस्तोता यह स्पष्टीकरण दे सकता है कि उसने संबंधित पेड न्यूज का संकलन समाचार के रूप में किया है।"⁶ इस प्रकार पेड न्यूज को सिद्ध करना भी एक कठिन कार्य है। लोकसभा चुनाव 2009 में पेड न्यूज के प्रकाश में आने के बाद इस पर लगातार बहस जारी है। विशेषज्ञों ने यह स्पष्ट किया कि पेड न्यूज का मामला केवल चुनाव तक ही सीमित न होकर यह अनेक स्वरूप में मीडिया में नियमित चलता रहता है। "...अब तो पेड न्यूज बारहो महीने का खेल हो गया है। यह नहीं कि सिर्फ चुनाव के समय और सिर्फ राजनीतिक खबरों के ही बाबत। इस वक्त अगर किसी के साथ धोखाधड़ी करनी है तो वह मीडिया के कंधे पर ही बैठ कर करता है। वह चाहे धार्मिक धोखाधड़ी हो, या राजनीतिक धोखाधड़ी या औद्योगिक धोखाधड़ी या छोटी-मोटी धोखाधड़ी, सब कुछ मीडिया के ही कंधे पर बैठ कर संभव है।"⁷

कांग्रेस नीत संयुक्त प्रगतिशील गठबंधन सरकार के दूसरे कार्यकाल में समाजसेवी अन्ना हजारे ने कई मुद्दों को लेकर केंद्र सरकार के खिलाफ धरना-प्रदर्शन किया। जिसमें भ्रष्टाचार के मुद्दे को देशव्यापी समर्थन मिला। निश्चय ही भ्रष्टाचार को देशव्यापी मुद्दा बनाने में मीडिया की अहम भूमिका रही।⁸ अन्ना आंदोलन को संचालित करने में पूर्व नौकरशाह अरविंद केजरीवाल की सक्रिय भूमिका से सभी अवगत हैं। जिन्होंने आम आदमी पार्टी का गठन करके दिल्ली विधान सभा चुनाव 2013 में भाग लेने का फैसला किया। भ्रष्टाचार और जनलोकपाल को मुद्दा बनाकर चुनाव में उतरी पार्टी के 28 उम्मीदवार जीते। चुनाव का परिणाम आने के बाद आईबीएन7 के प्रबंध संपादक आशुतोष चैनल से त्याग पत्र देकर आम आदमी पार्टी में शामिल हो गए।

दिल्ली विधान सभा में दूसरी बड़ी पार्टी के रूप में उभरी आम आदमी पार्टी के संयोजक अरविंद केजरीवाल पर यह आरोप लगा कि भ्रष्टाचार को मुद्दा बनाकर और अन्ना हजारे को सामने लाकर उनकी राजनीति में आने की मंशा आरंभ से ही रही है। इसमें मीडिया ने प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष रूप से सहयोग किया। राजनीति में आने के बाद अरविंद केजरीवाल के साथ आशुतोष जुड़ गए जबकि किसी अन्य मीडिया के बड़े व्यक्तित्व ने उनसे हाथ नहीं मिलाया। संभवतः इसीलिए आशुतोष पर मीडिया के रूप में आईबीएन7 के माध्यम से विधान सभा चुनाव में आम आदमी पार्टी के पक्ष में खबर प्रसारित कर लाभ पहुंचाने का आरोप लगा। लाभ पहुंचाने के दृष्टि से प्रसारित अथवा प्रकाशित समाचार पेड न्यूज की श्रेणी में आता है। चुनाव आयोग से जब इस बाबत जानकारी मांगी गई तो उसने केवल प्रिंट मीडिया में पेड न्यूज की जानकारी प्रदान की। लेकिन इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में भी पेड न्यूज की बात को

स्वीकार किया।⁹ दिल्ली विधान सभा चुनाव में आईबीएन7 की भूमिका पर चुनाव आयोग ने किसी भी प्रकार की जानकारी प्रदान करने से इनकार किया।¹⁰ समाचार चैनलों को निर्देशित करनेवाली संस्था न्यूज ब्रॉडकास्टर्स एसोसिएशन एक गैर सरकारी स्वैच्छिक संगठन है। जो सूचना को सार्वजनिक करने के लिए बाध्य नहीं है।

आईबीएन7 ने अपने कुल प्रसारण समय में से 17.29 प्रतिशत दिल्ली विधान सभा चुनाव को प्रदान किया है। समय विभाजन के ग्राफ से इसे स्पष्ट किया गया है।

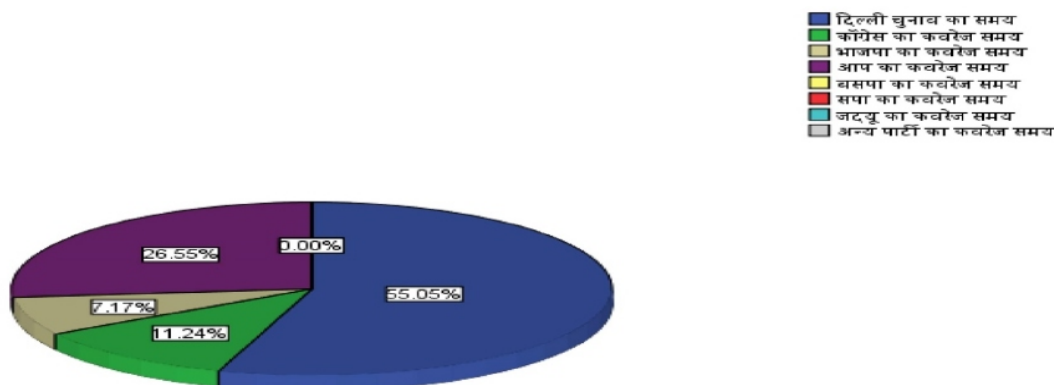
दिल्ली विधान सभा चुनाव व विभिन्न पार्टियों को प्रदान किए गए समय का वर्गचार्ट

Descriptive Statistics

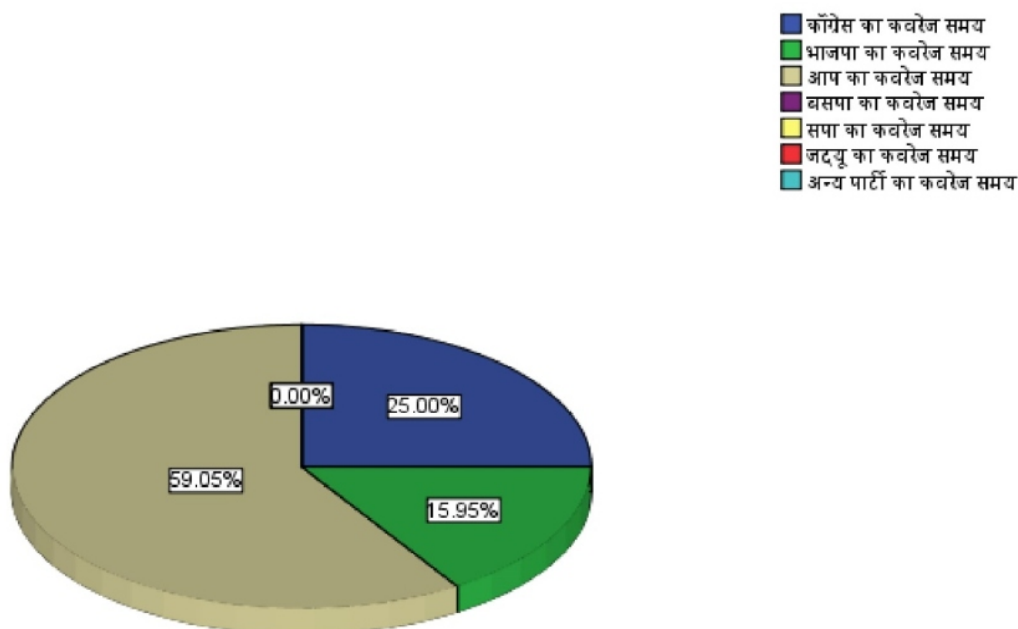
	N	Minimum	Maximum	Sum	Mean	Std. Deviation
समाचार प्रसारण दिनांक	49	28-Nov-2013	04-Dec-2013	7715932 04:14:07	01-Dec-2013	02:02:29:50
वीडियो की अवधि	49	43.36	104.39	2767.64	56.4824	11.43090
दिल्ली चुनाव का समय	49	.00	40.44	253.12	5.1657	9.30151
काँग्रेस का कवरेज समय	49	.00	18.17	51.67	1.0545	4.17753
भाजपा का कवरेज समय	49	.00	16.49	32.97	.6729	3.29560
आप का कवरेज समय	49	.00	43.25	122.06	2.4910	7.87571
बसपा का कवरेज समय	49	.00	.00	.00	.0000	.00000
सपा का कवरेज समय	49	.00	.00	.00	.0000	.00000
जदयू का कवरेज समय	49	.00	.00	.00	.0000	.00000
अन्य पार्टी का कवरेज समय	49	.00	.00	.00	.0000	.00000
Valid N (listwise)	49					

उपरोक्त प्रस्तुत वर्ग चार्ट के चर (Variable) में दिल्ली चुनाव समय में किसी राजनैतिक पार्टी अथवा प्रत्याशी के समय को शामिल नहीं किया गया। उसमें मतदाता जागरूकता के लिए अपील और चुनाव आयोग के दिशा-निर्देशों जैसे समाचार को शामिल किया गया है।

ग्राफ के माध्यम से प्रतिशत में समय विभाजन

आईबीएन7 द्वारा विभिन्न राजनैतिक पार्टियों को प्रदान किए गए समय का प्रतिशत में ग्राफ

विश्लेषण: आईबीएन7 समाचार चैनल ने दिल्ली विधान सभा चुनाव के दौरान आम आदमी पार्टी, भारतीय जनता पार्टी और कांग्रेस पार्टी के तीनों घोषित मुख्यमंत्री पद के उम्मीदवारों पर विशेष कार्यक्रम प्रस्तुत किया। 'मेरी दिल्ली मेरी सरकार' नामक इस कार्यक्रम के माध्यम से सर्वप्रथम आम आदमी पार्टी के संयोजक अरविंद केजरीवाल के साक्षात्कार का 28 नवंबर 2013 को 11.00 बजे दोपहर से प्रसारण किया गया। एंकर के रूप में राजदीप सरदेसाई ने लगभग 16 प्रत्यक्ष तथा 23 काउंटर सवाल किया।¹¹ अरविंद केजरीवाल के इस साक्षात्कार का 02 दिसंबर 2013 को दोपहर 11.30 से पुनः प्रसारण किया गया।¹² इसी दिन रात 8.30 बजे से चैनल द्वारा शीला दीक्षित का साक्षात्कार प्रसारित किया गया। साक्षात्कार के दौरान एंकर के रूप में आशुतोष ने लगभग 13 प्रत्यक्ष और 7 काउंटर सवाल किए। इसमें सोशल मीडिया के माध्यम से दर्शकों द्वारा पूछे जा रहे प्रश्न भी शामिल हैं। साक्षात्कार के दौरान कॉमनवेल्थ घोटाला से संबंधित दर्शक के एक सवाल पर शीला दीक्षित नाराज हो गईं लेकिन एंकर आशुतोष ने बड़ी शालीनता से उन्हें शांत कराया।¹³ अगले दिन 11.30 बजे दोपहर को इस कार्यक्रम का पुनः प्रसारण किया गया।¹⁴ भारतीय जनता पार्टी के मुख्यमंत्री पद के उम्मीदवार डा. हर्षवर्द्धन का साक्षात्कार चैनल द्वारा नहीं प्रसारित किया गया। हालांकि चैनल के प्रबंध संपादक आशुतोष ने हर्षवर्द्धन से साक्षात्कार लेने की प्रतिबद्धता जाहिर की है।¹⁵ साक्षात्कार के अतिरिक्त तीनों प्रमुख पार्टियों के मुख्यमंत्री पद के उम्मीदवारों का वृत्तचित्र भी आईबीएन7 द्वारा

प्रसारित किया गया। 'सेनापति' नामक इस कार्यक्रम में संवाददाता तेजस्वी चंडोक नैयर ने सर्वप्रथम अरविंद केजरीवाल का वृत्तचित्र प्रस्तुत किया। इस कार्यक्रम में संवाददाता द्वारा केजरीवाल के लघु जीवन-परिचय के साथ दिन भर के व्यस्तता को दर्शाया गया। इस कार्यक्रम का प्रसारण 29 नवंबर 2013 को रात्रि 9.30 से 10.00 बजे तक किया गया।¹⁶ अगले दिन दोपहर 12.30 से पुनः इस कार्यक्रम का प्रसारण किया गया।¹⁷ शीला दीक्षित का वृत्तचित्र 01 दिसंबर 2013 को दोपहर 12.30 से प्रसारित हुआ।¹⁸ उसी दिन डा. हर्षवर्द्धन का वृत्तचित्र रात्रि 09.00 बजे से दिखाया गया।¹⁹ इस कार्यक्रम का 02 दिसंबर 2013 को दोपहर 12.30 बजे से पुनः प्रसारण किया गया।²⁰ समाचार चैनल द्वारा विभिन्न विधानसभा क्षेत्र में राजनैतिक पार्टियों के प्रत्याशियों पर आधारित कार्यक्रम मेरा वोट मेरी सरकार के अंतर्गत 'चुनावी चौपाल' का आयोजन किया गया है। इस कार्यक्रम में एंकर के अतिरिक्त मतदाताओं ने भी प्रत्याशियों से प्रश्न पूछा है। जगतपुर के कार्यक्रम में समय विभाजन निम्नवत् है-²¹

प्रत्याशी का नाम	पार्टी का नाम	प्राप्त समय (मिनट, सेकेंड में)
दीपक त्यागी	कांग्रेस	04.09
गौरव भाटी	भाजपा	03.30
संजीव झा	आप	01.59

बदली चुनावी चौपाल कार्यक्रम का समय विभाजन²²

प्रत्याशी का नाम	पार्टी का नाम	प्राप्त समय (मिनट, सेकेंड में)
अश्विनी बागड़ी	कांग्रेस	01.37
विजय भगत	भाजपा	02.10
एल. के. शर्मा	आप	00.25
मुन्नवर हसन	बसपा	01.48

सामान्य समाचार में आम आदमी पार्टी के सर्वे को बार-बार दिखाया गया है। इस सर्वे में यह दावा किया गया है कि आम आदमी पार्टी को विधान सभा की सबसे अधिक सीटें मिलेगी तथा वे ही दिल्ली में सरकार बनाएंगे।²³ विधान सभा चुनाव प्रसारण के दौरान शराब वितरण भी एक अहम मुद्दे के रूप में प्रसारित किया गया है। शराब वितरण का स्टिंग आम आदमी पार्टी ने किया था। प्रसारित समाचार में कुमार विश्वास, शीला दीक्षित और हर्षवर्द्धन की बाईट है।²⁴

निष्कर्ष: समाचार नीति में संचार के अवरोध की तरफ ध्यान आकर्षित करने के पश्चात यह ज्ञात होता है कि पेड न्यूज मीडिया की संरचना और कार्यप्रणाली में ही मौजूद रहता है। भाषाई आधार पर यह कहा जा सकता है कि साक्षात्कार के दौरान राजदीप सरदेसाई के पूछे जा रहे प्रश्न से यह आभास नहीं होता है कि वह आम आदमी पार्टी के प्रमुख अरविंद केजरीवाल को किसी भी प्रकार से छूट देना चाहते हैं। शीला दीक्षित से साक्षात्कार के दौरान एंकर आशुतोष हमलावर की भूमिका में नहीं प्रतीत हो रहे हैं। किसी कारणवश भारतीय जनता पार्टी के मुख्यमंत्री पद के उम्मीदवार डा. हर्षवर्द्धन के साक्षात्कार का प्रसारण नहीं किया गया है। तीनों प्रमुख पार्टियों को समाचार चैनल द्वारा प्रदान किए गए समय में आम आदमी पार्टी के पक्ष में अधिक कवरेज है। अरविंद केजरीवाल का साक्षात्कार विज्ञापन सहित लगभग एक घंटे का है। वहीं शीला दीक्षित के साक्षात्कार का समय विज्ञापन सहित लगभग आधे घंटे का है। दोनों के साक्षात्कार का आईबीएन7 द्वारा पुनः प्रसारण भी किया गया है। इस प्रकार प्रसारण समय में भारतीय जनता पार्टी शून्य की स्थिति में है।

चैनल द्वारा तीनों प्रमुख पार्टियों के मुख्यमंत्री पद के उम्मीदवारों के वृत्तचित्र संबंधित कार्यक्रम आधे घंटे का है। केजरीवाल और हर्षवर्द्धन के इस कार्यक्रम का पुनः प्रसारण हुआ है जबकि शीला दीक्षित का नहीं। इस प्रकार यहां कांग्रेस प्रसारण समय में पीछे हो गयी है। भाषाई आधार पर मूल्यांकन करने पर यह कहा जा सकता है कि इस कार्यक्रम में पूर्वाग्रह का अनुमान लगाना कठिन है।

चुनावी चौपाल में कांग्रेस व भाजपा के प्रत्याशी को लगभग बराबर समय मिला है जबकि आम आदमी पार्टी के प्रत्याशियों को कम समय मिला है। भाषाई आधार पर एंकर द्वारा किसी का पक्ष लेने का मामला सामने नहीं है।

सामान्य कवरेज में आम आदमी पार्टी को कई रूपों में अधिक कवरेज प्रदान किया गया है। भाषाई आधार पर समाचार का झुकाव आप के पक्ष में प्रतीत होता है। यथा- शराब वितरण का स्टिंग आम आदमी पार्टी के द्वारा किया गया है लेकिन समाचार के प्रसारण में यह नहीं स्पष्ट किया गया है कि शराब किसने और कहां से लाया।

समाचार चैनल द्वारा तीन प्रमुख पार्टियों के अतिरिक्त किसी अन्य पार्टी को कवरेज नहीं प्रदान किया गया है।

सुझाव:

- चुनाव के दौरान सभी पार्टियों को समान कवरेज प्रदान किया जाना चाहिए।
- समाचार के प्रसारण में सभी पहलुओं को स्पष्टता से प्रस्तुत करना चाहिए।
- पेड न्यूज संबंधी शिकायत और निवारण हेतु एक नियमित कमेटी का गठन हो।

संदर्भ:

1. राजगढ़िया, विष्णु. (2011). *जनसंचार सिद्धांत: और अनुप्रयोग*. नई दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड पृष्ठ-47.
2. प्रसारण मंत्रालय ने पांच टीवी चैनलों को लाइसेंस दिए, कुल चैनल 826 पर पहुंचे. (2015 जनवरी 20). Retrieved from- <http://hindi.televisionpost.com/television/mib-grants-five-tv-channel-licences-total-channel-tally-at-826> (यह वेबसाइट 20.09.1015 को सुबह 08.00 बजे देखा गया)
3. टॉप टेन इंडियन न्यूज चैनल ऑफ द ईयर-2015 इंग्लिश एंड हिंदी न्यूज चैनल्स. (2015). Retrieved from- <http://top10wala.in/top-10-indian-news-channel-of-the-year/> (यह वेबसाइट 23.09.1015 को सुबह 10.00 बजे देखा गया)
4. जैन, पी. के. (2013). *व्यावसायिक संप्रेषण*. भोपाल: मध्य प्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी. पृष्ठ 125
5. मिसिल स. 28/54/ RTI/13-14-पी. सी. आई.
6. कमाल खान से साक्षात्कार पर आधारित
7. पांडेय, दयानंद. (2013). *मीडिया तो अब काले धन की गोद में*. दिल्ली: सर्वोदय प्रकाशन. पृष्ठ-21, 22
8. अन्ना आंदोलन में मीडिया तटस्थ था? (2011 अगस्त 31). Retrieved from- <http://www.ndtv.com/video/player/prime-time/video-story/209510> (यह वेबसाइट 23.09.1015 को रात्रि 11.00 बजे देखा गया)
9. सं. 4/आर. टी. आई. / 16/2013/संचार/371
10. सं. 4/आर. टी. आई./11/2014-संचार/577
11. आईबीएन7. 28 नवंबर 2013 प्रसारण समय 11.00 से 12.00.
12. आईबीएन7. 02 दिसंबर 2013 को प्रसारण दोपहर 11.30 से 12.00 बजे.
13. आईबीएन7. 28 नवंबर 2013 प्रसारण समय 08.30 से 09.00.
14. आईबीएन7. 29 नवंबर 2013 प्रसारण समय 11.30 से 12.00.
15. आईबीएन7. 28 नवंबर 2013 प्रसारण समय 08.51.

16. आईबीएन7. 29 नवंबर 2013 प्रसारण रात्रि 9.30 से 10.00 बजे.
17. आईबीएन7. 30 नवंबर 2013 प्रसारण दोपहर 12.30 से 1.00 बजे.
18. आईबीएन7. 01 दिसंबर 2013 प्रसारण दोपहर 12.30 से 1.00 बजे.
19. आईबीएन7. 01 दिसंबर 2013 को दोपहर 09.00 से 09.30 बजे.
20. आईबीएन7. 02 दिसंबर 2013 प्रसारण दोपहर 12.30 से 01.00 बजे.
21. आईबीएन7. 28 नवंबर 2013 प्रसारण रात्रि 07.30 से 08.00 बजे व रात्रि 10.30 से पुनः प्रसारण.
22. आईबीएन7. 29 नवंबर 2013 प्रसारण रात्रि 07.30 से 08.00 बजे व रात्रि 10.30 से पुनः प्रसारण.
23. आईबीएन7. 28 नवंबर 2013 प्रसारण दोपहर 12.00 तथा 01.00 बजे.
24. आईबीएन7. 03 दिसंबर 2013 प्रसारण सुबह 10.00 बजे.

मोक्षनाम न केवलं दुःखाभावः अपि तु संसारनिवृत्तिः

- अर्णव-घोषालः

विषिष्टाचार्य, अद्वैतवेदान्तविभागः

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्तिरुपति

उपोद्घातः

धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विध पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमः इति न केवलमद्वैतवेदान्ते अपि तु चार्वाकविहाय सर्वैः दार्शनिकैः, यैः च वेदप्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते तैरपि प्रधानप्रतिपाद्यविषयत्वेन निर्णितोऽस्ति। अर्थकामयोः ज्ञानं भवति प्रत्यक्षेण एव। धर्मस्य चानुमानेन। परन्तु मोक्षविषयकं ज्ञानं श्रुतितः एव। यद्यपि नास्तिकानां अत्र मतं भिन्नम्, यतो हि ते वेदनिन्दकाः। परन्तु अस्माकं मते तु "न स पुनरावर्तते"ⁱ इत्यादि श्रुतिः एव प्रमाणम्। तथा च स्मृतिः – "यद् गत्वा न निवर्तन्ते"ⁱⁱ, अथवा "न स भूयोऽभिजायते" इत्यादि, तद्वद् "अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादि"ⁱⁱⁱ ति सूत्रेऽपि मोक्षस्य नित्यत्वम् अवगम्यते। स च मोक्षः परमः। परमत्वं नाम निरतिशयत्वे सति क्षयशून्यत्वमिति। तच्च मोक्षे एव वर्तते, इत्यतः मोक्ष एव परमः। तस्मिन् तरति शोकमात्मविदि^{iv} त्यादिश्रुत्या तापत्रयोपशमत्वं किञ्च अखण्डानन्दस्वरूपत्वमपि अस्तीति ज्ञायते। एवं मोक्षस्य पुनर्जन्माभावरूपोऽर्थः सर्वैः अवगम्यते। परन्तु भगवद्गीतावचनं तत्र बाधकम्। जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च। तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि^v। इति वत् भगवद्गीतायां पुनर्जन्माभावप्रतिपादकानां वाक्यानां का सङ्गतिः स्यादिति आक्षेपः। अपि च मुक्तानां पुनः जन्म न भवति चेत् नित्यमुक्तस्य इह प्रति युगमाविर्भावः कुतः इति प्रश्नः। परन्तु अद्वैतनये मुक्तानां पुनरोत्पत्तिः दोषाय कल्पते। अशास्त्रीयञ्च तत्। अतः संशयेऽस्मिन् सत्यानुसन्धानं कार्यम्। उक्तं चाद्वैतसिद्धौ निश्चितौ हि वादं कुरुत इति। तस्मात् विचारात् प्राक् मोक्षस्वरूपं किञ्च जन्माभावप्रतिबन्धकत्वस्य स्वरूपम् आदौ वेदान्तानुसारं प्रतिपादयते।

मोक्षस्वरूपम्

उपनिषदां मोक्षशास्त्रप्रसिद्धेः कीदृशो मोक्ष उपनिषत्प्रसिद्ध इति प्रथमं निर्धारणियम्। सामान्यतया मोक्षो नाम स्वस्वरूपज्ञानावस्था। जीवः वस्तुतः नित्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः, सर्वव्यापकः, ज्ञानस्वरूपः, प्रज्ञानघनः, आनन्दघनश्च। परन्तु अज्ञानकारणात् तादृशानुभवः जीवस्य नास्ति। यथास्ति कठोपनिषदि छायातपौ ब्रह्मविदो बदन्ति। प्रकृष्टालोकः यदि सर्वज्ञः परमेश्वरः तर्हि छायावत् जीवः अल्पज्ञः। छायायामपि आलोकं पतति परन्तु मध्ये उपाधेः अवस्थानात् आगच्छति चेदपि प्रकाशः न सम्यक् भाति। प्रकृतेऽपि समानम्। अनाद्यज्ञानमेव तत्रोपाधिः। स्व-अवरणशक्त्या ज्ञानस्वरूपमावृणोति। तदा जीवस्य अहमज्ञः, मम देहः, तिष्ठामि गच्छामीत्यादि-व्यवहारः विविधकर्मचारणं सांसारिक-सुखदुःखानुभवश्च। एवं

बहुजन्मार्जितकृतकर्मफलभोगानन्तरं संसारानलसन्तप्तः सः जीवः तापत्रयनाशपुरःसरं निरतिशयाखण्डानन्दाय यतते। अनन्तरं सर्वानर्थहेतुभूताविद्यानाशे सति निरतिशयं शान्तिमधिगच्छति। तदा ज्ञानप्रतिबन्धकाविद्यानाशात् स्वस्वरूपानुभवः। तदनन्तरं प्रारब्धनाशे सति विदेहकैबल्यमाप्नोति। तदेव न स पुनरावर्तते इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितम्। अर्थात् ज्ञानं सम्पाद्यः सः मुक्तः प्रपञ्चगतसुखदुःखादिषु उदासीनस्तिष्ठति। प्रारब्धकर्मफलनाशे सति शरीरनाशः ततः विदेहमुक्तिः। तथा च श्रुतिः – "तस्य तावदेव चिरंयावन्न विमोक्षे"^v। इति। घटे नष्टे यथा घटाकाशमहाकाशयोः भेदः अपगच्छति तथैव मुक्तस्य देहपातानन्तरं सः सच्चिदानन्दस्वरूपो भवति। तथा च श्रुतिः "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति"^{vi} इति। अविद्यनिवृत्त्युपलक्षितः आनन्दोमोक्षः इत्याहुः भाष्यकारादयः। अज्ञाननिवृत्तिः स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्चेति वेदान्तसारकृत्। तत्र अज्ञाननिवृत्ति आत्मज्ञानसाध्या आनन्दश्चात्मस्वरूपमेव। तच्चात्मस्वरूपमविद्यावृत्तादिदानीं न प्रकाशते। यथोच्यते भगवद्गीतायां –

"धूमेनावृत्यते वह्निः यथा दर्शो मलेन च।

तथोल्बेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥"^{vii}

तस्मादविद्यानिवृत्तौ मोक्षः। वस्तुतः आत्मा निर्विशेषम्। देहेन्द्रियादिसंघातरूपमिदं जगत् तस्मिन् आत्मरूपे अधिष्ठाने आत्मस्वरूपमाच्छाद्य सत्यवत् भासते। मेघाच्छन्नस्य सूर्यस्य मेघापगते यथा प्रकाशः तथा अविद्यानिवृत्तौ आत्मस्वरूपज्ञानरूपमोक्षः। अविद्यानाश एव मोक्षः इत्यतः तत्र पौर्वापर्यं नास्ति। किं तत्स्वरूपमिति चेदुच्यते पुरुषसूक्ते प्रपञ्चमिथ्यात्वं विधायादवितियपुरुषज्ञानात् मायाकल्पितप्रपञ्चनिरासद्वारेण- "पुरुष एवेदं विश्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्"^{viii} इत्यदिमन्त्रे। क्वचिदीशावास्ये- "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत"^{ix} इति जीवब्रह्मैक्यज्ञानात् शोकमोहनिवृत्तिः। एवं ब्रह्मसाक्षात्कारेण अस्माभिः सिद्धान्तद्वयं प्राप्तम्। तत्र एकः शोकमोहनिवृत्तिः अपरश्च जन्ममृत्युरूपसंसारचक्रनाशः। अत्रैव विरोधः। केचन आक्षिपन्ति पुनर्जन्म अवश्यम्भावि। मोक्ष नाम सर्वविधदुःखनिवृत्तिः। सर्वं स्वात्मभिन्नतया दृष्टत्वात् प्राप्तव्यत्वेन न किमपि भाति। इदानीं सर्वमेतन्मनसि निधाय मोक्षात् परं पुनर्जन्म भवति न वा इति आलोच्यते। तत्रादौ इह संसारे कुतः आगमनम् कः वा तत्र हेतुः इति ज्ञेयम्। अनाद्यविद्या-संस्कारः एव तत्र संसारबीजम्। अज्ञानेन मोहितः सन् जीवाः कर्म कुर्वन्ति। अनादिसंसारचक्रहेतोः बहुजन्मार्जितानि कृतकर्मसंस्काराणि अधुनानुष्ठितानि च त्रिधा फलमुत्पादयन्ति। तद्यथा प्रारब्धं कर्म सञ्चितकर्म सञ्चीयमानकर्म चेति।

कर्मनाशात् जन्माभावः

बहूनि जन्मान्यस्माभिः व्यतीतानि। तत्र कृतकर्मसु कानिचित् संस्काररूपेण सञ्चितानि भवन्ति। यतः एकस्मिन् जन्मनि सर्वाणि कर्माणि फलमुत्पादयितुं न शक्नुवन्ति। विविधविचित्रकर्मफलभोगाय बहुविधानि जन्मानि आवश्यकानि। यथा कस्यचिद् उत्तमफलभोगाय तावत् ब्राह्मणजन्म आवश्यकम्। असाधुफलभोगाय पुनः कुत्रचित् श्वयोनि शुकरोयोनि वा प्रयोजनम्। कस्यचित् वा कर्मफलभोगार्थं नारीशरीरमपेक्षते तस्मात् नारीजन्म। एवं जाते सति जीवः प्रतिनियतं विविधकर्माणि आचरति। परन्तु तेनानुष्ठितानि कर्मजातानि तस्मिन् एव जन्मनि सर्वं फलं न तस्य भोगाय कल्पते। तस्मात् भुक्तावशिष्टं फलं संस्काररूपेण सञ्चियमानं वर्तते। अस्मिन् जन्मनि लब्धमिदं शरीरं भवति प्रारब्धस्य फलम्। अस्य कर्मत्रयस्य स्वरूपं प्रकटयितुमुदाहरणमेकं दीयते। तद्यथा केनचित् धनुर्धरेण निक्षिप्तं वाणं प्रारब्धकर्मवत्, तद्यथा निवर्तयितुमशक्यं तथा प्रारब्धकर्म अपि। तथा च धनुषि संयोजितं वाणं भवति सञ्चीयमानवत्। एवं तुनीरे वर्तमानाः ईषवः सञ्चितकर्मवत्। अन्तिमद्वयं ज्ञानेन निवर्तयितुं शक्यं परन्तु आदिमं हि लक्षस्थलपर्यन्तं यात्येव। उच्यते च "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इति। अर्थात् ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं सञ्चितानि सञ्चीयमानानि च बाध्यते। न्यायप्रस्थानेऽपि सूत्रितम्- तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्^x इति। तदगीतं गीतायां – "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भष्मसात् कुरुते तथा॥"^{xi} इति। तथा च मुण्डके क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति श्रुतेः। परन्तु जीवस्य प्रारब्धः यावदस्ति तावद् प्राप्तेऽस्मिन् शरीरे तत् भोक्तव्यः। ज्ञाने जाते देहपाते सति कर्मसंस्काराभावात् पुनः देहोत्पत्तिः न भवति। यथा दग्धबीजाद् अङ्कुरोत्पत्तिः असम्भवः तद्वद् ज्ञानदग्धानि कर्माणि फलं न उत्पादयन्ति। उच्यते ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति भारतः। इति। अविद्या कामकर्म एव देहोत्पत्तिं प्रति हेतुः। तस्मात् कारणनाशे कार्यनाशवत् अविद्या नाशे कामकर्मसंस्कारनाशः ततः शरीरनाशः। अज्ञानाभावे देहाभावः। परन्तु यस्य कर्मनाशो न जातः अपि तु विविधफलेच्छया कर्माणि अनुष्ठीयन्ते तेन साधुकर्म क्रियते चेदपि संसारनाश न कथमपि भविष्यतीति अद्वैतनिश्चयः। तस्य आत्मा सूक्ष्मशरीरोपकरणैः अर्जितसंस्कारैः च बद्धः सन् देहात् देहान्तरं याति। कर्मानुसारम् अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते। तस्मादेव कारणात् भगवद्गीतायामनाशक्ततया कर्मकरणाय उपदेशः कृतः। अज्ञानपूर्विका वासना एव कर्मद्वारा फलमुत्पादयति। तस्मात् शभाशुभफलभोगार्थं शरीरधारणम्। मुक्तपुरुषाः आप्तकामाः तस्मात् तेषां प्रप्तव्यं किमपि नास्ति। सर्वत्रैवात्मदर्शनात्। यथोच्यते वृहदारणकोपनिषदि – "यदा सर्वमात्मैवाऽभूत् तदा केन कं पश्येत्"^{xii} इति। कर्म कुर्वन्ति चेदपि वासनारहिततया अनाशक्ततया वा। एवं कर्तव्यमात्रबुद्ध्या कर्मकरणेन चित्तशुद्धिर्भवति। शुद्धान्तःकरणेनैव आत्मसाक्षात्कारः। उच्यते च – "चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये॥" इति। तथा च भगवद्गीतायाम् – "नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्॥"^{xiii}

अपि च – "ब्रह्मण्याध्याय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा।।"^{xix} इति। तस्मात् मुक्तेन क्रियमाणेन कर्मणा अपि पुनरागमनं नास्ति, फलोत्पत्त्यभावात्।

मुक्तस्य पुनरोत्पत्तौ उपपत्तिः तस्य खण्डनञ्च

तथापि मुक्तस्य पुनरोत्पत्तौ हानीः नास्ति इति उक्त्वा ते प्रदर्शयन्ति यत् मुक्ति नाम काचिदवस्था। तद्गीतं गीतायां

"यतेन्द्रियमनोबुद्धिः मुनिर्मोक्षपरायणः।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः।।"^{xx} इति।

अन्यथा जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः इत्यादिवाक्यस्य आनर्थक्यम् स्यात्। वस्तुतः अत्र विरोधस्यावकाशः नास्ति अद्वैतनये। प्रायः सर्वेषां जीवानां या दशा अर्थात् जन्ममृत्युचक्रे स्थितिः सा एव दशात्र वर्णिता। एष उत्सर्गनियमः इति शक्यते वक्तुम्। न तु सर्वेषां कृते अयं नियमः। किञ्च यस्य मृत्युः भवति तस्य एव पुनर्जन्म। मृत्युः नाम किमिति चेदुच्यते – सूक्ष्मशरीरपरिवेष्टिततया अस्मात् स्थूलदेहात् आत्मनः उत्क्रान्तिः, ततः देहान्तरप्राप्तिः च जन्म। इति अज्ञाननिमज्जितानां जीवानां दशा, जानीनां तु भिन्ना कथा। तेषां सूक्ष्मशरीरपरिवेष्टितस्य आत्मनः उत्क्रान्तिः नैव भवति। यदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि – "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यति।।"^{xvi} इति। अपि च भगवद्गीतायामस्ति – "गतागतं कामकामा लभ्यन्ते"^{xvii} इति। पुनश्च इह लोकेऽपि दृश्यते यत् नद्यः समुद्रे पतनानन्तरं समुद्रमेव भवति। तदा नदीभेदेन तेषामम्बुराशिनां पृथकीकरणमसम्भवः। तद्वत् प्रकृतेऽपि अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं यदान्तःकरणं विहाय अनवच्छिन्नं चैतन्यं प्राप्नोति तदा ततः पुनः अन्तःकरणोपाधौ तस्य शुद्धात्मनः प्रवेशः नार्हति भवितुम्। छान्दग्योपनिषदि लवनघनदृष्टान्तम् अस्मिन् विषये आशुबोधकरम्। इतोऽपि मुक्तस्य पुनः देहादिवासना नैव भवति। यतो हि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं देहेन्द्रियादिप्रपञ्चः किञ्च इयं सृष्टिः जानीनां सकाशे स्वाप्निकवस्तुवत् मिथ्यात्वेन भासते। तथा च पारमार्थिकानुभवः

"प्रपञ्चो यदि विद्येत निर्वर्तत न संशयः।

मायामात्रमिदं दवैतमद्वैतं परमार्थतः।।"^{xviii} इति।

एवं यस्य सविधे यत् मिथ्या सः तत् प्राप्तये न यतते। तस्मात् सः यदाचरति न तत् मिथ्याफलेच्छया इत्यतः तत्कृतेन कर्मणा सः न बद्धते। तस्मात् न भवति मुक्तस्य पुनरोत्पत्तिः इति आगतम्।

नित्यमुक्तस्य आविर्भावे अद्वैतसमाधानम्

इतोऽपि विद्यते काचित् शङ्का। मुक्तस्य पुनर्जन्म नास्ति चेत् नित्यमुक्तस्य श्रीनारायणस्य कथं प्रतियुगं अवताररूपेण पृथिव्यां संसारचक्रे आगमनमिति।

नित्यमुक्तवत् पुनरोत्पत्तिः मुक्तजीवस्य न भवति कुतः इति पुनः शङ्का समाधानञ्च

अत्र वक्तव्यं यत् एतावत् पर्यन्तं यदालोचितं तेन मुक्तस्य पुनरोत्पत्तिः कथमपि न सम्भवः इति स्पष्टम्। अवतारस्य तु कथा भिन्ना। तथा हि उच्यते – "अचिन्त्या खलु ये भावाः न तां तर्केण योजयेत्।।"^{xix} इति। तथापि युक्त्या प्रतिपादयितुं प्रयासः क्रियते। उच्यते च शारीरकमीमांसाभाष्ये – "तस्मात् अविद्यावद् विषये प्राप्तयोः गत्युत्क्रान्तयोः विद्वद्विषये प्रतिषेधः इति एवम् एव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्वाया। न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मणः उत्क्रान्तिः गतिः वा उपपद्यते निमित्ताभावात्।।"^{xx} इति।

परमेश्वरः यद्यपि नित्यमुक्तः अव्ययः अजः तथापि तस्य संसारलीला श्रूयते पुराणादिषु। तत् भवति तस्य संकल्पवशात्। वस्तुतः सः निर्लेपः। कर्मफले च निस्पृहः। स च मायाधीशः न तु जीववत् मायाधीनः। यया मायया जीवाः विमूढाः भवन्ति सा माया परमेश्वरस्य एव। तथा एव सः जगत् कल्पयति। उच्यते च – "मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्।।"^{xxi} इति। तथा च गीतायाम् – "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दूरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।।"^{xxii} इति। तस्माद् यथा जीवः मायया बद्धो भवति ईश्वरस्य तु न तथा। वास्तविकतया तस्य उत्पत्तिः नास्ति। अथापि श्रूयते। तत् कथमिति चेदुच्यते मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते देवीमाहात्म्ये – "नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं जगत्। तथापि तत् समुत्पत्तिर्बहुधा श्रूयतां मम।।

देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा।

उत्पन्नेति तदा लोके ख्याता देवी भविष्यति।।"^{xxiii}

तस्मात् नित्यमुक्तः ईश्वरः जीवहिताय अनुकम्पया सृष्टिं रचयति स्वयं चाविर्भवति। स च न परमार्थतः। यदाम्नायते उपनिषदि – "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जयते ॥"^{xxiv} इति ।

स्वस्य पुनःपुनः आविर्भावप्रसङ्गे भगवता एव यथार्थः समाधानं प्रदत्तं गीतायाम् –

" अजोऽपि सन् अव्ययात्मा भूतामामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥"^{xxv} इति।

अर्थात् "जन्मरहितोऽपि सन् अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन् तथा ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानाम् ईशानशीलोऽपि सन् स्वां वैष्णवीं मायाम् त्रिगुणात्मिकाम्, यस्या वशे सर्वं जगत् वर्तते, यया मोहितः सन् स्वात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं वशीकृत्य सम्भवामि, देहवान् इव भवामि। जात इव आत्ममायया। न परमार्थतो लोकवत्।"^{xxvi} इति । अनेन ईश्वरस्य पुनरोत्पत्तिविषयकः संशयः निराकृतः।

इतोऽपि वर्तते कश्चन संशयः। अद्वैतमते तवत् जीवः न भिन्नः। जीव ब्रह्मैव नापर इति उच्यते अद्वैते। तथा चेत् ईश्वरगतगुणाः परमार्थतया ईश्वरेऽपि भवेदिति आक्षेपः। तथात्वे ईश्वरः यथा संकल्पमात्रेण जगत् सृजति स्वयं च आविर्भवति तथा मुक्तजीवे कथं न दृश्यते इति संशयः।

सत्यमेतत् यदुच्यते अद्वैते जीवेश्वरयोः भेदः नास्ति इति। परन्तु जीवेश्वरयोरभेदः यत्र उच्यते तत्र वस्तुतः सृष्टि-संसारदिकं नास्ति। मोक्षे जीवः निर्गुणे स्वस्वरूपे तिष्ठति। इत्यतः पुनर्जन्मप्रसङ्ग एव तत्र नालोच्यते। तदुक्तं गौरपादाचार्यः –

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्तः इत्येषा परमार्थता ॥"^{xxvii} इति शम्।

सन्दर्भः

ⁱछान्दोग्योपनिषत् ८.१५, कालरुद्रोपनिषद् २.९

ⁱⁱश्रीमद्भगवद्गीता ८.२१

ⁱⁱⁱब्रह्मसूत्रम् ४.४.२२

^{iv}छान्दोग्योपनिषत् ७.१.३

^vछान्दोग्योपनिषत् ६.१४.२

^{vi}बृहदारण्यकोपनिषत् ४.४.६

^{vii}श्रीमद्भगवद्गीता

^{viii}पुरुषसूक्तम् १

^{ix}ईशावास्योपनिषद् ७

^xब्रह्मसूत्रम् ४.१.१३

^{xi}श्रीमद्भगवद्गीता ४.३७

^{xii}बृहदारण्यकोपनिषत्

^{xiii}श्रीमद्भगवद्गीता ५.८

^{xiv}श्रीमद्भगवद्गीता ५.१०

^{xv}श्रीमद्भगवद्गीता ५.२८

^{xvi}बृहदारण्यकोपनिषद् ४.४.६

^{xvii}श्रीमद्भगवद्गीता ९.२१

^{xviii}माण्डूक्यकारिका

^{xix}महाभारतम् भीष्मपर्वम् ५.१२

^{xx}शारीरकमीमांसाभाष्यम्

^{xxi} श्वेताश्वतरोपनिषद् ४.१०

^{xxii} श्रीमद्भगवद्गीता ७.१४

^{xxiii} मार्कण्डेयपुराणम्

^{xxiv} मुण्डकोपनिषत् १.१.९

^{xxv} श्रीमद्भगवद्गीता ४.६

^{xxvi} श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्यम् ४.६

^{xxvii} माण्डूक्यकारिका २.३२

એઇડ્સ અંગે યુવાનોના વલણો એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

ચૌહાણ વિરેન્દ્રસિંહ કે.

ભારતમાં આજે અનેકવિધ સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. વર્તમાનમાં અતિગંભીર સમસ્યા તરીકે એઇડ્સ જોવા મળે છે. એઇડ્સ માત્ર જીવલેણ રોગ નથી પરંતુ એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે પણ વિકસી છે. કારણ કે એઇડ્સ થી વ્યક્તિ માત્ર રોગનો ભોગ બનતી નથી. પરંતુ સાથો-સાથ સંમાંજમાં પણ તેના સાથેના વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવતું જાય છે. અને આજ વ્યવહારો એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે વિકાસ પામે છે. સમસ્યાનો સામાન્ય અર્થ તપાસીએ તો સમાજમાં જોવા મળતી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ તેમજ સમાજના અનેક લોકોને સ્પર્શતી પરિસ્થિતિ તેમજ સમાજના સભ્યોને આના વિશે કંઈક કરવું જોઈએ એવી પરિસ્થિતિને સામાજિક સમસ્યા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે એઇડ્સ અંગેની પરિસ્થિતિ ભારતમાં તપાસીએ તો આંકડાપરથી જણાય છે ૧૯૮૧ થી એઇડ્સનો ઉદભવ થયો ત્યારથી લઈ આજ સુધી ૨૫ મિલિયન મૃત્યુ પામ્યા છે. ભારતમાં એઇડ્સની સ્થિતિ તપાસીએ તો.....

ADULT—50,00000
WOMAN—19,00000
CHILDREN—1,20000
TOTAL—70,20000

આમ, ઉપરોક્ત આંકડા તપાસતા ખ્યાલ આવે કે એઇડ્સ એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે ઉદભવી છે. આજે ભારતમાં આ સમસ્યા સામે પ્રતિકાર કરવા માટે સરકારી પ્રયાસો અને સ્વૈચ્છિક પ્રયાસો થયેલા જોવા મળે છે. આમ છતાં આજે એઇડ્સ પર નિયંત્રણ મેળવી શક્યા નથી. તો સવાલ એ ઉદભવે કે એઇડ્સ પર નિયંત્રણ લાવવા માટે શું કરવું જોઈએ ? તો મિત્રો તેનો માત્ર એક જ ઉપાય છે. અને તે છે સામાજિક જાગૃતિ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને યુવાનોમાં જાગૃતિ લાવવાની જરૂર છે. કારણ કે દેશનું યુવાધન એજ દેશનીસંપત્તિ છે. અને આજ યુવાધન એઇડ્સ ની સમસ્યાનો ભોગ બને છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ યુવાનોમાં એઇડ્સ અંગેના વલણો જાણવાનો છે. અને તેનું મહત્વ એ રીતે રહેલું છે કે આજનો યુવાન શિક્ષણ મેળવવા કે વ્યવસાય અર્થે સ્થાનંતર કરે છે. અને સ્થળાંતરિત સ્થાને એકાંત જીવન પસાર કરતો હોવાથી પોતાની જાતીય જરૂરિયાત સંતોષવા વૈશ્યાગમન તરફ વળે છે. પરિણામે વ્યક્તિ રોગનો ભોગ બને છે. પરંતુ આજના યુવાનને એઇડ્સ અંગેની સાચી સમજ આપવામાં આવે અને સરકારી પ્રયોસો શાળા-કોલેજોમાં કડક રીતે અમલ કરવામાં આવે તેથી યુવાનોમાં જાણકારી મળશે. આવા પ્રયોશોમાં અંતે પણ યુવાનમાં એઇડ્સ અંગેના કેવા વલણો જોવા મળે છે. તે અંગેના અભ્યાસ પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસની વિગતવાર સમજૂતી મેળવીએ ઈ પૂર્વ એઇડ્સનો અર્થ તપાસવો જરૂરી છે.

□ એઇડ્સ નો અર્થ:-

A — ACQUIRED
I — IMMUNO
D — DEFICIENCY
S — SYNDROME

આમ AIDS એટલે Acquired Immuno Deficiency Syndrom અર્થાત રોગપ્રતિકારક શક્તિની ખામીથી ઉદભવતા રોગોના લક્ષણોનો સમૂહ AIDS એ એચ.આઈ.વી નામના વયારાશને કારણે ફેલાતો હોય છે. HIV નો અર્થ તપાસીએ તો.....

HIV શું છે?

H — HUMAN
I — IMMUNO DEFICIENCY
V — VIRUS

અર્થાત માનવશરીરમાં રોગપ્રતીકારક શક્તિની ખામી પેદા કરતા વાયરસને HIV કહે છે.

આમ એઇડ્સનો ઉદભવ એક રોગ તરીકે થયેલો જોવા મળે છે. પરંતુ વર્તમાનમાં સામાજિક સમસ્યા તરીકે વિકાસ પામેલો છે. આમ આ સામાજિક સમસ્યામાં યુવાનો કેવા વલણો ધરાવે છે. તે અંગેના પ્રસ્તુત અભ્યાસ રજુ કરવામાં આવેલ છે.

□ અભ્યાસ ક્ષેત્ર:-

એઇડ્સ એક વિજ્ઞાનનો રોગ તેમજ સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં એક સમસ્યા તરીકે પોતે પગપેસારો કર્યો. આ સમયે સરકારી પ્રયોસો તેમજ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ધ્વારા, સામાજિક જાગૃતિ લાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સમયે યુવાનોમાં એઇડ્સ અંગેના અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે એકમ પસંદ કરવા માટે પાટણ યુનિવર્સિટીના વિવિધ અનુસ્નાતક ભવનોમાં અભ્યાસ કરતા યુવાનો જેમાં આર્ટ્સ, કોમર્સ અને સાયન્સ ફેકલ્ટીમાંથી ૮ યુવકો અને ૮ યુવતી કુલ ૧૬ એમ ત્રણે ફેકલ્ટીમાંથી પસંદ કરવામાં આવેલ અને અંતે પ્રસ્તુત અભ્યાસ એકમમાં ૪૮ ઉત્તર દાતાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ. અને આ ઉત્તરદાતા પાસેથી વિવિધ માહિતી એકત્ર કરવામાં આવેલ. આ માહિતીનું વિક્ષેપણ કરીએ.

□ એઇડ્સના કારણો:-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે ઉત્તરદાતા પાસેથી એઇડ્સ અંગેના કારણો અંગેની માહિતી નીચે કોષ્ટકમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

ક્રમ	કારણો	સંખ્યા	ટકા
૧	જાતીય સંબંધો	૧૯	૪૦
૨	પરંપરાગત	૬	૧૨
૩	લોહી વડે	૮	૧૭
૪	એઇડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ સાથે સંબંધ	૧૫	૩૧
૫	કુલ	૪૮	૧૦૦

ઉપરના કોષ્ટકના આધારે જાણવા મળે છે કે એઇડ્સ અંગેના કારણોમાં ૪૦% ઉત્તર દાતાઓનું એવું માનવું છે કે એઇડ્સ એક જાતીય રોગ છે. બીજા નંબરનું મહત્વનું કારણ એઇડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ સાથે સંબંધ રાખનારને એઇડ્સ થાય એ કારણ પણ જોવા મળે છે. એટલે કે આટલા પ્રયોસો થતા હોવા છતાં સત્ય કારણો આજે વ્યક્તિ જાણી શકતો નથી.

□ એઇડ્સ ફેલાવનાર પરિબળો:-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં એઇડ્સના ફેલાવનાર પરિબળો તપાસતા નીચે મુજબની માહિતી મળી હતી.

ક્રમ	પરિબળ	સંખ્યા	ટકા
૧	વેશ્યા	૪૧	૮૬
૨	લોહી	૩	૬
૩	બ્લેડ, લેઝર વગેરે સાધનો	૨	૪

૪	ઈન્જેક્શન ધ્વારા	૨	૪
૫	કુલ	૪૮	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના આધારે જાણવા મળે કે એઈડ્સનો ફેલાવો કરનારા પરિબળો મહત્તમ ભાગ વૈશ્યા ધ્વારા ફેલાય છે. જ્યારે અન્ય સાધનો ધ્વારા રોગ ફેલાય એવંજ માનનારા ઉત્તરદાતાઓનું પ્રમાણ અલ્પ છે. આવું માનનારા ઉત્તરદાતાઓ નું વર્ગીકરણ તપાસીએ.....

ક્રમ	પ્રવાહ	સંખ્યા	ટકા
૧	આઈસ	૨૩	૪૮
૨	કોમર્સ	૧૯	૪૦
૩	સાયન્સ	૬	૧૨
૪	કુલ	૪૮	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના આધારે જાણવા મળે કે વૈશ્યા ધ્વારા એઈડ્સ ફેલાય એવું માનનારા આઈસ પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓ નું પ્રમાણ વધુ છે. કારણ કે તેવો એઈડ્સ ને એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે જુએ છે. જ્યારે કોમર્સના વિદ્યાર્થીઓ નું પ્રમાણ ૪૦% છે. અને સાયન્સ ના વિદ્યાર્થીઓ તેનો એક વિજ્ઞાન તરીકે ના વિષયમાં ભણે છે. માટે તેમનું પ્રમાણ ઓછું છે.

□ એઈડ્સ ગ્રસ્ત સાથેનો વ્યવહાર:-

ઉત્તરદાતા પાસે એઈડ્સ ગ્રસ્ત દર્દી સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો તે અંગેની માહિતી નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

ક્રમ	વ્યવહાર	સંખ્યા	ટકા
૧	સહાનુભુતિ	૧૩	૨૭
૨	અલગ રહેવા માટેની સુવિધા	૨૧	૪૩
૩	જીવવાનો અધિકાર નથી	૫	૧૦
૪	તેની સાથે સંબંધ કાપી નાખવા	૭	૧૪
૫	વ્યવહારમાં કોઈ પરિવર્તન નહિ	૨	૬
૬	કુલ	૪૮	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના આધારે જાણવા મળે છે કે એઈડ્સ ગ્રસ્ત દર્દી સાથે વ્યવહારનું વર્ગીકરણ કરતા જણાય છે કે ૪૩% ઉત્તરદાતા એવું માને છે કે તેમને રહેવા માટે અલગ સુવિધા આપવી જોઈએ. એટલે આ પ્રકારના વર્તનથી વ્યક્તિ એકલતાનો અનુભવ કરે છે. અને પોતે સમાજથી અલગ પડી ગયો એવા ભયથી અને સતત ચિંતાના લીધે વ્યક્તિ આપઘાત કરવા પણ પ્રેરાય છે. જ્યારે ૨૭% ઉત્તરદાતા સહાનુભુતિ દાખવે છે. એટલે કોઈપણ દુખી વ્યક્તિને સહાનુભુતિ મળતા તેના દુઃખમાં ઘટાડો થાય છે. આમ આવા વ્યક્તિઓ પ્રત્યે સહાનુભુતિ રાખવામાં આવે તો તેમના આયુષ્યમાં વધારો થાય અને વ્યક્તિને કદાચ રાહત પણ થાય એવું બને.

□ એઈડ્સના ઉપાચો:-

એઈડ્સના ઉપાચો અંગે ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી માહિતી મેળવતા નીચે મુજબની જોવા મળે છે.

ક્રમ	ઉપાચો	સંખ્યા	ટકા
૧	જાતીય સંબંધો રોકવા	૧૯	૪૦
૨	કોન્ડોમનો ઉપયોગ	૧૨	૨૫
૩	એઇડ્સ ફેલાવનાર સાધનનો ઉપયોગ અટકાવવો	૭	૧૫
૪	સામાજિક જાગૃતિ લાવવી	૧૦	૨૦
૫	કુલ	૪૮	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના આધારે જાણવા મળે છે કે એઇડ્સને અટકાવવા માટેના ઉપાચોમાં જાતીય સંબંધને રોકનારા એવું કહેનારા ૪૦% ઉત્તરદાતાઓ છે. એટલે આના અંતે એમ કહેવાય કે આજ સુધી થયેલા તમામ પ્રયાસોના અંતે દરેક યુવાનને એવીતો જાણકારી છે કે એઇડ્સ એક જીવલેણ રોગ છે. અને તેમાંથી મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. તેમજ આ રોગ અટકાવવા માટે સામાજિક જાગૃતિ લાવવી અનિવાર્ય બાબત છે. એવું માનનારા ઉત્તરદાતાઓ નું પ્રમાણ ૨૧% રહેલું છે.

આમ એઇડ્સ અંગેની માહિતી યુવાનો પાસેથી મેળવતા ઉપર મુજબ મળેલ માહિતીનું વિષ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું અને આ વિષ્લેષણના અંતે નીચે મુજબના તારણો જોવા મળ્યા હતા.

□ તારણો:-

સામાજિક સંશોધનનું અંતિમ અને મહત્વનું પાસું એ તારણો છે . પ્રસ્તુત અભ્યાસના અંતે જોવા મળેલ તારણો નીચે મુજબના છે.

(૧) એઇડ્સ અંગેના ત્રણ તપાસતા જણાય છે કે સાયન્સના વિદ્યાર્થીઓ એઇડ્સનો એક રોગ તરીકે અભ્યાસ કરે છે. જ્યારે આર્ટ્સના વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક સમસ્યા તરીકે આનો અભ્યાસ કરે છે. જ્યારે કોમર્સ ના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ પણ મહત્તમ છે. પરિણામે ત્રણે પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓ પાસે એઇડ્સ અંગેની જાણકારી છે.

(૨) એઇડ્સ અંગેના કારણો તપાસતા જણાય છે કે ઉત્તરદાતાઓ માં કારણ અંગેની સ્પષ્ટતા નથી. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જાતીય સંબંધ રાખવાથી એઇડ્સ થાય છે. એવું કારણ દર્શાવનાર ૪૦% ઉત્તરદાતાઓ છે.

(૩) સરકારી અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રયાસ અંતે પણ એ બાબત સ્પષ્ટ જણાય છે કે આજ સુધી શિક્ષિત વ્યક્તિઓ સુધી આપને સત્ય માહિતી પહોંચાડી શક્યા નથી. તો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આ બાબત અંગેની સંપૂર્ણ જાણકારી પહોંચતી કરવી શક્ય નથી.

(૪) એઇડ્સ વ્યક્તિ સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો એ અંગેની માહિતીના અંતે તારણ જાણવા મળ્યું કે ૪૩% યુવાનો આવા વ્યક્તિઓને અલગ રાખવા માટે સુવિધા વિકસાવવી જોઈએ એવું માને છે. એટલે આના પરથી એવું કહેવાય કે આજનો યુવાન સ્વચ્છંદી બની જાય છે. અને સમાજમાં ચાલતી ગતિવિધિનો ખ્યાલ નથી.

(૫) પ્રસ્તુત અભ્યાસના અંતે જાણવા મળે કે એઇડ્સ ગ્રસ્ત વ્યક્તિ સાથે અલગતાનો વ્યવહાર રાખવામાં આવે તો નિરાશ થયેલ વ્યક્તિ આપઘાતનો પણ સહારો લે અને જો તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પૂર્ણ વ્યવહાર કરવામાં આવે તો તેમનું આયુષ્ય લંબાય છે.

(૬) એઇડ્સ અંગેના ઉપાયોમાં અમાનવીય જાતીય સંબંધ રોકવા જોઈએ એવું તારણ બહાર આવે છે. એટલે આજનો યુવાન એટલો તો જાગૃત બન્યો છે. કે એઇડ્સ એક જીવલેણ રોગ છે. જો એક વાર લાગુ પડ્યો તો મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. માટે આવા જાતીય સંબંધ રોકવા જોઈએ તેવું તારણ કાઢવામાં આવે છે.

આમ પ્રસ્તુત અભ્યાસના અંતે જોવા મળતા તારણો ઉપર મુજબ રજૂ કરી શકાય છે. માત્ર આ તારણો જાણવાથી કે સરકારી પ્રયાસોથી એઇડ્સ સામે રક્ષણ મેળવી શકાશે નહિ આ એક સામાજિક સમસ્યા સામે પ્રતિકાર કરવા આપણે તે અંગે જાગૃત થવું પડશે.

સંદર્ભસૂચિ

- (૧) સામાજિક સમસ્યાઓ
એ. જી. શાહ
જે. કે. દવે
- (૨) એઇડ્સ
શ્રી સંજય ક સચોટ
ગુજરાત સ્ટેટ એઇડ્સ કંટ્રોલ સોસાયટી
- (૩) સમાજ દર્પણમાં આવતા લેખો
ગૌરાંગ જાની
ગુજરાત સમાચાર

Tax Slabs in India and USA

- Ass. Prof. Vaishaliben K. Makwana
Government Arts & Commerce
College, Kathlal., Dist- Kheda

Here are the tax slabs in India and the USA, converted at today's(9/1/2015) exchange rates. For USA, I have used the tax slabs for single, non-blind individuals below 65 years of age. **I have simplified the picture a lot**, since the question probably wants a comparison of income tax in India and the USA.

USA

Standard deduction : \$6,200. This amount will be subtracted from your annual taxable income and won't be taxed, just like Rs.2,50,000 in India. In addition, there are personal exemption that will be subtracted from your taxable income before tax calculation.

After deductions, the following slabs are applied:

- \$0-\$8,925 : 10%
- \$8,926 – \$36,250 : 15%
- \$36,251 – \$87,850 : 25%
- \$87,851 – \$183,250 : 28%
- \$183,251 – \$398,350 : 33%
- \$398,351 – \$400,000 : 35%
- \$400,001+ : 39.6%

Lets take an example calculation of \$40,000.

- \$40,000 gross income – \$6,100 standard deduction – \$3,900 personal exemption = \$30,000 taxable income
 - $\$8,925 \times 10\% = \892.50 (taxation of the first income bracket)
 - $\$30,000 - \$8,925 = \$21,075.00$ (amount in the second income bracket)
 - $\$21,075.00 \times 15\% = \$3,161.25$ (taxation of the amount in the second income bracket)
- Total income tax is $\$892.50 + \$3,161.75 = \$4,053.75$ (~10.13% effective tax)

In addition to this, a wage earner has to pay tax under the **Federation Insurance Contribution Act(FICA)** for the social security and medicare

portions, and an equal amount has to be paid by the employer. Calculations:

- \$40,000 (adjusted gross income)
 - $\$40,000 \times 6.2\% = \$2,480$ (Social Security portion)
 - $\$40,000 \times 1.45\% = \580 (Medicare portion)
- Total FICA tax paid by employee = \$3,060 (7.65% of income)
- Total federal tax of individual = $\$4,053.75 + \$3,060.00 = \$7,113.75$ (~17.78% of income) - **This is the money you pay the government.**

Total federal tax including employer's contribution:

- Total FICA tax contributed by employer = \$3,060 (7.65% of income)
- Total federal tax of individual including employer's contribution = $\$4,091.25 + \$3,060.00 + \$3,060.00 = \$10,211.25$ (~23.71% of income)

India

In India, there are similar deductions under 80G(money you give to select charities, etc.)

After that, income tax is straight forward:

• 0 to 2,50,000(\$0 - \$3955)	: No tax
• 2,50,001 to 5,00,000(\$3955 - \$7911)	: 10%
• 5,00,001 to 10,00,000(\$7911 - \$15822)	: 20%
• Above 10,00,000(Above \$15822)	: 30%

Take the same income of \$40,000 which comes out to Rs.2,500,000 per annum(which is not middle class in India).

Total tax with the above slabs comes out to Rs.580,000(\$9176.50)
So moderately rich people pay more(without including what your employer pays) tax in India than in the USA!

Consider Rs.600,000(~\$9500), which is considered upper middle class in India.

Doing the math, in India you would be paying Rs.45,000(\$711) while in the USA(even without personal exemptions), you will be paying only \$330. While direct comparisons between dollar and rupee without taking into accounts the purchasing powers of the two currencies are pretty much meaningless, it is still an interesting observation to make.

The Victorian novel

Dr. MEGHA A. RAVAL

Assistant Professor in ENGLISH

D.H. College - RAJKOT

Introduction

It was in the Victorian era (1837–1901) that the novel became the leading literary genre in English. Women played an important part in this rising popularity both as authors and as readers. Monthly serializing of fiction encouraged this surge in popularity, due to a combination of the rise of literacy, technological advances in printing, and improved economics of distribution. Charles Dickens' *Pickwick Papers*, was published in twenty parts between April 1836 and November 1837. Both Dickens and Thackeray frequently published this way. However, the standard practice of publishing three volume editions continued until the end of the 19th century. Circulating libraries, that allowed books to be borrowed for an annual subscription, were a further factor in the rising popularity of the novel.

The 1830s and 1840s saw the rise of social novel, that "arose out of the social and political upheavals which followed the Reform Act of 1832". This was in many ways a reaction to rapid industrialization, and the social, political and economic issues associated with it, and was a means of commenting on abuses of government and industry and the suffering of the poor, who were not profiting from England's economic prosperity. Stories of the working class poor were directed toward middle class to help create sympathy and promote change. An early example is Charles Dickens' *Oliver Twist* 1837–38. Other significant early example of this genre are *Sybil, or The Two Nations*, a novel by Benjamin Disraeli 1804–81 and Charles Kingsley's 1819–75 *Alton Locke* 1849.

Charles Dickens 1812–70 emerged on the literary scene in the late 1830s and soon became probably the most famous novelist in the history of English literature. One of his most popular works to this day is *A Christmas Carol* 1843. Dickens fiercely satirized various aspects of society, including the workhouse in *Oliver Twist*, the failures of the legal system in *Bleak House*, the dehumanizing effect of money in *Dombey and Son* and the influence of the philosophy of utilitarianism in factories, education etc., in *Hard Times*. However some critics have suggested that Dickens' sentimentality blunts the impact of his satire. In more recent years Dickens has been most admired for his later novels, such as *Dombey and Son* 1846–48, *Bleak House* 1852–53 and *Little Dorrit* 1855–57, *Great Expectations* 1860–61, and *Our Mutual Friend* 1864–65. An early rival to Dickens was William Makepeace Thackeray 1811–63, who during the Victorian period ranked second only to him, but he is now much less read and is known almost exclusively for *Vanity Fair* 1847. In that novel he satirizes whole swaths of humanity while retaining a light touch. It features his most memorable character, the engagingly roguish Becky Sharp.

The Bronte sisters, Emily, Charlotte and Anne, were other significant novelists in the 1840s and 1850s. Their novels caused a sensation when they were first published but were subsequently accepted as classics. They had written compulsively from early childhood and were first published, at their own expense, in 1846 as poets under the pseudonyms Currer, Ellis and Acton Bell. The following year the three sisters each published a novel. Charlotte Bronte's 1816–55 work was *Jane Eyre*, which is written in an innovative style that combines naturalism with gothic melodrama, and broke new ground in being written from an intensely first-person female perspective. Emily Bronte's 1818–48 novel was *Wuthering Heights* and, according to Juliet Gardiner, "the vivid sexual passion and power of its language and imagery impressed, bewildered and appalled reviewers, and led the Victorian public and many early reviewers to think that it had been written by a man. Even though it received mixed reviews when it first came out, and was often condemned for its portrayal of amoral passion, the book subsequently became an English literary classic. The third Bronte novel of 1847 was Anne Bronte's 1820–49 *Agnes Grey*, which deals with the lonely life of a governess. Anne Bronte's second novel, *The Tenant of Wildfell Hall* 1848, is perhaps the most shocking of the Brontes' novels. In seeking to present the truth in literature, Anne's depiction of alcoholism and debauchery was profoundly disturbing to 19th-century sensibilities. Charlotte Bronte's *Shirley* was published in 1849, *Villette* in 1853, and *The Professor* in 1857.

Elizabeth Gaskell 1810–65 was also a successful writer and her first novel, *Mary Barton*, was published anonymously in 1848. Gaskell's north and south contrasts the lifestyle in the industrial north of England with the wealthier south. Even though her writing conforms to Victorian conventions, Gaskell usually frames her stories as critiques of contemporary attitudes, and her early works focused on factory work in the Midlands. She always emphasised the role of women, with complex narratives and dynamic female characters.

Anthony Trollope's 1815–82 was one of the most successful, prolific and respected English novelists of the Victorian era. Some of his best-loved works are set in the imaginary West Country county of Barsetshire, including *The Warden* 1855 and *Blanchester Towers*. Trollope's novels portray the lives of the landowning and professional classes of early Victorian England. Henry James suggested that Trollope's greatest achievement was "great apprehension of the real", and that "what made him so interesting, came through his desire to satisfy us on this point

George Eliot's (Mary Ann Evans (1819–80) first novel *Adam Bede* was published in 1859, and she was a major novelist of the mid-Victorian period. Her works, especially *Middlemarch* are important examples of literary realism, and are admired for their combination of high Victorian literary detail, with an intellectual breadth that removes them from the narrow geographic confines they often depict, that has led to comparisons with Tolstoy. While her reputation declined somewhat after her death, in the 20th century she was championed by a new breed of critics, most notably by Virginia Woolf, who

called Middlemarch "one of the few English novels written for grown-up people. Various film and television adaptations of Eliot's books have also introduced her to a wider readership.

An interest in rural matters and the changing social and economic situation of the countryside is seen in the novels of Thomas Hardy. A Victorian realist, in the tradition of George Eliot, he was also influenced both in his novels and poetry by Romanticism, especially by William Wordsworth. Charles Darwin is another important influence on Thomas Hardy. Like Charles Dickens he was also highly critical of much in Victorian society, though Hardy focussed more on a declining rural society. While Hardy wrote poetry throughout his life, and regarded himself primarily as a poet, his first collection was not published until 1898, so that initially he gained fame as the author of such novels as, *Far from the Madding Crowd*, *The Mayor of Casterbridge*, *Tess of the d'Urbervilles* and *Jude the Obscure*. He ceased writing novels following adverse criticism of this last novel. In novels such as *The Mayor of Casterbridge* and *Tess of the d'Urbervilles* Hardy attempts to create modern works in the genre of tragedy, that are modelled on the Greek drama, especially Aeschylus and Sophocles, though in prose, not poetry, fiction, not a play, and with characters of low social standing, not nobility. Another significant late-19th-century novelist is George Robert Gissing who published 23 novels between 1880 and 1903. His best known novel is *New Grub Street*. Important developments occurred in genre fiction in this era.

American novel (From Romanticism to realism)

By the mid-19th century, the pre-eminence of literature from the British Isles began to be challenged by writers from the former American colonies. This included one of the creators of the new genre of the short story, and inventor of the detective story Edgar Allan Poe (1809–49). A major influence on American writers at this time was Romanticism. The Romantic Movement gave rise to New England Transcendentalism, which portrayed a less restrictive relationship between God and Universe. The publication of Ralph Waldo Emerson's 1836 essay *Nature* is usually considered the watershed moment at which transcendentalism became a major cultural movement. The new philosophy presented the individual with a more personal relationship with God. Transcendentalism and Romanticism appealed to Americans in a similar fashion, for both privileged feeling over reason, individual freedom of expression over the restraints of tradition and custom. It often involved a rapturous response to nature. It encouraged the rejection of harsh, rigid Calvinism, and promised a new blossoming of American culture. Other significant transcendentalists were Henry David Thoreau 1817–1862, the naturalist John Muir, 1838–1914, and Louisa May Alcott 1832–1888 author of *Little Women*.

In 1837, the young Nathaniel Hawthorne 1804–1864 collected some of his stories as *Twice-Told Tales*, a volume rich in symbolism and occult incidents. Hawthorne went on to write full-length "romances", quasi-allegorical novels that explore such themes as guilt, pride, and emotional repression in his native New England. The romantic American novel developed fully with Hawthorne's *The Scarlet Letter* 1850, a stark drama of a woman cast out of her community for committing adultery. Hawthorne's fiction had a profound impact on his

friend Herman Melville 1819–1891. Melville first made a name for himself by turning material from his seafaring days into exotic and sensational sea narrative novels. Inspired by Hawthorne's focus on allegories and dark psychology, Melville went on to write romances replete with philosophical speculation. In *Moby-Dick* 1851, an adventurous whaling voyage becomes the vehicle for examining such themes as obsession, the nature of evil, and human struggle against the elements. In another important work, the short novel *Billy Budd*, Melville dramatizes the conflicting claims of duty and compassion on board a ship in time of war. His books sold poorly, and he had been long forgotten by the time of his death, but Melville was rediscovered in the early decades of the 20th century. Later Transcendentalist writers are Henry David Thoreau *Walden*, (1854) and poets Walt Whitman and Emily Dickinson. By the 1880s, however, psychological and social were competing with Romanticism in the novel.

American realist fiction has its beginnings in the 1870s with the works of Twain, Howell and James.

Mark Twain (the pen name used by Samuel Langhorne Clemens, was the first major American writer to be born away from the East Coast – in the border state of Missouri. His regional masterpieces were the memoir *Life on the Mississippi* and the novels *Adventures of Huckleberry Finn*. Twain's style influenced by journalism, wedded to the vernacular, direct and unadorned but also highly evocative and irreverently humorous – changed the way Americans write their language. His characters speak like real people and sound distinctively American, using local dialects, newly invented words, and regional accents. William Dean Howells also represented the realist tradition through his novels, including *The Rise of Silas Lapham*. Realism also influenced American drama of the period, in part through the works of Howells but also through the works of such Europeans as Ibsen and Zola.

Genre fiction

The premier ghost story writer of the 19th century was Sheridan Le Fanu. His works include the macabre mystery novel *Uncle Silas* and his Gothic novella *Camillatells* the story of a young woman's susceptibility to the attentions of a female vampire. Bram Stoker's horror story *Dracula* belongs to a number of literary genres, including vampire literature, horror fiction, gothic novel and invasion literature.

Arthur Conan Doyle's Sherlock Holmes is a brilliant London-based "consulting detective", famous for his intellectual prowess. Conan Doyle wrote four novels and 56 short stories featuring Holmes, from 1880 to 1907, with a final case in 1914. All but four Holmes stories are narrated by Holmes' friend, assistant, and biographer, Dr. Watson. The *Lost World* literary genre was inspired by real stories of archaeological discoveries by imperial adventurers. H. Rider Haggard wrote one of the earliest examples, *King Solomon's Mines*, in 1885. Contemporary European politics and diplomatic manoeuvrings informed Anthony Hope's swashbuckling Ruritanian adventure novel *The Prisoner of Zenda*.

NOTE

1. Introduction and Notes for the Tenant of Windfall Hall. Penguin Books. 1996. ISBN 978-0-14-043474-3.
2. Evans, Denise Onorato, Mary. Nineteenth-Century Literary Criticism.
3. Khale, Brewster. Early Children's Literature. Children's Books in the Victorian Era. International Library of Children's Literature. Retrieved 16 June 2014.
4. Susina, Jan. Children's Literature. The Gale Group, Inc. Retrieved 16 June 2014.
5. Article on long-runs in the theatre before 1920. Stagebeauty.net. Retrieved 15 September 2012.
6. Stedman, Jane W. (1996). W. S. Gilbert, a Classic Victorian & His Theatre, pp. 26–29. Oxford University Press. ISBN 0-19-816174-3
7. Dawson, Carl (1979). Victorian High Noon: English Literature in 1850. Baltimore: Johns Hopkins U. Press.
8. <http://www.online-literature.com/periods/victorian.php>

Government policy and expenditure on Women Education in INDIA

Neha D. Raval

Research Scholar J.J.T.University

Jhunjhunu (Rajasthan)

Introduction

For more than 2,000 years, from about BC 300, there was practically no education for women in India. Only a few women of the upper castes and upper classes were given some education at home. But, even here, there was tremendous social resistance. Literacy of women at that time was looked upon as a disgrace. The notion of providing education to female children never entered into the minds of parents. A superstitious feeling was alleged to exist in the majority of the Hindu families that a girl taught to read and write will soon become a widow after marriage. According to the report of the National Committee on Women's Education (1959) It cannot be denied that the general picture of the education of women was the most unsatisfactory and women received practically no formal instruction whatever, except for the little domestic instruction that was available to the daughter of the upper class families.'

It was the American mission which first started a school for girls in Bombay in 1824. According to the figures available, by 1829 within five years as many as 400 girls were enrolled in this school. Then, in the first decade of the 19th century, with the efforts of the missionaries as well as the Indian voluntary organizations, some girls primary schools, particularly in Bombay, Bengal and Madras states, started. The government also took the responsibility to promote primary education in general and that of the girls in particular. However, government efforts could not go a long way due to the Indian War of Independence of 1857.

After the war municipal committees and other local bodies were encouraged to open primary schools. In the year 1870, training colleges for women were established for the first time and women

Education is a Fundamental Right of All Children Realizing the Government's sluggish attitude and delaying tactics in implementing the Constitutional commitment, the Supreme Court of India, in the Unnikrishnan Judgement way back in 1993 said It is noteworthy that among the several articles in part IV only Article 45 speaks of time limit, no other article does. Has it not significance Is it a mere pious wish, even after 44 years of the Constitution The 93rd Constitution Amendment 2001 enacting 'free and compulsory education for all children is a fundamental right' still remains a ray of hope to millions of children in the age group of 6-14 years. The fundamental right to free education was received with paramount importance by all. But again it is already 4 years after the amendment and there is no visible development in the field of education and literacy. Even most of the backward

class parents from OBCs, schedule caste, schedule tribe and other minority communities do not know that the 93rd constitutional amendment of India in 2001 had made education of children a fundamental right which cannot be overlooked by them. Education for All (EFA) Education for All (EFA) means not only having access to schooling but also having quality of education for all children. The SSA programmes of Government of India is provide quality education for children's between 6 and 14 years has increased the literacy rate of girls and boy Primary level Sarva Shiksha Abhiyan Completed and Secondary Education Sarva Shiksha Abhiyan is going on. In the past two decades, women's participation in primary, middle and secondary level has increased considerably. The District Primary Education Programme (DPEP) of the Central Government has reduced dropout rates to less than 10 percent and reduced gender gaps to less than 5 percent. One of the main objectives of the Sarva Shiksha Abhiyan was to bridge gender gaps in primary and secondary education by 2010. Since even after secondary education girls may not continue, Extension Education a policy providing job related knowledge, was introduced for those unable to proceed with formal secondary level. The National Literacy Mission (NLM) was set up in 1988 aimed to mobilize dropouts, introduce mass and functional literacy and involve the community in educating women to the Secondary level.

Educational Provisions in the Indian Constitution

The Constitution of India not only grants equality to women but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favour of women for neutralizing the cumulative socio economic, education and political disadvantages faced by them. Fundamental Rights, among others, ensure equality before the law and equal protection of law prohibits discrimination against any citizen on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth, and guarantee equality of opportunity to all citizens in matters relating to employment. The State shall provide free and compulsory education to all children of the age of six to fourteen years in such manner as the State may, by law, determine. Right to work, to education and to public assistance in certain cases. The State shall, within the limits of its economic capacity and development, make effective provision for securing the right to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement, and in other cases of undeserved want. Provision for free and compulsory education for children. The State shall endeavour to provide, within a period of ten years from the commencement of this Constitution, for free and compulsory education for all children until they complete the age of fourteen years. The State shall endeavour to provide early childhood care and education for all children until they complete the age of six years. Promotion of educational and economic interests of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other weaker sections. The State shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the

people, and, in particular, of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation. Article 51A (k). who is a parent or guardian to provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen years. EIGHTY-SIXTH AMENDMENT ACT, 2002 The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009, commonly known as the Right To Education (RTE) Act, is being seen with much hope to bring about the long awaited changes in education of children aged 6-14 years, addressing disparities of access and quality. The Act was notified on 27.8.2010 and is in force from 1.4.2010. While stating the duties of appropriate Government authorities at various levels, the Act has also included duties of parents and guardians to get their children /wards admitted for elementary education in neighbourhood schools. The biased parental attitude towards girl child in general and to education of girl's child in particular will hopefully register a change by enforcement of the Act. Minorities Article 29. Protection of interests of minorities. (1) Any section of the citizens residing in the territory of India or any part thereof having a distinct language, script or culture of its own shall have the right to conserve the same. (2) No citizen shall be denied admission into any educational institution maintained by the State or receiving aid out of State funds on grounds only of religion, race, caste, language or any of them. Article 30. Right of minorities to establish and administer educational institutions.

Barriers and Problems against Women Education

In spite of certain outstanding examples of individual achievements, and a definite improvement in their general condition over the years, it remains true that Indian women still constitute a large body of under - privileged citizens. Women of course do not form a homogenous group in class or caste terms. Nevertheless, they face distinctive problems that call for special attention. The Backward Classes Commission set up by the Government of India in 1953 classified women of India as a backward group requiring special attention. The Ministry of Education clubs girls with Scheduled Castes and Tribes as the three most backward groups in education. The educational, economic, political and social backwardness of women makes them the largest group hindering the process of social change. It is inevitable that when this 'backward' group has the major responsibility of bringing up future generations the advancement of society cannot be rapid or take any significant form of development. In the report of the committee appointed by the National Council for Women's Education it was emphatically stated that what was needed to convert the equality of women from de jure to de facto status was widespread education for girls and women and are education of men and women to accept new and scientific attitudes towards each other and to themselves. A changing society and a developing economy cannot make any headway if education, which is one of the important agents affecting the norms of morality and culture, remains in the

hands of traditionalists who subscribe to a fragmented view of the country's and the world's heritage. The differences between the positions of men and women in the society will not lessen; leave alone disappear, as long as there are differences between the education levels of men and women. Inadequate education or no education is the most important factor contributing to the backwardness of our masses, especially women. The low literacy among women brings down the national literacy. This gap which exists between the literacy rates of the two sexes also exists between the enrolment of girls and boys at all levels of education. Right from the primary school to the university, we find that the number of girl students is considerably lower than boys. According to Article 45 of the Constitution, universal compulsory and free education until the age of 14 was to be achieved by the year 1960. Looking at the present condition of primary education in villages, it is doubtful whether we can achieve 100% enrolment of girls. It is unfortunately true of our society that children are sent to school not according to their intelligence or aptitude but according to their sex. The reasons for not sending girls to school are both economic and social. In rural areas, girls are required to help in household work. The Kumar, J. & Sangeeta / Educational Confab resources of the rural poor are so limited that they do not have anything to spare for children's education. If resources are available, it is the boy who is sent to school first. Parents also do not see the value of educating especially a daughter who would get married and remain a housewife. Since they cannot see any direct relationship between education and economic betterment, they have very little motivation to send their children to school. It is still not being realized that there is definite connection between education, good motherhood and efficient house management. The management of millions of households and the upbringing of millions of children is thus in the hands of illiterate women. It is here that a change is required if our democratic and socialistic intensions are not to remain a mere pretence. People can be motivated to have their children educated only if educational system is directly linked with economic and social development. The plight of women, in terms of education is further compounded by the negative attitude of parents toward female education. Some parents are usually reluctant to send their girl child for formal education especially to higher levels like their male counterpart. Another problem closely related to this is the reluctance to acquire western education and misunderstanding on the part of the girls themselves about the values of the acquisition of formal education. In education, equity means equal access to good schooling. Restricted access to education by women in this country is profoundly rooted in history, religion, culture, the psychology of self, law, political institution and social attitudes which interact in several ways to limit women's access to formal education when compared with their male counterparts. It has been observed that Indian women are lagging behind their counterparts in developed and some developing nations due to the late start in educating them. This is caused by

our traditions and culture which are hostile to women. This tradition reduces them to kitchen manageress's and producers of babies. Thus, their education ideally, is expected to end in kitchen a condition which ironically is detested by many parents thereby discouraging their investment in girl-child education. Other problems against women education include the familiar problems like lack of funds, inadequate facilities, inadequate manpower, sexual harassment, conflicting societal role expectations, government policies and lack of political will power to implement the entire educational programme. The inferiority complex observable in Indian women can be attributed to the influence of environmental manipulation. Through the traditional socialization process of the typical society, women are made to accept negative self-fulfilling prophecy, stereotyping and stigmatization that they are members of a weaker sex. At present, the forces which combine to hamper women education and development in India could be viewed broadly to include denial of access to education, early marriage, confinement to solitary living, subjugation by culture to accept choices forced on them, discrimination and harassment at work, political disenfranchisement from elective and political appointment and exposure to cruel mourning rites upon the death of their husband. Present Position of Women Education in India In spite of the forceful intervention by a bastion of female privilege, feminist critics, constitutional guarantees, protecting laws and sincere efforts by the state governments and central government through various schemes and programmes over the last 62 years and above all, the United Nation's enormous pressure with regard to the uplift of the plight of women in terms education is still in the state of an enigma in India for several reasons.

References

1. Bose ashish Population study in India
2. Census data in web site
3. Kumar jetandre and sangeta research paper
4. Sandesh news paper
5. Vnsgu – surat university study report

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

H.Q

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj,
AHMEDABAD:- 380013.